

Het Nieuwe Bouwen

Amsterdam 1920-1960

C10082
81840

P1741
2319

BIBLIOTHEEK TU Delft
P 1741 2319

C

828184

1983
Delft University Press
Stedelijk Museum

Research en catalogus van de tentoonstelling zijn mede mogelijk gemaakt dank zij financiële steun van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk
Het Prins Bernhardfonds
de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO)

*The research and the catalogue for the exhibition have been financed in part by the following
the Ministry for Cultural Affairs, Recreation and Social Welfare
the Prince Bernhard Fund
the Netherlands Organization for the Advancement of Pure Research (ZWO)*

Tentoonstelling: 11 maart t/m 1 mei 1983

Exhibition: March 11 – May 2 1983

Uitgegeven door / Published by:
Delft University Press
Mijnbouwplein 11
2628 RT Delft
The Netherlands
015 783254

Copyright © 1983 by Stedelijk Museum, Amsterdam, The Netherlands
Copyright © 1983 Andela, Bergvelt, Bosma, Gaillard, Hellinga, Simon Thomas, Rebel, Timmer for their articles.
No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying and recording without written permission from the publisher.

ISBN 90 6275 103 2

Printed in The Netherlands

Inhoud/Contents

- 4 **Voorwoord**
Foreword
- Reyer Kras
- 5 **Bij de tentoonstelling het Nieuwe Bouwen in Amsterdam**
1920-1960
On the exhibition Nieuwe Bouwen in Amsterdam
1920-1960
- Ben Rebel
- 8 **De Amsterdamse architectenvereniging 'de 8'**
The Amsterdam architects association 'de 8'
- Helma Hellinga
- 52 **Het algemeen uitbreidingsplan van Amsterdam**
The General Expansion Plan of Amsterdam
- Ellinoor Bergvelt
Karin Gaillard
Mienke Simon Thomas
Petra Timmer
- 112 **Het Nieuwe Bouwen en het interieur**
Nieuwe Bouwen and the interior
- Koos Bosma
Gerry Andela
- 142 **Het landschap van de IJsselmeerpolders**
The landscape of the IJsselmeer Polders
- 175 **Lijst van afkortingen**
List of abbreviations

Voorwoord

Het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst en het Stedelijk Museum te Amsterdam, het Gemeentemuseum te Den Haag en het Rijksmuseum Kröller-Müller te Otterlo hebben in 1975 'in intensief samenspel' door vier tentoonstellingen een beeld gegeven van de Nederlandse architectuur van 1890 tot 1930. De belangstelling voor die tentoonstellingen was zo groot dat vrijwel onmiddellijk besloten werd om na een aantal jaren opnieuw een dergelijke opzet te entameren en dan met het thema van 'Het Nieuwe Bouwen en Nederland 1920-1960'. Die onderneming heeft nu zijn beslag gekregen in vijf tentoonstellingen (het Museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam is een nieuwe partner) die elk een aspect van het Nieuwe Bouwen tonen, van de voorgeschiedenis tot de nadagen. Het Nieuwe Bouwen was een wereldwijd verschijnsel dat zich na de Eerste Wereldoorlog begon te manifesteren. Het besef dat een nieuwe maatschappij aanstaande was, vroeg in de ogen van velen om radicaal nieuwe oplossingen voor sociaal-economische en culturele problemen. In Nederland leverden de beeldende kunstenaars en architecten die zich in De Stijl-beweging hadden verenigd, een eerste bijdrage aan die probleemstelling.

In de CIAM, Congrès Internationaux d'Architecture Moderne, verenigden zich in 1928 architecten, die aanpassing zochten aan de structurele veranderingen in de maatschappij en zich voorbereidden op de eisen die een in bevolkingstal exploderende wereld stelde aan industrialisatie, woningbouw en stedeboouw. Tegenover die gigantische opgaven zouden rationalisatie en standaardisatie de eerste voorwaarden zijn om de bouwproblemen op menswaardige wijze te kunnen oplossen.

Het Nieuwe Bouwen is in Nederland in ruime mate zichtbaar geworden: in de stedeboouw, in de collectieve en individuele woningbouw, in de bouw van fabrieken, verzamelgebouwen en collectieve voorzieningen. Sinds lang zijn die feiten niet onopgemerkt gebleven, ook niet in de recente geschiedschrijving van de architectuur. Maar tegelijkertijd moet 'alles nog gebeuren'. In de bewustmaking van het grote publiek (nog altijd de grootste belanghebbende) en in de bestudering van de historische feiten, zullen onze tentoonstellingen en de daarbij behorende catalogi (neerslag van het onderzoek) naar wij hopen stimulerend blijken.

Dat zovele overheden, bedrijven, fondsen en particulieren hun steun aan ons ondernemen wilden geven, stemt ons tot grote dankbaarheid. Met name willen wij het Prins Bernhardfonds en het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk onze erkentelijkheid betuigen. Veel dank ook aan onze medewerkers en aan de onderzoekers die de werkgroepen versterkten.

W.A.L. Beeren
R.W.D. Oxenaar
Th. van Velzen
E.L.L. de Wilde
D. van Woerkom

Foreword

In 1975, as a result of intensive teamwork, the Netherlands Museum of Modern Architecture, the Stedelijk Museum in Amsterdam, the Gemeente Museum in The Hague and the Rijksmuseum Kröller-Müller at Otterlo presented a variegated picture of Dutch architecture from 1890 to 1930 in four exhibitions. The interest in them was so great that it was decided almost at once to take up a similar project again after a few years, this time on the subject of 'Nieuwe Bouwen' and the Netherlands 1920-1960. That undertaking has now resulted in five exhibitions (a new participant being the Boymans-van Beuningen Museum in Rotterdam), each of which shows a different aspect of 'Nieuwe Bouwen', from its prior history to its latter days. 'Nieuwe Bouwen' or Functionalism was a worldwide phenomenon which began to appear after the First World War. The realization that a new society was imminent was felt by many to demand radical new solutions to social, economic and cultural problems. In the Netherlands the first contribution to the stating of those problems was made by the artists and architects who had united in the De Stijl movement.

Architects who tried to adapt to the structural changes in society and prepare themselves to meet the demands made in respect of industrialization, housing and town planning in a world subject to a population explosion banded together in 1928 in CIAM, the Congrès Internationaux d'Architecture Moderne. In the face of these gigantic tasks they saw rationalization and standardization as the prime prerequisites for being able to solve the building problems in a humane manner.

'Nieuwe Bouwen' has become visible in the Netherlands to a high degree: in town planning, in communal and individual housing, in the building of factories, collective buildings and communal facilities.

These facts have not gone unnoticed for a long time, not have they been neglected in recent histories of architecture, but at the same time 'everything still remains to be done'. It is our hope that our exhibitions and the catalogues accompanying them (the products of the research) will help to stimulate awareness among the general public (still the people most concerned) and study of the historical facts.

We are most grateful that so many authorities, firms, funds and private individuals have proved willing to support our undertaking. In particular we would like to express our gratitude to the Prince Bernhard Fund and the Ministry for Cultural Affairs, Recreation and Social Welfare. Many thanks are also due to our staffs and to the researchers who strengthened the working parties.

W.A.L. Beeren
R.W.D. Oxenaar
Th. van Velzen
E.L.L. de Wilde
D. van Woerkom

Bij de tentoonstelling het Nieuwe Bouwen in Amsterdam 1920-1960

In Amsterdam manifesteerden de idealen van het Nieuwe Bouwen zich in de architectuur én in de samenhang tussen architectuur en stedenbouw. De Amsterdamse architectenvereniging 'de 8' probeerde aan de idealen van een Nieuwe Cultuur en Bevrijd Wonen vorm te geven in zelfstandige gebouwen en woonwijken. Er zijn de tot de verbeelding sprekende voorbeelden van grote architectuur als de Cineac van Duiker (1934) en de sociaal geïnspireerde pogingen tot verbetering van de woningbouw voor de arbeiders tegen zo laag mogelijke kosten zoals Landlust van Merkelbach en Karsten (voltooid in 1937) en de Prijsvraag voor Goedkoope Arbeiderswoningen (1934). De plattegrond van de woning als belangrijkste uitgangspunt voor de architect én ontwerpeisen over licht, lucht en functioneel – vaak meervoudig – gebruik van ruimten hadden als logisch gevolg een bijzondere belangstelling voor het interieur en vooral voor het meubel.

Het ook internationaal beroemde Algemeen Uitbreidingsplan (1934) met de deelplannen voor Sloterveer, Slotervaart, Geuzenveld en Osdorp van na de oorlog is een uiting van de nieuwe opvattingen over de groene en open stad. Vanuit Amsterdam werden ook pogingen ondernomen om invloed te hebben op planologische inrichting en vormgeving van de nieuwe IJsselmeerpolders. Velen hebben bijgedragen aan de catalogus en de tentoonstelling van het Stedelijk Museum in de reeks over het Nieuwe Bouwen. Wij zijn hen hiervoor bijzondere dank verschuldigd.

Een groep onderzoekers heeft veel, nog niet eerder gepubliceerd materiaal bijeengebracht in de catalogus en daarmee de gelegenheid geboden het inzicht te verdiepen in de rol die Amsterdam heeft gespeeld in de internationale architectuurbeweging het Nieuwe Bouwen.

Het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst heeft bijna alle originele architectuurtekeningen voor de tentoonstelling afgestaan.

De Dienst Ruimtelijke ordening, de Dienst Volkshuisvesting Amsterdam en de gemeentelijke Archiefdienst hebben op alle niveaus enthousiast en met betrokkenheid medewerking gegeven.

De Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders heeft gelegenheid tot onderzoek geboden.

Eigenaren van belangrijk materiaal hebben dat zonder terughoudendheid voor de tentoonstelling ter beschikking gesteld.

Maquettebouwers hebben in korte tijd hun vakmanschap getoond.

Ook in het museum hebben velen een bijdrage geleverd aan de oplossing van niet-alledaagse problemen die de inrichting van een architectuurtentoonstelling met zich meebrengt.

Tenslotte willen wij onze speciale dank betuigen aan Helma Hellinga en Henk van Diggele, voor de onafgebroken aandacht en energie die zij aan de realisering van deze tentoonstelling hebben gegeven.

Reyer Kras

On the exhibition Nieuwe Bouwen in Amsterdam 1920-1960

In Amsterdam the ideals of the Nieuwe Bouwen manifested themselves in architecture as well as in the relation between architecture and town planning. The group of architects 'de 8' aimed to realize the ideals of a New Culture and Liberated Living in individual buildings and residential areas alike. Among the outstanding examples of great architecture are Duiker's Cineac (1934), the socially inspired efforts to improve popular housing while keeping costs down to a minimum, as in Landlust by Merkelbach and Karsten (completed in 1937), and the Competition for Inexpensive Workers' Dwellings (1934). The ground-plan of the dwelling as the primary starting-point for the architecture as well as requirements of light, air and a functional (often multiple) use of space gave rise to an unprecedented interest in interior design and especially furniture. The General Expansion Plan for Amsterdam (1934) attracted widespread attention in Holland and abroad; the master plan with the subsequent component plans for Sloterveer, Slotervaart, Geuzenveld and Osdorp after the war reflect the new conceptions of a green and open city. In Amsterdam, too, initiatives were developed for the planning and layout of the IJsselmeerpolder landreclamation projects. Many people have contributed to the Stedelijk Museum's catalogue and exhibition in the series devoted to the Nieuwe Bouwen. We are most grateful to them all. A group of researchers has brought together a wide range of unpublished material in the catalogue, thereby creating a new opportunity of gaining insight into the role played by Amsterdam in the international Modern Movement. Nearly all the original drawings in the exhibition were lent by the Netherlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst. The State Service of the Environment, the Amsterdam Housing Department and the Municipal Archives have collaborated enthusiastically on all levels. The State Service of the IJsselmeerpolders offered opportunities of conducting research. Important material has been unreservedly placed by the owners at the disposal of the exhibition. Scale models have been skilfully produced in record time. In the Stedelijk Museum, too, valuable contributions were made by numerous members of the staff to the solution of the specific problems attending an exhibition devoted to architecture. Finally, special thanks are due to Helma Hellinga and Henk van Diggele for the unremitting concentration and energy with which they collaborated on the realization of this exhibition.

Reyer Kras

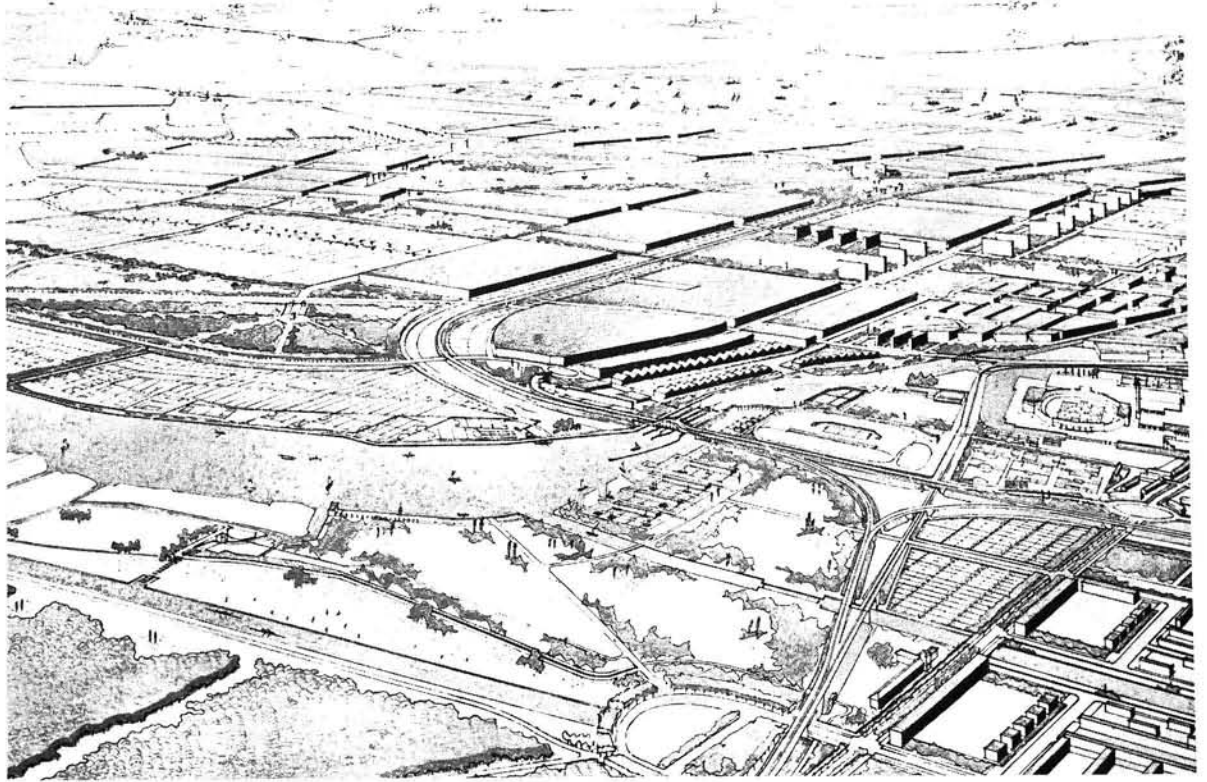

J.H. Groenewegen, Amsterdam
1931.
Laboratoriumgebouw
Amsterdams chiniefabriek.
Laboratory building Amsterdams
chinine factory

A. Bodon, Amsterdam 1932.
Boekwinkel.
Bookshop.

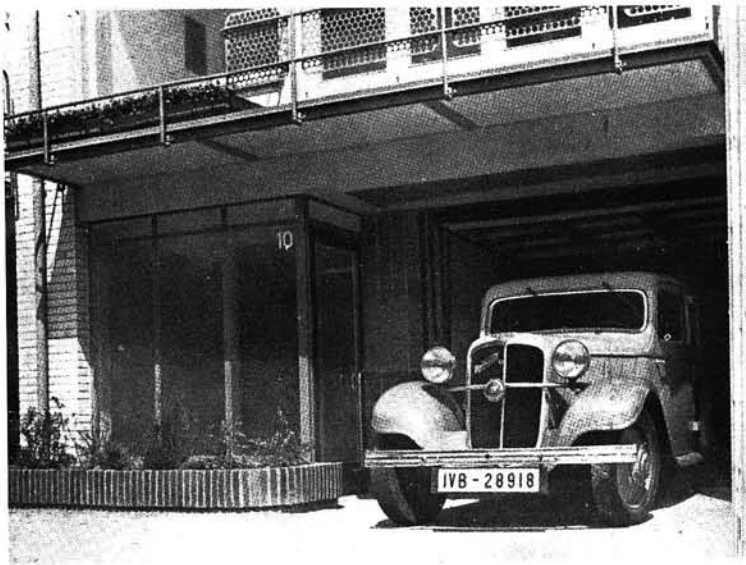

J. Duiker, Amsterdam 1934.
Cineac-Handelsblad.

Het Algemeen Uitbreidingsplan
van Amsterdam, 1935.
Vogelvlucht.
Bird's-eye view.

W. van Tijen, M. Stam, Amsterdam
1936.
Drive-in woningen.

B. Merkelbach, Ch. Karsten en
P.J. Elling, Amsterdam 1950.
Lettergieterij Tetterode.
Type-foundry Tetterode.

Inleiding

De Amsterdamse architectenvereniging 'de 8' vormt samen met de Rotterdamse vereniging 'Opbouw' de basis van het Nieuwe Bouwen in Nederland.¹ Beide verenigingen hebben zich met kracht ingezet voor het scheppen van een beeld van de architectuur dat in overeenstemming moet zijn met de nieuwe cultuur, waarop men na het debâcle van de Eerste Wereldoorlog hoopt. De realisering van het beeld dat in de loop van de jaren twintig al opdoemt in een beperkt aantal bouwwerken blijkt echter in twee opzichten problematisch.

Aan de ene kant blijkt dat vooral op het gebied van de volkshuisvesting de financiële marges zo klein zijn dat er in het gunstigste geval sprake is van een ernstig verminkt beeld. Een deel van de architecten, van wie vooral B. Merkelbach een belangrijke rol speelt, is bereid genoeg te nemen met een verminkt beeld. Vanuit het standpunt dat de volkshuisvesting de belangrijkste taak is van de architecten proberen zij tot concrete verbeteringen te komen binnen de bestaande sociaal-economische verhoudingen. De breuk met het gesloten stadsbeeld en de doorbraak naar de open bouwwijze is het opvallendste resultaat.

Andere architecten, waaronder vooral J. Duiker, proberen toch vast te houden aan een realisatie van het onverminkte beeld. Aangezien de volkswoningbouw geen kansen biedt, zoals bijvoorbeeld blijkt bij Duikers mislukte poging de hoogbouw in Amsterdam te introduceren, moet men het vooral in andere opdrachten zoeken.

Aan de andere kant blijkt er ook geen overeenstemming te bestaan over de aard van het beeld. Het conflict spitst zich binnen 'de 8' toe op een tegenstelling tussen de oorspronkelijke kern van de vereniging en de 'Groep '32' waarmee men in 1934 fuseert. De vormgeving wordt een belangrijk punt van discussie binnen de vereniging, ondanks de stelling uit het beginselmanifest van 1927 *DE 8 IS A-AESTHETISCH*.

In het eerste hoofdstuk zal een beknopt beeld gegeven worden van de situatie van het Nieuwe Bouwen vóór de oprichting van 'de 8' in 1927.

In het volgende hoofdstuk wordt allereerst aandacht besteed aan het beginselmanifest uit 1927. Het heeft aanleiding gegeven tot veel misverstanden omtrent het Nieuwe Bouwen, omdat men het dikwijls te letterlijk heeft genomen. Uit het manifest zou men ten onrechte kunnen concluderen dat 'de 8' een vereniging is met een duidelijke, door elk lid onderschreven, mening op het gebied van maatschappij en architectuur.

Zoals uit het volgende onderdeel, de maatschappijvisie en politieke stellingname, zal blijken is dat lang niet altijd het geval. Een nadere analyse van de activiteiten en de ideeën van de architecten van 'de 8' is daarom dringend nodig. Een groot deel van de activiteiten speelt zich af in CIAM-verband, terwijl de meer uitgewerkte ideeën een plaats krijgen in het tijdschrift *de 8 en Opbouw* dat in 1932 door de gelijknamige architectenverenigingen wordt opgericht. Ook de CIAM en het tijdschrift krijgen in dit hoofdstuk zeer in het kort enige aandacht.

In het derde hoofdstuk wordt een beeld gegeven van de pogingen die vanuit 'de 8' werden ondernomen om de volkshuisvesting te verbeteren. Er wordt een theoretisch kader geleverd, *de organische woonwijk in open bebouwing*. Doch uiteindelijk wordt men bij de tot standkoming van de eerste grote woonwijk, Bos en Lommer, nadrukkelijk buiten spel gezet.

Introduction

Together with the Rotterdam association 'Opbouw' 'de 8' formed the basis for the Nieuwe Bouwen (functionalism) in the Netherlands.¹ Both associations made a powerful contribution to the creation of an architectural concept that corresponded with the new culture in which people put their trust following the disaster of World War I. Realisation of the concept, which was perceptible in a small number of buildings in the twenties, was a problematical one in two respects.

On the one hand, the financial margins in public housing in particular were so small that the best one can say is that the concept was a badly mutilated one. Some of the architects, among them B. Merkelbach, who played an important part, were willing to be satisfied with that mutilated concept. From the housing angle the architects' major task was to make practical improvements in the prevailing socio-economic conditions. The break with the 'closed-block' town and the breakthrough to open-block architecture (strokenbouw) was the most striking result. Other architects, including J. Duiker, were still trying to hold on to the idea of realising the unmutilated concept. Since the public housing sector provided no scope, as evidenced by Duiker's unsuccessful attempt to introduce high-rise buildings to Amsterdam, it had to be sought in other assignments. On the other hand, there was evidently no agreement on the nature of the concept. In 'de 8' the conflict culminated in a confrontation between the association's original nucleus and 'Groep '32', with which it had amalgamated in 1934.

Design was a major point for discussion in the association despite the proposition in the 1927 manifesto that 'de 8' is a-aesthetic.

The first section outlines briefly the Nieuwe Bouwen situation before 'de 8' was founded in 1927.

In the next attention focuses on the 1927 manifesto.

*This manifesto was the source of frequent misunderstanding of Nieuwe Bouwen because it was often taken too literally. Going by the manifesto one might unjustifiably draw the conclusion that 'de 8' was an association with an unambiguous view on the matter of society and architecture, supported by every individual member. It will be clear from the following section – the social view and political attitude – that this was by no means the case. A careful analysis of the activities and ideas of the architects of 'de 8' is therefore essential. Much of their work was associated with CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) and the more amplified ideas were reported in the periodical called *de 8 en Opbouw*, which was started in 1932 by the associations of the same names. Both CIAM and this journal are dealt with very briefly in this section.*

The third section describes the attempts made from the ranks of 'de 8' to improve housing. A theoretical framework – the organic housing estate in open-block design – was provided. Even so, when the first big estate, Bos and Lommer, had been built they were totally ignored. In the final section thought is given to the part played by design in the general planning process. Certain architectural projects are used to examine how real the confrontation between the a-aesthetic rationalists and the non-social designers (that is what they called themselves when the break came in 1938) was.

In het laatste hoofdstuk tenslotte wordt aandacht besteed aan de discussie over de rol van de vormgeving in het ontwerpproces. Met behulp van een beperkt aantal concrete voorbeelden van architectuur zal onderzocht worden in hoeverre de tegenstelling tussen a-esthetische rationalisten en onmaatschappelijke vormgevers (bij de breuk in 1938 noemt men elkaar zo) in overeenstemming was met de realiteit.

'De 8' in het licht van het begin van het Nieuwe Bouwen in Nederland

Na de Eerste Wereldoorlog, wanneer grote delen van Europa in puin liggen, ontstaat overal het besef dat de nieuwe op te bouwen maatschappij fundamenteel moet verschillen van de oude. Veel kunstenaars en architecten zijn ervan overtuigd dat zij een actieve bijdrage kunnen leveren aan het vernieuwingsproces.

Sommige bewegingen zoals de diverse Dada-groeperingen concentreren zich op de vernietiging van de oude maatschappij met zijn waardenstelsel, dat immers verantwoordelijk zou zijn voor de oorlog. In sommige gevallen leidt dit tot het verwerpen van de verworvenheden van de techniek, omdat deze immers de grote vernietiging mogelijk hebben gemaakt. In Duitsland vluchten groeperingen als de Arbeitsrat für Kunst en het vroege Bauhaus dan ook in utopieën.² Andere groeperingen zoals De Stijl, de CIAM-beweging en het Bauhaus vanaf 1923 stellen zich positiever op. Ook zij verwerpen de oude 19de eeuwse maatschappij, doch stellen daar wel een eigen beeld tegenover.

In dit verband gaat het vooral om de CIAM-beweging die in 1928 te La Sarraz in Zwitserland wordt opgericht. Een van de aanleidingen is de uitslag van de prijsvraag voor het Volkenbondpaleis te Genève waar het academisme, dat wordt gekoppeld aan de oude 19de eeuwse maatschappij, het wint van de nieuwe cultuur. Deze wordt vertegenwoordigd door Le Corbusier die al vanaf het begin van de jaren twintig heeft gepleit voor een 'Esprit Nouveau'. *Nieuw* wordt een sleutelwoord voor deze beweging die afwisselend wordt aangeduid met het Nieuwe Bouwen, de Nieuwe Zakelijkheid of later ook met het Functionalisme. In de 'officieele uiteenzetting', van het congres te La Sarraz lezen we dan ook:

*... Ten gevolge hiervan zien zij er van af vormprincipes uit vroegere perioden en vergane maatschappelijke stelsels op hun werk over te dragen, doch zij eischen een waarlijk nieuwe opvatting der bouwopgave en een scheppende verwerkelijking van alle zakelijke en geestelijke eischen.*³ Maatschappelijke en architecturale vernieuwing gaan hier dus samen in die zin dat men pleit voor een nieuwe architectuur die geworteld is in een nieuwe maatschappij. Voor de architectuur impliceert dit: *Nieuwe materialen, nieuwe constructies, en nieuwe productiemethoden.* Voor Nederland zijn op dit eerste congres H.P. Berlage, M. Stam en G. Rietveld aanwezig. Uiteindelijk zijn het twee verenigingen die zich aansluiten bij het internationale Nieuwe Bouwen zoals dat binnen de CIAM-congressen gepropageerd wordt: De Rotterdamse vereniging 'Opbouw', die al in 1921 is ontstaan en de Amsterdamse vereniging 'de 8' die in 1927 wordt opgericht. Ondanks het feit dat 'Opbouw' in de beginjaren – gezien de heterogene samenstelling – nog geen typische vereniging van het Nieuwe Bouwen genoemd kan worden, kan men toch stellen dat er in Nederland al voor het begin van de CIAM-congressen een stroming bestond die we kunnen aanduiden met de term het Nieuwe Bouwen. De oprichting van CIAM is een bevestiging van deze tendens op internationaal niveau. Zowel 'Opbouw' als 'de 8' sluiten zich vrijwel meteen aan bij deze beweging.

'De 8' in the early days of Nieuwe Bouwen in the Netherlands

After World War I, when vast areas of Europe had disappeared under rubble, there was universal realisation that the coming society would differ fundamentally from the old one. Many artists and architects were convinced that they could make an active contribution to the renewal process.

Some movements like the various 'Dada' groups concentrated on destroying the old society with its set standards which was said to have been responsible for the war in the first place. In some cases this led to a rejection of the complexities of technology because that is what was supposed to have enabled such large-scale destruction to take place. In Germany groups like the Arbeitsrat für Kunst and the early Bauhaus sought refuge in Utopias. Others like De Stijl, the CIAM movement and Bauhaus from 1923 onwards adopted a more positive attitude. They too rejected the old society of the nineteenth century but they replaced it with their own concept.²

In this respect we are more especially concerned with the CIAM movement, which was set up in La Sarraz in Switzerland in 1928. One of the reasons for its foundation was the result of the competition for the Palace of the League of Nations in Geneva, whereby academicism, which is linked with the old society of the nineteenth century, predominated over the new culture. The latter was represented by Le Corbusier, who had been putting his case for an Esprit Nouveau since the twenties. New became a key word for this movement. It was in turn designated Nieuwe Bouwen, Nieuwe Zakelijkheid and, later on Functionalism. In the official elucidation of the La Sarraz congress we may read:

'... Consequently they relinquish the idea of translating the shape principles of earlier periods and past social systems to their present work and demand a truly new interpretation of the architectural task and the creative realisation of all the essential and intellectual requirements.³

Social and architectural change were thus linked here in that a new architecture with its roots in a new society was what they were after. The implication for architecture was: New materials, new structures, and new production methods. Representing the Netherlands, H.P. Berlage, M. Stam and G. Rietveld were present at the first congress. In the end two associations became adherents of the international concept of Nieuwe Bouwen, which was propagated at the CIAM congresses. They were the Rotterdam 'Opbouw' association, which had been in existence since 1920, and the Amsterdam 'de 8' association, which had been founded in 1927.

Despite the fact that in view of its heterogeneous membership in the early years 'Opbouw' could hardly be called a typical Nieuwe Bouwen association there had in the Netherlands already been a tendency one might describe as Nieuwe Bouwen before the CIAM got going. The foundation of CIAM confirmed this trend at international level. Both 'Opbouw' and 'de 8' joined the movement almost immediately. In the thirties one may even speak of the coincidence of the Dutch CIAM movement, 'de 8' and 'Opbouw', and Nieuwe Bouwen in the Netherlands. 'de 8', about which organisation you will be hearing more in the following, was with 'Opbouw' one of the two pillars supporting Nieuwe Bouwen in the Netherlands. When in 1927 'de 8' was founded by the young architects Ch.J.F. Karsten, B. Merkelbach, H. van den Bosch, J. Groenewegen, H. van de Pauwert en P. Verschuyf, a number of major building projects which could not only be designated Nieuwe Bouwen but were going to be highly indicative of this trend had already been completed. They were the Technical School in Groningen (1922) by W.G. Wiebenga and L.C. van der Vlugt, and Zonnestraal TB Sanatorium in Hilversum (1926) by J. Duiker and B. Bijvoet. The most important project indicative of the trend,

In de jaren dertig kan men zelfs spreken van het samenvallen van de Nederlandse CIAM-beweging, 'de 8' en 'Opbouw' en het Nieuwe Bouwen in Nederland.

'De 8', waarover in het navolgende met name gesproken zal worden, is naast 'Opbouw' een van de twee poten waarop het Nederlandse Nieuwe Bouwen steunt.

Wanneer 'de 8' in 1927 wordt opgericht door de jonge architecten Ch.J.F. Karsten, B. Merkelbach, H. van den Bosch, J. Groenewegen, H. van de Pauwert en P. Verschuyf, zijn er al enkele belangrijke bouwwerken tot stand gekomen die men niet alleen kan aanduiden met de term het Nieuwe Bouwen, doch die zelfs zeer beeldbepalend zullen worden voor deze stroming. Het betreft de gecombineerde MTS en Ambachtsschool te Groningen (1922) van W.G. Wiebenga en L.C. van der Vlugt en het TBC-sanatorium Zonnestraal te Hilversum (1926) van J. Duiker en B. Bijvoet. De belangrijkste beeldbepaler, de Van Nelle fabriek te Rotterdam (1926-1930) van J.A. Brinkman en L.C. van der Vlugt is op dat moment nog in aanbouw (afb. 1). De eerste twee gebouwen zullen in dit kader behandeld worden omdat zowel Duiker als Wiebenga in 1928 lid worden van 'de 8'.

De gecombineerde MTS en Ambachtsschool te Groningen (1922) is het eerste gebouw in Nederland, waarop de term het Nieuwe Bouwen van toepassing is (afb. 2).

Wiebenga is directeur van de school en krijgt als civiel-ingenieur de opdracht tot het maken van het ontwerp. Hij heeft op dat moment al de nodige ervaring opgedaan met de toepassing van de betontechniek bij de Betonbouw maatschappij te Breda, waar hij van 1912 tot 1916 werkt.⁴ Ondanks de formele symmetrische opbouw is dit, zoals gezegd, het eerste gebouw in Nederland waarop, juist door een efficiënt gebruik van de betonconstructie, de term het Nieuwe Bouwen van toepassing is. Het betonskelet maakt de grote mate van transparantie van de gevel, die naast een aantal horizontale betonnen banden uit glas en stalen kozijnen bestaat, mogelijk.

Zoals gezegd wordt de formele opbouw van de school bepaald door symmetrie. Daarbij moet echter worden opgemerkt dat dit een efficiënte indeling van de school zeker niet in de weg heeft gestaan. De opbouw in verdiepingen verloopt trapsgewijs. Iedere verdieping kraagt vijftig centimeter uit boven de eronder liggende verdieping. Dit zou kunnen duiden op een autonome vormgeving, ware het niet dat hierdoor de overspanningsbalken enigszins worden ontlast waardoor een lichtere constructie mogelijk is (afb. 3).⁵ Bovendien kon hierdoor een maximum aan licht in de lokalen worden verkregen (de gevelkolommen zijn bijvoorbeeld slechts 20 centimeter breed).⁶ Wiebenga heeft vaker samengewerkt met Van der Vlugt. Zo is hij als technisch adviseur bij de bouw van de Van Nelle fabriek betrokken. In deze functie droeg hij door de toepassing van een paddestoelconstructie bij aan de ijheid van deze fabriek, die hem naast Duiker zou maken tot de grote beeldbepaler van het Nieuwe Bouwen (afb. 4).⁷ In 1926 vindt voor Duiker de definitieve doorbraak plaats naar het Nieuwe Bouwen. In het jaar daarvoor is op bescheiden schaal al iets te zien in een verbouwing van een apotheek te Zandvoort, in een landhuis aan de Stommeerkade te Aalsmeer en op een wat grotere schaal in de voor het 'koperen stelenfonds' uitgebreide wasserij te Diemen. Voor dit zelfde fonds ontwerpt hij in 1926 samen met zijn compagnon Bijvoet de Nazorgkolonie Zonnestraal te Hilversum (afb. 5). Dit complex is bestemd voor TBC-lieders onder de diamantbewerker. Deze hadden in 1905 onder leiding van Jan van Zutphen een stichting opgericht die aan geld kwam door de opbrengst van afval, zoals de gebroken koperen steeltjes van de diamanthouders en het afval-slijpsel.

Van Nelle's factory in Rotterdam (1926 - 1930) by J.A. Brinkman and L.C. van der Vlugt, was in the process of being built at the time (fig. 1). The two former will be dealt with here because both its designers, Duiker and Wiebenga, joined 'de 8' in 1928.

The Technical School in Groningen (1922) was the first building in the Netherlands to which the term Nieuwe Bouwen was applicable (fig. 2). Wiebenga was headmaster of the school and as a civil engineer was asked to design it. He had gained the necessary experience of utilising concrete during his employment with Betonbouw Maatschappij in Breda from 1912 tot 1916.⁴

The concrete frame made for a high degree of transparency in the facade, which was composed of glass and steel frames as well as horizontal concrete bands. Despite its formal, symmetrical design this was, as we have just said, the first building in the Netherlands to which, thanks to the efficient utilisation of concrete structure, the designation Nieuwe Bouwen was applicable.

The formal design of the school was determined by symmetry. Nevertheless, this did not detract from an efficient interior. The building is stepped outwards, each floor overhanging the one below by fifty centimetres. This might imply autonomous design were it not for the fact that as a result the transverse beams were relieved of some of their load thus making for a lighter structure (fig. 3).⁵ This also meant that a maximum amount of light reached the classrooms (the columns are only 20 centimetres wide).⁶

Wiebenga often worked with Van der Vlugt. For instance, he had been technical adviser on the Van Nelle factory project. His mushroom structure contributed to the impression of airiness. This factory was to make him, with Duiker, the big trend setter of Nieuwe Bouwen (fig. 4).

1926 marked the final breakthrough to Nieuwe Bouwen for Duiker. The previous year had already produced something of it in alterations to a dispensing chemist's shop in Zandvoort, in a country house at Stommeerkade, Aalsmeer, and, on a somewhat larger scale in extensions to a laundry for the koperen stelen fonds foundation in Diemen. With his partner, Bijvoet, he built the Zonnestraal Sanatorium in Hilversum for the same foundation in 1926 (fig. 5). This sanatorium was for the treatment of diamond workers suffering from tuberculosis. The foundation had been established in 1905 under the leadership of Jan van Zutphen. It obtained its funds from diamond waste such as the brass stems of the diamond holders and cutting waste.

The centre of the complex is on the driveway. There are three parallel blocks situated in an east-west direction: the medical department in the north, the kitchen and pharmacy in the middle, and terraces, bath facilities and the boiler house in the south. These blocks are connected by the dining hall passing over the driveway (fig. 6). This design fits the form-follows-function principle, though perhaps only if the location of the boiler house is disregarded.

The whole unit consists of a concrete frame filled with vast glazed surfaces in steel frames. In some places, such as the terrace, there are wide overhangs. The staircase by the terrace spirals around a concrete pillar within a glass cylinder. The colour is predominantly white. The entire complex gives the impression of being a ship (fig. 7).⁸

The boiler house, the interior of which has been left visible by the use of a large glazed wall, is a form of technological exhibition. The building is supposed to diffuse an aura of the mechanical age (fig. 8).

The four pavilions (eight had originally been planned) are arranged symmetrically around an axis perpendicular to the service blocks. This would appear to be a conventional solution but in this way each pavilion enjoys the benefit of maximum sunlight and unobstructed views.

Aan de toegangsweg ligt het centrum van het complex; drie evenwijdig oost-west georiënteerde vleugels, aan de noordzijde de medische afdeling, in het midden de keuken en de apotheek en op het zuiden terrassen, badgegelegenheid en het ketelhuis. Als verbinding tussen deze vleugels ligt over de weg heen de eetzaal (afb. 6). Deze opbouw beantwoordt, misschien met uitzondering van de plaatsing van het ketelhuis, aan het form follows function-principe. Het geheel bestaat uit een betonskelet dat opgevuld is met grote glazen oppervlakten in stalen kozijnen. Op enkele plaatsen, zoals het terras, is sprake van brede overkragingen. De trap bij het terras bestaat uit een spiraal die zich binnen een glazen cylinder rondom een betonnen kolom slingert. De kleur is overwegend wit. Het geheel ademt in sterke mate de sfeer van een schip (afb. 7).⁸ Het ketelhuis, waarvan het inwendige zichtbaar is gelaten door middel van een grote glazen wand is een vorm van exhibitionisme van de techniek. Het gebouw moet de sfeer ademen van het machine-tijdperk (afb. 8). De vier paviljoens (er waren er aanvankelijk acht gepland) liggen symmetrisch ten opzichte van een as die loodrecht op de dienstenvleugels staat. Dit lijkt een traditionele formalistische oplossing, echter juist op deze wijze verkrijgt elk paviljoen zowel een maximale bezonning als een vrij uitzicht.

De klinische zakelijke vormgeving is voor tweeërlei uitleg vatbaar. Aan de ene kant is het het logisch gevolg van de aard van de opdracht (het betreft immers een ziekenhuis), doch aan de andere kant is het een poging vorm te geven aan de nieuwe cultuur. Wils voelt dit – overigens naar aanleiding van de eerder genoemde verbouwing van een apotheek te Zandvoort goed aan:

*Het is de eenvoudigheid, de volkomen zakelijkheid, die ons treffen en waarin een sterke samenhang gevoeld wordt met het strakke leven van deze tijd. De instrumenten van de chirurg, de motor van een automobiel, zij pakken ons, elke wending en elke ronding, heeft haar bijzondere beteekenis, en . . . een element van schoonheid kan er niet aan ontkennd worden.*⁹

Deze twee gebouwen samen met de Van Nelle fabriek hebben de oprichters van 'de 8' voor ogen, wanneer ze in 1927 besluiten de vereniging op te richten. Men zet zich in het begin vooral af tegen de Amsterdamse school. Dat ligt voor de hand, immers op het moment dat men zijn opleiding ontvangt op de Haarlemse school voor Bouwkunde, Versierende Kunsten en Ambachten (alle zes de oprichters van 'de 8', B. Merkelbach, Ch. Karsten, H. van den Bosch, J. Groenewegen, H. van de Pauwert en P. Verschuyl hebben daar in het begin van de jaren twintig les gehad) komen de grote woningbouwprojecten van de Amsterdamse school tot stand. Weliswaar is het in 1927 al afgelopen met deze stroming, toch is dat nog geen reden voor de architecten van 'de 8' om hun aanvallen te staken. Zelfs nog in 1932 is er sprake van hevige kritiek in het in dat jaar opgerichte eigen tijdschrift *de 8 en Opbouw*. Men maakt tijdens de opleiding kennis met de architectuur van de Amsterdamse school door uitstapjes naar Amsterdam en door het tijdschrift *Wendingen*.¹⁰

Merkwaardig genoeg hebben de architectuurleraren in Haarlem Vorkink en Blaauw, beiden behorende tot de sfeer van de Amsterdamse school, nooit geprobeerd hun opvattingen op te dringen aan de leerlingen. Dat komt omdat men van mening is dat de bedrevenheid op het terrein van constructie en functie (Blaauw spreekt van bestemmingsvorm) aan te leren zijn, doch dat het terrein van de 'kunstvorm' zich hieraan onttrekt. Het accent bij het leerproces op de school ligt dan ook bij de kunde en niet bij de kunst.¹¹

Met de opvattingen van de Stijl maakt men kennis door

The clinical, functional design can be interpreted in two ways. On the one hand, it is the logical consequence of the type of job (it is after all a hospital) but on the other it is an attempt to express the new culture. Wils sensed this well – actually in view of the previously-mentioned alterations to the chemist's shop in Zandvoort.

It is the simplicity, the complete functionality, which strikes us and in which we feel a strong connection with the sober life of these times. The surgeon's instruments, the engine of a motor-car – they grip us, every turn and every curve having its own significance . . . and the elements of beauty cannot be denied.⁹

*The founders of 'de 8' had these two buildings and the Van Nelle factory in mind when they decided to start up the association. In the early days they dismissed the Amsterdam school. An obvious reaction. At the time they were pursuing their studies at the Haarlem School of Architecture, Decorative Arts and Crafts (all six founders of 'de 8', B. Merkelbach, Ch.J.F. Karsten, H. van den Bosch, J. Groenewegen, H. van de Pauwert and P. Verschuyl studied there in the early twenties) the big housing projects of the Amsterdam school were coming into being. True, this trend had ended by 1927 but that was no reason for the 'de 8' architects to cease fire. Even in 1932 there was strong criticism of the de 8 en Opbouw journal, which had been started that year. While they were studying they had got to know the architecture of the Amsterdam school from excursions to Amsterdam and from a journal called Wendingen.*¹⁰

*Oddly enough, the architecture lecturers at Haarlem, Vorkink and Blaauw, both of them adherents of the Amsterdam school, never tried to force their views on their students. That was because they were of the opinion that proficiency in structure and function (Blaauw talked of functional form) could be learnt but that the 'art form' was not part of it. In this learning process at the School the accent was therefore on knowledge and not art.*¹¹

To acquaint themselves with the views of de Stijl they read the journal of the same name. They read it, as they did Wendingen, together at home and thus became familiar with the work of J.J.P. Oud, J. Wils, R. van 't Hoff, C. van Eesteren and Th. van Doesburg.

In some of Merkelbach's work in particular a brief influence is perceptible from the sliding in and out of blocklike masses as can be seen in Oud's villa 'Allegonda' in Katwijk (1917) and Wils' Dubbele Sleutel Hotel in Woerden (1918). The influence of F.L. Wright was important here too (fig. 9).

It is worth mentioning that Merkelbach actually acquainted himself with this kind of architecture through the Belgian architect Huib Hoste.¹² He worked in the latter's office in Brussels in 1923 and 1924 on the housing side of the rebuilding programme. When World War I broke out Hoste fled to the Netherlands, where he became highly impressed by architecture as a three-dimensional play of forms as propagated in de Stijl's sphere of influence.

Besides Hoste, Van Loghem was also a source of inspiration in that direction. During his studies in Haarlem, districts like Rosenhaghe (1919/1922) were being built there. Here too there is a plastic play of forms using rectangular blocks.

The influence was intensified when after his time in Belgium Merkelbach went to work for Van Loghem again in 1924. He stayed with him until 1926. By 1927, the year in which he founded 'de 8' with his old college friends, this influence was exhausted. The association expressly dissociated itself from it in stating its manifesto proposition 'DE 8' IS A-CUBIST. If 'de 8' had remained an isolated association of six dissatisfied young architects their activities would probably soon have come to an end, the more so as two of them very soon left: Verschuyl as early as 1928 and Van den Bosch in

middel van het tijdschrift *De Stijl*. Men leest dit blad, evenals *Wendingen*, bij elkaar thuis en maakt zo kennis met het werk van J.J.P. Oud, J. Wils, R. van 't Hoff, C. van Eesteren en Th. van Doesburg. Vooral bij Merkelbach is er een kortstondige invloed zichtbaar in enkele ontwerpen die zich kenmerken door het in en uit elkaar schuiven van blokachtige massa's, zoals dat ook te zien in Ouds villa Allegonda te Katwijk (1917) en het hotel de Dubbele Sleutel van Wils te Woerden (1918). (Hier speelt ook de invloed van F.L. Wright een belangrijke rol) (afb. 9). Vermeldenswaardig is dat Merkelbach daadwerkelijk kennis maakt met dit soort architectuur via de Belgische architect Huib Hoste.¹² Op diens bureau werkt hij in Brussel in 1923/1924 mee aan het woningbouwprogramma in het kader van de wederopbouw. Hoste was bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog naar Nederland gevlucht en raakte daar zeer onder de indruk van de architectuur als driedimensionaal vormenspel zoals dat binnen de invloedssfeer van de Stijl gepropageerd werd.

Naast Hoste vormt ook Van Loghem een inspiratiebron in deze richting. Tijdens de opleiding in Haarlem komen in deze zelfde stad wijken als Rosenhaghe (1919/1922) tot stand. Ook hier is sprake van een plastisch vormenspel van rechthoekige blokken. De invloed wordt nog versterkt wanneer opnieuw Merkelbach na zijn Belgische tijd in 1924 gaat werken op het bureau van Van Loghem. Hij blijft daar tot en met 1926. In 1927, het jaar waarin hij met zijn oud studiegenoten de vereniging 'de 8' opricht is het echter uit met deze invloed. Men distantieert zich er ook, zoals gezegd, nadrukkelijk van door middel van de stelling '*DE 8 IS A-KUBISTISCH*'.

Wanneer 'de 8' een geïsoleerde vereniging zou zijn gebleven van zes ontevreden jonge architecten dan zou er waarschijnlijk vrij spoedig een einde zijn gekomen aan de activiteiten, temeer daar al vrij spoedig twee leden afhaken, Verschuyf al in 1928 en Van den Bosch eveneens in de beginjaren.¹³ Er komen echter ook nieuwe leden die voor nieuwe impulsen zorgen. Al in 1928 worden A. Boeken, J. Duiker en W.G. Wiebenga lid van de vereniging, terwijl C. van Eesteren zich het jaar daarop bij hen voegt. Door de komst van deze architecten wint 'de 8' in belangrijke mate aan prestige. Duiker en Wiebenga hebben inmiddels al belangrijke bouwwerken gerealiseerd, Boeken is bekend als publicist in het *Bouwkundig Weekblad*, terwijl Van Eesteren die net is benoemd tot hoofdarchitect van de Afdeling Stadsontwikkeling in Amsterdam de stedsbouw binnen de groep introduceert. Het feit dat Duiker en Wiebenga al belangrijke werken hebben gerealiseerd is daarom zo belangrijk omdat men nu kan demonstreren aan de hand van concrete architectuur in welke richting men wil gaan bij het vormgeven aan de nieuwe cultuur. We kunnen dit illustreren met een citaat van Duiker uit 1924, het jaar waarin de Groningse MTS en Ambachtsschool officieel wordt geopend:

Een geheel nieuw schoonheidsbeeld is zich aan het ontwikkelen er op gebaseerd om niet slechts de onbewegelijke deelen dezer omgeving in behoorlijk verband te zien, maar dat dit verband nog bovendien tot de beweeglijke deelen dezer omgeving wil uitstrekken, zodat een eenheid van hooger orde ontstaat: het is een schoonheid, die reeds tot uiting komt in de (bovenbedoelde) beweeglijke deelen onzer omgeving, zooals in automobielen, kleding, elektrische ornamenten e.a. Het eigenaardige van deze schoonheid is, dat zij zuiver ontstaan uit de noodzakelijkheid, een functioneel verband vooropstelt tusschen de levensbehoefte en den vorm, waarin deze tot uitdrukking komt.¹⁵ Duiker en Wiebenga worden door de oprichters van 'de 8' gezien als geestverwanten tegen wie men overigens hoog op keek.¹⁶

the early years too.¹³ However, new ones joined providing new impetus. In 1928 A. Boeken, J. Duiker and W.G. Wiebenga became members and a year later C. van Eesteren joined them. 'de 8' gained a great deal of prestige from the addition of these architects. In the meantime, Duiker and Wiebenga had already built major works, Boeken was well known for his articles in Bouwkundig Weekblad, and Van Eesteren, who had just been put in charge of Amsterdam's town planning department, introduced that discipline to the group. The fact that Duiker and Wiebenga had produced major architectural works was the more important because it was now possible to demonstrate with bricks – and – mortar architecture the direction to be taken in designing for a new culture. We can illustrate this with a quotation from Duiker in 1924, the year in which the Groningen Technical School was officially opened:

An entirely new idea of beauty is developing, based on the idea of not seeing only the immobile parts of the environment in their proper perspective but of wanting to extend this perspective to include the mobile parts of this environment thus creating an entity of a higher order; it is a beauty that is already manifest in these mobile parts of our environment – in motor-cars, clothing, electrical ornaments and so on. The odd thing about this beauty is that having come about purely and simply from necessity, it presupposes a functional link between the necessities of life and the form in which it is expressed.¹⁵

The founders of 'de 8' saw Duiker and Wiebenga as kindred spirits, who were also highly respected.¹⁶

To a certain extent Duiker's position within 'de 8' is comparable with Van der Vlugt's within 'Opbouw' in Rotterdam. In the second half of the twenties, i.e. just at the time 'de 8' had been founded, each succeeded in establishing the pattern of Nieuwe Bouwen. Their architecture highlighted an important aspect of the character of Nieuwe Bouwen in the Netherlands. It is a constant reference to the new culture which is based on technology. No ornamentation is needed; it was no longer possible anyway after the publication of Alfred Loos' Ornament and Crime. What is shown is openness, severity and airiness. With the aid of these elements they wanted to render the new culture visible. Van der Vlugt and Duiker succeeded convincingly. Wiebenga's role was of a not-to-be-underrated significance. Not only did he, with Van der Vlugt, produce the first example of Nieuwe Bouwen in the Netherlands but as a concrete designer he also contributed to the realisation of several of the highlights of Nieuwe Bouwen. The concrete frames he designed formed part of the basis on which the familiar airy architecture could be achieved with much glass and steel frames. In this connection the Van Nelle factory in Rotterdam (1926-1930), Brinkman and Van der Vlugt (fig. 10), the meeting house and offices of the Theosophical Society in Amsterdam (1925-1926, Brinkman and Van der Vlugt) (fig. 11), the Nirwāna flats in The Hague (1927-1930, Duiker and Wiebenga) (fig. 12), and the Third Technical School in Scheveningen (1930, Duiker) (fig. 13) may be mentioned. Boeken was of importance to 'de 8' for quite different reasons. He was less known at that time as a practising architect than as a journalist on the authoritative periodical Bouwkundig Weekblad. In contrast with the current picture Boeken showed in this journal that in the early twenties he was a protagonist of the new architecture that was emerging thanks to Le Corbusier and Mallet-Stevens in France. Without much success he tried to move the editor to favour the new international architecture, something one could naturally not expect from the official organ of the Society of Dutch Architects, which had to defend all interests. Having realised that his pleas had been unsuccessful he resigned from the journal in 1924. Added to the relatively high degree of

Duikers positie binnen 'de 8' is in zekere zin te vergelijken met die van Van der Vlugt binnen 'Opbouw' te Rotterdam. Beiden slagen erin in de tweede helft van de jaren twintig, dus juist wanneer 'de 8' opgericht wordt, het beeld te bepalen van het Nieuwe Bouwen. Met deze architectuur wordt een belangrijk aspect van het karakter van het Nieuwe Bouwen in Nederland duidelijk. Het is een voortdurend verwijzen naar de nieuwe, op de technologie gebaseerde cultuur. Daarvoor heeft men geen ornamenten nodig, dat kan ook niet meer sinds de publicatie van *Ornament und Verbrechen* van Adolf Loos. Wat men laat zien is openheid, strakheid en luchtigheid. Met behulp van deze elementen wil men de nieuwe cultuur alvast zichtbaar maken. Vooral Van der Vlugt en Duiker slagen daarin op overtuigende wijze. De positie van Wiebenga in dit verband is van niet te onderschatten betekenis. Niet alleen realiseert hij, zoals gezegd, in samenwerking met Van der Vlugt het eerste voorbeeld van het Nieuwe Bouwen in Nederland, doch tevens levert hij als betonconstructeur een bijdrage aan de realisatie van een aantal 'highlights' van het Nieuwe Bouwen. De door hem berekende betonskeletten vormen mede de basis waarop de bekende ijle architectuur met veel glas en stalen kozijnen gerealiseerd kan worden. In dit verband kunnen de Van Nellefabriek te Rotterdam (1926-1930, Brinkman en Van der Vlugt) (afb. 10), het vergadergebouw en administratiegebouw voor de Theosofische vereniging in Amsterdam (1925-1926, Brinkman en Van der Vlugt) (afb. 11), het Nirwana flatgebouw te Den Haag (1927-1930, Duiker en Wiebenga) (afb. 12) en de Derde Ambachtsschool te Scheveningen (1930, Duiker) genoemd worden (afb. 13). A. Boeken is om een geheel andere reden van belang voor 'de 8'. Hij is in die tijd minder bekend als praktiserend architect dan als redacteur van het gezaghebbende *Bouwkundig Weekblad*. In tegenstelling tot het gangbare beeld in dit tijdschrift toont Boeken zich al in het begin van de jaren twintig een voorstander van de nieuwe architectuur, zoals die met name in Frankrijk door toedoen van Le Corbusier en Mallet-Stevens tot stand komt. Zonder veel succes bepleit hij bij de redactie een keuze voor de nieuwe internationale architectuur, iets wat van het officiële orgaan van de Bond van Nederlandse Architecten die alle belangen moet verdedigen vanzelfsprekend niet verwacht mag worden. Wanneer hij dan ook merkt dat zijn pleidooi geen succes heeft, neemt hij in 1924 ontslag als lid van de redactie. Boekens pleidooi voor de nieuwe internationale architectuur, gevoegd bij de relatief grote aandacht die hij in zijn architectuurkritieken besteedt aan de praktische, zakelijke kanten van de architectuur, maken zijn lidmaatschap van 'de 8' in 1928 verklaarbaar. Van Eesterens komst naar 'de 8' in 1929 is, zoals gezegd, van groot belang omdat hiermee een zekere kennis op het gebied van de stedenbouw binnen de groep geïntroduceerd wordt. Hierdoor wordt het functioneren van 'de 8' binnen de CIAM-beweging, waarvan Van Eesteren in 1930 tot voorzitter gekozen wordt, effectiever.¹⁷

'De 8' manifesteert zich

Het manifest

In 1927 publiceren de zes genoemde jonge onbekende architecten in een opvallend schreeuwerige lay-out hun opvattingen over architectuur in het avant-garde tijdschrift *i 10* (afb. 14). Niet alleen de lay-out, die gedomineerd wordt door een grote rode 8 over de gehele pagina, is opdringerig, ook de opvattingen zelf, die door middel van een aantal stellingen naar voren gebracht worden, zijn dat. In dat opzicht is er sprake van een groot verschil met de stellingen over stedenbouw die de Rotterdamse vereniging 'Opbouw' in dat zelfde jaar, eveneens in *i 10*, publiceert.¹⁸

attention he paid to the practical business aspects of architecture in his critiques Boeken's efforts to promote the new international architecture explain his membership of 'de 8' in 1928.

Van Eesteren's arrival in 'de 8' in 1929 was very important because he brought with him a fair knowledge of town planning. This enhanced 'de 8's' effectiveness within the CIAM movement, of which Van Eesteren was elected president in 1930.¹⁷

'De 8' manifests itself

The manifesto

In 1927 the six young, unknown architects published their views in striking, clamorous format in the avant-garde journal called i 10 (fig. 14). It is not only the format, dominated by a figure 8 taking up the entire page, that is obtrusive but the views themselves, put forward in a series of propositions. In that respect there was a big difference between the propositions on town planning which the 'Opbouw' association also published in i 10¹⁸ that same year. In their manifesto 'Opbouw' made known its views on town planning known in a serious, businesslike manner in five propositions. Essentially it was a plea for a replacement of the closed-in concept of the city determined by aesthetic considerations with an open-block design dictated largely by the requirements of the modern traffic situation.

The Amsterdam manifesto also attacked aestheticism as the basis for architecture. But this 'staccato' attack was much sharper, and more obviously directed at certain current trends in architecture. That is indicated immediately by the first proposition: 'de 8' is the critical reaction to the architectural design of today.

However, no specific trend was named. That is because they were trying to take an objective, neutral stance. 'de 8' is only for facts is especially illustrative. Nevertheless, propositions like 'de 8' says building beautiful is not out of the question but it would be better to build ugly and functional than to build show architecture for inferior ground-plans and 'de 8' is a-romantic are directed at the architecture of the Amsterdam school, and 'de 8' is a-cubist at De Stijl. Some comment must be made on the manifesto as a whole. It is, as we have said, an aggressive pamphlet by a handful of young architects who desperately wished to be heard.

They produced it at a time when public housing in Amsterdam was no longer fully in the hands of the Amsterdam school and the first buildings identified with Nieuwe Bouwen were appearing. The architects of 'de 8' wanted to show their adherence because they believed that in Nieuwe Bouwen was the means to arrive at a new culture ('de 8' is idealistic in its belief in international cultural co-operation) based on a scientific approach to the problems.

Even so, the manifesto must not serve as a conclusive declaration in favour of Nieuwe Bouwen as it was experienced in 'de 8'. For that it is necessary to study the group's elaborated ideas in the light of what goes on during the planning process and during construction itself.

Social views and political stance

From the time it was founded 'Opbouw' was an association of obscure character. Not only were several disciplines represented but more particularly an highly diverging views on architecture and the duties of an architect in society obtained. About 1930, when architects like Granpré-Molière and Kromhout had long since left the association, a more distinctive line emerged. Under the leadership of Van Loghem 'Opbouw' tended politically towards the left. He was supported in his efforts by M. Stam, P. Zwart, G. Kiljan and P. Schuitema. In 1932, Van Loghem, as chairman of 'Opbouw', made a speech in which he said that architects should engage

In dit manifest etaleert 'Opbouw' op een nuchtere, zakelijke manier zijn opvattingen over stedenbouw in een vijftal stellingen. De kern van het betoog komt neer op een pleidooi voor de vervanging van het door esthetische overwegingen bepaalde gesloten stadsbeeld door het open stadsbeeld dat voor een belangrijk deel bepaald wordt door de eisen van het moderne verkeer.

Ook in het Amsterdamse manifest is er sprake van een aanval op de esthetiek als uitgangspunt voor de architectuur. De staccato-achtige aanval is echter feller van toon en bovendien duidelijker gericht tegen enkele eigentijdse stromingen in de architectuur. Daarop duidt al onmiddellijk de eerste stelling *DE 8 IS de kritische reactie op de architectonische vormgeving van dezen dag*.

Toch wordt er geen stroming met name genoemd. Dit laatste komt omdat men probeert zich objectief en waardenvrij op te stellen. Vooral de stelling *DE 8 IS slechts voor feiten* illustreert dit. Toch richten stellingen als *DE 8 ZEGT het is niet uitgesloten schoon te bouwen, maar het ware beter voorshands leelijk te bouwen en doelmatig, dan parade architectuur op te trekken voor slechte plattegronden* en *DE 8 IS A-ROMANTISCH* zich tegen de architectuur van de Amsterdamse school en een stelling als *DE 8 IS A-KUBISTISCH* tegen De Stijl. Nu moeten nog wel enkele kanttekeningen bij het beginselmanifest geplaatst worden. Het is, zoals gezegd, een agressief pamflet van enkele jonge architecten die nadrukkelijk van zich willen laten horen. Zij doen dat op een moment dat de volkshuisvesting in Amsterdam niet langer volledig in handen is van de Amsterdamse school en de eerste beeldbepalende gebouwen van het Nieuwe Bouwen tot stand komen. De architecten van 'de 8' willen zich hierbij aansluiten omdat zij geloven dat daarin de mogelijkheden besloten liggen om te komen tot een nieuwe internationale cultuur (*DE 8 IS idealist in zijn geloof aan een internationale culturele coöperatie*) gebaseerd op een wetenschappelijke aanpak van de problemen.

Toch mag het manifest niet dienen als een afdoende verklaring voor het Nieuwe Bouwen zoals dat zich voordoet binnen 'de 8'. Daarvoor is het nodig ook de verder uitgewerkte ideeën van deze groep te bestuderen in het licht van wat tijdens het ontwerpproces en bij het bouwen zelf gebeurt.

Maatschappijvisie en politieke stellingname

Vanaf de oprichting is 'Opbouw' een vereniging met een onduidelijk karakter. Niet alleen is er sprake van meerdere disciplines binnen de vereniging, maar vooral van zeer uiteenlopende opvattingen op het gebied van de architectuur en de taak van de architect binnen de maatschappij. Rond 1930, wanneer architecten als Granpré-Molière en Kromhout allang geen lid meer zijn van de vereniging, lijkt er wat meer duidelijkheid te komen. Onder leiding van Van Loghem krijgt 'Opbouw' een politiek links karakter. Hij wordt in zijn streven gesteund door M. Stam, P. Zwart, G. Kiljan en P. Schuitema. In 1932 houdt Van Loghem in zijn functie van voorzitter van 'Opbouw' een toespraak waarin hij stelt dat de architecten zich moeten inzetten voor een sociale omwenteling,¹⁹ hetgeen, na een frontale botsing, Oud ertoe brengt zijn lidmaatschap op te zeggen. De houding van Van Loghem die gedeeld wordt door onder andere Mart Stam leidt ertoe dat beiden evenals J. Niegeman gedurende enige tijd als architect hun geluk beproeven in de Sovjet-Unie. Toch zal 'Opbouw' in de loop van de jaren dertig een meer met 'de 8' vergelijkbaar pragmatisch karakter krijgen ('de 8 is slechts voor feiten'). Deze tendens wordt vertegenwoordigd door W. van Gelderen, W. van Tijen en H.A. Maaskant. Binnen 'de 8' overheersen geheel andere denkbeelden.

in social change,¹⁹ which, following a confrontation, caused Oud to resign. Van Loghem's standpoint, which was shared by Mart Stam among others, resulted in both of them with J. Niegeman trying their luck as architects in the Soviet Union for some time. However, in the course of the thirties 'Opbouw' was to develop a more pragmatic character comparable with 'de 8' ('de 8' is only for facts!). The proponents of this trend were W. van Gelderen, W. van Tijen and H.A. Maaskant. In 'de 8' quite different ideals predominated. On the whole the stance may be described as neutral. Building was not regarded as an economic factor and subject as such to conflicting interests and hence a political struggle for power. The architects of 'de 8' thus continued to believe in the possibility of bringing about major improvements to housing from a politically neutral point of view. Politics therefore had to be excluded from any discussions on architecture. Duiker, who was chairman of the association at the time, justified this very explicitly in 1933:

'And it is the task of Nieuwe Bouwen in the first instance to approach these matters without passion but as scientifically as possible . . . Hence we recognise no specific socialist, communist or fascist architectural truths. In our journal we therefore try to avoid arguments on political truths; they are the province of other journals'.²⁰ Merkelbach, whose organisational and administrative talents made him a great driving force behind 'de 8' has similar concepts:

I personally do not believe a perfect building could only be built in what we consider to be a perfect society; it is the architect's task to produce despite everything, in the most unfortunate conditions, a liberated piece of work, which as factual evidence bears witness to the liberated spirit of the designer.²¹

This statement of Merkelbach's was based on a virtually invincible belief in the natural goodness of people and the ability to employ it to produce concrete improvements in architecture. By using the expression 'liberated piece of work' he indicates, that more is involved than visible improvement. Merkelbach never thought in terms of conflicts of interests. He was therefore to spend his entire life trying to gather together those concerned in housing to support the aim of creating housing worthy of human beings. He was not even deterred when with Mart Stam he was rudely confronted with conflicting interests in building the Amsterdam district of Bos and Lommer.

Most of the 'de 8' architects – i.e. the old members in particular – can best be described as humanists who tackled the problems by positivist methods. However, this description demands certain discrimination. Ida Falkenberg, who was largely concerned with interior design, certainly did not fit into this picture. She was one of the few who in 1936 during a meeting at Avegoor (see pp. 34, 35) tried to introduce the term ideology, thus attempting to demonstrate the link between architecture and the socio-economic structure. In this she was only backed up by Lotte and Mart Stam. In 1932 she had already given an indication that she realised that architecture was no autonomous phenomenon:

And we wonder persistently if it is sufficient for us to be convinced ourselves that healthy dwellings are the basis for healthy people and that we can build these dwellings ourselves – or should we not make all our forces available for the common good so as to enable this large proportion of the population to have healthy housing. Here there is no dividing line between architecture and politics, a fact that most architects still reject.²²

This final comment is particularly indicative of the gap between the different views on what an architect can do within society as it is. But that does not mean that the neutral angle did not predominate in 'de 8'.

Over het algemeen kan men de opstelling van 'de 8' typeren als waardenvrij. Men ziet niet in dat het bouwen een economische factor is en als zodanig onderhevig aan belangentegenstellingen en dus aan politieke machtsstrijd. De architecten van 'de 8' blijven dan ook geloven in de mogelijkheid van het tot stand brengen van een belangrijke verbetering van de volkshuisvesting vanuit een politiek waardenvrij standpunt. De politiek moet dan ook buiten de discussie over de architectuur blijven.

Duiker, die op dat moment voorzitter is van de vereniging, verwoordt dit in 1933 zeer duidelijk:

*En is het de taak van het Nieuwe Bouwen in de eerste plaats zonder hartstochten maar zo wetenschappelijk mogelijk deze problemen zoo zuiver mogelijk te benaderen (. . .) En daarom ook erkennen wij geen specifieke socialistische, communistische of fascistische architecturale waarheid. Een strijd over de politieke waarheid trachten wij dan ook in ons blad te vermijden, deze behoort in andere bladen thuis.*²⁰

Ook Merkelbach, die vooral door zijn organisatorische en bestuurlijke kwaliteiten een van de grote drijvende krachten achter 'de 8' is, houdt er verwante denkbeelden op na:

*Persoonlijk geloof ik er niet aan dat alleen een gaaf bouwwerk zou kunnen ontstaan in een o.i. gave samenleving, het is juist de architect gegeven om ondanks alles en niettegenstaande de meest ongelukkige omstandigheden in zijn arbeid te komen tot een bevrijd stuk werk, dat als realiteit getuigenis aflegt van de bevrijde geest van de ontwerper.*²¹

Merkelbach verwoordt met een dergelijke opstelling zijn bijkans onverwoestbaar geloof in de natuurlijke goedheid van de mens en in het vermogen deze effectief in te zetten tot concrete verbeteringen op het gebied van de architectuur. Met de term 'bevrijd stuk werk' geeft hij bovendien aan dat het om meer gaat dan concrete verbeteringen. Merkelbach denkt nooit in termen van belangentegenstellingen. Hij zal dan ook zijn hele leven blijven proberen zoveel mogelijk betrokkenen bij de woningbouw te verzamelen achter de doelstelling van het scheppen van een menswaardige volkshuisvesting. Hij blijft dat zelfs doen, nadat hij samen met Mart Stam in verband met de realisering van de Amsterdamse wijk Bos en Lommer op hardhandige wijze met zijn neus op de belangentegenstellingen wordt gedrukt.

Men kan de meerderheid van de architecten van 'de 8' – en hier worden dan vooral de oude leden bedoeld – het beste typeren als humanisten die de problemen met een positivistische methodiek te lijf gaan.

Toch vraagt deze typering wel weer om enige nuancering. Ida Falkenberg-Liefcrinck, die zich vooral met interieurkunst bezig houdt, past volstrekt niet in dit beeld. Zij is een van de weinigen die in 1936 tijdens de discussie in Avegoor het begrip ideologie tracht te introduceren en daarmee het verband tussen de architectuur en de sociaal-economische structuur probeert aan te geven. Zij wordt daarin slechts gesteund door Lotte en Mart Stam. Doch ook reeds in 1932 geeft zij er blijk van in te zien dat architectuur geen autonoom verschijnsel is:

*En de gedachte dringt zich aan ons op of het voldoende is, dat wijzelf er van overtuigd zijn, dat gezonde woningen de grondslag zijn voor een gezond volk en dat wij zelf in staat zouden zijn, deze woningen te bouwen maar dat we niet in de gelegenheid zijn onze techniek en ervaringen te verwezenlijken, of moesten wij zelf niet al onze kracht in dienst van het algemeen stellen, om dit tot nu toe overgrote deel van de bevolking de mogelijkheid te geven, gezonde woningen te bezitten. Hier is geen grens tussen architectuur en politiek, iets wat helaas door de meeste architecten nog verworpen wordt.*²²

Vooraf met deze laatste opmerking wordt duidelijk dat er

CIAM

This is not the place to go into 'de 8's' CIAM activities.

However, its importance as an impetus for both 'Opbouw' and 'de 8' should be mentioned. We may even say that if, in a time of very few commissions, the CIAM congresses had not forced 'Opbouw' to do something concrete like working on Rotterdam's Green Plan as from 1935 the Rotterdam association would have faded out in the mid-thirties.

This does not apply to the same extent to 'de 8', who also developed activities outside CIAM: writing addresses to the city council, organising excursions and lectures and devising an alternative to the plan designed by Public Works for the new district of Bos and Lommer. Even so, activities such as those involved in De Functionele Stad exhibition held in Amsterdam in 1935 as an extension of the fourth CIAM congress in 1933 took up so much time that amalgamation with 'Groep 32' in 1934 (see pp. 30, 31) in fact signified a welcome addition to their manpower.

*Generally speaking, the work done for the CIAM congresses tended to come increasingly into line with the activities of both 'Opbouw' and 'de 8' as a whole. It is therefore a logical consequence for the two organisations to decide in 1937 that their members should in future become members of the CIAM congresses collectively.*²³

From the theoretical angle too the CIAM congresses were of great importance to the Dutch Nieuwe Bouwen architects. On the one hand, they were finding an international forum from which they could derive ideas for housing construction and town planning, and on the other their own efforts made a big contribution to the results of the congresses.

At the first congress attended by the Dutch architects Berlage, Rietveld and Stam a clear attitude was adopted as to the architect's duties in society. The CIAM declaration of principles said:

*'It is therefore an architect's duty to be fully aware of major social problems and to become thoroughly acquainted with what is going on and to execute his work accordingly. This official declaration makes the social attitude clearer than the propositions published by 'de 8' a year earlier. For Oud this even constituted grounds for not bothering with CIAM congresses despite the fact that others would have liked him to be there.*²⁵

At the second congress, which was held in Frankfurt in 1929 and whose theme was Die Wohnung für das Existenzminimum, far more Dutch architects of the Nieuwe Bouwen movement attended. The Dutch members of the congress at that stage were Van Loghem, Van der Vlugt, Van Eesteren, Merkelbach, Duiker, Boeken, Rietveld and Van Ravesteyn. Numbers increased steadily until in 1937 the members of 'de 8' and 'Opbouw' became members collectively.

De 8 en Opbouw journal (1932)

This journal was a very important one for Nieuwe Bouwen. Here was at last a better vehicle for expanding one's ideas on architecture than a manifesto (fig. 15). The journal was dominated by 'de 8'. This is clearly evident from the editorial team in which the Amsterdam group was disproportionately represented. In 1934 and 1935 there was no-one at all from 'Opbouw' in the team.

On the whole, articles were a means of propounding Nieuwe Bouwen or, especially in the early days, attacks on other trends, that of the Amsterdam school in particular.

These attacks would seem superfluous because this trend no longer in fact existed. Nevertheless, membership of the Amsterdam planning committee was such that it was able to raise the barricades against Nieuwe Bouwen (see example on pp. 22, 23, 24). The attacks on the Amsterdam school were therefore also combined with attacks on the planning committees:

een kloof gaapt tussen de verschillende visies op de mogelijkheden van de architect binnen de bestaande maatschappij. Dat neemt echter niet weg dat de waarden-vrije kant sterk domineert binnen 'de 8'.

CIAM

Het is hier niet de plaats om uitgebreid in te gaan op de CIAM-activiteiten van 'de 8'. Wel moet in het kort gewezen worden op het belang ervan als impuls voor zowel 'Opbouw' als 'de 8'. Men kan zelfs stellen dat, indien de CIAM-congressen, in een tijd waarin de opdrachten zeer schaars waren, 'Opbouw' niet hadden gedwongen tot concrete activiteiten zoals het werken aan een groenplan voor Rotterdam vanaf 1935 de Rotterdamse vereniging al in het midden van de jaren dertig zou zijn doodgebloed. Dat geldt niet in die mate voor 'de 8', welke buiten CIAM ook activiteiten ontplooit, zoals bijvoorbeeld het schrijven van adressen aan de Gemeenteraad, het organiseren van excursies en lezingen en het opstellen van een alternatief voor het door Publieke Werken ontworpen plan voor de woonwijk Bos en Lommer.

Toch slokken bijvoorbeeld de activiteiten rond de tentoonstelling *De Functionele Stad*, die in 1935 in Amsterdam wordt gehouden in het verlengde van het vierde CIAM-congres van 1933 zoveel tijd op dat de fusie met de 'Groep '32' in 1934 (zie pag's 30 en 31) in feite een welkome aanvulling van arbeidskrachten betekent. In het algemeen kan men stellen dat de activiteiten in het kader van de CIAM-congressen steeds meer gaan samen-vallen met het totaal aan activiteiten van zowel 'Opbouw' als 'de 8'. Het is dan ook logisch dat zowel 'Opbouw' als 'de 8' in 1937 besluiten dat de leden van deze vereniging voortaan collectief lid zullen worden van de CIAM-congressen.²³ Ook in theoretisch opzicht zijn de diverse CIAM-congressen van groot belang voor de Nederlandse architecten van het Nieuwe Bouwen. Enerzijds vinden zij er een internationaal forum waar zij ideeën kunnen opdoen op het gebied van de woningbouw en de stedenbouw en anderzijds leveren zij zelf door een grote inzet een belangrijke bijdrage aan de resultaten van de congressen.

Tijdens het eerste congres met als Nederlandse deelnemers Berlage, Rietveld en Stam wordt een duidelijk standpunt ingenomen over de taak van de architect in de maatschappij. In het beginselmanifest staat onder andere: *Het is daarom de taak van de architecten zich volkomen op de hoogte te stellen van de groote maatschappelijke vraagstukken en om zich in te werken in het gebeuren van hun tijd en dienovereenkomstig hun arbeid te verrichten.*²⁴

In deze officiële verklaring is sprake van een duidelijker maatschappelijke stellingname dan in de een jaar eerder gepubliceerde stellingen van 'de 8'. Dat is voor Oud zelfs een reden om zich niet te bemoeien met de CIAM-congressen, ondanks het feit dat men hem er graag bij gehad had.²⁵

Op het tweede congres dat in 1929 in Frankfurt gehouden wordt met als thema *Die Wohnung für das Existenzminimum* is de deelname van de Nederlandse architecten van het Nieuwe Bouwen veel groter. Leden van het congres zijn op dat moment Van Loghem, Van der Vlugt, Van Eesteren, Merkelbach, Duiker, Boeken, Rietveld en Van Ravesteyn. Dit aantal zal steeds groter worden tot, zoals gezegd, de leden van 'de 8' en van 'Opbouw' in 1937 collectief lid worden.

Het tijdschrift de 8 en Opbouw (1932)

Het tijdschrift is zeer belangrijk geweest voor het Nieuwe Bouwen. Eindelijk heeft men een orgaan waarin men op een meer genuanceerde wijze dan in manifesten mogelijk is zijn ideeën over de architectuur uiteen kan zetten (afb. 15).

'You find tall houses, low houses, round houses, square houses, houses with towers, houses without towers, houses with balconies, houses without balconies, houses with living rooms on the east, west, south, north, houses with gardens, houses without gardens, everything planned to conform with the committees' views . . . Known for his good-naturedness, the Amsterdammer tries to camp in these houses as well as he can' (fig. 16).²⁶

*Hardly any explicit political views are to be found in the journal. After all, architecture has nothing to do with politics, according to Merkelbach and, more particularly, Duiker: In our journal we therefore try to avoid arguments about political truths; they are the province of other journals.*²⁷ *Van Loghem disagreed and he was therefore one of the few to adopt an occasional political stance in his articles. In doing so he found himself confronted by Duiker and Merkelbach. Hence it was Merkelbach who commented wryly that the good points of Van Loghem's Sportfondsen Swimming baths in Haarlem proved that Nieuwe Bouwen was also possible before social conditions had fundamentally changed.*²⁸

However, Duiker and Merkelbach did tolerate Van Loghem's views in the journal. But after 1934, when 'de 8' amalgamated with the explicitly a-political 'Groep 32' (see pp. 30-37), which wanted to ban every political dimension from discussions on architecture, there were open conflicts with Van Loghem, who was backed up by the senior members of 'de 8'.²⁹

In fact, this is where a three-way division in Nieuwe Bouwen became perceptible. The old nucleus dissociated itself from Van Loghem's standpoint and from that of Stam (who had been a member of 'de 8' since 1934) but accepted it as a contribution in the context of architecture discussion. 'Groep 32' did not accept the one nor the other. In the 1936-1938 period, when 'Groep 32's' hold on the editorial team was greatest, attacks on Van Loghem were at their heaviest, particularly through their spokesman, Arthur Staal. After the break-up in 1938, when several members of 'Groep 32' left 'de 8', criticism of Van Loghem ceased. That year he joined 'de 8'.

Het tijdschrift wordt overigens in sterke mate gedomineerd door 'de 8'. Dit wordt goed zichtbaar in de redactie waarin de Amsterdamse groep sterk is oververtegenwoordigd. In 1934 en 1935 zit er zelfs helemaal niemand van 'Opbouw' in de redactie.

De artikelen vormen globaal gesproken pleidooien voor het Nieuwe Bouwen of – vooral in het begin – aanvallen op andere richtingen en met name de Amsterdamse school. Deze aanvallen lijken wat overbodig omdat deze stroming dan in feite niet meer bestaat. Toch is de samenstelling van de Schoonheidscommissie in Amsterdam zodanig, dat er nog blokkades kunnen worden opgeworpen tegen het Nieuwe Bouwen.

De aanvallen op de Amsterdamse school worden dan ook dikwijls gecombineerd met aanvallen op de Schoonheidscommissies: *U vindt hoge huizen, lage huizen, ronde huizen, vierkante, huizen, huizen met toorens, huizen zonder toorens, huizen met balkons, huizen zonder balkons, huizen met woonkamers op het Oosten, Westen, Zuiden, Noorden, huizen met tuinen, huizen zonder tuinen, alles verzorgd naar het inzicht der commissies (. . .) Met de gemoedigheid den Amsterdammer eigen, tracht hij te kamperen in deze huizen, zo goed en zo kwaad als dat gaat (afb. 16).*²⁶

Expliciete politieke standpunten komen in het tijdschrift nauwelijks voor. Bouwkunst heeft immers niets met politiek te maken aldus Merkelbach en vooral ook Duiker:

*Een strijd over de politieke waarheid trachten wij dan ook in ons blad te vermijden, deze behoort in andere bladen thuis.*²⁷

Van Loghem is het daar niet mee eens en hij is dan ook een van de weinigen die af en toe politieke stelling neemt in zijn artikelen. Hij vindt daarmee Duiker en Merkelbach tegenover zich. Het is dan ook Merkelbach die enigszins sarcastisch opmerkt dat de kwaliteiten van Van Loghems eigen Sportfondsenbad in Haarlem bewijzen dat het Nieuwe Bouwen ook mogelijk is voordat de maatschappelijke verhoudingen grondig zijn veranderd.²⁸

Duiker en Merkelbach tolereren evenwel Van Loghems visie in het tijdschrift. Na 1934 echter, wanneer 'de 8' is gefuseerd met de uitgesproken a-politieke 'Groep '32' (zie pag's 30-37), die elke politieke dimensie wil weren uit de architectuurdiscussie, komt het tot openlijke conflicten met Van Loghem, die overigens rugdekking krijgt van de oude leden van 'de 8'.²⁹

In feite wordt hier een driedeling binnen het Nieuwe Bouwen zichtbaar. De oude kern distantieert zich van het standpunt van Van Loghem en ook van Stam (vanaf 1934 lid van 'de 8') doch accepteert het wel als een bijdrage binnen de discussie over de architectuur. De 'Groep '32' accepteert noch het een noch het ander. In de jaren van 1936 tot 1938, wanneer de greep van de 'Groep '32' op de redactie het grootst is, zijn de aanvallen op Van Loghem het hevigst vooral door toedoen van de woordvoerder Arthur Staal. Na de breuk in 1938, wanneer een groot aantal leden van de 'Groep '32' 'de 8' verlaat, stopt de kritiek op Van Loghem, die overigens in dat zelfde jaar lid wordt van 'de 8'.

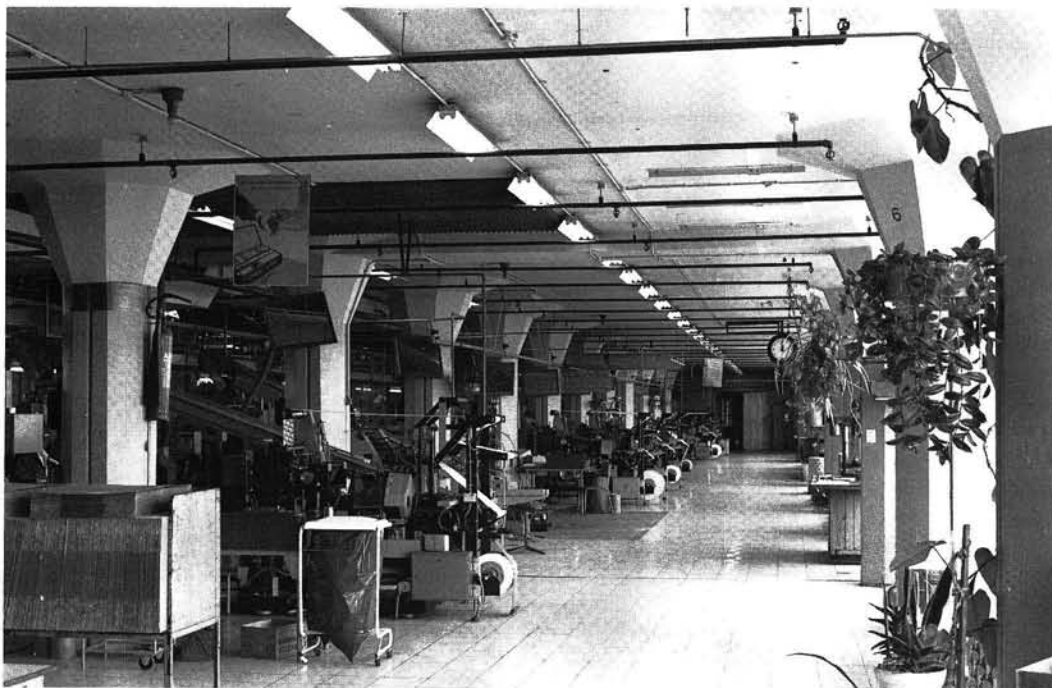

1
 J.A. Brinkman en L.C. van der
 Vlugt, Rotterdam 1926-30.
 Van Nellefabriek.
Van Nelle Factory.

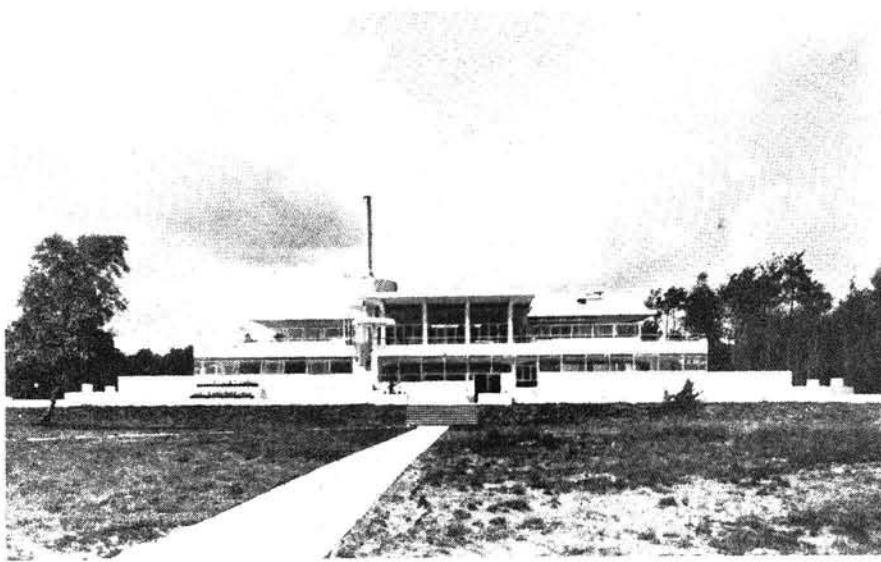

3
 J.G. Wiebenga en L.C. van der
 Vlugt, Groningen 1922-24.
 MTS-Ambachtsschool.
 Overkraging van de verdiepingen.
 Gewijzigde toestand.
Technical School.
Cantilevered upper floors.
Following modifications.

2
 J.G. Wiebenga en L.C. van der
 Vlugt, Groningen 1922-24.
 MTS-Ambachtsschool.
Technical School.

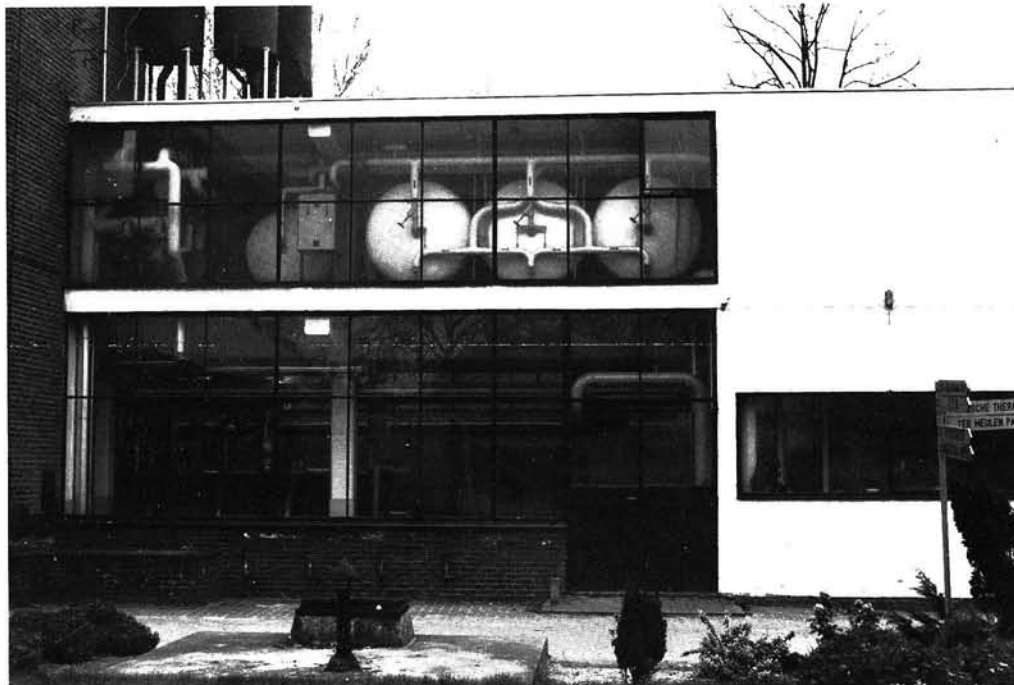
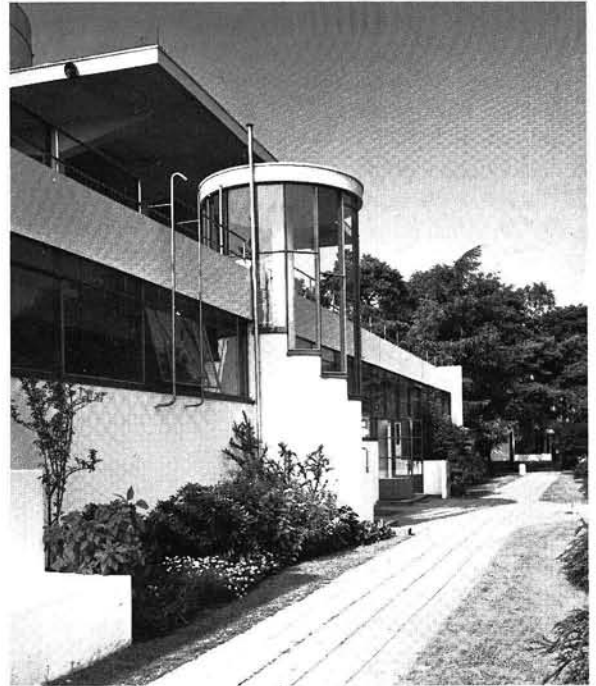
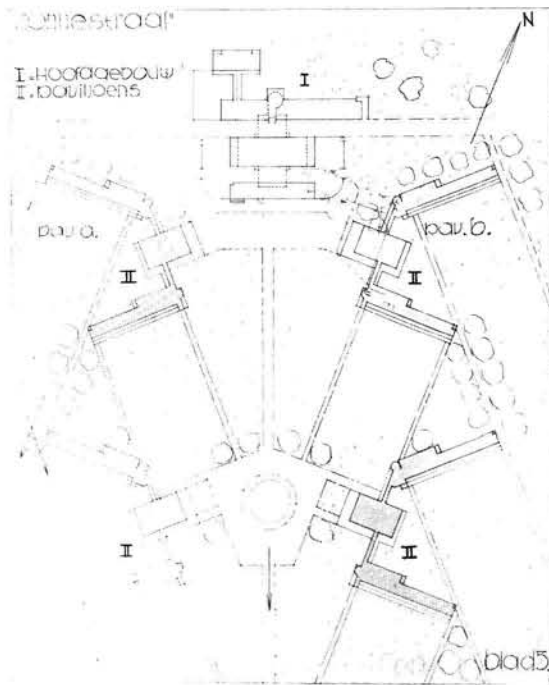
4
 J.A. Brinkman en L.C. van der
 Vlugt, Rotterdam 1922-24.
 Van Nellefabriek.
 Paddestoelconstructie op advies
 van J.G. Wiebenga.
Van Nelle factory.
*Mushroom construction on the
 advice of J.G. Wiebenga.*

5
 J. Duiker en B. Bijvoet, Hilversum
 1926-28.
 Sanatorium Zonnestraal.
Zonnestraal Sanatorium.

6
 J. Duiker en B. Bijvoet, Hilversum
 1926-28.
 Sanatorium Zonnestraal.
 Oorspronkelijk geplande lay-out
 met vier dubbele paviljoens.
Zonnestraal Sanatorium.
 Originally planned layout with four
 double pavilions.

7
 J. Duiker en B. Bijvoet, Hilversum
 1928-30.
 Sanatorium Zonnestraal. Trap naar
 het terras.
*Zonnestraal Sanatorium. Steps to
 terrace.*

8
 J. Duiker en B. Bijvoet, Hilversum
 1928-30.
 Sanatorium Zonnestraal.
 Ketelhuis.
Zonnestraal Sanatorium.
 Boiler House.

DE 8?

DE 8 IS de kritische reactie op de architectonische vormgeving van dezen dag.

DE 8 IS realistisch in zijn streven naar onmiddellijke resultaten.

DE 8 IS idealistisch in zijn geloof aan een internationale culturele coöperatie.

DE 8 IS opportunist uit maatschappelijke overwegingen.

DE 8 IS noch voor noch tegen groepen en personen, noch voor noch tegen richtingen.

DE 8 IS slechts voor feiten.

DE 8 ZEGT het is niet uitgesloten schoon te bouwen, maar het ware beter voorshands leelijk te bouwen en doelmatig, dan parade architectuur op te trekken voor slechte platte gronden.

DE 8 WIL zich ondergeschikt maken aan zijn opdracht.

DE 8 WIL geen weelde architectuur ontsproten aan de vormenwulst van getalenteerde individuen.

DE 8 WIL rationeel zijn in den waren zin, d.w.z. dat alles moet wijken voor de eischen van de opdracht.

DE 8 WIL streven naar een maatschappelijke grondslag voor den modernen architect. (De architect is in mode is een goed eind op weg zich op te werken tot een luxe en kostbare overlevering).

DE 8 STRIJDT uitsluitend in vakkringen.

DE 8 WERKT meer voor een bouw-WETENSCHAP dan voor een bouw-KUNST.

DE 8 STREEFT naar een plaats in de samenleving als:

BEELDEND BEDRIJFS-ORGANISATOR

IS A-AESTHETISCH

IS A-DRAMATISCH

IS A-ROMANTISCH

IS A-KUBISTISCH

DE 8 IS RESULTANTE

126 Correspondentie Adres, Architectenkern „de 8“, B. Merkelbach, Arch., Noorderstraat 72, Amsterdam. Tel. 33072

14-DAAGSCH TIJDSCHRIFT VAN DE VER. ARCHITECTENKERN „DE 8“ AMSTERDAM EN „OPBOUW“ ROTTERDAM, OPGENOMEN IN „BOUW EN TECHNIEK“ 3E JAARGANG

17 JAN. No. 1 1932

14 Beginselmanifest van 'de 8', i 10, 1927.
Manifesto 'de 8', i 10, 1927.

15 Omslag van het eerste nummer van de 8 en Opbouw.
Cover of first issue of de 8 en Opbouw.

13 J. Duiker, Scheveningen 1930. Derde Ambachtsschool. Third Technical School.

Volkshuisvesting en stedenbouw

Conjunctuur

Er is tussen 1923 en 1929 sprake van een bescheiden hoogconjunctuur en van voortdurend dalende stichtingskosten van woningen. Dit resulteert in een flinke groei van het aantal door particulieren gebouwde woningen bij een ongeveer gelijkblijvend totaal geïnvesteerd bedrag. Aan de andere kant echter trekt de overheid, die van mening is dat de volkshuisvesting in principe verzorgd moet worden door het particulier initiatief, zich meer en meer terug. Het totale aantal gebouwde woningen stijgt in deze periode dan ook niet of nauwelijks.

Na de Krach van 1929 daalt het totale door particulieren in de woningbouw geïnvesteerde kapitaal, terwijl het aandeel van de overheid blijft hangen. Het totale aantal gebouwde woningen handhaaft zich nog op een redelijk peil dankzij de nog steeds dalende stichtingskosten en dankzij een geringe bereidheid geld te investeren in risico-dragende ondernemingen. Al met al is het totale beeld niet al te rooskleurig voor de jonge architecten van 'de 8' die popelen om aan de slag te gaan en om te laten zien welke architectonische oplossingen zij kunnen aandragen voor de vraagstukken van de nieuwe cultuur. Stokpaardjes als rationalisatie en normalisatie krijgen niet veel kansen omdat de noodzaak daartoe, dankzij de dalende stichtingskosten niet gevoeld wordt. Daar komt nog bij dat anders dan in de industrie de produkten (huizen) niet hoeven te concurreren met buitenlandse produkten. De enige sector waar de noodzaak daartoe wel gevoeld wordt, is de woningbouw voor arbeiders in de laagste huurklassen. De animo bij bouwondernemingen om in deze sector te bouwen is zeer gering zodat er bijvoorbeeld in het jaar 1936 in Rotterdam sprake is van woningnood onder de laagst-betaalden terwijl er ruim 10.000 woningen leeg staan. De Amsterdamse bouwverzoeker J.H. van Saane pleit al in 1932 (zonder veel succes) voor een meer geconcentreerde bedrijfs- en exploitatievorm en voor een toenemende rationalisatie en normalisatie teneinde ook goedkope woningen te kunnen bouwen op een gezonde financiële basis.³⁰ Pas aan het einde van de jaren dertig en vooral na de Tweede Wereldoorlog zal een dergelijke ontwikkeling zichtbaar worden.

Op het moment dat 'de 8' wordt opgericht in 1927 zijn de kansen om aan de slag te komen in de volkswoningbouw dan ook tamelijk gering. Men kan niet zoals de architecten van de Amsterdamse school rekenen op grote opdrachten van de overheid en de woningbouwverenigingen. Daar komt nog bij dat juist in Amsterdam de woningbouw stagneert. Wanneer we bijvoorbeeld het jaar 1925 vergelijken met het begin van de jaren dertig dan zien we dat het totale aantal gebouwde woningen in Amsterdam terugloopt van 8402 naar 3000.³¹ Het terrein van de volkshuisvesting, is vrijwel geheel in handen van particuliere ondernemers die minder geneigd zijn tot het doen van experimenten. De rol van de woningbouwverenigingen is vrijwel uitgespeeld. Men kijkt dan ook met afgunst naar Duitsland en met name naar Frankfurt waar onder verantwoordelijkheid van Oberbürgermeister Landmann en onder leiding van Ernst May wel belangrijke experimenten mogelijk zijn.

De invloed van Frankfurt en de eerste daadwerkelijke bemoeienissen met de volkshuisvesting.

Ook in Frankfurt gaat het om meer dan het bouwen van een bepaald aantal woningen. Ook daar gaat het, evenals bij het Nieuwe Bouwen in Nederland, om het uitdrukking geven aan een nieuwe cultuur:

... der Krieg erwies sich wiederum einmal nicht als reiner Zerstörer (sic), sondern als gewaltiger Gestalter des

Housing and town planning

Economic situation

Between 1923 and 1929 the economy was reasonably prosperous and there was a downward trend in the cost of building. This resulted in the rapid growth in the number of privately built housing for roughly the same amount of capital invested. However, the authorities, who thought that basically housing should be built by private enterprise, was gradually withdrawing from the area. Consequently, the overall volume of housing built in that period rose very little, if at all.

After the crash of 1929 the total capital invested in housing by private enterprise dropped and participation by the authorities continued to decline too. The total number of dwellings built remained at a reasonable level thanks to the progressive drop in building costs and a slight willingness to invest in risk-bearing business. The overall situation was altogether not too rosy for the young architects of 'de 8', who were eager to get going and to show what architectural solutions they could present for problems of the new culture. Hobby horses like rationalisation and standardisation did not stand much chance. Because of the declining building costs the need was not felt. Added to which, contrary to the position in industry, the product (housing) did not have to compete with foreign ones. The only sector in which the need was felt, was in housing for workers in the lowest rent categories. There was very little enthusiasm among building firms to build in that sector so by 1936 there was a shortage of accommodation for the lowest income groups while over 10,000 dwellings were unoccupied. The Amsterdam builder, J.H. van Saane, was already pleading in 1932 (without much success) for a more concentrated form of operation and management and for greater rationalisation and standardisation to enable low-cost housing to be built on a sound financial basis.³⁰ Only at the end of the thirties and more particularly after World War II was such a development to become perceptible.

At the time 'de 8' was founded in 1927 there was little activity in public housing. They could expect no big contracts from the authorities or the housing associations as the architects of the Amsterdam school could. Besides house-building was stagnating in Amsterdam. If we compare 1925 with the early thirties we can see that the number of dwellings built in Amsterdam diminished from 8402 to 3000.³¹ The housing domain was almost entirely in the hands of private enterprise, which was less inclined to experiment. The role of the housing associations was virtually played out. Dissatisfied they watched the situation in Germany, particularly Frankfurt, where under the responsibility of Lord Mayor Landmann and the leadership of Ernst May experiments were possible.

The influence of Frankfurt and the first real involvement with housing

In Frankfurt too more was involved than just building a set number of homes. As with Nieuwe Bouwen in the Netherlands a new culture had to be expressed:

... der Krieg erwies sich wiederum einmal nicht als reiner Zerstörer (sic), sondern als gewaltiger Gestalter des Neuen ...'

(... once again war proved not to be a pure destroyer but a powerful creator of new things...)

The new spirit would first manifest itself in town planning and housing construction according to Landmann.³²

Ernst May also thought along these lines and recognised signs of the new culture in a variety of things like the youth movement, love of the countryside, sport, the emancipation of women, aeroplanes and motor-cars. On town planning he said:

'Der moderne Städtebau ist Funktion der neuen Einstellung des Menschen zum Leben'.³³

Neuen . . . De nieuwe geest zal zich als eerste openbaren in de stedenbouw en de woningbouw, aldus Landmann.³² Ook Ernst May denkt op deze wijze en ziet de tekenen van de nieuwe cultuur reeds in uiteenlopende zaken als de jeugdbeweging, de liefde voor de natuur, de sport, de vrouwenemancipatie, vliegtuigen en auto's. Over de stedenbouw zegt hij:

*Der moderne Städtebau ist Funktion der neuen Einstellung des Menschen zum Leben.*³³

De architect wordt de vormgever van de nieuwe cultuur. Een belangrijke schakel tussen Nederland en Frankfurt is Mart Stam die van 1928 tot 1931 werkt onder leiding van Ernst May. Hij realiseert in dat verband de woonwijk Hellerhof (1929-1931) die evenals de andere nieuwe wijken in Frankfurt verkaveld is in strokenbouw (afb. 17). De hoofdblokken zijn consequent noord-zuid georiënteerd, terwijl de kleinere dwarsblokken, die op de begane grond gedeeltelijk als winkels zijn ingericht, op het zuiden zijn georiënteerd. De lange blokken hebben drie of vier, de korte dwarsblokken twee verdiepingen. De woonkamers in de hoofdblokken zijn steeds op het westen gericht. Dit had tot gevolg dat gekozen moest worden tussen een systeem met toegangswegen tussen elk blok en een systeem met om de twee blokken een toegangsweg met als consequentie de plaatsing van de ingang afwisselend aan de oost- of aan de westkant. Stam kiest voor dit laatste systeem.

Deze wijk is van grote betekenis aangezien hij via Merkelbach die in deze periode gedurende korte tijd als tekenaar bij Mart Stam in Frankfurt werkt een directe invloed zal uitoefenen op de ontwikkelingen in Nederland.

In het jaar 1929 krijgt het in het zelfde jaar opgerichte architectenbureau Merkelbach en Karsten twee kansen in de woningbouw. Van Eesteren die in 1929 benoemd wordt tot hoofdarchitect van de Afdeling Stadsontwikkeling te Amsterdam draagt de voltooiing van een complex woningen en scholen aan de Carel Reinierszkade te 's-Gravenhage aan hen over. Hoewel hier geen consequent georiënteerde strokenbouw ontstaat is hier toch al sprake van een breuk met het gesloten stadsbeeld (afb. 18).

Nog in hetzelfde jaar maken Merkelbach en Karsten in Amsterdam in opdracht van de aspirant erfpachthouder Jan Kruithof uit Den Haag een ontwerp voor de bebouwing van het Allebéplein en het plein dat gevormd wordt door de kruising van de Stadionweg en de Minervalaan, ook wel kortweg Pleinen Zuid genoemd (afb. 19).³⁴ De Commissie Zuid (schoonheidscommissie) geeft het College van Burgemeester en Wethouders, zonder de plannen te hebben gezien, een negatief advies met als argument dat het architectenbureau nog over te weinig ervaring beschikt. Kruithof doet nog een vergeefs beroep op het College, waarbij hij het terechte vermoeden uitspreekt dat de afwijkende architectuuropvattingen van Merkelbach en Karsten een rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van het negatieve advies.³⁵ Walter Gropius vindt het plan echter belangrijk genoeg om het op te nemen in zijn bijdrage aan de publicatie *Rationelle Bauweisen* in verband met het derde CIAM-congres dat in 1930 in Brussel gehouden wordt.³⁶

Bij het plan hoort een uitgebreide toelichting,³⁷ waaruit blijkt dat hier tevens sprake is van een manifest gericht tegen de heersende stedenbouwkundige principes. Men kritiseert met name het systeem van gesloten pleinvelden die volgens de samenstellers slechts tot doel hadden de blik te begrenzen en te geleiden naar een of andere hoofdmoment:

WIJ HEBBEN DUS OPNIEUW NA TE GAAN AAN WELKE VOORWAARDEN ONZE PLEINEN MOETEN VOLDOEN EN

*(Modern town planning is a function of people's new attitudes to life).*³³

The architect gave form to the new culture. An important link between the Netherlands and Frankfurt was Mart Stam, who worked from 1928 to 1931 under the direction of Ernst May. One of his projects was the Hellerhof housing estate (1929-1931), which like the other 'new' estates of Frankfurt, was developed in strip-like blocks (strokenbouw) (fig. 17). The main blocks all ran from north to south and the smaller transverse blocks, the ground floors of which accommodated some shops, faced the south. The long blocks were three or four storeys high, the short transverse blocks two. The living rooms of the main blocks were in the west. This meant that a choice had to be made between a system with access roads between each block and a system with an access road every two blocks, the consequence of which was entrances located on the west side and on the east side alternately. Stam chose the latter system. This district was of great significance because through the good offices of Merkelbach, who worked as a draughtsman for Stam in Frankfurt, it was to exert a direct influence on developments in the Netherlands. Merkelbach and Karsten, who had started as a firm of architects in 1929, were given two openings for building housing that same year. Van Eesteren, who was appointed chief architect in the Amsterdam Town Planning Department, commissioned them to complete a complex of dwellings and schools in Carel Reinierszkade in The Hague. Although no consistently oriented strokenbouw were involved, there was already a break with the closed block (fig. 18). The same year, at the request of the Jan Kruithof, a prospective leaseholder of The Hague, Merkelbach and Karsten designed in Amsterdam buildings around Allebéplein and the square formed by Stationweg/Minervalaan crossroads, together known as 'Pleinen Zuid' for short³⁴ (fig. 19). The 'Zuid' Planning Committee made unfavourable recommendations to The Hague council arguing that these architects had too little experience.

*Kruithof tried in vain to persuade the council, giving voice to the – not unjustifiable – assumption that Merkelbach and Karsten's unconventional architectural views must have had something to do with the adverse report.³⁵ However, Walter Gropius thought the plan important enough to incorporate in his contribution to the periodical *Rationelle**

Bauweisen in connection with the third CIAM congress, which was to be held in Brussels in 1930.³⁶ The plan was accompanied by expansive notes³⁷ revealing that here too a pronouncement directed against current town planning principles was involved. They criticised the system of closed sides to town squares, the only object of which seemed to the designers to be to limit the view and make one look at some principal element:

'We must therefore re-examine the criteria our town squares should meet and design our plans accordingly'. The two architects decided upon traffic and living space as the point of departure for their design. They decided on tall buildings because that would release space for the traffic requirements, and housing was regarded in the light of the 'new' ideas on the significance of sunlight from both the socio-hygienic and psychological angles. The latter implied that they chose an 'open' concept and the regular orientation of dwellings towards the sun, i.e. in the four-storey blocks the living rooms faced south and the 'secondary' rooms north, and in the ten-storey blocks the living rooms faced west and the bedrooms east. In their concluding remarks the architects referred specifically to their point of departure again. And that was not 'the desire to create beautiful architecture'. While they appreciated that the outward appearance was one of the features an architect had to bear in mind (this already put the proposition 'de 8' is a-aesthetic in perspective) but

DIENOVEREENKOMSTIG ONZE PLANNEN OPSTELLEN.

Men kiest voor het verkeer en de woonfunctie als uitgangspunt voor het ontwerp. Ter wille van het verkeer wordt voor hoogbouw gekozen omdat daardoor ruimte vrijkomt voor de benodigde verkeersvoorzieningen, terwijl het wonen bekeken wordt in het licht van de 'nieuwe' opvattingen over de betekenis van het zonlicht, zowel in 'sociaal-hygiënische' als in psychologische zin. Dit laatste impliceert dat men kiest voor een open bouwwijze en een consequente oriëntering van de woningen op de zon in die zin dat bij de woningen met vier verdiepingen de woonvertrekken op het zuiden en de secundaire vertrekken op het noorden georiënteerd zijn, terwijl bij de hoogbouw (tien verdiepingen) de woonkamers op het westen en de slaapkamers op het oosten gericht zijn. In de slot-beschouwing wijzen de architecten nog eens duidelijk op hun uitgangspunt. Dat is niet *de lust tot het scheppen van schone architectuur*. Men erkent weliswaar dat de uiterlijke verschijningsvorm een van de factoren is waarmee de architect rekening te houden heeft (hier wordt de stelling *DE 8 IS a-aesthetisch* al gerelativeerd), doch het is niet de belangrijkste factor. Er zijn dringender eisen welke juist door hun aanvaarding tot interessante oplossingen leiden. Met andere woorden, het belang van de vormgeving wordt weliswaar ingezien, doch men reserveert daarvoor nadrukkelijk geen autonome plaats binnen het ontwerp-proces.

Hoogbouw

De betekenis van Duiker en Wiebenga voor 'de 8' gaat verder dan de door hen gerealiseerde architectuur waarmee de vereniging na hun lidmaatschap geassocieerd wordt. In feite zijn Duiker en Wiebenga de drijvende krachten achter een adres van 'de 8' aan de Gemeenteraad van Amsterdam over hoogbouw uit 1928.³⁸ Duiker en Wiebenga zijn namelijk al vanaf 1927 bezig met een project voor hoogbouw in Den Haag. In 1930 komt een zeer bescheiden deel van dit plan, het Nirwana flatgebouw aan de Benoordenhoutseweg, gereed. Daarnaast schrijft Duiker vanaf 1927 met medewerking van Wiebenga aan een in 1930 gepubliceerd boekje over hoogbouw waarin gepleit wordt voor hoogbouw in twaalf verdiepingen, hetzelfde aantal dat in het adres van 'de 8' genoemd wordt.³⁹ Het adres wordt geschreven met het oog op een eventuele wijziging van de bouwverordening in die zin dat voortaan gebouwd zal mogen worden met meer dan de gebruikelijke vier woonlagen. In het adres wijst men er op dat hoogbouw – en daarmee onderscheidt hoogbouw zich van strokenbouw – modern comfort zoals centrale verwarming, heet stromend water, wasserijen, liften en dergelijke binnen het bereik van iedereen kan brengen. Dit, en niet de esthetische mogelijkheden binnen het stedenbouwkundig concept, bepaalt de keuze voor hoogbouw. Nooit mag het gebruik van hoogbouw in de visie van 'de 8' leiden tot het opvoeren van de bebouwingsdichtheid. Hiermee maakt men duidelijk dat de stelling uit het beginselmanifest *DE 8 WIL zich ondergeschikt maken aan zijn opdracht* niet gelezen mag worden als een ondergeschikking aan de opdrachtgever.

Uiteindelijk wordt er in 1929 in Amsterdam een 'Commissie voor de hooge bouw' ingesteld (waarin ook Wiebenga) die moet onderzoeken of hoogbouw een oplossing kan bieden voor het vraagstuk van de arbeiderswoningbouw. De commissie komt tot een negatief advies. Zij acht de voorstelling van zaken van Duiker in zijn studie veel te rooskleuring, een oordeel waarvan Wiebenga zich overigens distantieert. Van belang is dat hier al blijkt dat 'de 8' een actieve bijdrage wil leveren aan de verbetering van de volkshuisvesting. Dit element zal steeds terugkeren

that was not the most important factor. There were more urgent criteria whose very acceptance led to interesting solutions. In other words, while the importance of form was acknowledged it was not given an autonomous place in the design process.

High-rise building

The importance of Duiker and Wiebenga to 'de 8' went further than their architecture, with which the group became associated after they had joined. Actually, they were the instigators of an address on high-rise building 'de 8' submitted to the Amsterdam council in 1928.³⁸ The two architects had been working on a high-rise project in The Hague since 1927. A small part of this project, the Nirwana flats on Benoordenhoutseweg, was completed in 1930. In 1927 in collaboration with Wiebenga, Duiker started writing a book on high-rise building, which was published in 1930. In this book he made a plea for blocks twelve storeys high, the same number of storeys as was mentioned in 'de 8's' address.³⁹ The address was written in view of a possible change in the building regulations to the effect that it should be possible to build higher than the customary four storeys. They pointed out that tall buildings could put modern conveniences like central heating, hot running water, wash-houses, lifts and the like within the reach of everyone, thus distinguishing high-rise from strokenbouw.

That and not the aesthetic potential within the town planning concept dictated the preference for high-rise. In 'de 8's' view the building of high-rise blocks should never lead to an increase in building density. In this they made it clear that the manifesto proposition: 'de 8' will subordinate itself to the task in hand should not be read as subordination to the principal, or initiator of the task.

Ultimately, in 1929 a Committee for High-rise Building, of which Wiebenga was a member, was set up in Amsterdam. Its brief was to investigate whether high-rise was a solution to working-class housing. The committee's findings were negative. It considered Duiker's ideas far too rose-coloured, a judgement from which Wiebenga dissociated himself. What is important is that it was already evident here that 'de 8' wanted to make an active contribution to improving housing. (This aspect was to recur frequently in the association until long after World War II). At the same time they were clearly over-optimistic about their own capabilities within society as it was then. Later on they were to be confronted with hard facts – in the Bos and Lommer plan in particular.

Duiker too was optimistic on the avoidability of increased building density and hence the increased price of land if high-rise building was constructed.⁴⁰ Attractive housing for workers close to the city would thus be possible.

Imagine detached houses in park-like surroundings to which the residents have access, where the street is more like an avenue, where residents old and young can enjoy the park at their feet.⁴¹

Here Duiker was describing a form of housing that certainly could not be achieved in Amsterdam at the time. It was too much of a contrast to the more viable strokenbouw, which were to predominate in discussions in the Nieuwe Bouwen movement in the thirties. The strokenbouw model was to become known under the name of De organische woonwijk in open bebouwing (the organic housing estate in open block design).

The organic housing estate in open block design

To achieve this goal the Nieuwe Bouwen architects attempted in 1930 to make an impression on the Netherlands Institute for Housing and Town Planning via Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw. The leading lights were B. Merkelbach and W. van Tijen, who were convinced that one of the Nieuwe Bouwen architects' chief tasks was in public

binnen de vereniging tot ver na de Tweede Wereldoorlog. Overigens moet wel opgemerkt worden dat tevens blijkt dat men de eigen mogelijkheden binnen de bestaande maatschappij wat al te optimistisch taxeert. Later zal men vooral in Bos en Lommer met de neus op de harde feiten gedrukt worden.

Ook Duiker toont zich optimistisch dat men bij de toepassing van hoogbouw het opdrijven van de bebouwingsdichtheid en dus van de grondprijzen zal kunnen vermijden.⁴⁰ Op die manier wordt een gestapelde villabouwwijze voor arbeiders dicht bij de stad mogelijk:

*Stel u voor, de vrijstaande gebouwen, in parken geplaatst, waar de bewoner dus toegang heeft, waar de straat een karakter van parkweg aan ontleent, waardoor iedere bewoner voor zich en zijn gezin deel kan hebben van dat park aan zijn voet.*⁴¹

Duiker schetst hier een beeld van de woningbouw dat op dat moment zeker in Amsterdam nog niet realiseerbaar is. Het staat in contrast met de haalbaarere strokenbouw, die zal domineren in de discussies binnen het Nieuwe Bouwen in de jaren dertig. Het strokenbouw model zal bekend worden onder de naam *De organische woonwijk in open bebouwing*.

De organische woonwijk in open bebouwing

Teneinde het een en ander te kunnen realiseren proberen de architecten van het Nieuwe Bouwen in 1930 via het *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* te infiltreren in het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw. Het betreft hier met name B. Merkelbach en W. van Tijen die er van overtuigd zijn dat een van de belangrijkste taken van de architecten van het Nieuwe Bouwen op het terrein van de volkshuisvesting ligt. In een bespreking van twee villa's te Rotterdam van Brinkman en Van der Vlugt zegt Merkelbach dan ook in 1934 haast verontschuldigd: *Wij willen niet verhelen, dat wij het niet de belangrijkste en gewichtigste taak van het Nieuwe Bouwen achten om aan de zeer speciale wenschen van enkelen te voldoen doch dat wij een grootser taak zien weggelegd op het gebied van de volkshuisvesting.*⁴²

Merkelbach en Van Tijen ondernemen hun actie namens de Nederlandse CIAM-groep.⁴³ Een dergelijke onderneming is ook wel nodig zolang men niet beschikt over een eigen tijdschrift. Zij hebben in zoverre succes dat het Nederlandsch Instituut van Volkshuisvesting en Stedebouw zich bereid verklaart om in aansluiting bij de CIAM-tentoonstelling *De rationele woonwijk* een door architecten van het Nieuwe Bouwen opgesteld praeadvies over de strokenbouw te bespreken.

Het Instituut laat zich echter niet verleiden tot het innemen van een standpunt ten gunste van het Nieuwe Bouwen. Voordat het echter zo ver is, verrichten Merkelbach en Van Tijen voorbereidend werk door in 1931 twee artikelen over het verkavelen van woonwijken te publiceren in het *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*.⁴⁴ Vooral de inbreng van Merkelbach, die kort tevoren ervaring heeft opgedaan bij Mart Stam te Frankfurt, is van essentiële betekenis. Zij uitgangspunt is de constatering dat er in de moderne maatschappij een grote behoefte bestaat aan het effect van direct zonlicht, hetgeen volgens hem blijkt uit de groeiende belangstelling voor zomerkampen, jeugdherbergen, strandbaden, kleding en dergelijke. Het is dan ook niet meer dan logisch daar bij het verkavelen van woonwijken rekening mee te houden. Elke woning moet een voldoende hoeveelheid daglicht en zelfs direct zonlicht kunnen ontvangen. Dit impliceert een breuk met het gesloten bouwblok en een keuze voor de open bouwwijze. Hij wijst in dat verband op de gunstige voorbeelden in Frankfurt, doch voegt aan de consequente

housing. In a discussion on two detached houses in Rotterdam designed by Brinkman and Van der Vlugt, Merkelbach said almost apologetically in 1934:

We will not make a secret of the fact that we do not regard it as Nieuwe Bouwen's most important task to meet the very specific wishes of the few but that we recognise the public housing sector as a greater one.⁴²

Merkelbach and Van Tijen were acting in the name of the Dutch CIAM group.⁴³ An enterprise like this is necessary when one does not have a journal of one's own. They were successful in that the Netherlands Institute for Housing and Town Planning declared its willingness to discuss Nieuwe Bouwen recommendations on strokenbouw made by the architects of Nieuwe Bouwen in connection with the CIAM exhibition: De rationele woonwijk (the rational housing estate). Nevertheless, the Institute was not tempted to adopt any attitude favouring Nieuwe Bouwen. Before it reached that stage, however, Merkelbach and Van Tijen had done some preparatory work by publishing two articles on the layout of housing estates in Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw in 1931.⁴⁴

The contribution made by Merkelbach, who had shortly beforehand gained experience with Mart Stam in Frankfurt, was of vital significance. His point of departure was that in a modern society there was a great need for the influence of direct sunlight, which was evident from the growing interest in summer camps, youth hostels, seaside resorts, clothing, etc. It was therefore only logical for that concept to be taken into account when housing estates were being planned. Each dwelling should have adequate daylight and even direct sunlight. That implied breaking away from closed blocks and a preference for the open block design. He drew attention to the favourable examples in Frankfurt and added to the rigid north-south orientation with living rooms on the west side and bedrooms on the east an east-west variation with a broad face and the major living rooms facing south. With Karsten he had already introduced this type in 1929 in their proposals for 'Pleinen Zuid'.

The great advantage of combining these two types was that it obviated the monotony of the rigid north-south system in Frankfurt.

Merkelbach had another criticism of the German examples in the absence of elements other than housing. The Germans had not reached the stage of proper town planning because they were only controlling one particular aspect – living. In the second article Merkelbach, with Van Tijen, goes into the advantages of strokenbouw vis-à-vis closed blocks. They checked the problems arising against some of the study projects: executed by Duiker (fig. 20), the Merkelbach, Karsten and Van Tijen team (fig. 21), and the Brinkman, Van der Vlugt and Van Tijen team.

The ideas were presented in their ultimate form in the report and recommendations, which was given the name of Organische Woonwijk in open Bebouwing. This report was a joint effort by several 'de 8' and 'Opbouw' architects.⁴⁵ However, it was the articles written by Merkelbach and Van Tijen together with recommendations made by Duiker⁴⁶ that contributed most to the production of the report. It was dealt with at a meeting of the Netherlands Institute of Housing and Town Planning in Amsterdam on 23 June 1932, the day on which De Rationele Woonwijk exhibition was opened. The introductory remarks of the report list the prerequisites for satisfying psychological and material needs: light, air, greenery, facilities for movement, and safety. It was desirable for the problems to be tackled systematically and scientifically, or, in other words, to use architecture as a tool to improve living standards. Reference was made to Germany – Frankfurt in particular – where a similar operation was already

noord-zuid oriëntering met woonkamers op het westen en de slaapkamers op het oosten een variant toe, die oost-west is georiënteerd en die zich kenmerkt door een grote gevelbreedte. De belangrijkste woonvertrekken zijn gericht op het zuiden. Dit type had hij reeds in 1929 samen met Karsten geïntroduceerd in het voorstel voor de bebouwing van de 'Pleinen Zuid'.

Een groot voordeel van een combinatie van deze twee typen is het voorkomen van saaiheid, zoals bij de consequent noord-zuid georiënteerde strokenbouw in Frankfurt. Als algemene kritiek op de Duitse voorbeelden noemt Merkelbach verder nog de afwezigheid van andere elementen dan woningen. Aan echte stedenbouw zijn ze nog niet toe, omdat ze slechts een onderdeel van de stad – het wonen – regelen.

In het tweede artikel gaat Merkelbach samen met Van Tijen in op de voordelen van strokenbouw ten opzichte van het gesloten blok. Men toetst tenslotte de problemen die zich voordoen aan enkele studieprojecten van Duiker (afb. 20), van de combinatie Merkelbach, Karsten en Van Tijen (afb. 21) en van de combinatie Brinkman, Van der Vlugt en Van Tijen.

In het praeadvies tenslotte, dat de naam krijgt *De Organische Woonwijk in open Bebouwing*, krijgen de ideeën definitief vorm.

Het praeadvies is het collectieve werk van een aantal architecten van 'de 8' en van Opbouw.⁴⁵ Het zijn echter de hiervoor genoemde artikelen van Merkelbach en Van Tijen, samen met een praeadvies van Duiker,⁴⁶ die het meest hebben bijgedragen aan het tot stand komen van het praeadvies. Het wordt behandeld op een vergadering van het Nederlandsch Instituut van Volkshuisvesting en Stedenbouw op 25 juni 1932 te Amsterdam, de dag waarop de tentoonstelling *De Rationele woonwijk* wordt geopend. In de inleiding van het praeadvies noemt men als basisvoorwaarden voor het bevredigen van geestelijke en materiële behoeften van de mens; licht, lucht, groen, de mogelijkheid tot bewegen en veiligheid. Men wil de problemen op systematische en wetenschappelijke wijze aanpakken, met andere woorden de architectuur inzetten als een instrument ter verbetering van de kwaliteit van het leven.

Men wijst in dit verband op Duitsland en met name op Frankfurt waar een dergelijke operatie reeds enige tijd aan de gang is. Toch signaleert men, evenals Merkelbach al deed, enkele essentiële fouten bij de Duitse voorbeelden. Het voornaamste bezwaar geldt het ontbreken van een systematische wijkaanleg in die zin dat uitsluitend het wonen is geregeld. Men formuleert vervolgens enkele belangrijke eisen voor de aanleg van moderne woonwijken:

1. Organische wijkopbouw, dat wil zeggen een bepaalde logische plaats in de wijk van woningen en van alle gebouwen van algemeen belang. Verband tussen het groen van de wijk en het groensysteem van de stad. Logische plaatsing van een verbinding met de ontspanningsterreinen voor jong en oud;
2. Goed doordachte oriëntering van alle woningen ten opzichte van de omgeving, zon en windrichting. Als gevolg daarvan de vermijding van gesloten bouwblokken;
3. Vermijden van het plaatsen van woningen langs verkeerswegen.

Het pleidooi voor de open bouwwijze wordt onderbouwd met een balans van de voor- en nadelen van deze bouwwijze ten opzichte van het gesloten bouwblok. Opvallend is dat men de tijd voor het introduceren van hoogbouw nog niet rijp acht, hetgeen waarschijnlijk te maken heeft met de negatieve beoordeling van de hoogbouwvoorstellen van Duiker en Wiebenga door de Commissie voor den hoogen bouw.

in progress. However, certain essential defects in the German examples were reported, as in Merkelbach's articles.

The chief objection was the lack of systematic district planning in that only living accommodation had been taken care of. Major criteria for the planning of modern districts were formulated:

1. *'Organic' design, i.e. a certain logical place in a district for housing and all buildings of general importance. A link-up between the green space of the district and the general green space system of the city as a whole. Logical location of and communication with the recreational areas for young and old;*
2. *Well thought-out orientation of all dwellings vis-à-vis the surroundings, sun and prevailing wind. The consequent avoidance of closed blocks.*

3. *Avoidance of location of housing on traffic routes.*

The plea for open blocks was underpinned with a weighing up of the advantages and disadvantages of this system as compared with closed blocks. A striking feature is that the time was not thought ripe for high-rise building, which probably had something to do with the unfavourable assessment of Duiker and Wiebenga's proposals on the subject by the Committee for High-rise Building.

In other parts of the report important subsidiary problems were examined. With regard to traffic, for instance, there was a call for separation of local and through roads, which was readily attainable in the strokenbouw system.

With regard to strokenbouw a major misunderstanding was eliminated:

... The open block system cannot, however, be understood or adopted if it is not seen as part of a larger entity.

They tend to imagine the open block systems as an unending, dreary series of rows all running in the same direction. Certain pioneers of open-block architecture have occasioned such misunderstanding. . . . The open-block unit in a city is, however, not a row of dwellings but the group of rows built on a particular site. A modern estate will comprise groups of such units surrounded by radial and tangential traffic routes, interspersed with green zones in which are situated general amenity buildings (schools, churches, reading rooms, wash-houses, meeting rooms and restaurants).⁴⁷

The model outlined here, which still had to guarantee the architect a role as creative designer, was to remain essentially valid until long after World War II. An interesting problem was that architects were quietly threatening to cross the borderline between architecture and town planning. That was to lead to fierce conflicts between the architects of 'de 8' and Van Eesteren in his capacity of chief architect of the Amsterdam Town Planning Department.

The report and recommendations were favourably received, which did not mean that the open-block system had yet finally gained preference over the closed system.⁴⁸

Despite heavy attacks on the closed block in de 8 en Opbouw and the alternative of the De Organische woonwijk in open bebouwing the new ideas did not make a definite breakthrough.

The low-cost workers' housing competition
On 27 September 1935 it looked as though things had changed. That was the day on which the final report of the judges in the low-cost workers' housing competition was made. This competition had been run by the Amsterdam local authority at the request of the Society for the Promotion of Architecture, Society of Dutch Architects. Ninety-two entries had been received for the competition the object of which was to investigate the possibility of designing workers' dwellings that were both good and cheap. It was after all the low-rental housing that was a problem because there was no fixed profitability. A thousand dwellings, fifty shops and three

In een aantal hoofdstukken gaat men nog wat dieper in op belangrijke deelproblemen. Zo bepleit men ten aanzien van het verkeer een principiële scheiding tussen woon- en verkeersstraten, iets wat bij het strokenbouwsysteem gemakkelijk te realiseren valt.

Ten aanzien van de strokenbouw ruimt men een belangrijk misverstand uit de weg:

... De open bouwwijze is echter niet te begrijpen en toe te passen, wanneer ze niet in groter verband gezien wordt. Zij stellen zich de open bouwwijze gauw voor als een eindeloze dorre opvolging van gelijkgerichte huizenrijen. Ook hebben enkele pioniers van den open bouw wel tot een dergelijk misverstand aanleiding gegeven (...). De eenheid in een stad in open bouwwijze is echter niet de huizenrij, maar de groep huizenrijen, waarmee een bepaald terrein bebouwd is. Een moderne wijk zal bestaan uit groepen van dergelijke wooneenheden, omgeven door radiale en tangentiële verkeerswegen en doorsneden met groenstroken, waarin ook gebouwen van algemeen nut (scholen, kerken, leeszaalen, waschhuizen, vergaderzaalen en restaurants) liggen.⁴⁷

Het hier geschetste model dat de architect toch nog een rol als vormgever moet garanderen, zal in essentie tot ver na de Tweede Wereldoorlog zijn geldigheid blijven behouden. Een probleem daarbij is wel dat de architecten stilzwijgend de grens tussen architectuur en stedenbouw dreigen te overschrijden. Dat zal nog leiden tot hevige conflicten tussen de architecten van 'de 8' en Van Eesteren in zijn functie van hoofdarchitect van de Afdeling Stadsontwikkeling van Amsterdam.

Het praeadvies wordt gunstig ontvangen, hetgeen overigens nog niet betekent dat de open bouwwijze het daarmee definitief gewonnen heeft van het gesloten stadsbeeld.⁴⁸

Ondanks de hevige aanvallen in *de 8 en Opbouw* op het gesloten bouwblok en ondanks het alternatieve model *De Organische Woonwijk in open bebouwing*, komt het toch niet tot een definitieve doorbraak van de nieuwe ideeën.

De prijsvraag voor goedkope arbeiderswoningen

Op 27 september 1935 echter lijkt het zo ver te zijn. Op die dag wordt het definitieve juryrapport van de Prijsvraag voor Goedkope Arbeiderswoningen opgesteld. Deze prijsvraag is op verzoek van de Maatschappij ter bevordering der Bouwkunst, Bond van Nederlandse Architecten uitgeschreven door de Gemeente Amsterdam.

Er zijn 92 inzendingen binnengekomen op deze prijsvraag die ten doel heeft te onderzoeken of het mogelijk is arbeiderswoningen te ontwerpen die zowel goed als goedkoop zijn. Immers juist de woningbouw in de lagere huurklassen vormt een probleem omdat de rentabiliteit daarvan niet vast staat.

Het is een bescheiden proef voor duizend woningen, vijftig winkels en drie scholen, die een plaats moeten vinden op een denkbeeldig rechthoekig terrein van 240 x 300 meter ergens in de onmiddellijke nabijheid van Amsterdam.

In verband met de aard van de proef wordt naast een overzichtstekening en een toelichting tevens een exploitatierekening verlangd.

Binnen de kringen van het Nieuwe Bouwen vindt men deze prijsvraag vooral daarom van belang, omdat de Gemeente hiermee impliciet toegeeft dat er iets mis is met de volkshuisvesting, zodat men de bezwaren er tegen niet meer kan afdoen als protesten van 'ontevreden jongelui'.⁴⁹

De Nederlandse CIAM-groep wordt dan ook bij elkaar geroepen teneinde tot een of meer inzendingen vanuit het Nieuwe Bouwen te komen.

Uiteindelijk komen er vijf plannen uit de bus:

1. Van Tijen met een strokenbouwverkeveling van vier woonlagen met een sousterrain (afb. 22).

schools had to be located on an imaginary site measuring 240 x 300 metres in the immediate vicinity of Amsterdam. The nature of the experiment necessitated a drawing showing the general layout, explanatory notes and a management account.

In Nieuwe Bouwen circles the competition was regarded important because the local authority was thus admitting there was something wrong with public housing, to the extent that it was no longer possible to dismiss complaints as being the protests of 'dissatisfied youngsters'.⁴⁹

The Dutch CIAM group was therefore called together so that one or more plans based on Nieuwe Bouwen ideals could be entered. There were five such entries in all:

1. Van Tijen's plan with a four-storey strokenbouw arrangement with basements (fig. 22)
2. Bodon, Groenewegen, Karsten and Merkelbach's plan with a similar project (fig. 23)
3. Van den Broek's plan with a combination of strokenbouw in four and twelve storeys with basements (fig. 24)
4. Rietveld's plan with four-storey strokenbouw, half with and half without basements (fig. 25)
5. Van Loghem: 22 free-standing sixteen-storey towers (fig. 26).

The first three projects won awards and the fourth award-winner, the Staal, Van Woerden and Holt team, with their five-storey strokenbouw was also influenced by Nieuwe Bouwen. The results of the competition thus signified a great victory for the ideas of Nieuwe Bouwen. Nevertheless, it was premature to attach too great importance to the competition. Despite the four awards it had not produced any actual prizewinners, which implied that the ultimate goal of good, cheap housing had not been attained. Jonkheer M.J.I. de Jonge van Ellemeet formulated it as follows:

With building costs, interest and fixed costs as they stand at present it is impossible to build good workers' homes that are also cheap, or, put it another way: housing the cost of which is in a reasonable relation to family incomes in the large stratum of the working class cannot yet be considered good housing.⁵⁰

Even so, the projects emanating from the Nieuwe Bouwen quarter and applying the theoretical model of the organic housing estate in open block design to the situation in practice came nearest to the target, hence the awards. It was only Van Loghem's project with its tower flats that differed. That must therefore not be regarded so much as an immediately implementable proposal but, as he said himself, a project of value for the future:

When the road to work takes people past the gardens of the big residential complexes, past swimming pools, past open, sun-drenched creches, primary schools and places where children work, a district can become a human organism that no longer has anything in common with the cheerless areas we call working-class districts.⁵¹

Even if Van Loghem's proposals had been viable at that stage, they would not have been acceptable to the authorities.

Proposals like those of the Amsterdam group comprising Bodon, Groenewegen, Karsten and Merkelbach were.

Their explanatory notes start with the words:

An attempt has been made to provide a solution within the context of what is possible and what is needed today. It was characterised by rigidly oriented strip blocks with living rooms on the west and bedrooms on the east. Under the four storeys there was a basement, parking space for bicycles, prams, etc. Through and local traffic was distinctly separated. The shops, which faced the north, were situated on the central access road. At the ends of and between the blocks, facing south, there were old people's dwellings. To make the project economically viable they had chosen conventional structures of brick with timber beams. All this was entirely compatible

2. Bodon, Groenewegen, Karsten en Merkelbach met een soortgelijk project (afb. 23).

3. Van den Broek met een combinatie van strokenbouw in vier en twaalf woonlagen met een sousterrain (afb. 24).

4. Rietveld met strokenbouw met half om half vier woonlagen met en zonder sousterrain (afb. 25).

5. Van Loghem met 22 vrijstaande torens van zestien woonlagen (afb. 26).

De eerste drie projecten winnen een premie, terwijl ook de vierde premiewinnaar, de combinatie Staal, Van Woerden en Holt met hun strokenbouwproject in vijf woonlagen uit de hoek van het Nieuwe Bouwen komt. Het resultaat van de prijsvraag betekent dus een belangrijke overwinning van de ideeën van het Nieuwe Bouwen.

Toch moet ook weer geen overdreven betekenis aan de prijsvraag gehecht worden. Immers zij levert ondanks de vier toegekende premies geen prijswinnaars op, waarmee in feite aangegeven wordt dat het uiteindelijke doel, het ontwerpen van een arbeiderswoning die zowel goedkoop als goed is, niet gehaald is. Jhr.M.J.I. de Jonge van Ellemeet formuleert het als volgt:

*Bij het huidige peil van de stichtingskosten, rente en vaste lasten is het bouwen van goede en tevens goedkope arbeiderswoningen onmogelijk, of anders uitgedrukt: Een woning waarvan de kostprijs in redelijke verhouding staat tot het gezinsinkomen van de grote laag der werkende bevolking, kan op het ogenblik nog niet zijn een goede woning.*⁵⁰

Toch komen die projecten uit de hoek van het Nieuwe Bouwen die het theoretische model van 'de organische woonwijk in open bebouwing' toetsen aan een reële situatie nog het dichtst bij het doel, vandaar de premies. Alleen het project van Van Loghem met zijn woontorens wijkt daarvan af. Dat moet dan ook niet zozeer gezien worden als een direct toepasbaar voorstel, doch als een, zoals hij het zelf formuleert, project met toekomstwaarde:

*Wanneer dan tevens de wegen naar de arbeidsplaatsen en fabrieken voeren door de tuinen der grote wooncomplexen, langs zwemvijvers, langs de open door zon beschene creches, kleuterscholen en kinderwerkplaatsen, dan kan zoo'n wijk een menscheijk organisme worden, dat niets meer gemeen heeft met de troosteloze wijken, die wij arbeiders-woonkwartieren noemen.*⁵¹

Van Loghems voorstel is, als het al uitvoerbaar is op dat moment, zeker nog niet aanvaardbaar voor de overheid. Voorstellen als die van de Amsterdamse groep, bestaande uit Bodon, Groenewegen, Karsten en Merkelbach, zijn dat wel. De toelichting bij het project begint dan ook met de woorden:

Getracht is een oplossing te geven in het kader der mogelijkheden en behoeften van dezen dag.

Het kenmerkt zich door een consequente strokenbouw met de woonkamers op het westen en de slaapkamers op het oosten. Onder de vier woonlagen bevindt zich in het sousterrain een berging voor fietsen, kinderwagens en dergelijke. Er is sprake van een strenge scheiding tussen doorgaand en buurtverkeer. De winkels, die op het noorden georiënteerd zijn liggen langs de centrale toegangsweg. Tussen de stroken bevinden zich aan de uiteinden op het zuiden georiënteerde woningen voor bejaarden.

Terwille van de haalbaarheid is gekozen voor een normale bouwconstructie (baksteen en houten balken). Dit alles past geheel binnen het model van 'de organische woonwijk in open bebouwing'. Alleen verhinderde het prijsvraagprogramma het opnemen van andere elementen dan woningen en winkels, zodat een volledige stedenbouwkundige oplossing achterwege moest blijven.

Merkelbach merkt daar over op:

De bepaling, dat aan de woningen geen andere elementen

with the Organic housing estate in open-block design.

The competition rules prevented the incorporation of elements other than housing and shops so that a complete town planning project could not be presented.

Commenting, Merkelbach said:

The rule that no elements might be added to the dwellings other than the schools specified led to a layout that can only be popularly described as boring . . . A collection of 1500 or so homes without any surrounding buildings or the necessary additional elements to make them a complete organism is as foolish from the town planning angle as planning woods in which a tree is planted every five or ten metres and the whole collection called a wood . . .

The same applies to a residential district, if it is to provide satisfactory living surroundings. Houses alone are not sufficient.⁵²

Landlust

The final breakthrough for strokenbouw had already been made several years before the results of the competition were announced. In 1932 Merkelbach and Karsten's firm had been commissioned by Het Westen housing association to build 208 dwellings and two shops in the Landlust district in West Amsterdam. Landlust was an elongated site hemmed in between the built-up area along the Admiraal de Ruyterweg and the canal that ran past the central wholesale markets (fig. 27). In anticipation of the enforcement of the General Development Plan the site had to be filled with housing for workers and tradespeople. The Town Planning department had already divided up the site in the usual way with closed three- or four-storey blocks. This had been done for practical reasons because the urgency of the project generally permitted of no experimentation. However, an experiment employing the principles of strokenbouw was not ruled out. Merkelbach and Karsten took advantage of the opportunity and convinced Het Westen of the importance of such an experiment. In consultation with A. Keppler, the manager of the Housing Department, they subsequently succeeded in involving two other housing associations in the experiment. They were Labor, with its architect P. Vorkink, and Algemeene Woningbouwvereniging, with its architect G. Versteeg. As a result Merkelbach and Karsten designed at their own expense a strokenbouw plan, which they sent to the Town Planning Department. The department approved the plan but made a major change by considerably lengthening the blocks and shifting the central access road to Willem de Zwijgerlaan, where it passed under the blocks as a parallel road (fig. 28). On 19 July 1933 the plan was approved by the Amsterdam council. However, owing to numerous problems building did not commence until 1936. The last dwelling was completed on 1 August 1937. Thereby closed block design became a thing of the past, at any rate in Amsterdam.

In Landlust we find many of the elements of the organic estate in open-plan building: the separation of through and local roads, the open-block system, north-facing shops and south-facing old-people's housing. Strictly speaking these were not really strokenbouw. They were opened up closed blocks with the short sides removed. This meant that the living rooms, all of which opened on to the street, faced either west or east, but not all west (figs. 29 and 30). The structure was still conventional. There was a noticeably large amount of glass in the facades, and the window and door frames were made of steel as also were the doors to the outside.

Before Landlust was built Zanstra, Giesen and Sijmons had in 1934 completed a row of studio flats in Zomerdijkstraat, Amsterdam, (fig. 31) and Van Tijen, Stam and Stam-Beese had in 1935 built a terrace of town houses in Anthonie van Dijkstraat, also in Amsterdam (fig. 32). Both projects were marked by excessive use of glass, steel and balconies, in

mochten worden toegevoegd, behalve de in het programma genoemde scholen, moest er toe leiden, dat er verkavelingen zouden ontstaan, die populair gezegd, vervelend zijn (. . .). Een verzameling van ongeveer 1500 woningen, zonder omringende bebouwing en zonder de elementen die daar noodwendig bij behoren om ze tot een volledig organisme te maken in het stadsplan, is stedeboekkundig een even grote dwaasheid als bijvoorbeeld een boschplan zou zijn waar men na elke vijf of tien meter een boom zou planten en dan de verzameling van boomen met den naam bosch zou betitelen (. . .). Zoo is het ook met de woonwijk, wil deze tenminste bewoonbaar zijn. Met woningen alleen komt men er niet.⁵²

Landlust

Op het moment dat de uitslag van de prijsvraag bekend wordt, is het begin van de definitieve doorbraak van de open bouwwijze al enige jaren daarvoor tot stand gekomen. In 1932 krijgt het bureau Merkelbach en Karsten van de woningbouwvereniging Het Westen de opdracht tot het bouwen van 208 woningen en twee winkels binnen de wijk Landlust in Amsterdam West. Landlust is een langwerpige stuk terrein dat ingeklemd zit tussen de reeds bestaande bebouwing aan de Admiraal de Ruijterweg en het kanaal langs de centrale markthallen (afb. 27). Het terrein moest, vooruitlopend op het in werking treden van het Algemeen Uitbreidingsplan, volgebouwd worden met woningen voor arbeiders en middenstanders. De Afdeling Stadsontwikkeling had het terrein reeds verkaveld op de gebruikelijke wijze met gesloten bouwblokken in drie of vier woonlagen. Men deed dit om pragmatische redenen, omdat de urgentie van het plan geen experimenten toestond. Toch sluit men een proefneming met de beginselen van de strokenbouw niet uit.

Merkelbach en Karsten grijpen onmiddellijk deze mogelijkheid aan en overtuigen Het Westen van het belang van een dergelijk experiment. In overleg met A. Keppler, de directeur van de Woningdienst, slaagt men er vervolgens in twee andere woningbouwverenigingen bij het experiment te betrekken. Het betreft de woningstichting Labor met als architect P. Vorkink en de Algemeene Woningbouwvereniging met als architect G. Versteeg. Hierop ontwerpen Merkelbach en Karsten pro deo een strokenbouwplan dat ze naar de afdeling Stadsontwikkeling sturen.

Deze afdeling accepteert het plan, doch brengt er wel een belangrijke wijziging in aan door de bouwblokken aanzienlijk te verlengen en de oorspronkelijke toegangsweg in het midden te verschuiven naar de Willem de Zwijgerlaan, waar hij als een parallelweg onder de blokken doorloopt (afb. 28).

Op 19 juli 1933 keurt de Gemeenteraad het plan goed. Door tal van moeilijkheden kan echter pas in 1936 een aanvang worden gemaakt met het bouwen. Op 1 augustus 1937 wordt de laatste woning voltooid. Het gesloten bouwblok behoort hiermee – zeker in Amsterdam – tot het verleden.

Ook in Landlust vinden we weer een groot aantal elementen terug uit De Organische Woonwijk in open bebouwing zoals de scheiding tussen woon- en verkeersstraten, de open bouwwijze, de winkels op het noorden en de bejaardenwoningen op het zuiden. Strikt genomen betreft het hier nog geen strokenbouw. Het zijn in feite opengemaakte gesloten bouwblokken waar de korte zijden tussen uit zijn gehaald. Dit impliceert dat de woonkamers, die alle op de straatkant uitkomen, op het westen of op het oosten zijn georiënteerd en niet consequent op het westen (afb. 29 en 30).

De constructie is nog steeds traditioneel. Het valt op dat er sprake is van een grote hoeveelheid glas in de gevels en dat de raam- en deurkozijnen van staal zijn, evenals de

contrast with which Landlust's French balconies looked rather meagre. In these two building projects the new living culture which people had in mind was more clearly perceptible than in Landlust, where the financial margins were much tighter.

Of Landlust Van Tijen said:

I do not believe the designers of this entity get away with it. In their honest battle, with its 1001 obstacles, their sense of responsibility in respect of well-considered scale and aesthetic balance has, I think, faded.

Bos and Lommer

Contiguous with Landlust is the development area of Bos and Lommer. In anticipation of the General Development Plan the City Council had passed a development plan for the area (fig. 33). The layout comprised a combination of open and semi-open blocks, the latter being a closed block the short, southern side of which had been removed. This confirmed the definitive breakthrough of the open block design. But again the margins were very tight.

The plan referred to dwellings 5.5 metres wide and 13 metres deep. That implied dark, hard-to-lay-out accommodation. Deviating from the building bye-law it was also going to be possible to build housing without showers, and to restrict the street width to 20 metres instead of the minimum of 22.5 metres required by the bye-law for four-storey blocks. The argument put forward for this was that the open design already made for a high degree of openness.⁵⁴ So the advantages of open design had immediately been nullified by the need for low rents. This need was partly due to the pressure exerted by the price of land, which was significantly above that of pasture land.⁵⁵

Nevertheless, the overall concept for this 35,000-resident estate with its open-block design was compatible with the organic housing estate in open-block design model. The through roads were separate from the residential streets, the shops were on the through roads and the old people's dwellings were in low-rise buildings facing south on the edge of green zones in which the schools and playgrounds had been planned. For the first time, various workplaces had been integrated in the district.⁵⁶

It will not be surprising that the Bos and Lommer activities greatly attracted the attention of 'de 8'. On 7 October 1935 a committee was even set up in respect of the allocation of land on the estate.⁵⁷ Holt, Staal, Zanstra, Sijmons, Boeken and Giesen were members of this committee. Its object was to prevent the land getting into the hands of purely speculative builders. Instead, it was suggested that the land should be allocated to housing associations, to the municipal housing department, to building firms whose leading people were architects and to builders who worked with competent architects. It is obvious that the committee wanted to ensure a good standard of housing in Bos and Lommer by increasing the contribution of architects.

There was also serious criticism of the deviations from the building bye-law. In 1938, with the blessing of the Amsterdam local authority, a committee was formed to promote building of a high architectural standard in Bos and Lommer.⁵⁸

Besides the three representatives of the Amstelbouwvereniging (an umbrella organisation set up by building contractors) Merkelbach and Stam had seats on the committee on behalf of 'de 8'. The latter designed an alternative plan for Bos and Lommer in which a slight shift in the blocks gained them a greater distance between the fronts of the blocks as compared with the Public Works plan (fig. 34).⁵⁹ Ultimately their initiative was torpedoed by a number of builders who had no desire for further postponement and who had involved themselves in a stormy conflict of interests with the Amstelbouwvereniging's committee. The Amsterdam local authority sided with the

buitendeuren.

Voordat Landlust gerealiseerd kan worden, voltooiën Zanstra, Giesen en Sijmons in 1934 een rij atelierwoningen aan de Zomerdijkstraat in Amsterdam (afb. 31), terwijl Van Tijen, Stam en Stam-Beese in 1935 in de Anthonie van Dijkstraat, eveneens in Amsterdam een rij drive-in woningen realiseren voor een particuliere opdrachtgever (afb. 32). Beide projecten kenmerken zich door een overdadig gebruik van glas, staal en balkons waartegen de 'Franse balkons' van Landlust wel wat armetierig afsteken. In de beide genoemde projecten wordt de nieuwe wooncultuur, welke men voor ogen heeft, veel beter zichtbaar dan in Landlust waar de financiële marge veel smaller was. Van Tijen zegt over Landlust:

*Ik geloof niet, dat de ontwerpers in deze geheel vrijuit gaan. In hun eerlijke strijd met duizend belemmeringen is naar mijn mening het verantwoordelijkheidsgevoel tegenover de eis van de weloverwogen schaal en de schone verhoudingen verflauwd.*⁵³

Bos en Lommer

Direct aangrenzend aan Landlust ligt het uitbreidingsgebied Bos en Lommer. Vooruitlopend op de voltooiing van het Algemeen Uitbreidingsplan aanvaardt de Gemeenteraad op 4 december 1935 een uitbreidingsplan voor dit gebied (afb. 33). Voor wat betreft de verkaveling wordt gekozen voor een combinatie van open bouw en half open bouw, dat wil zeggen een gesloten bouwblok waarvan de korte zijde in het zuiden is verwijderd. Dit bevestigt de definitieve doorbraak van de open bouwwijze.

Doch opnieuw blijkt hoe smal de marges geworden zijn. In het plan is namelijk sprake van woningen met een gevelbreedte van 5,5 meter en een diepte van 13 meter. Dit impliceert donkere en moeilijk in te delen woningen. Verder kunnen, in afwijking van de bouwverordening, woningen gebouwd worden zonder douches, terwijl de straatbreedte beperkt kan worden tot 20 meter in plaats van de bij de vier woonlagen volgens de bouwverordening minimaal noodzakelijke afstand van 22,5 meter. Als argument voor dit laatste hanteert men de stelling dat er door de open bouwwijze toch al een grote mate van openheid bereikt wordt.⁵⁴ Het voordeel van de open bouwwijze wordt hier onmiddellijk weer teniet gedaan door de noodzaak om tot lage huren te komen.

Deze noodzaak wordt mede veroorzaakt door de druk van de grondprijzen, die beduidend boven de weilandwaarde liggen.⁵⁵

De algehele opzet van deze wijk voor 35.000 mensen past met zijn open bouwwijze toch weer binnen het model van de Organische Woonwijk in open bebouwing. De verkeerswegen zijn gescheiden van de woonstraten, de winkels bevinden zich langs de verkeerswegen, bejaardenwoningen zijn in laagbouw op het zuiden georiënteerd en bevinden zich aan de rand van groenzones waarin ook scholen en speelterreinen geprojecteerd zijn. Voor het eerst is hier ook het werken op verschillende plaatsen in de wijk geïntegreerd.⁵⁶

Het zal geen verwondering wekken dat de gang van zaken rond Bos en Lommer in hoge mate de aandacht trekt van 'de 8'. Op 7 oktober 1935 stelt men zelfs een commissie in inzake de gronduitgifte op Bos en Lommer.⁵⁷ In de commissie nemen zitting: Holt, Staal, Zanstra, Sijmons, Boeken en Giesen. Het doel van deze commissie is te voorkomen dat de grond in handen komt van zuiver speculatieve bouwondernemers. In plaats daarvan stelt men voor de grond uit te geven aan woningbouwverenigingen, de Gemeentelijke Woningdienst, aan bouwondernemingen waarvan de leidende krachten architecten zijn en aan bouwondernemers die samenwerken met bekwaame

*complainants and decided that that association's involvement with the building of Bos and Lommer should be terminated.*⁶⁰ *There was thought to be no further justification for holding up building. The position of power of a handful of builders had been instrumental in putting an abrupt end to the commendable attempt at co-operation between the authorities, the building world and architects. Merkelbach's reaction to the finished Bos and Lommer was crushing:*

*Our new estates are the burial places of architecture, quite well cared for burial places but you have to look a long way to find any reminder of life, or of living architecture (fig. 35).*⁶¹

'De 8's' design crisis

'Groep '32'

*The core of 'Groep 32' comprised, as did that of 'de 8', old-boys of the Haarlem School for Architecture, Decorative Arts and Crafts. W. la Croix had started there in 1923 followed a year later by A. Elzas, S. van Woerden, G.H.M. Holt and A. Staal.*⁶²

*The school was suddenly closed in 1925 under the Colijn government's cuts, so the prospective architects were out on the street. No transitional arrangements had been made so they were forced to seek their salvation at the Academy of Architecture in Amsterdam. Arthur Staal became the leading figure in the group and in 1931 commenced his endeavours to force Genootschap Architectura et Amicitia to alter course in the direction of Nieuwe Bouwen. The only member of the Genootschap in favour of such a change was Boeken.*⁶³ *He joined the young architects and helped them form 'Groep 32' in 1932.*⁶⁴

An attempt to take over in Architectura et Amicitia was unsuccessful so those concerned resigned in 1934 and joined 'de 8'. (This was at Merkelbach's request; he needed additional manpower for preparations for the CIAM exhibition De Functionele Stad (the functional city).⁶⁵ 'de 8', whose numbers had now suddenly more than doubled as a result of the amalgamation, had brought a source of conflicts into their midst. That became obvious when Staal contended that in posing the problem the job of the old '8' had come to an end and that the amalgamation heralded a period of solutions.⁶⁶ Earlier on, before the amalgamation, Staal had said the same, even more clearly:

Nieuwe Bouwen is not a stupidly obsolete materialism, but least of all is it a-aesthetic; a cursed, rash view . . .⁶⁷ Their attitude is understandable. The old nucleus of 'de 8' had led the way to the Nieuwe Bouwen. 'Groep 32' obviously felt a need to make its own contribution to that process. Least of all did its members wish to be a-aesthetic. They wanted to follow directly in the footsteps of Le Corbusier – someone for whom the old members did not entertain any great admiration. They wanted to give form to the new culture while the old nucleus of 'de 8' was fully engaged in analysing the clinical picture of architecture and town planning up to that time and the was expressed in the work they were doing for the De Functionele Stad exhibition.

The conflicts became most evident in polemics involving Staal and Van Loghem. Staal's view was that there was something hypocritical about suppressing the artistic angle because in the good Nieuwe Bouwen projects not an inch of the aesthetic had been conceded to practical features.⁶⁸ In this view he hit on a basic problem.

A clear example is Wiebenga's primary school at Aalsmeer (1931), where form fills a certain autonomous role.

This school, which from the outside looked like the bridge of a ship, provoked the necessary questions (fig. 36). Bouwkundig Weekblad asked the basic question whether the building was as functional as its appearance suggested:

architecten. Het is duidelijk dat men de kwaliteit van de woningbouw in Bos en Lommer veilig wil stellen door de inbreng van architecten te vergroten.

Men heeft verder ernstige kritiek op het toestaan van afwijkingen van de bouwverordening.

In 1938 slaagt men erin een door het College van B & W goedgekeurde commissie te formeren ter bevordering van een architectonisch geslaagde bebouwing van Bos en Lommer.⁵⁸ In deze commissie nemen naast drie vertegenwoordigers van de Amstelbouwvereniging (Een door bouwondernemers opgerichte overkoepelende organisatie) ook Merkelbach en Stam namens 'de 8' zitting.

Deze ontwerpen vervolgens een alternatief plan voor Bos en Lommer waarin door een geringe verschuiving van de blokken een grotere gevelafstand is verkregen vergeleken met het plan van Publieke werken (afb. 34).⁵⁹ Uiteindelijk wordt hun initiatief getorpedeerd door een aantal bouwers dat geen zin heeft in verder uitstel en dat daarnaast ook in een hevig belangenconflict verwickeld is geraakt met het bestuur van de Amstelbouwvereniging. Het College van B & W sluit zich aan bij de bezwaren en besluit dat de bemoeiing van de Amstelbouwvereniging met de bouw van Bos en Lommer beëindigd dient te worden.⁶⁰ Men acht een langere stagnatie van de bouw niet verantwoord. Op een nogal brute wijze is door de machtspositie van een aantal bouwers een eind gekomen aan een niet onverdienstelijke poging tot samenwerking tussen de overheid, de bouwerswereld en de architecten.

Merkelbachs reactie op de uiteindelijke realisatie van Bos en Lommer is vernietigend:

*Onze nieuwe wijken zijn de begraafplaatsen der architectuur, meer of minder net verzorgde begraafplaatsen, maar al wat aan het leven herinnert, aan levende architectuur is hier ver te zoeken (afb. 35).*⁶¹

De crisis in 'de 8' rondom de vormgeving

'Groep 32'

De basis van de 'Groep 32' wordt evenals bij 'de 8' gevormd door een aantal oud-leerlingen van de School voor Bouwkunde, Versierende Kunsten en Kunstambachten te Haarlem. In 1923 schrijft W. la Croix zich in en in het jaar daarop volgen A. Elzas, S. van Woerden, G.H.M. Holt en A. Staal.⁶²

In 1925 wordt de school plotseling gesloten in verband met bezuinigingsmaatregelen van de regering Colijn, waardoor de toekomstige architecten plotseling op straat staan. Er is zelfs niet voor een overgangsregeling gezorgd, waardoor ze gedwongen zijn hun heil te zoeken op de Academie voor Bouwkunst te Amsterdam. Arthur Staal wordt de leidende figuur van deze groep, die probeert vanaf 1931 het Genootschap Architectura et Amicitia te dwingen tot een koersverandering in de richting van het Nieuwe Bouwen.

Alleen Boeken, die lid is van het Genootschap, is een voorstander van een dergelijke koersverandering.⁶³

Hij sluit zich aan bij de jonge architecten en vormt met hen in 1932 de 'Groep 32'.⁶⁴

De machtsovername binnen A et A mislukt waarop men in 1934 uit het Genootschap stapt en zich aansluit bij 'de 8'. Dit geschiedt op verzoek van Merkelbach die extra werkrachten heel goed kan gebruiken in verband met de voorbereiding van de CIAM-tentoonstelling *De Functionele Stad*.⁶⁵

'De 8', door deze fusie in één klap meer dan verdubbeld, qua ledental, haalt hiermee een bron van conflicten in huis. Dat wordt duidelijk, wanneer Staal poneert dat met het stellen van het probleem de taak van de oude 8 afgelopen is en dat met de fusie een periode is aangebroken van oplossingen.⁶⁶ Al eerder – voor de fusie – zegt Staal het nog duidelijker:

Is a building of such complex composition a consequence of meeting purely functional criteria? Or is artistic design the primary feature and are the practical criteria more or less subordinate to it? The external design would suggest it is (fig. 37).⁶⁹

The writer is getting at impractical differences in height, roof surfaces shooting off in all directions, big overhangs and the large expanses of glass which would not encourage children to concentrate. In defence, the big overhangs may be said to keep off the sun in summer while in the winter sunlight can penetrate classrooms because the sun is then low in the sky. It is obvious that here – to a greater extent than in the case of Duiker's open-air school – besides meeting the practical requirements the intention was to use architecture to express a new culture based on technology, hygiene and openness.

The role of form in 'de 8'

Not a single member of 'de 8', not even one of the founders, had ever literally kept to the manifesto proposition 'de 8' is a-aesthetic. When, even after lengthy conflict with 'Groep 32' Merkelbach made a move to alter one of the propositions there was no question of a break, rather confirmation of a fact: At the time 'de 8' dared to put the proposition that it was better to design ugly buildings than to build show architecture for poor ground-plans. They can now say equally loud and clear: We do not wish to design ugly buildings but nor do we wish to build show architecture.⁷⁰ The propositions of the early days can be explained by a deep realisation of social abuses that they wanted to counter at an architectural level. The accent was explicitly on this move and not on the independent role of form whatever part it continued to play in the background. In this connection Duiker brought up Giedion, the secretary of the CIAM congresses, who said that in conscience no-one could isolate himself with his artistic problems while factory workers lived in black holes of cellars and the unemployed and casual workers had nowhere to live at all.⁷¹

Le Corbusier demonstrated a similar attitude when he explained what he considered to be regrettable resistance to form as being due to dissatisfaction with academic studies which concerned themselves with academic problems instead of with urgent matters like housing construction.⁷²

It was exactly the same point that nine years later was to signify the final break within 'de 8'. This occurred when some of the old members accused the young members of 'Groep 32' in writing of finding problems of form more important than social problems (see p. 30).

When in an article entitled Academisme en vrije kunst (Academicism and liberal art) Van Loghem dared to adopt a political (left) stance,⁷³ the entire group came down upon him. Kloos' reaction made it clear that it was not just a matter of keeping politics out of de 8 en Opbouw but that there was in fact a, politically, fundamental difference of opinion: Architect Van Loghem is doing damage to the movement. He states that a movement is inseparably linked with an attitude of mind which the majority regards as a social and psychological hazard.⁷⁴

This attitude is perhaps illustrative of 'Groep 32', which may be described as conservative, but not for Merkelbach and Duiker, who were a-political as far as architecture was concerned, though they were actually closer to Van Loghem. This made itself felt in a joint 'Opbouw' and 'de 8' declaration in 1936 in respect of the government's withdrawal of rent subsidies to persons receiving social assistance benefit. In accusing the government of failing in its duties by refusing to help a social class which did not have the economic power to defend its own rights, they were in fact making a political statement. But then they hastened to state that the journal did not wish to enter the political arena.⁷⁵

*Het Nieuwe Bouwen is geen dom verouderd materialisme, echter het is allerm minst a-aesthetisch: een vervloekte en roekeloze meening . . .*⁶⁷

Hun houding is ook wel begrijpelijk. De oude kern van 'de 8' is vooropgegaan in de richting van het Nieuwe Bouwen. De 'Groep '32' heeft duidelijk de behoefte aan een eigen inbreng in dit proces. Zij willen allerm minst a-esthetisch zijn. Zij willen onmiddellijk in de voetsporen van Le Corbusier – iemand voor wie de oude leden van 'de 8' toch al geen grote bewondering koesteren – vormgeven aan de nieuwe cultuur, terwijl de oude kern van 'de 8' nog volop bezig is met het analyseren van het ziektebeeld van de architectuur en de stedenbouw tot dan toe, hetgeen op dat moment vooral tot uiting komt in de activiteiten rond de tentoonstelling *De Functionele Stad*.

Het conflict wordt het duidelijkst zichtbaar in polemieken tussen Staal en Van Loghem. Staal is van mening- en hij raakt hiermee aan een kernprobleem – dat het zwijgen over kunst iets huichelachtigs heeft, omdat in de goede werken van het Nieuwe Bouwen geen duimbreed van het esthetische terrein ten gunste van het praktische wordt afgeweken.⁶⁸

Een duidelijk voorbeeld hiervan vormt Wiebenga's ULO-school te Aalsmeer (1931), waar de vormgeving een zekere autonome rol vervult.

Deze school met zijn uiterlijk van de brug van een schip heeft dan ook de nodige vragen opgeworpen (afb. 36). In het *Bouwkundig Weekblad* wordt de fundamentele vraag gesteld of dit gebouw wel zo zakelijk is als het uiterlijk wil suggereren:

*Is een gebouw van een zoo gecompliceerde samenstelling het gevolg van het voldoen aan zuiver zakelijke eischen? Of is de vormgeving primair en zijn de gebruiks-eischen daaraan meer of minder ondergeschikt gesteld? Zoo althans doet de uiterlijke vormgeving vermoeden (afb. 37).*⁶⁹

De schrijver doelt op onpraktische hoogteverschillen, over- en door elkaar heen schietende dakvlakken, grote overstekken en het vele glas dat niet bevorderlijk zou zijn voor de concentratie van de kinderen. Daartegenover kan men stellen dat de grote overstekken bedoeld zijn om in de zomer de zon te weren, terwijl in de winter toch zonlicht in de lokalen kan doordringen door de lage zonnestand. Duidelijk is echter wel dat hier – in sterkere mate dan bij de openluchtschool van Duiker – sprake is van de bedoeling om, naast het voldoen aan de praktische eisen, te komen tot een verbeelding van een nieuwe op techniek, hygiëne en openheid gebaseerde cultuur door middel van de architectuur.

De rol van de vormgeving binnen 'de 8'

Geen enkel lid van 'de 8', ook geen van de oprichters, heeft zich ooit letterlijk gehouden aan de stelling uit het beginsel-manifest *De 8 IS A-AESTHETISCH*.

Wanneer Merkelbach dan ook na langdurige conflicten met de 'Groep '32' er toe overgaat een van de stellingen te veranderen is er geen sprake van een breuk, doch eerder van een bevestiging van een realiteit:

*. . . De acht heeft destijds de stelling durven poneeren het is beter leelijk te bouwen, dan paradearchitectuur op te trekken voor slechte plattegronden, even klaar en duidelijk kan ze thans zeggen: Wij wenschen niet leelijk te bouwen, doch evenmin wenschen we paradearchitectuur op te trekken.*⁷⁰

De stellingen uit de begintijd zijn te verklaren vanuit een diep besef van de maatschappelijke wantoestanden die men op het niveau van de architectuur wil bestrijden. Het accent wordt expliciet gelegd op deze strijd en niet op de zelfstandige rol van de vormgeving, hoezeer deze ook op de achtergrond blijft meespelen. Duiker citeert in dit verband Giedion, de secretaris van de CIAM-congressen,

This is contradictory. On the one hand, the founders of 'de 8' said in their manifesto of 1927: 'de 8' wishes to attain a social foundation for the modern architect . . . but on the other, in de 8 en Opbouw they withdrew to the domain of architecture. They wanted to tackle social problems by employing architectural tools.

Van Ravesteyn's alterations to the Kunstmin theatre in Dordrecht induced Rietveld, who had watched the conflict from a certain distance, to put the problem into words:

*How hard it is for such an artistic architect to think first of shortage of living or working space. For him lack of beauty was the most urgent matter of the time; architects have been misused. Even the need for things artistic has been denied . . . How hard it is for a non-conventional architect, whose primary aim is to raise the living standards of hundreds of thousands by improving living conditions, to appreciate the sensual side of his colleague.*⁷⁶

This latter type of architect came nearest to the old nucleus of 'de 8'. Nevertheless, for him too it was a major problem to give substance to the new society. He would often seek inspiration in modern manufactured products like motor-cars, ships and aeroplanes. In defence of his admiration for such products he would argue the beauty was the direct result of meeting the requirements of function and structure:

*It is a beauty that is expressed in the moving parts of our environment, like motor-cars, clothing, electrical ornaments, etc. The curious thing about this beauty is that it arises purely from necessity; it assumes a functional link between the necessities of life and form.*⁷⁷

This form-follows-function principle, which was incidentally affirmed with the pen rather than with the pencil, is one of the targets for 'Groep 32's' criticism. Arthur Staal expresses this the clearest:

*I avoid the 'it's useful and free of defects so it's beautiful'. Because it's usually confoundedly boring.*⁷⁸

*In reality the design process in Nieuwe Bouwen was far more complex than Staal would have us believe. Duiker was the most striking proof. He called for economic use of material. He did not mean it in the 'quick and cheap' sense but in the cosmic law of economy sense. He was driving at the fact that natural phenomena manifested themselves in the simplest possible way. If human society was structured in accordance with this cosmic law we had spiritualisation, or culture. In Duiker's view there was therefore a close link between immaterialisation and culture.*⁷⁹ *At the level of architecture that implied economic use of material and the lightest possible structures. This linked up in turn with the growing need for the salutary effect of light, air and direct sunlight – in dwellings and workplaces too. Nearly every architect combined this architectural endeavour with the growing demand for sport, games and physical culture.*

The need for light, air and sun and the aim to build light, almost no-material structures added to admiration for manufactured objects like aeroplanes, machinery, operating rooms and the like conjured up a view of architecture which in practice, however, had started to live a life of its own – in sharp contrast with the form-follows-function principle also mentioned by Duiker. All this can be illustrated by three of Duiker's projects: the open-air school in Cliostraat in Amsterdam (1929-1930), the Cineac cinema, also in Amsterdam, (1930) and Grand Hotel Gooiland in Hilversum (1934-1935).

By making use of ground layout, structure and material in his open-air school Duiker tried to take advantage of the sun (fig. 38). Paradoxically, he was forced to locate it inside a 'closed' block. He solved the problem by designing a low section in the south of the block housing a caretaker's flat, a flat for the headmaster and a handicrafts room (fig. 39). The school was positioned diagonally across the site.

The groundfloor of the northern part housed the toilets and

die stelt dat niemand het met zijn geweten in overeenstemming kan brengen, zich met zijn kunstenaarsproblemen te isoleren, terwijl industriearbeiders in keldergaten huizen en werklozen en losse arbeiders helemaal geen woning bezitten.⁷¹

Le Corbusier signaleert een zelfde houding wanneer hij het volgens hem betreurenswaardige verzet tegen de vorm verklaart vanuit een onvrede over de academische opleidingen die zich met schijnproblemen bezig houden in plaats van met dringende vraagstukken als de woningbouw.⁷²

Het is precies dit punt dat negen jaar later de definitieve breuk binnen 'de 8' zal betekenen. Deze vindt plaats op het moment dat een aantal oude leden van 'de 8' de jongeren van de 'Groep '32' in een brief verwijten vormgevingsproblemen belangrijker te vinden dan maatschappelijke problemen.

Wanneer Van Loghem het waagt in een artikel *Academisme en vrije kunst* een politiek (links) standpunt in te nemen⁷³, springt de hele groep hem op de nek. Uit de reactie van Kloos wordt duidelijk dat het er niet alleen om gaat de politiek uit de 8 en Opbouw te weren, maar dat er in feite ook sprake is van een in politiek opzicht fundamenteel verschil van mening:

*Architect Van Loghem schaaft de beweging. Hij betoogt, dat onze beweging onafscheidelijk verbonden is met een geestesgesteldheid, die door de meerderheid wordt beschouwd als een maatschappelijk en geestelijk gevaar.*⁷⁴

Deze houding is misschien wel illustratief voor de 'Groep '32', die toch wel behoudend is te noemen, maar weer niet voor mensen als Merkelbach en Duiker die binnen de architectuurdiscussie oprecht a-politiek zijn, maar die in feite toch dichter bij Van Loghem staan. Dit laatste dringt door in een gemeenschappelijke bestuursverklaring van 'Opbouw' en 'de 8' in 1936 naar aanleiding van het door de regering intrekken van huurtoeslagen aan steuntrekkers. Men doet in feite een politieke uitspraak door de regering te verwijten dat zij haar taak verloochent door te weigeren een maatschappelijke klasse, die niet beschikt over de economische macht om haar rechten te verdedigen, te helpen.

Daarna haast men zich echter te verklaren dat het tijdschrift niet wil treden op het terrein van de politiek.⁷⁵

Er is hier sprake van een paradox. Enerzijds zeggen de oprichters van 'de 8' in het beginselmanifest uit 1927: *DE 8 WIL streven naar een maatschappelijke grondslag voor den modernen architect* . . . , doch aan de andere kant trekt men zich in het blad *de 8 en Opbouw* terug op het terrein van de architectuur. Men wil de maatschappelijke problemen te lijf gaan met architectonische middelen.

Rietveld die de strijd enigszins van een afstand heeft gadeslagen, verwoordt het probleem naar aanleiding van de verbouwing van de schouwburg Kunstmin te Dordrecht door Van Ravesteyn als volgt:

*. . . Hoe moeilijk is het voor zoo'n beeldend architect in de eerste plaats te denken aan tekort aan woon- of werkruimte. Gebrek aan schoonheid was voor hem de grootste nood van de tijd, de architecten werden misbruikt. Zelfs de behoefte aan het kunstzinnige werd verloochend. (. . .) Hoe moeilijk is het voor de anders ingestelde architect, die door zijn werk de directe woningnood wil lenigen, hygiëne en werkbesparing als eerste doel stelt, het levenspeil van honderdduizenden wil opvoeren door beter wonen, om de zinnelijke kant van zijn collega te waarderen.*⁷⁶

Het laatste type architect komt het meeste overeen met de oude kern van 'de 8'. Ook voor hem echter is het een belangrijk probleem vorm te geven aan de nieuwe maatschappij. Hij gaat daarbij dikwijls te rade bij de moderne industrieproducten zoals auto's, schepen en vliegtuigen.

staff rooms. These rooms needed least sun. The rest of this floor accommodated a classroom, the entrance hall and the gymnasium. The northern part was omitted on the upper floors leaving a V-shape facing south and consisting of three square blocks. The southern square was also left open thus forming a large terrace where lessons could be given. That left two closed classrooms on each floor which could have sunlight all day (fig. 40).

The structure comprised a series of reinforced concrete columns supporting concrete floors. The transition from column to floor was formed by beams which were thicker at the points where the bending load was greatest (above the columns) (fig. 41). This made for economic use of material, which, as we said earlier, was Duiker's constant aim because that corresponded with the cosmic law of economy.

The classrooms were divided by glass in steel frames.

The result was a very airy, transparent school in which the changing views on education (mens sana in corpore sano) were clearly perceptible. In this building form and function were harmoniously related.

In the design for the Cineac cinema very specific problems had to be overcome (fig. 42). On an extremely awkward site in Reguliersbreestraat in Amsterdam Duiker succeeded in finding an entirely satisfactory solution to these problems.

The auditorium very ingeniously takes up nearly all the site, which made the entrance area difficult (fig. 43). Duiker found an original solution. Instead of using all the space up to the building line, he took the ground and first floors in the corner back from that line. Only the steel column of the frame was left to support the cube above. Thus the additional space provided by the street was taken into the entrance. That was a practical step because it avoided a narrow foyer. At the same time it translated Duiker's view in respect of films, especially films geared to everyday life. This kind of film had to be given a place in real life, i.e. right on the street. A foyer between the street and the auditorium would have been too great a hindrance. In that respect the Cineac differed fundamentally from the Tuschinsky cinema across the street, where the idea was that an exotic foyer would enable patrons to divest themselves of their daily cares before entering the hall of illusion. In the case of the Tuschinsky it was a matter of going out; with the Cineac of acquiring information.

There were to be no mysteries about the latter. That is why the film projectors installed behind curved windows on the first floor were visible from the street. The concept is reminiscent of Zonnestraal's glass boiler-house.

Above the projectors, in the cube, its one corner supported by the steel column, were the offices. The importance of this corner was additionally accentuated by the diagonally positioned steel slatted structure to which the letters forming the name CINEAC were affixed. This structure was part of the overall architecture. It is therefore scandalous that it was recently removed, leaving the cinema looking like a white box perched on one leg.

The entire building so successfully met the criteria, form and spatial expression forming an integral part of the solution, that Merkelbach wrote:

*There are edifices that are more convincing than ten volumes of de 8 en Opbouw together.*⁸⁰

From the Nieuwe Bouwen angle too, this was one of the buildings which showed quite clearly how pointless it was to talk of form and function as being autonomous, contradictory concepts. Even so, form here played a more autonomous role than in the open-air school.

Gooiland Grand Hotel restaurant and theatre is another good example of how big a problem design was (fig. 44).

Duiker designed this hotel complex in 1935. It was completed in 1936, after his death, by his former partner, Bijvoet, who was responsible for all the detail. The complex comprised a

Als argument voor het bewonderen van deze technische producten hanteert men dikwijls het feit dat de schoonheid het rechtstreekse resultaat is van het tegemoetkomen aan de eisen van functie en constructie:

*Het is een schoonheid, die reeds tot uiting komt in de beweeglijke deelen onzer omgeving, zoals in automobielen, kleeding, elektrische ornamenten e.a. Het eigenaardige van deze schoonheid is, dat zij zuiver ontstaat uit de noodzakelijkheid, een functioneel verband vooropstelt tusschen de levens-behoeften en de vorm.*⁷⁷

Dit 'form follows function-principe' dat overigens meer met de pen dan met het potlood beleden wordt, is een van de mikpunten van kritiek van de 'Groep 32'. Arthur Staal is hierin het duidelijkst:

*Ik pas dus voor dat 'zoo is het nuttig en foutloos dus zoo is het mooi'. Want het is ook meestal verdraaid vervelend.*⁷⁸

In werkelijkheid verloopt het vormgevingsproces binnen het Nieuwe Bouwen veel gecompliceerder dan Staal wil doen geloven. Duiker vormt daarvan het meest sprekende bewijs. Hij pleit voor een economisch omspringen met materiaal. Hij bedoelt dit echter niet in de zin van zo snel en goedkoop mogelijk, doch in de zin van de 'kosmische wet der economie'. Hij doelt daarmee op het feit dat natuurverschijnselen zich op een zo eenvoudig mogelijke wijze manifesteren. Wanneer de menselijke samenleving volgens deze kosmische wet gestructureerd wordt, is er sprake van vergeestelijking, van cultuur. Er is dus in de visie van Duiker sprake van een hecht verband tussen immaterialisatie en cultuur.⁷⁹

Op het niveau van de architectuur impliceert dit zuinig materiaalgebruik en zo licht mogelijke constructies. Dit sluit weer aan bij de groeiende behoefte aan de weldadige invloed van licht, lucht en direct zonlicht, ook in de woningen en werkplaatsen. Vrijwel alle architecten koppelen dit streven binnen de architectuur aan de toenemende vraag bij de bevolking naar sport, spel en lichaamscultuur. De behoefte aan licht, lucht en zon, het streven naar lichte, haast immateriële constructies, gevoegd bij een bewondering voor technische producten als vliegtuigen, machines, operatiekamers en dergelijke levert een beeld van de architectuur op dat in de praktijk echter soms een eigen leven is gaan leiden, dit in scherp contrast tot het eveneens door Duiker genoemde 'form follows function-principe'.

Het bovenstaande wil ik illustreren aan de hand van drie gebouwen van Duiker, de Openluchtschool aan de Cliostraat te Amsterdam (1929-1930), de Cineac te Amsterdam (1930) en het Grand-Hotel Gooiland te Hilversum (1934-1935).

In het geval van de Openluchtschool heeft Duiker door middel van de verkaveling, de constructie en het materiaalgebruik geprobeerd een maximaal profijt van de zon te trekken (afb. 38). Paradoxaal genoeg is hij gedwongen de school binnen een gesloten bouwblok te plaatsen. Hij lost dit probleem op door in de zuidkant van het blok een laag gedeelte te projecteren, waarin een conciërgewoning, een woning voor het hoofd van de school en een handenarbeid-lokaal (afb. 39).

De school zelf is diagonaalsgewijs geplaatst op het binnen-terrein. Het noordelijk gedeelte op de beganegrond bevat toiletten en de ruimten voor het personeel. Deze ruimten hebben het minst de zon nodig. De rest van deze bouwlaag bevat een klaslokaal, de ingangshal en het gymnastiek-lokaal. Op de volgende verdiepingen valt het noordelijk deel weg, zodat er een met de punt op het zuiden gerichte V-vorm ontstaat bestaande uit drie vierkanten. Het zuidelijk vierkant is telkens opengelaten en vormt op die manier een groot terras waarop les gegeven kan worden, zodat er per verdieping twee gesloten lokalen overblijven, die de gehele

hotel, a café-restaurant and a theatre (fig. 45). It was a steel frame structure. Boeken, who was a member of the 'Groep 32' camp, acknowledged that the building rose far above the sober Nieuwe Zakelijkheid he abhorred. On 12 October 1936 he wrote in his diary:

Yesterday morning saw the monuments in Hilversum one after the other:

The town hall – that is pathos

AVRO radio studios – that is Nieuwe Zakelijkheid

*Gooiland – that is architecture.*⁸¹

Without wishing to describe the entire complex I think it would be instructive to compare Duiker's last drawing for Gooiland with what was ultimately built (fig. 46). A few minor differences are noticeable: Duiker had made the two rectangular ends of the U-shaped hotel somewhat heavier by taking them through to just below the bowed parapet of the first floor. In contrast with Bijvoet's finished version, he had designed the lower balconies of the bedrooms to be wider than the upper ones. He also made the balconies at the ends of the U angular rather than rounded. His bow of the U made for a more abrupt transition to the straight sides and he put one floor above them. All these features mean that Duiker's last drawing provided for greater contrasts than Bijvoet's more streamlined version. None of this had anything to do with function or structure. In any event Gooiland illustrates that Nieuwe Bouwen cannot be understood if one takes the proposition 'de 8' is a-aesthetic literally.

Avegoor

A consequence of a visit made in 1937 by members of 'de 8' to an office block designed by Van Ravesteyn in Utrecht was that the conflict with 'Groep 32' came into the open in 'de 8' and 'Opbouw' (fig. 47). Van Ravesteyn was asked to explain in writing the concepts on which the offices were based and which differed considerably from those for his railway signal boxes (fig. 48).⁸² Van Ravesteyn complied in a series of statements. Together with those of a number of architects invited for the purpose they constituted the basis for a conference, which was held in Avegoor on 5 and 6 June 1937.⁸³

Discussions in Avegoor revolved around the independent role that form might play in architecture. The standpoint of the old 8 was known from the 1927 manifesto and expressed in the propositions 'de 8' works more toward architectural science than architectural art and 'de 8' is a-aesthetic.

The validity of these propositions as a basis for 'de 8' had already been disputed by 'Groep 32' via Arthur Staal. None of the discussion at Avegoor produced anything very useful.

Much of the time people were talking at cross purposes. It was striking that what founder members of 'de 8' were present (Merkelbach and Van de Pauwert) hardly involved themselves in the discussions if at all, that Van Loghem veiled himself in philosophical vagueness, and that Staal did not express himself in the provocative manner customary of his articles.

Consequently conflict between the old nucleus and 'Groep 32' failed to materialise and attention was directed to the relative outsider, Ravesteyn, who in his statements disputed the claimed pre-eminence of functional, constructive, economic and social matters. In this he was diametrically opposed to Mart Stam, who, like Ida Falkenberg-Liefcrinck, specifically talked of architecture. Mart Stam said about design:

In designing we do not exclude anything: not straight and not round, not shiny and not dull, not thick and not thin, not openness and not closedness, not transparent and not opaque, not black, not white and not colour.

Thus he froze any discussion on the nature of form as, for instance, demonstrated at that time by Van Ravesteyn.

And that is what they were surprised about after their visit to Utrecht. No-one, not even Mart Stam, put forward the

dag zon kunnen ontvangen (afb. 40).

De constructie bestaat uit een reeks gewapend betonnen kolommen waarop de eveneens betonnen vloeren rusten. De overgang van kolom naar vloer wordt gevormd door balken met verdikkingen op die plaatsen waar ze hun grootste buigbelasting hebben (boven de kolommen) (afb. 41). Dit maakt een economisch gebruik van materiaal mogelijk, iets wat Duiker, zoals al eerder is opgemerkt, voortdurend nastreeft, omdat dat in overeenstemming zou zijn met 'de kosmische wet der economie'.

De klaslokalen worden afgesloten door middel van glas in stalen kozijnen. Het resultaat is een zeer luchtige transparante school waarin de veranderende inzichten op het gebied van de opvoeding (mens sana in corpore sano) goed zichtbaar worden. Vorm en functie staan in dit gebouw in een harmonische relatie tot elkaar.

Het ontwerpen van de Cineac kende heel specifieke problemen (afb. 42). Op een uitermate ongelukkig stuk bouwterrein aan de Reguliersbreestraat te Amsterdam is Duiker er in geslaagd een volkomen bevredigende oplossing van de gestelde problemen te bereiken. In feite neemt de zaal op een ingenieuze wijze vrijwel het gehele bouwterrein in beslag, waardoor vooral de ingangspartij tot een probleem werd (afb. 43). Duiker heeft dit op een originele wijze opgelost. In plaats dat hij de volledige ruimte tot de rooilijn benut om een entree te maken, laat hij het gebouw op de hoek (begane grond en de eerste verdieping) terugwijken van de rooilijn. Alleen de stalen kolom van het skelet blijft staan als een steunpunt voor de kubus daarboven. Op deze manier is de ruimte van de straat bij die van de ingang getrokken. Dat is praktisch omdat op die manier een benauwde ingangshal vermeden wordt. Het is echter tevens een vertolking van de visie van Duiker op de plaats van het fenomeen film en met name de op de actualiteit gerichte film. Dit soort films moest een plaats vinden midden in het leven en dus midden op straat. Een hal tussen de straat en de zaal zou daartoe een belemmering zijn geweest. In dit opzicht wijkt de Cineac fundamenteel af van het er tegenover gelegen Tuschinsky-theater waar de bezoeker door middel van een exotische hal eerst los moest worden gemaakt van de dagelijkse beslommingen, alvorens de zaal van de illusie te betreden. Bij Tuschinsky gaat het letterlijk om uitgaan; bij Cineac om informatie tot je nemen.

Aan dit laatste is niets geheimzinnigs. Vandaar dat de filmprojectoren, die zijn opgesteld op de eerste verdieping achter de gebogen ramen, vanaf de straat zichtbaar zijn. Een vergelijking met het glazen ketelhuis van Zonnestraat dringt zich op.

Boven de filmprojectoren bevinden zich in het kubusvormige gedeelte, dat met zijn punt op de stalen kolom rust, de kantooruimten. Het belang van de hoek wordt nog extra geaccentueerd door de diagonaal geplaatste stalen lattenconstructie, waarop in grote letters het woord Cineac is aangebracht. Deze constructie vormt een inhaerent deel van de architectuur. Het is dan ook een schande dat hij recentelijk verwijderd is, de Cineac achterlatend als een witte doos op een poot.

Het hele gebouw is zo goed opgelost vanuit de eisen van de opdracht, waarbij vorm en ruimteuitdrukking een integraal onderdeel van de oplossing vormden, dat Merkelbach er over schrijft:

*Er zijn bouwwerken, die overtuigender zijn dan 10 jaargangen de 'De 8 en Opbouw' bijeen.*⁸⁰

Dit is een van de gebouwen waarin – ook ten aanzien van het Nieuwe Bouwen – duidelijk zichtbaar wordt dat het zinloos is te praten over vorm en functie als autonome en tegengestelde begrippen. Toch speelt de vorm hier een autonomere rol dan in de openluchtschool.

importance of form as a point for discussion. Van Ravesteyn just said he started off with it in the planning process and Stam said he ended with it. However, that does not explain the ultimate result. Van Ravesteyn's fancy scrolls were rejected because the old nucleus of 'de 8' did not recognise the new technology-based culture in it.

Of course, there were other antitheses as well. People like Ida Falkenberg, Lotte Stam, Van de Pauwert and Mart Stam tried to insinuate the ideology concept into the discussion, which was cut down by people like Rietveld (it's architecture we're concerned with) or ignored.

The break

Avegoor closed in a harmonious mood. Nevertheless, the polarisation of the old nucleus of 'de 8' and 'Groep 32' continued. The chairman of 'de 8', Merkelbach, constantly endeavoured to reconcile the two parties. When Kloos suggested that members who felt inhibited by the 'social element' in the association should resign, he hastened to intervene:

*I can well imagine that someone feels very drawn to the social side of our profession but another angle can develop as well. 'de 8' should not adopt an inflexible attitude. It is our job to clear the way for a new trend in architecture too.*⁸⁴

There was, however, a limit to flexibility within 'de 8'. That limit was exceeded in 1938 when Staal and Van Woerden's winning 'baroque' design for the town hall at Huizen was made known (fig. 49). On 5 October this design was discussed at a stormy meeting of 'de 8'.⁸⁵ Boeken in particular took up the cudgels for the two architects. When several members threatened to resign there was even talk of disbanding 'de 8'. On 16 November 1938 there was a meeting at which Boeken suggested the association should endeavour to produce 'more elevated' architecture.

However, the meeting received a communication signed by Falkenberg-Liefcrinck, Niegeman, Bijhouwer, Elzas, Elte, la Croix, Beese, Stam, Limperg and Van Eesteren contending that two opposing streams were developing, one of them 'Groep 32' ignoring all the unsatisfactory situations in society and seeking refuge in external appearance.⁸⁶ This stance occasioned the final break; Boeken pencilled on the copy he was given: that's settled it.⁸⁷

Eventually Zanstra, Giesen, Sijmons, Staal, Van Woerden, Komter and Nuyten resigned on 7 December 1938 (Van Ravesteyn had already left the association on 6 August of the same year). Now it was possible to close the ranks again because there was no need for any desperate attempts to reach a compromise. Merkelbach wrote:

'de 8' is still an association with a specific aim . . .

That naturally does not mean that each member's work will display the same form but all the different interpretations of Nieuwe Bouwen concept will move within certain bounds inside which Staal and Van Woerden's design does not fit. With this design they have put themselves outside 'de 8'.⁸⁸ Thereby the discussion on the role of design in architecture was closed for the time being.

Merkelbach and Karsten's AVRO radio studios at Hilversum (1936-1940) as an illustration of the complexity of Nieuwe Bouwen (fig. 50)

In his diary Boeken stamped the AVRO studios 'Nieuwe Zakelijkheid' as against the 'architecture' of Duiker and Bijvoet's Gooiland. In the same diary he derides the saving of a few old beech trees on the site:

Heaven only knows how it is made up but the thing consists of wedge-shaped rooms and is growing around some old beech trees. Mind the beeches, save the eavesdroppers, wrote Willy la Croix on one of the lantern slides for the

In het Grand-Hotel Gooiland wordt eens te meer duidelijk dat de vormgeving een van de belangrijke op te lossen problemen was (afb. 44). Duiker ontwerpt het complex in 1935. Het wordt in 1936 na zijn dood, voltooid door zijn vroegere compagnon Bijvoet, onder wiens verantwoordelijkheid de gehele detaillering valt. Het geheel omvat een hotel, een café-restaurant en een theater (afb. 45). De constructie bestaat uit een staalskelet. Boeken die tot het kamp van de 'Groep '32' behoort, erkent dat het gebouw ver boven de door hem verafschuwde nuchtere Nieuwe Zakelijkheid uitstijgt. In zijn dagboek vermeldt hij op 12 oktober 1936:

Gisteren morgen die monumenten in Hilversum achter elkaar gezien:

Het Raadhuis dat is pathos

De AVRO dat is 'Nieuwe Zakelijkheid'

*Gooiland dat is Architectuur.*⁸¹

Zonder nu het hele complex te willen beschrijven lijkt het toch instructief de laatste tekening van Duiker voor Gooiland te vergelijken met de definitieve uitvoering van het gebouw (afb. 46). Er valt een aantal kleine verschillen op. Duiker maakt de beide rechthoekige eindvlakken van het U-vormige hotel iets zwaarder door deze tot iets beneden de boogvormige borstwering van de eerste verdieping door te trekken. Verder projecteert hij het onderste balkon van de hotelkamers, in tegenstelling tot Bijvoet, breder dan de bovenste. Bovendien beëindigt hij deze balkons op de uiteinden van de U hoekig in plaats van rond, zoals Bijvoet uiteindelijk doet. Tenslotte vormt de boogvormige basis van de U bij Duiker een abruptere overgang naar de poten van de U, terwijl hij bovendien één verdieping boven die poten uitsteekt. Dit alles maakt dat de laatste tekening van Duiker een contrastrijkere indruk maakt dan de meer gestroomlijnde uitvoering van Bijvoet. Dit alles heeft met functie of constructie niets te maken. Hoe het ook zij, ook Gooiland illustreert dat het Nieuwe Bouwen niet te begrijpen is als men de stelling *DE 8 IS A-AESTHETISCH* letterlijk neemt.

Avegoor

Naar aanleiding van een excursie door leden van 'de 8' naar een kantoorgebouw van Van Ravesteyn in Utrecht in 1937 wordt het conflict met de 'Groep '32' openlijk uitgespeeld binnen 'de 8' en 'Opbouw' (afb. 47). Men vraagt Van Ravesteyn om een schriftelijke verklaring van ideeën die aan dit kantoor ten grondslag liggen en die sterk afwijken van die ten aanzien van zijn seinhuizen voor de spoorwegen (afb. 48).⁸² Van Ravesteyn zet zijn standpunt uiteen in een aantal stellingen. Deze vormen samen met die van een aantal daartoe uitgenodigde architecten de basis voor een conferentie die op 5 en 6 juni 1937 gehouden wordt in Avegoor.⁸³

De discussie in Avegoor draait om de vraag welke zelfstandige rol de vormgeving mag spelen in de architectuur. Het standpunt van de oude 8 is bekend door het manifest uit 1927 en wordt goed getypeerd door de stellingen *De 8 WERKT meer voor een bouw-WETENSCHAP dan voor een bouw-KUNST* en *DE 8 IS a-aesthetisch*.

De geldigheid daarvan als basis voor 'de 8' is inmiddels al aangevochten door de 'Groep '32' bij monde van Arthur Staal. De hele discussie in Avegoor levert niet veel op. Men praat veelal langs elkaar heen. Opvallend is dat de oprichters van 'de 8', voor zover ze aanwezig zijn (Merkelbach en Van de Pauwert), zich niet of nauwelijks in de discussie mengen, dat Van Loghem zich in filosofische vaagheden hult, terwijl Staal zich niet op de provocerende wijze uit, waarop hij dat wel in zijn tijdschriftartikelen doet. Hierdoor blijft een conflict tussen de oude kern van 'de 8' en de 'Groep '32' achterwege en kan de aandacht zich richten op de betreffende buitenstaander Van Ravesteyn

amalgamation celebrations.⁸⁹

On 7 October he made another remark about the AVRO studios in his diary:

The real Nieuwe Bouwen occasionally filters through in Arthur Staal's work; Duiker's Gooiland has it too.

The AVRO studios haven't any, nothing at all. I'm always looking for it too.

*Nuyten, one of the 'Groep 32' architects, had evidently also commented on the saving of the beeches. He accused Merkelbach of the studios not corresponding with his theories and being rather decorative, which also tallied with the saving of the trees.*⁹⁰

It is striking that the criticism came from the 'Groep 32' side. However brief, Boeken's criticism was equivocal. On the one hand he classifies the studios as Nieuwe Zakelijkheid, which for him is an adverse description because he thus indicates that it is a utility building without artistic design having played any positive part. But on the other, his criticism like Nuyten's and La Croix's, is aimed at the beeches because he sees it as inconsistent with the same Nieuwe Zakelijkheid principles.

The question is whether this is right.

The functional commission was to construct studios on a given site with guaranteed full sound insulation and perfect acoustics. Not something you can afford to take a chance on. Merkelbach went to America to study studios there, and the recommendations of professors A.D. Fokker and C. Zwikker, acoustics experts, were adopted. Following various tests it was decided to use bricks rather than concrete because brickwork was a greater guarantee of sound insulation. They decided on studios with internal walls, which were not to be parallel, set on separate foundations inside the external walls. The trapezium-shaped studios automatically dictated a segment layout (fig. 51). The bricks were a yellow colour not because the colour was so attractive but because it would stay clean without much cleaning according to Merkelbach.⁹² This was a fallacy since bricks do not usually require any cleaning at all. However, they do weather and thus produce an appearance that clashes with that of mechanical aesthetics. So aesthetics had got into the act after all.

How can the saving of the beech trees be explained? If one regards nature as an important factor in people's living and working environments, the saving of the beeches must be seen as an element meeting the requirements of the task in hand (but not one of the principal's requirements). Finding a solution to all the problems eventually leads to a synthesis, to design. The saving of the beeches was fully compatible with the concepts of Nieuwe Bouwen. Besides which, it was easy to do in view of the segmented layout of the studios. Hence none of the older members of 'de 8' or 'Opbouw' was bothered by it. Van Loghem wrote:

As far as I know there is in the Netherlands no other building in which the concept of function = form [N.B. he does not say 'form follows function'] is so evident as in the now completed AVRO building in Hilversum . . . The whole complex is a very complete, good exponent of Nieuwe Bouwen.⁹³

In 1940 Merkelbach and Karsten built extensions to the studios in collaboration with Bodon (fig. 52). It is clear that in this period of Nieuwe Bouwen design had become a more independent feature, among the older members of 'de 8' too. For instance, the large curved glass foyer cannot be explained by purely functional considerations unless one regards entering a building of this nature as a festive occasion that must also be architecturally catered for. Van Eesteren wrote:

Architecture has truly been brought about here and the sometimes stuttering jargon of the first building has become a powerful language of forms and colour.⁹⁴

However, Mart Stam's view was different:

die in zijn stellingen het geclaimde primaat van de functionele, constructieve, economische en sociale problemen bestrijdt. Daarmee staat hij tegenover een ander uiterste, Mart Stam die deze problemen, evenals Ida Falkenberg-Liefrinck, juist het wezen van de bouwkunst noemt.

Mart Stam zegt over de vormgeving:

Bij het vormgeven sluiten we niets uit: niet recht en niet rond, niet glad en niet dof, niet dik en niet dun, niet openheid en niet geslotenheid, niet doorzichtig en niet ondoorzichtig, niet zwart, niet wit en niet kleur.

Daarmee blokkeert hij de discussie over de aard van de vormgeving, zoals die zich bijvoorbeeld op dat moment bij Van Ravesteyn openbaart. En juist daarover is men verbaasd na de excursie naar Utrecht. Niemand, ook Mart Stam niet, stelt het belang van de vormgeving ter discussie. Alleen Van Ravesteyn zegt er bij het ontwerpproces mee te beginnen terwijl Stam er mee zegt te eindigen. Dat verklaart evenwel niet zonder meer het eindresultaat. De 'barokke' krullen van Van Ravesteyn worden verworpen omdat de oude kern van 'de 8' hierin niet meer de nieuwe op technologie gebaseerde cultuur in herkent.

Natuurlijk zijn er nog meer tegenstellingen. Mensen als Ida Falkenberg, Lotte Stam, Van de Pauwert en Mart Stam proberen het begrip ideologie binnen de discussie te loodsen, hetgeen afgekapt wordt door mensen als Rietveld (*'t gaat hier toch over architectuur*) of genegeerd wordt.

De breuk

Avegoor kan nog in een sfeer van harmonie worden afgesloten. Toch gaat de polarisatie tussen de oude kern van 'de 8' en de 'Groep '32' door. De voorzitter van 'de 8', Merkelbach, probeert voortdurend beide partijen met elkaar te verzoenen. Wanneer Kloos voorstelt dat leden die zich belemmerd voelen door het 'sociale element' binnen de vereniging maar moeten opstappen, haast hij zich om tussenbeiden te komen:

*Ik kan mij voorstellen, dat iemand zich zeer tot de sociale kant van ons vak gericht voelt, maar ook kan een andere richting opkomen. De 8 moet geen star standpunt innemen. Onze taak is het ook vrij baan te maken voor een nieuwe richting in de architectuur.*⁸⁴

Er blijkt echter wel een grens te zijn voor wat betreft de rekbaarheid binnen 'de 8'. Deze grens wordt in 1938 overschreden, wanneer het 'barokke' prijsvraagontwerp voor het Raadhuis te Huizen van Staal en Van Woerden bekend wordt (afb. 49). Op 5 oktober wordt het Raadhuisontwerp in een stormachtige vergadering van 'de 8' besproken.⁸⁵ Vooral Boeken neemt het op voor Staal en Van Woerden. Wanneer een aantal leden uit de vereniging dreigt te stappen, is er zelfs sprake van een eventuele opheffing van 'de 8'.

Op 16 november 1938 vindt een vergadering plaats waarin Boeken voorstelt dat de vereniging zal streven naar een architectuur op een 'hooger plan'. Op deze vergadering komt echter ook een stuk binnen, ondertekend door Falkenberg-Liefrinck, Niegeman, Bijhouwer, Elzas, Elte, La Croix, Beese, Stam, Limperg en Van Eesteren, waarin men stelt dat er zich twee tegengestelde stromingen aan het ontwikkelen zijn, waarbij de een (Groep '32) de neiging heeft alle wanverhoudingen binnen de maatschappij te negeren en te vluchten in uiterlijke vormen.⁸⁶

Deze stellingname veroorzaakt de definitieve breuk en Boeken schrijft in potlood op het aan hem uitgereikte exemplaar: *Dat deed de deur dicht.*⁸⁷

Uiteindelijk treden Zanstra, Giesen, Sijmons, Staal, Van Woerden, Komter en Nuyten op 7 december 1938 uit de vereniging (Van Ravesteyn had al op 6 augustus 1938 bedankt voor het lidmaatschap). Op dat moment is het mogelijk de rijen weer te sluiten omdat niet meer kramp-

The large foyer is too much filled with the desire to enchant; it is only there for show, for publicity, and too little for practical use or ordinary needs.⁹⁵

He hit the nail on the head. Although his adverse opinion is debatable when one realises that a building of this nature is in fact intended for show, it is after all a building in which entertainment is produced. This fact was acknowledged architecturally by architects, as also the transfer of information concept of Duiker's Cineac cinema had been acknowledged and interpreted.

The AVRO complex was important in that in the two phases of construction a crisis in Nieuwe Bouwen had become evident in the thirties. This crisis was too complex to reduce to a difference of opinion between the old nucleus of 'de 8' and 'Opbouw', and 'Groep 32'. The frontline of this pointless conflict was erratic.

Ben Rebel

achtig gepoogd hoeft te worden een compromis te bereiken. Merkelbach stelt in een verklaring: *De 8 is steeds een gerichte vereniging geweest (. . .) Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat het werk van alle leden gelijkvormig zal zijn, maar alle verschillende interpretaties van de idee van het Nieuwe Bouwen zullen zich binnen zekere grenzen bewegen, waarbinnen het ontwerp van Staal en Van Woerden niet past. Met dit ontwerp plaatsen zij zich zelve buiten 'de 8'.⁸⁸*

Hiermee is voorlopig de discussie over de rol van de vormgeving in de architectuur gesloten.

De AVRO-studio te Hilversum (1936-1940) van Merkelbach en Karsten als illustratie van de complexiteit van het Nieuwe Bouwen (afb. 50).

Boeken bestempelt het AVRO-gebouw in zijn dagboek als Nieuwe Zakelijkheid tegenover Gooiland van Duiker en Bijvoet als Architectuur. In hetzelfde dagboek spreekt hij spottend over het sparen van een paar oude beuken op het bouwterrein:

Ik weet bij god niet hoe die wel in elkaar zit, alleen de zaak bestaat uit sectorvormige zalen en groeit rondom wat oude beuken. 'Pas op de beuken, spaar de luistervinken' schreef Willy la Croix op een van zijn lantaarnplaatjes voor het fusiefeest.⁸⁹

Op 7 oktober maakt hij nog een opmerking over de AVRO-studio in zijn dagboek:

Het echte nieuwe bouwen schemert bijvoorbeeld af en toe door het werk van Arthur Staal, Gooiland van Duiker heeft het ook. De AVRO heeft het heelemaal niet – maar dan ook heelemaal niet. Ik zoek er ook altijd naar.

Ook Nuyten, een van de architecten van de 'Groep '32', had zich kennelijk laatdunkend uitgelaten over het sparen van de beuken. Hij verwijt Merkelbach dat het niet met zijn theorieën klopt en nogal decoratief is, waarin ook het sparen van de bomen past.⁹⁰

Opvallend is dat de kritieken uit de hoek van de 'Groep '32' komen. Boekens kritiek is – hoe summier ook – tweeledig. Enerzijds bestempelt hij de AVRO-studio als Nieuwe Zakelijkheid, hetgeen voor hem een negatieve aanduiding is omdat hij daarmee aangeeft dat het utiliteitsbouw is zonder dat de vormgeving een positieve rol speelt.

Doch aan de andere kant richt zijn kritiek zich, evenals die van Nuyten en La Croix, op het sparen van de beuken omdat men daarin een inconsequentie ziet ten opzichte van diezelfde Nieuwe Zakelijkheids principes. De vraag is of dit juist is.

De zakelijke opdracht was het bouwen van een aantal studio's op een gegeven bouwterrein, waarbij een volstreekte geluidsisolatie en een perfecte akoestiek gewaarborgd moesten zijn.⁹¹ Men gaat niet over één nacht ijs. Merkelbach gaat naar Amerika om daar studio's te bestuderen, terwijl gebruik wordt gemaakt van het advies van de hoogleraren A.D. Fokker en C. Zwikker, deskundigen op het gebied van de akoestiek. Op grond van diverse onderzoeken kiest men voor het gebruik van baksteen in plaats van beton, omdat met metselwerk een grotere zekerheid over de geluidsisolatie bereikt kan worden. Men kiest voor studio's waarvan de binnenwanden, die niet evenwijdig mogen lopen, geplaatst worden op aparte fundamenten binnen de buitenmuren.

De trapeziumvormige studio's dicteren op een vanzelfsprekende wijze de sectorvormige uitleg (afb. 51).

De baksteen is gelig van kleur, niet omdat deze kleur zo prettig zou zijn maar omdat deze steen zonder veel onderhoud schoon blijft, aldus Merkelbach.⁹²

Dit laatste is een drogredentie. Immers baksteen vergt in het algemeen totaal geen onderhoud. Baksteen verweert echter wel en levert op die manier een beeld op dat botst

met dat van de machine-esthetiek. Daarmee lijkt de esthetiek toch binnen te zijn geslopen.

Hoe is nu het sparen van de beuken te verklaren?

Wanneer men de natuur beschouwt als een belangrijke factor in de woon- en werkomgeving van de mens, dan moet het sparen van de beuken gezien worden als onderdeel van het voldoen aan de eisen van de opdracht (niet als één van de eisen van de opdrachtgever). De oplossing van alle problemen leidt uiteindelijk tot een synthese, tot vormgeving. Het sparen van de beuken past volkomen binnen het denken van het Nieuwe Bouwen.

Bovendien was het makkelijk te realiseren door de sectorvormige uitleg van de studio's. Niemand van de oudere leden van 'de 8' of van 'Opbouw' valt er dan ook over.

Van Loghem schrijft:

'Voor zover mij bekend, bestaat er in Nederland geen tweede gebouw waarin het begrip functie = vorm [Nota bene hier staat niet form follows function] zoo sterk spreekt als in het thans gereed zijnde gebouw van de AVRO te Hilversum. (...) Het totaal is een zeer complete goede uiting van het 'Nieuwe Bouwen'.⁹³

In 1940 bouwt het bureau Merkelbach en Karsten in samenwerking met Bodon een uitbreiding aan de AVRO-studio's (afb. 52). Het is duidelijk dat in deze periode van het Nieuwe Bouwen de vormgeving ook bij de oudere leden van 'de 8' een autonomeren rol is gaan spelen. Zo is de grote gebogen glazen ingangspartij niet alleen uit puur zakelijke overwegingen te verklaren, tenzij men het binnengaan in een dergelijk gebouw als een feestelijke aan gelegenheid ziet die ook architectonisch gestalte moet krijgen. Van Eesteren schrijft er over:

*Inderdaad is hier Architectuur ontstaan en is de hier en daar stamelende vormtaal van het eerste gebouw een frissche krachtige spraak van vormen en kleur geworden.*⁹⁴

Mart Stam denkt er echter anders over:

*De grote ingangshal is al te zeer vervuld van de wensch te bekoren, ze is alleen voor de show, voor de reclame en te weinig voor het gebruik en voor de gewone behoefte.*⁹⁵

Mart Stam slaat de spijker op zijn kop. Zijn negatieve oordeel valt echter te bestrijden, wanneer men erkent dat een dergelijk gebouw er inderdaad voor de show is, het is immers een gebouw waarin amusement geproduceerd wordt. Dit feit is door de architecten architectonisch erkend, net zoals het informatieoverdrachtkarakter van de Cineac van Duiker erkend en vertaald werd.

Het AVRO-complex is daarom zo belangrijk omdat in de beide fasen van de bouw een crisis van het Nieuwe Bouwen in de jaren dertig zichtbaar wordt. Deze blijkt niet simpel terug te brengen tot een verschil van mening tussen de oude kern van 'de 8' en 'Opbouw' en de 'Groep '32'. De frontlijn van deze zinloze strijd verloopt grilliger.

Ben Rebel

Noten

1 Er is sprake van een aantal beperkingen. In de eerste plaats zal 'de 8' hier niet verder gevolgd worden dan tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. In de tweede plaats zal slechts summier aandacht geschonken worden aan de Rotterdamse vereniging 'Opbouw', aan de CIAM-beweging en aan de 'Groep '32', omdat daaraan elders aandacht

Notes

1 There are several constraints. Firstly, 'de 8' will no longer be followed further until World War II commenced. Secondly, only minor attention will be paid to the Rotterdam association 'Opbouw', the CIAM movement and 'Groep '32' because it is or will be given to it elsewhere.

2 M. Franciscono, Walter Gropius and the creation of the Bauhaus in

- wordt besteed of zal worden besteed.
- 2 M. Franciscano, *Walter Gropius and the creation of the Bauhaus in Weimar: The Ideals and Artistic Theories of its founding Years*, Illinois, 1971. K.H. Hüter, *Das Bauhaus in Weimar*, Berlin 1976.
 - 3 Vorbereitender Internationaler Kongress fuer neues Bauen im Château de la Sarraz, 25/29. Juni 1928, Offizielle Erklärung – Officieele Uiteenzetting. Tweetalige overdruk uit de *Internationale Revue i 10*. Archief Merkelbach, no 58, NDB, Amsterdam.
 - 4 G. Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940*, Den Haag 1978, p. 322 (oorspr. Italiaanse uitgave, Florence 1968).
 - 5 *Bouwen '20-'40*, cat.tent., Van Abbemuseum Eindhoven 1971, p. 80.
 - 6 Gegevens afkomstig uit het archief Wiebenga, map 48, NDB, Amsterdam.
 - 7 Brief van Wiebenga aan Brinkman & Van der Vlugt, 29-4-1926, archief Wiebenga, no 59, NDB, Amsterdam.
 - 8 J.P. Mieras, Over een oorlogsschip, *Bouwkundig Weekblad*, (1928), p. 273. Mieras vergelijkt Zonnestraal met een Amerikaanse kruiser.
 - 9 J. Wils, Verbouwing apotheek te Zandvoort. Architecten Irs. Duiker en Bijvoet, *Bouwbedrijf*, (1926), p. 388.
 - 10 Interview met P. Verschuyf, 1-5-1974 te Hilversum.
 - 11 C.J. Blaauw, Het bouwkunde-onderwijs aan de School voor Bouwkunde, Versierende Kunsten en Kunstambachten te Haarlem, *Architectura*, (1923), p. 135-140.
 - 12 M. Smets, *Huib Hoste, voorvechter van een vernieuwde architectuur*, Brussel 1972.
 - 13 De preciese datum is onbekend. Er bestaan in deze periode geen notulen en ledenlijsten. Van den Bosch komt evenwel niet voor op een ledenlijst van 1934.
 - 14 B. Bijvoet en J. Duiker, 'De nieuwe nijverheidsscholen te Groningen', *Bouwkundig Weekblad*, (1924), p. 23.
 - 15 Interviews met Ch.J. Karsten, 1973 te Amsterdam, met P. Verschuyf, 1-5-1974 te Hilversum en met H.E. van de Pauwert, 2-5-1974 te Eindhoven.
 - 16 In het jaar 1925 verwerft Van Eesteren internationale faam door de prijsvraag voor Unter den Linden in Berlijn te winnen.
 - 17 Opbouw, 'Over Stedebouw', *i 10*, (1927), p. 81. 'De 8', *i 10*, (1927), p. 126.
 - 18 J. van de Beek en G. Smienk, Ir. J.B. van Loghem b.i. architect 1881-1940, *Plan*, (1971).
 - 19 J. Duiker, 'Nav. F. Hausbrand – Berichten uit Duitsland', *De 8 en Opbouw*, (1933), p. 201 e.v.
 - 20 B. Merkelbach, 'Schrijven en bouwen', *de 8 en Opbouw*, (1935), p. 39-44.
 - 21 I. Lieftrinck, 'Dresden, de hygiëne stad', *de 8 en Opbouw*, (1932), p. 258.
 - 22 Brief van Merkelbach en Zwart aan het CIAM-Secretariaat, 12-5-1937, archief Merkelbach, no 66, NDB, Amsterdam.
 - 23 Vorbereitender Internationaler Kongress fuer neues Bauen im Château de la Sarraz, zie noot 3.
 - 24 Brief van Oud aan Giedion, 18-8-1928, brievenarchief Oud, NDB, Amsterdam.
 - 25 B. Merkelbach, *Wonen, de 8 en Opbouw*, (1932), p. 1-5.
 - 26 J. Duiker, zie noot 20.
 - 27 B. Merkelbach, zie noot 21.
 - 28 Verslag van een vergadering van 'de 8' met Van Loghem, 19-3-1935, archief Wiebenga, no 88, NDB, Amsterdam.
 - 29 J.H. van Saane, Goedkoopere arbeiderswoningbouw, *Bouwkunst*, Jaarlijks bijvoegsel van het *Algemeen Handelsblad*, 8-5-1932, p. 26.
 - 30 *Amsterdamse School*, cat.tent., Stedelijk Museum, Amsterdam 1975, p. 8.
 - 31 E. May, Das neue Frankfurt, *Das neue Frankfurt*, (1926/1927) no 1, p. 2 ev.
 - 32 Zie noot 32.
 - 33 Archief Merkelbach, no 10, 7-6-1929, NDB, Amsterdam.
 - 34 Archief Merkelbach, no 10, 3-7-1929, NDB, Amsterdam.
 - 35 W. Gropius, 'Flach Mittel oder Hochbau?', in *Rationelle Bebauungsweisen*, Ergebnisse des 3 internationalen Kongresses für neues Bauen – Brussel november 1930, Frankfurt 1931.
 - 36 Archief Merkelbach, no 10, juni 1929, NDB, Amsterdam.
 - 37 'De 8', 'Nadere toelichting op het adres aan den Raad van Amsterdam van de architectenkern 'de 8'', *Bouwkundig Weekblad*, (1928), p. 331-333 (ondertekend door J.G. Wiebenga en J. Duiker).
 - 38 J. Duiker, *Hoogbouw*, Rotterdam 1930 (opnieuw uitgegeven, Amsterdam 1981 met een nawoord van M. Bock).
 - 39 Brief van Duiker aan een redactie (?), 21-2-1928, archief Duiker, doos hoogbouw, NDB, Amsterdam.
 - 40 Lezing van Duiker, 9-11-1927, archief Duiker, doos hoogbouw, NDB, Amsterdam.
 - 41 B. Merkelbach, Twee woonhuizen te Rotterdam van de architecten Brinkman en Van der Vlugt, *de 8 en Opbouw*, (1934), p. 77 ev.
 - 42 Brief van Van Tijen en Merkelbach aan het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw, 18-10-1930, archief Merkelbach, no. 72, NDB, Amsterdam.
 - 43 B. Merkelbach, Verkaveling van woonwijken, *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, (1931), p. 31-40. Merkelbach, B. en Tijen, W. van, Verkaveling van woonwijken 11, *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, (1931), p. 80-85.
 - 44 Weimar: The Ideals and Artistic Theories of its founding Years, *Illinois*, 1971.
 - 45 (Initial International Congress for New Architecture) at Château de la Sarraz, 25-29 June 1928, Official declaration, German/Dutch offprint from *Internationale Revue i 10*. Merkelbach's records, NDB, Amsterdam.
 - 46 G. Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940*, *The Hague* 1978, p. 322 (originally Italian publication, Florence 1968).
 - 47 *Bouwen '20-'40*, exhib. cat. Van Abbe Museum, Eindhoven 1971, p. 80.
 - 48 Information from Wiebenga's records, file 48, NDB, Amsterdam.
 - 49 Letter from Wiebenga to Brinkman & Van der Vlugt, 29.4.1926, *Wiebenga's records*, no. 59, NDB, Amsterdam.
 - 50 J.P. Mieras, (About a warship), *Bouwkundig Weekblad* (1928), p. 273. *Mieras compares Zonnestraal with an American cruiser.*
 - 51 J. Wils, (Alterations to a chemist's shop in Zandvoort). *Architects: Duiker and Bijvoet*, *Bouwbedrijf*, (1926), p. 388.
 - 52 Interview with P. Verschuyf, 1.5.1974, in *Hilversum*.
 - 53 C.J. Blaauw, (Architectural studies at the Haarlem School of Architecture, Arts and Crafts), *Architectura* pp. 135-140.
 - 54 M. Smets, (Huib Hoste: advocate for a new architecture), *Brussels* 1972.
 - 55 The exact date is not known. There were no minutes nor membership lists in this period. However, he does not appear on a 1934 list.
 - 56 B. Bijvoet en J. Duiker, (The new technical school in Groningen), *Bouwkundig Weekblad*, (1924), p. 23.
 - 57 Interviews with Ch.J.F. Karsten in Amsterdam, 1973, with P. Verschuyf in Hilversum, 1.5.1974, and with H.E. van de Pauwert in Eindhoven, 2.5.1974.
 - 58 In 1925 van Eesteren gained international fame by winning the competition for Unter den Linden in Berlin.
 - 59 'Opbouw', (On town planning), *i 10* (1927), p. 81. 'de 8', *i 10* (1927), p. 126.
 - 60 J. van de Beek and G. Smienk, J.B. van Loghem b.i. architect 1881-1940. *Plan* (1971).
 - 61 J. Duiker, *Nav. F. Hausbrand – (Report from Germany)*, *De 8 en Opbouw* (1935), p. 201 et seq.
 - 62 B. Merkelbach, (Writing and building). *De 8 en Opbouw* (1935), pp. 39-44.
 - 63 J. Lieftrinck, (Dresden, the hygiene city), *De 8 en Opbouw* (1932), p. 258.
 - 64 Letter from Merkelbach and Zwart to the secretary of CIAM, 12.5.1937, *Merkelbach's records*, no. 66, NDB, Amsterdam.
 - 65 (Initial International Congress for New Architecture) at Château de la Sarraz, 25-29 June 1928, Official declaration, offprint from *Internationale Revue i 10*, *Merkelbach's records*, no. 58, NDB, Amsterdam.
 - 66 Letter from Oud to Giedion, 18.8.1928, *Oud's correspondence files*, NDB, Amsterdam.
 - 67 B. Merkelbach, (Living), *De 8 en Opbouw* (1932), pp. 1-5.
 - 68 J. Duiker, see 20.
 - 69 B. Merkelbach, see 21.
 - 70 Report of 'de 8' meeting with Van Loghem, 19.3.1935, *Wiebenga's records*, no. 88, file 1, NDB, Amsterdam.
 - 71 J.H. van Saane, (Lower-cost workers' housing), *Bouwkunst*, *Annual supplement to Algemeen Handelsblad*, 8.5.1932, p. 26.
 - 72 Amsterdamse School, exhib. cat., *Stedelijk Museum, Amsterdam*, 1975, p. 8.
 - 73 E. May, (The New Frankfurt), *Das neue Frankfurt* (1926/1927), no. 1, pp. 2 et seq.
 - 74 See 32.
 - 75 *Merkelbach's records*, no. 10, 7-6-1929, NDB, Amsterdam.
 - 76 *Merkelbach's records*, no. 10, 3-7-1929, NDB, Amsterdam.
 - 77 W. Gropius, (Low-Medium- or High-rise?), in *Rationelle Bebauungsweisen, results of the 3rd CIAM Congress in Brussels in November 1930, Frankfurt* 1931.
 - 78 *Merkelbach's records*, no. 10, June 1929, NDB, Amsterdam.
 - 79 'de 8', explanatory notes to the address sent to the Amsterdam Council by 'de 8' group of architects, *Bouwkundig Weekblad* (1928), pp. 331-333 (signed by J.G. Wiebenga and J. Duiker).
 - 80 J. Duiker, *Hoogbouw*, Rotterdam 1930 (new publication, Amsterdam 1981, with postscript by M. Bock).
 - 81 Letter from Duiker to editor (?), 21.2.1928, *Duiker's records*, 'High-rise' box, NDB, Amsterdam.
 - 82 Lecture by Duiker, 9.11.1927, *Duiker's records*, 'High-rise' box, NDB, Amsterdam.
 - 83 B. Merkelbach, (Two dwellings in Rotterdam by Brinkman and Van der Vlugt), *De 8 en Opbouw*, (1934), pp. 77 et seq.
 - 84 Letter from Van Tijen and Merkelbach to the Netherlands Institute for Housing and Town Planning, 18.10.1930 *Merkelbach's records*, no. 72, NDB, Amsterdam.
 - 85 B. Merkelbach, (Layout of housing estates), *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* (1931), pp. 31-40 *Merkelbach, B. and Tijen, W. van*, (Layout of estates 11), *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* (1931), pp. 80-85.
 - 86 Report and recommendations: (The Organic Housing Estate in Open Block design) to the Netherlands Institute for Housing and Town Planning, Amsterdam 1932. It was signed by A. Boeken, J. Duiker, C. van Eesteren, J.H. Groenewegen, Ch.J.F. Karsten, J.B. van Loghem,

- 45 Praeadvies *De Organische Woonwijk in open bebouwing*, aangeboden aan het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw, Amsterdam 1932. Het werd ondertekend door A. Boeken, J. Duiker, C. van Eesteren, J.H. Groenewegen, Ch.J.F. Karsten, J.B. van Loghem, Th.K. van Lohuizen, B. Merkelbach, G. Rietveld, W. van Tijen, L.C. van der Vlugt en J.C. Wiebenga.
- 46 Praeadvies van Duiker, archief Merkelbach, no 62, NDB, Amsterdam.
- 47 *Rationelle Bebouwingswijzen*, zie noot 36. Hierin staan veel soortgelijke voorbeelden.
- 48 Brief van Merkelbach aan Hudig, 30-6-1932, archief Merkelbach, no 62, NDB, Amsterdam
- 49 B. Merkelbach, 'Het wonen te Amsterdam, enkele opmerkingen n.a.v. de prijsvraag goedkope arbeiderswoningen', *de 8 en Opbouw*, (1933), p. 232 ev.
- 50 M.J.I. de Jonge van Ellemeet, 'Wat de Amsterdamsche prijsvraag ons opleverde', in F. Ottenhof, *Goedkope arbeiderswoningen*, Rotterdam 1936, p. 7.
- 51 J.B. van Loghem, 'Nabetrachting', in F. Ottenhof, zie noot 50.
- 52 B. Merkelbach, 'Een en ander over: De oriëntering van de goede arbeiderswoning in verschillende bouwhoogten en naar centrale voorzieningen', in F. Ottenhof, zie noot 50.
- 53 W. van Tijen, 'Vereenigingsbouw op Landlust', *de 8 en Opbouw*, (1937), p. 156.
- 54 *Gemeenteblad*, 1935, I, p. 2193, no 792, Uitbreidingsplan Bosch en Lommer, 15-11-1935, Gemeentearchief van Amsterdam.
- 55 *Gemeenteblad*, 1935, II, p. 2129, het uitbreidingsplan Bosch en Lommer, 3-12-1935, Gemeentearchief van Amsterdam. Zie ook: *Het plan voor een Woonwijk te Amsterdam, Uitbreidingsplan Bosch en Lommer*, Amsterdam 1937.
- 56 *Gemeenteblad*, 1935, I, p. 1565-1591, no 638, Uitbreidingsplan Bosch en Lommer, 30-8-1935, Gemeentearchief van Amsterdam.
- 57 Ledenvergadering van 'de 8', 7-10-1935, archief Wiebenga, no 88, map 1, NDB, Amsterdam.
- 58 Besluit van 15-4-1938, no 353, PW, 1938.
- 59 B. Merkelbach, 'Is organische stadsopbouw mogelijk', *de 8 en Opbouw*, (1939), p. 251-257. Hierin wordt het alternatieve plan van Merkelbach en Stam gepubliceerd, vergezeld van richtlijnen.
- 60 Schrijven van het College van B & W van Amsterdam aan het bestuur van de Amstelbouwvereniging, no. 353, PW, 1938.
- 61 B. Merkelbach, zie noot 59.
- 62 A.J. Enschedé, *De geschiedenis van het Museum van Kunstnijverheid en de School voor Bouwkunde, Versierende Kunsten en Kunstambachten*, Haarlem 1927.
- 63 Interview met H. Mastenbroek, 8-5-1974 te Wezep.
- 64 De groep bestond uit: S. van Woerden, G.F. la Croix, G.H. Holt, A. Staal, A. Elzas, P. Zanstra, W. Kloos, A. Komter, H.L. Giesen, A. Boeken, K.L. Sijmons, H. Mastenbroek, K. Limperg, H. Nuyten, F. Röntgen, H. Elte en H. Neter.
- 65 Mededeling van S. van Woerden, 8-5-1974 te Soestduinen, bevestigd door A. Staal, 9-5-1974 te Amsterdam en H. Mastenbroek, 8-5-1974 te Wezep.
- 66 H. Staal, 'Still going Strong', *de 8 en Opbouw*, (1935), p. 28 ev.
- 67 A. Staal, 'Re-Re-Renaissance: naissance', *Bouwkundig Weekblad*, (1933), p. 395.
- 68 A. Staal, 'Une maison, un palais?', *de 8 en Opbouw*, (1937), p. 82.
- 69 S., 'Naar aanleiding van eenige scholen', *Bouwkundig Weekblad*, (1932), p. 207.
- 70 B. Merkelbach, 'Raadhuisprijsvraag en het Nieuwe Bouwen', *de 8 en Opbouw*, (1938), p. 1.
- 71 J. Duiker, 'Het manifest van Frank Lloyd Wright', *de 8 en Opbouw* (1932), p. 177 ev. Hij citeert hier onder andere S. Giedion.
- 72 Le Corbusier, 'Een brief van Le Corbusier', *Bouwkundig Weekblad*, (1929), p. 105.
- 73 J.B. van Loghem, 'Academisme en vrije kunst', *de 8 en Opbouw*, (1935), p. 38 ev.
- 74 Standpunt Kloos, 22-3-1935, archief Wiebenga, doos 88, map 1, NDB, Amsterdam.
- 75 De 8 en Opbouw, 'Het woningvraagstuk', *de 8 en Opbouw*, (1936), p. 259.
- 76 G. Rietveld, 'Verbouwing van de Schouwburg Kunstmin te Dordrecht', *de 8 en Opbouw*, (1941), p. 61.
- 77 B. Bijvoet en J. Duiker, zie noot 15.
- 78 A. Staal, 'Reisbeschrijving van Arthur Staal', *de 8 en Opbouw*, (1937), p. 41 ev.
- 79 J. Duiker, 'Dr. Berlage en de Nieuwe Zakelijkheid', *de 8 en Opbouw*, (1932), p. 43.
- 80 B. Merkelbach, Cineac, een filmtheater aan de Reguliersbreestraat te Amsterdam, *de 8 en Opbouw*, (1934), p. 197-205.
- 81 Architectonisch dagboek, 1-7-1930 tot 6-11-1936, in bezit van de familie Boeken.
- 82 Vergadering van de besturen van 'de 8', van 'Opbouw', van de gedelegeerden van de CIAM-congressen en van genodigden, 24-3-1937, archief Wiebenga, no 88, map 11, NDB, Amsterdam.
- 83 Naast de stellingen van Van Ravensteyn zijn er stellingen van Wiebenga, Rietveld, Van Loghem, Falkenberg-Liefcrinck, Stam, Kloos, Binnert Schröder en de criticus H. Buys (niet te verwarren met de Th.K. van Lohuizen, B. Merkelbach, G. Rietveld, W. van Tijen, L.C. van der Vlugt and J.C. Wiebenga).
- 46 Duiker's report and recommendations, Merkelbach's records, no. 62, NDB, Amsterdam.
- 47 Rationelle Bebouwingswijzen, see 36. This contains many similar examples.
- 48 Letter from Merkelbach to Hudig, 30.6.1932, Merkelbach's records, no. 62, NDB, Amsterdam.
- 49 B. Merkelbach, (Living in Amsterdam), comments occasioned by the low-cost workers' housing competition, De 8 en Opbouw (1933), pp. 232, pp. 232 et seq.
- 50 M.J.I. de Jonge van Ellemeet, (What we got out of the Amsterdam competition) in F. Ottenhof, Goedkope arbeiderswoningen, Rotterdam 1936, p. 7.
- 51 J.B. van Loghem, Nabetrachting (Review), in F. Ottenhof, see 50.
- 52 B. Merkelbach, (On the orientation of good workers' housing of various heights and in relation to central amenities) in F. Ottenhof, see 50.
- 53 W. van Tijen, (Housing association building on Landlust estate), De 8 en Opbouw (1937), p. 156.
- 54 Gemeenteblad, 1935, I, p. 2193, no. 792, (Bos and Lommer development plan), 15-11-1935, Amsterdam Municipal Archives.
- 55 Gemeenteblad, 1935, II, p. 2129, (Bos and Lommer development plan) 3.12.1935, Amsterdam Municipal Archives. See also (The plan for a housing estate in Amsterdam, Bos en Lommer development plan), Amsterdam, 1937.
- 56 Gemeenteblad, 1935, I, pp. 1565-1591, no. 638, (Bos and Lommer development plan), 30.8.1935, Amsterdam Municipal Archives.
- 57 'de 8' general meeting, 7.10.1935, Wiebenga's records, no. 88, file 1, NDB, Amsterdam.
- 58 Order of 15.4.1938, no. 353, PW, 1938.
- 59 B. Merkelbach, (Is organic urban building possible?), De 8 en Opbouw, (1939), pp. 251-257. Merkelbach and Stam's alternative plan is published here, accompanied by guidelines.
- 60 Letter from Amsterdam Council the Amstelbouwvereniging committee, no. 353, PW, 1938.
- 61 B. Merkelbach, see 59.
- 62 A.J. Enschedé, (The history of the Museum of Applied Arts and the School of Architecture, Decorative Arts and Crafts), Haarlem 1927.
- 63 Interview with H. Mastenbroek, 8.5.1974 in Wezep.
- 64 The group consisted of: S. van Woerden, G.F. la Croix, G.H. Holt, A. Staal, A. Elzas, P. Zandstra, W. Kloos, A. Komter, H.L. Giesen, A. Boeken, K.L. Sijmons, H. Mastenbroek, K. Limperg, H. Nuyten, F. Röntgen, H. Elte and H. Neter.
- 65 Communication from S. van Woerden, Soestduinen, 8.5.1974, confirmed by A. Staal, Amsterdam, 9.5.1974 and H. Mastenbroek, Wezep, 8.5.1974.
- 66 A. Staal, Still going strong, De 8 en Opbouw (1935), pp. 28 et seq.
- 67 A. Staal, Re-Re-Renaissance: naissance, Bouwkundig Weekblad (1933) p. 395.
- 68 A. Staal, Une maison, un palais?, De 8 en Opbouw (1937), p. 82.
- 69 S., (A propos certain schools), Bouwkundig Weekblad (1932), p. 207.
- 70 B. Merkelbach, (Town hall competition and Het Nieuwe Bouwen), De 8 en Opbouw (1938), p. 1.
- 71 J. Duiker, (Frank Lloyd Wright's manifesto), De 8 en Opbouw (1932), pp. 177 et seq. He quotes S. Giedion here.
- 72 Le Corbusier, (A letter from Le Corbusier), Bouwkundig Weekblad (1929), p. 105.
- 73 J.B. van Loghem, (Academicism and Liberal art), De 8 en Opbouw (1935), pp. 38 et seq.
- 74 Kloos' standpoint 22.3.1935 Wiebenga's records, box 88, file 1, NDB, Amsterdam.
- 75 De 8 en Opbouw, (The housing problem), De 8 en Opbouw (1936), p. 259.
- 76 C. Rietveld, (Alterations to Kunstmin Theatre, Dordrecht), De 8 en Opbouw (1941), p. 61.
- 77 B. Bijvoet and J. Duiker. See 15.
- 78 A. Staal, (Travel report), De 8 en Opbouw (1937), pp. 41 et seq.
- 79 J. Duiker, (Dr. Berlage and Nieuwe Zakelijkheid), De 8 en Opbouw (1932), p. 43.
- 80 B. Merkelbach, (CINEAC, a cinema in Reguliersbreestraat, Amsterdam), De 8 en Opbouw (1934), pp. 197-205.
- 81 (Architecture diary, 1.7.1930-6.11.1936) in the possession of the Boeken family.
- 82 Meeting of the committees of 'de 8', 'Opbouw', delegates of the CIAM congresses and invitees, Wiebenga's records, no. 88, file 11, NDB, Amsterdam.
- 83 Besides Van Ravensteyn's statements there are statements made by Wiebenga, Rietveld, Van Loghem, Falkenberg-Liefcrinck, Stam, Kloos, Binnert Schröder and the critic, H. Buys (not to be confused with the architect Jan Buys; see C.M. Rehorst, Jan Buys architect van De Volharding, Meppel 1982). The declarations are in Merkelbach's records, no. 66, and Wiebenga's records, box 88, file 11, NDB, Amsterdam. They appeared in: S. van Ravensteyn, exhib. cat., Stichting Architectuurmuseum, Amsterdam/Centraal Museum, Utrecht 1977/1978.
- 84 Report of 'de 8' general meeting, 22.9.1937, Merkelbach's records,

architect Jan Buys, zie Rehorst, C.M, *Jan Buys architect van De Volharding*, Meppel 1982.) De stellingen bevinden zich in het archief Merkelbach, no 66 en het archief Wiebenga, doos 88, map 11, NDB, Amsterdam. Ze zijn afgedrukt in: *S. van Ravensteyn*, cat.tent., Stichting Architectuurmuseum, Amsterdam/Centraal Museum, Utrecht 1977/1978.

84 Verslag van de ledenvergadering van 'de 8', 22-9-1937, archief Merkelbach, no 38, NDB.

85 Getypt stuk van Boeken, 6-10-1938, in bezit van de familie Boeken.

86 Stuk 'Aan de vergadering' (van 16-11-1938), in bezit van de familie Boeken.

87 Zie noot 86.

88 Het bestuur van 'de 8', 'Aan de lezers', *de 8 en Opbouw*, (1938), p. 249. Concept van Merkelbach, archief Merkelbach, no. 39, NDB, Amsterdam.

89 Bedoeld wordt de fusie van 'de 8' met de 'Groep '32'.

90 Interview met H.C.P. Nuyten, 14-5-1974 te Den Haag.

91 B. Merkelbach, 'Inleiding bij de AVRO-studio', *de 8 en Opbouw*, (1936), p. 148-150, en 151-152. Ch.J.F. Karsten, 'Algemeene beschouwing over de AVRO-studio Interieurs', *de 8 en Opbouw*, (1936), p. 153 ev.

92 Mededeling C. van Eesteren, 30-4-1974 te Amsterdam.

93 J.B. van Loghem, 'Functionalisme', *de 8 en Opbouw*, (1936), p. 157 ev.

94 C. van Eesteren, 'Ter inleiding bij de Afbeeldingen en de bespreking van het studiogebouw 2 van de AVRO', *de 8 en Opbouw*, (1940), p. 169-174.

95 M. Stam, 'De Radio studio als Architectonische opgave', *de 8 en Opbouw*, (1940), p. 174.

no. 38, NDB.

85 *Typed item by Boeken, 6.10.1938, in the possession of the Boeken family.*

86 *Item (To the meeting), 16.11.1938, in the possession of the Boeken family.*

87 *See 86.*

88 *The committee of 'de 8', (To the readers), De 8 en Opbouw (1938), p. 249. Draft written by Merkelbach, Merkelbach's records, no. 39, NDB, Amsterdam.*

89 *He means the amalgamation of 'de 8' with 'Groep '32'.*

90 *Interview with H.C.P. Nuyten, 14.5.1974 in The Hague.*

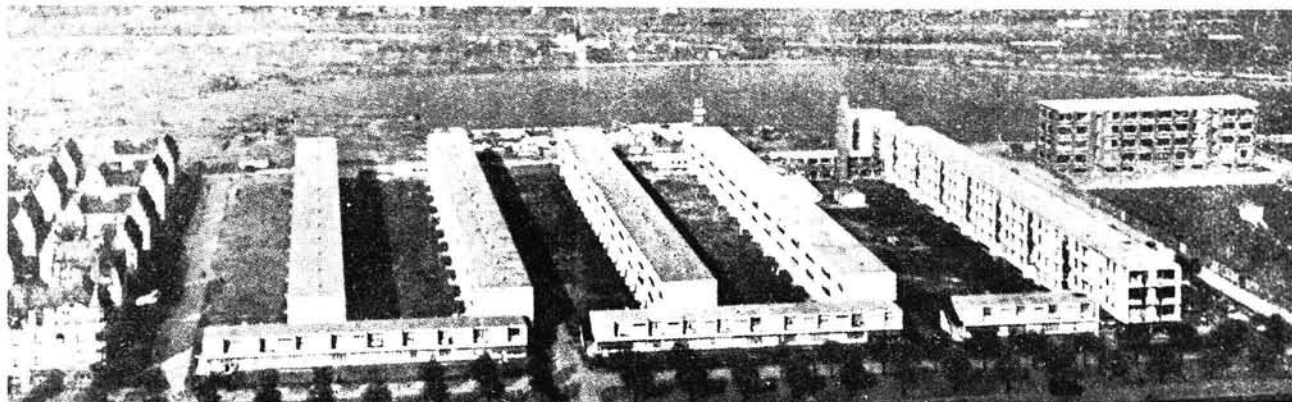
91 *B. Merkelbach, (Introduction to the AVRO studios), De 8 en Opbouw (1936), pp. 148-150 and 151-152. Ch.J.F. Karsten, (General reflections on the AVRO studio interiors), De 8 en Opbouw (1936), pp. 153.*

92 *Communication C. van Eesteren, 30.4.1974, Amsterdam.*

93 *J.B. van Loghem, Functionalisme, De 8 en Opbouw (1936), pp. 157 et seq.*

94 *C. van Eesteren, (Introduction to the illustrations and discussion of studio 2 block at AVRO studios), De 8 en Opbouw (1940), pp. 169-174.*

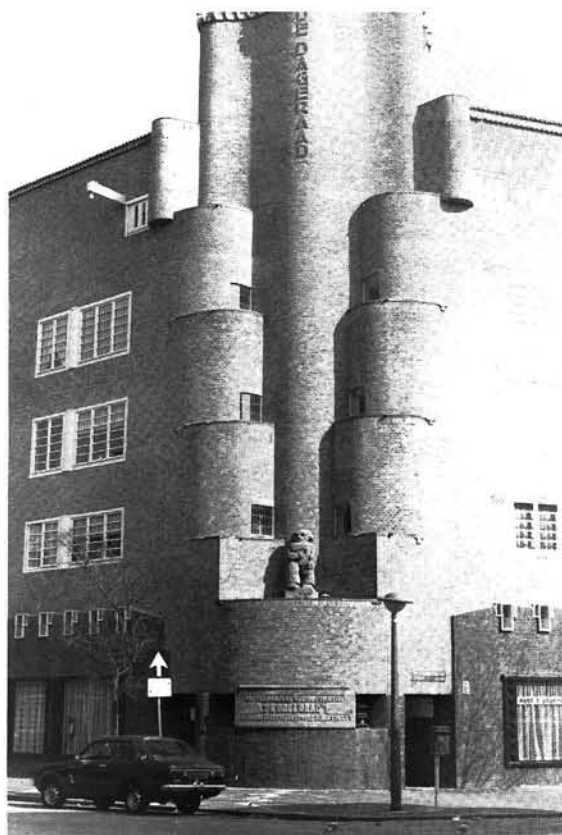
95 *M. Stam, (The radio studio as an architectural assignment), De 8 en Opbouw (1940), p. 174.*

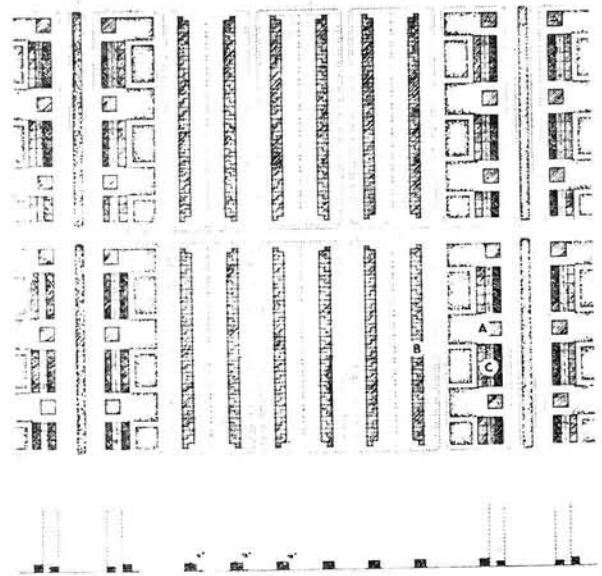
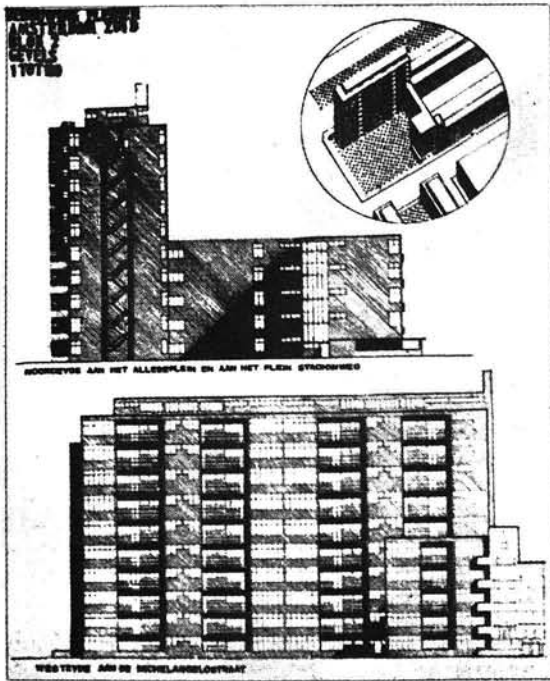

18
C. van Eesteren 1928. Uitgevoerd door/built by B. Merkelbach en/and Ch.J.F. Karsten, vanaf/commencing 1929. Maquette van woningbouw en scholen aan de Carel Reinierszkade te Den Haag. *Model of housing and schools in Carel Reinierszkade in The Hague.*

17
M. Stam, Frankfurt 1929-31. Woonwijk Hellerhof. *Hellerhof district.*

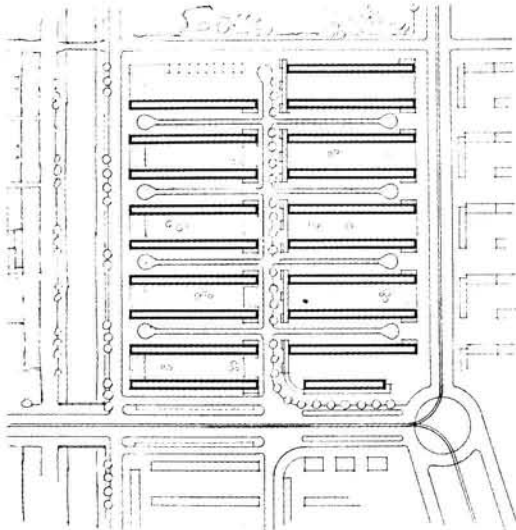
16
M. de Klerk en P.L. Kramer, Amsterdam 1921-23. Woningbouw voor 'De Dageraad' in de Takstraat. *Housing for 'De Dageraad' in Takstraat.*

Mastab
schelle 1:3000

46 AMSTERDAM, INDISCHE BUURT

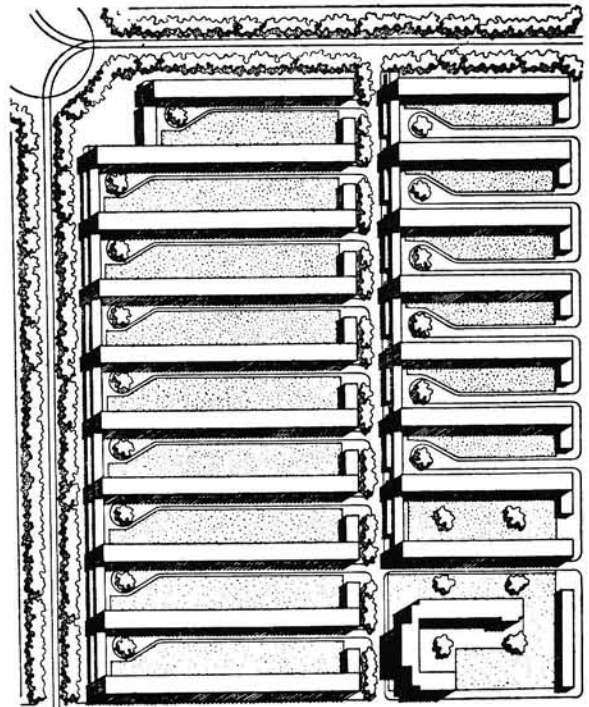
19
B. Merkelbach en Ch.J.F. Karsten,
Amsterdam 1929.
Ontwerp Pleinen Zuid.
Design for Pleinen Zuid.

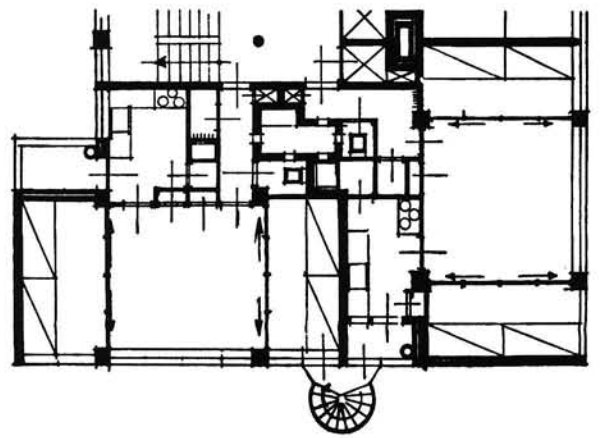
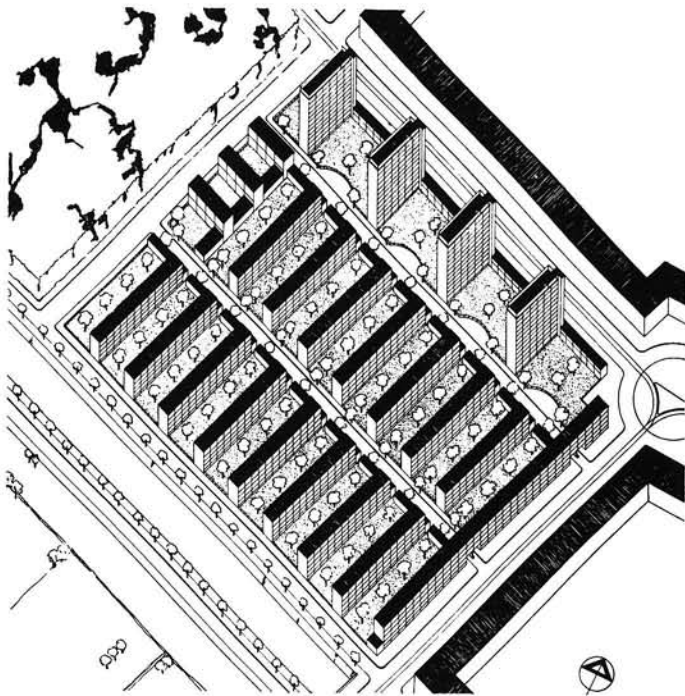
20
J. Duiker 1930.
Strokenbouwwontwerp. Inzending
voor het derde CIAM-congres te
Brussel.
*Design for strokenbouw.
Entry for 3rd CIAM Congress in
Brussels.*

21
B. Merkelbach, Ch.J.F. Karsten en
W. van Tijen 1930.
Strokenbouwworstel voor de
Indische buurt te Amsterdam.
Inzending voor het derde CIAM-
congres te Brussel.
*Proposal for strokenbouw
in the Indonesian quarter of
Amsterdam.
Entry for 3rd CIAM Congress in
Brussels.*

22
W. van Tijen 1934.
Prijsvraagontwerp Goedkope
Arbeiderswoningen, Motto f 4.75.
*Entry for Inexpensive Workers'
Dwellings competition,
Motto f 4.75.*

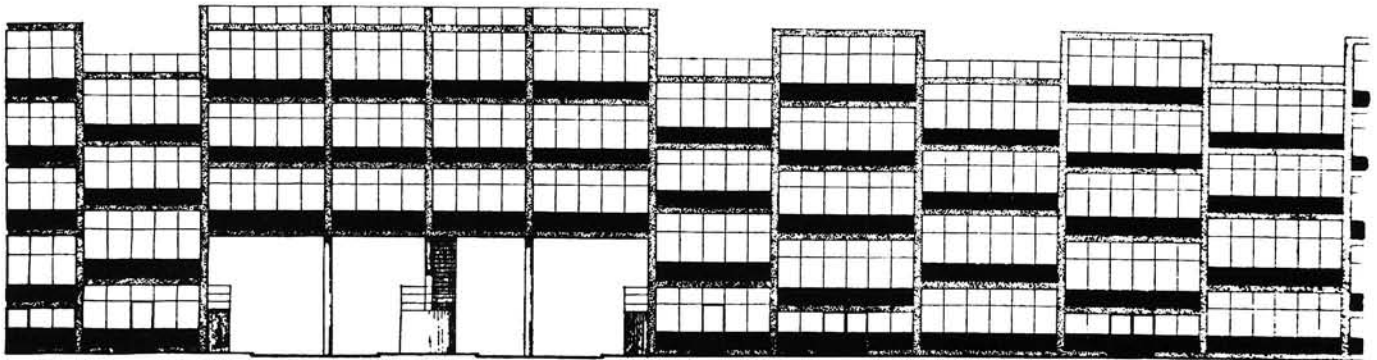
23
A. Bodon, J.H. Groenewegen,
Ch.J.F. Karsten en B. Merkelbach,
1934.
Prijsvraagontwerp Goedkope
Arbeiderswoningen, Motto 1254.
*Entry for Inexpensive Workers
Dwellings competition,
Motto 1254.*

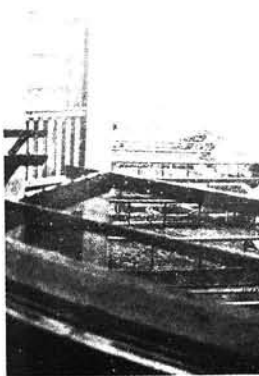
24
J.H. van den Broek 1934.
Prijsvraagontwerp Goedkope
Arbeiderswoningen,
Motto 'Optimum'.
Entry for *Inexpensive Workers
Dwellings competition*,
Motto 'Optimum'.

26
J.B. van Loghem 1934.
Prijsvraagontwerp Goedkope
Arbeiderswoningen, Motto 1378-70.
Entry for *Inexpensive Workers
Dwellings competition*,
Motto 1378-70.

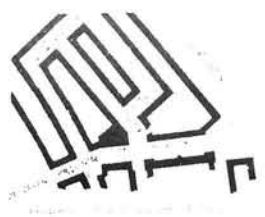
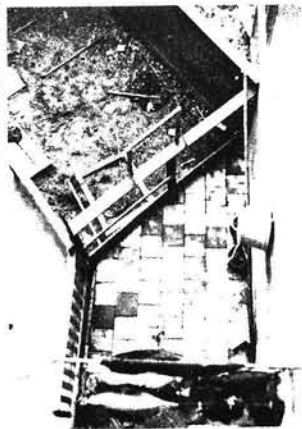

25
G. Rietveld 1934.
Prijsvraagontwerp Goedkope
Arbeiderswoningen, Motto 1400.
Entry for *Inexpensive Workers
Dwellings competition*,
Motto 1400.

27
Uitbreidingsplan Landlust,
Amsterdam 1931.
Landlust development plan,
Amsterdam, 1931.

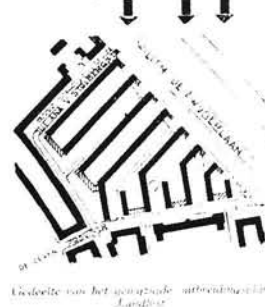

Zoo werdt gesloten blokbouw
 Zoo was de verkeveling

En zoo werd
 het gewijzigd!

(in open bebouwing)

28
 Voorstel B. Merkelbach en
 Ch.J.F. Karsten, gewijzigd door de
 Afdeling Stadsontwikkeling van
 Amsterdam 1933.
 Wijziging uitbreidingsplan
 Landlust te Amsterdam.
 Proposed by B. Merkelbach and
 Ch.J.F. Karsten, modified by
 Amsterdam's Town Planning
 Department, 1933.

29
 B. Merkelbach en Ch.J.F. Karsten,
 Amsterdam 1936-37.
 Landlust, Louise de Colignystraat.

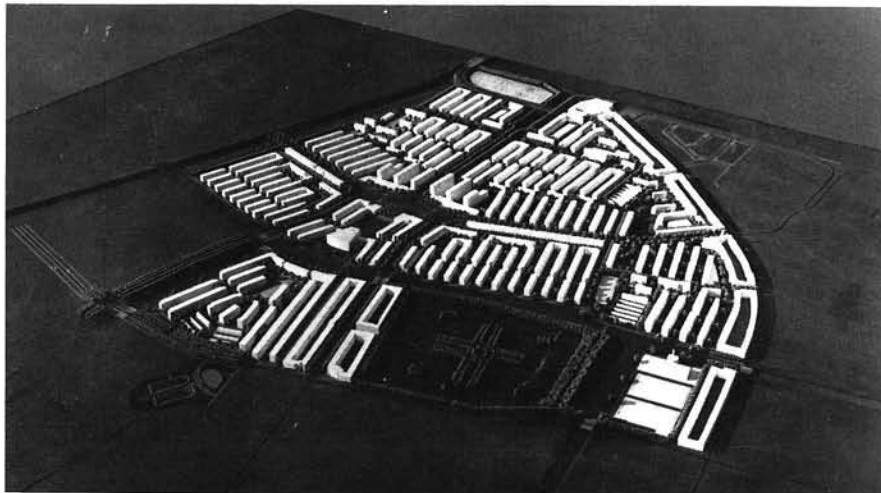
30
 B. Merkelbach en Ch.J.F. Karsten,
 Amsterdam 1936-37.
 Landlust, Tuinzijde.
 Landlust, Garden side.

31
 P. Zanstra, J.H.L. Giesen en
 K.L. Sijmons, Amsterdam 1934.
 Atelierwoningen in de
 Zomerdijkstraat.
 Studio flats in Zomerdijkstraat.

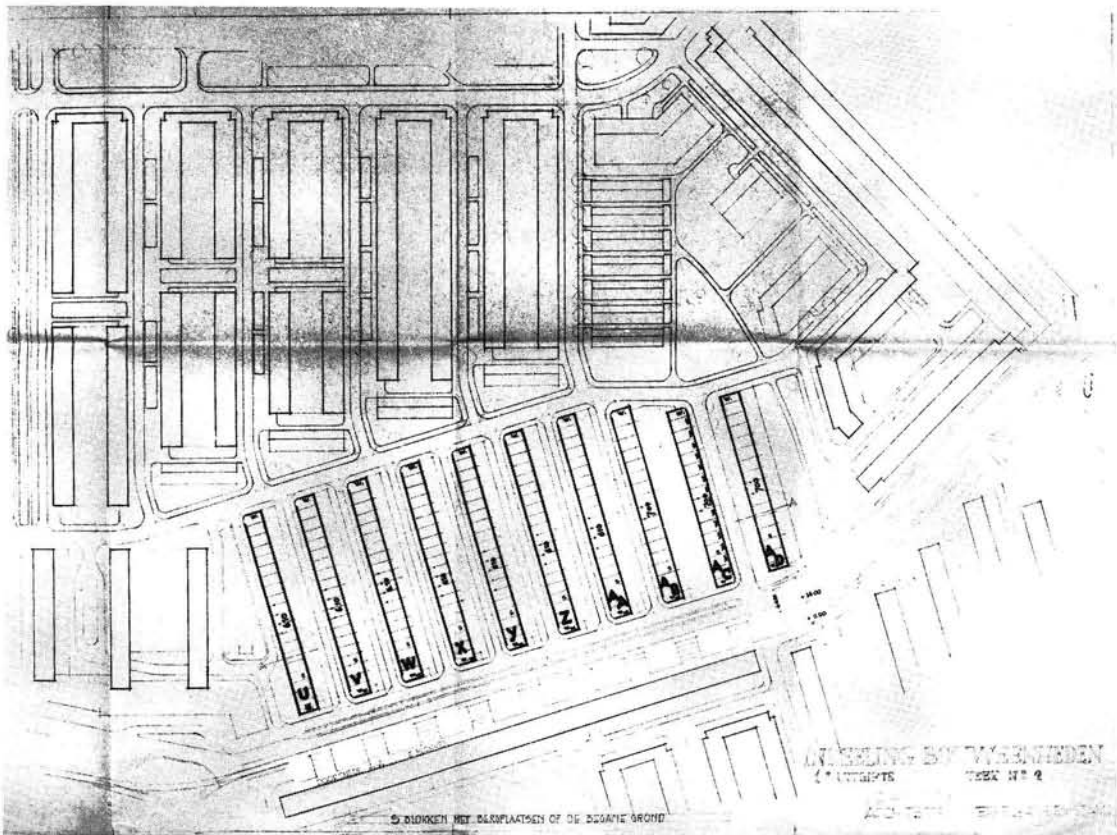

32
 W. van Tijen, M. Stam en L. Stam-
 Beese, Amsterdam 1935.
 Drive-in woningen Anthony van
 Dijkstraat.
*Town houses in Anthony van
 Dijkstraat.*

33
 Maquette gemaakt door de
 Afdeling Stadsontwikkeling te
 Amsterdam 1938.
 Uitbreidingsplan Bos en Lommer
 te Amsterdam.
*Model built by Amsterdam's Town
 Planning Department, 1938.
 Bos and Lommer development
 plan, Amsterdam.*

34
 Wijzigingsvoorstel B. Merkelbach
 en M. Stam 1938.
 Bos en Lommer te Amsterdam.
*Modification proposal
 B. Merkelbach and M. Stam, 1938.
 Bos and Lommer, Amsterdam.*

35
Bos en Lommer, Amsterdam 1939.

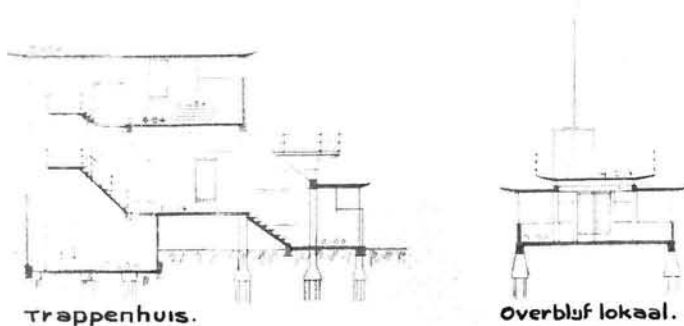
36
J.G. Wiebenga, Aalsmeer 1931.
ULO-school. Huidige toestand.
Primary School. Present situation.

37
J.G. Wiebenga, Aalsmeer 1931.
ULO-school.
Primary School.

ulo school Aalsmeer.

Langsdoorsnede.

Trappenhuis.

Overbluf lokaal.

38
 J. Duiker, Amsterdam 1929-30.
 Openluchtschool Cliostraat.
 Open-air school Cliostraat.

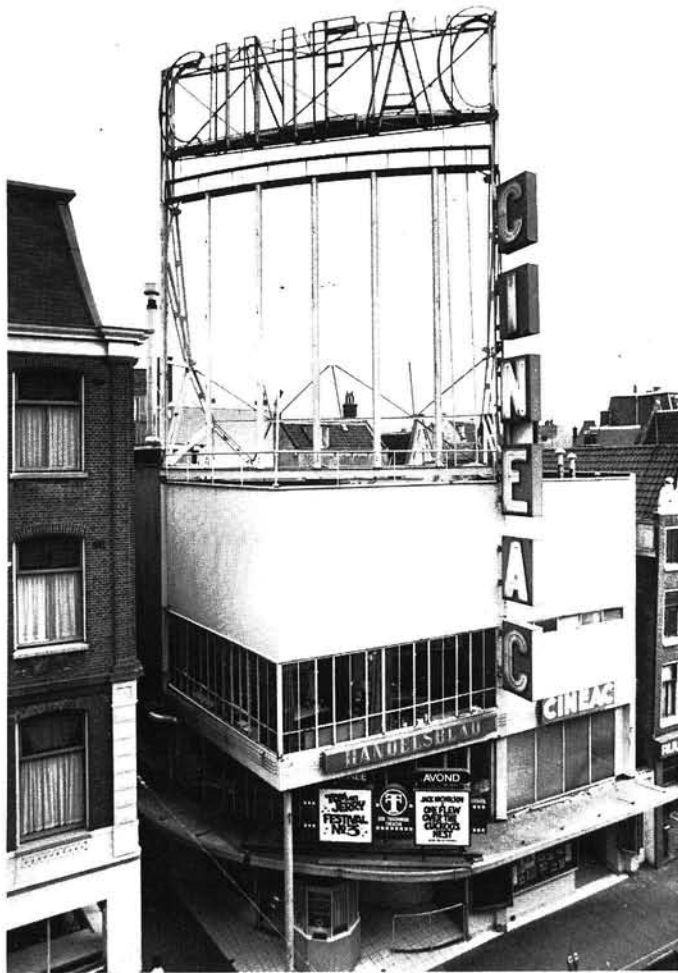
39
 J. Duiker, Amsterdam 1929-30.
 Openluchtschool Cliostraat.
 Voorgeeelte.
 Open-air school Cliostraat. Front.

40
 J. Duiker, Amsterdam 1929-30.
 Openluchtschool Cliostraat.
 Terras.
 Open-air school Cliostraat.
 Terrace.

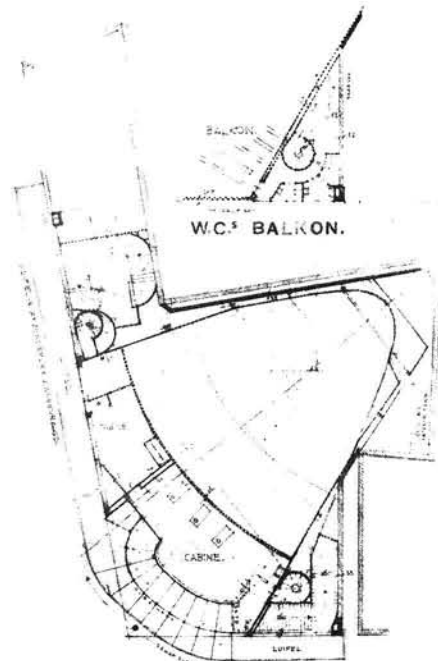

41
 J. Duiker, Amsterdam 1929-30.
 Openluchtschool Cliostraat.
 Open-air school Cliostraat.

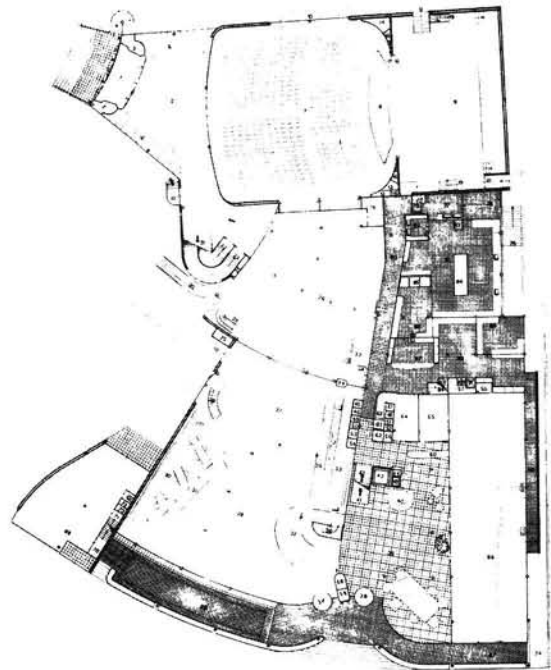

42
J. Duiker, Amsterdam 1934.
CINEAC.

PLAN VERBOUWING FENC. 51/33
REGULIERSBREESTRAAAT

PLAN CABINE

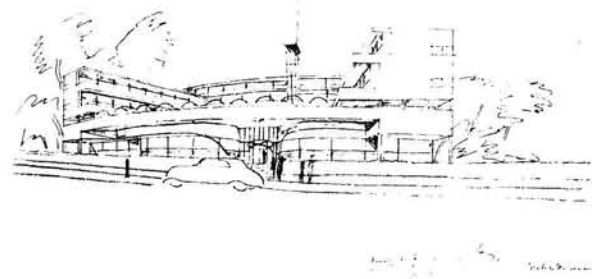
43
J. Duiker, Amsterdam 1934.
CINEAC.

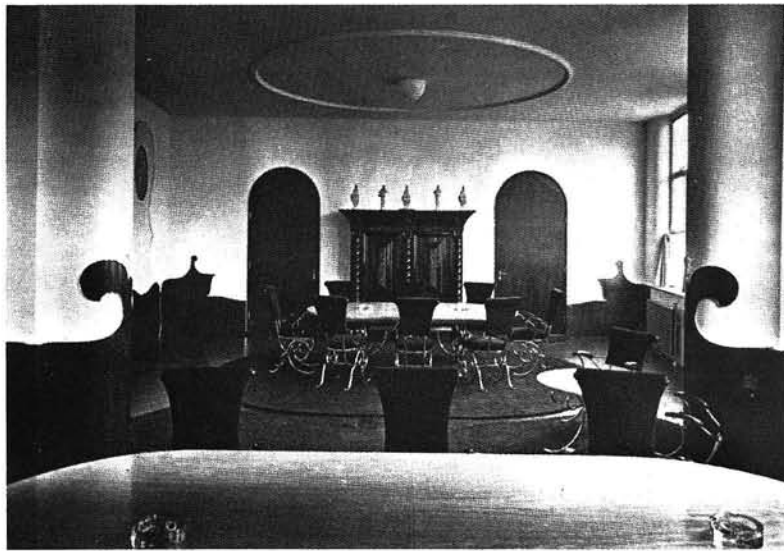

44
J. Duiker en B. Bijvoet, Hilversum
1934-36.
Grand Hotel - restaurant -
theater Gooiland.
Gooiland Grand Hotel -
restaurant - theatre.

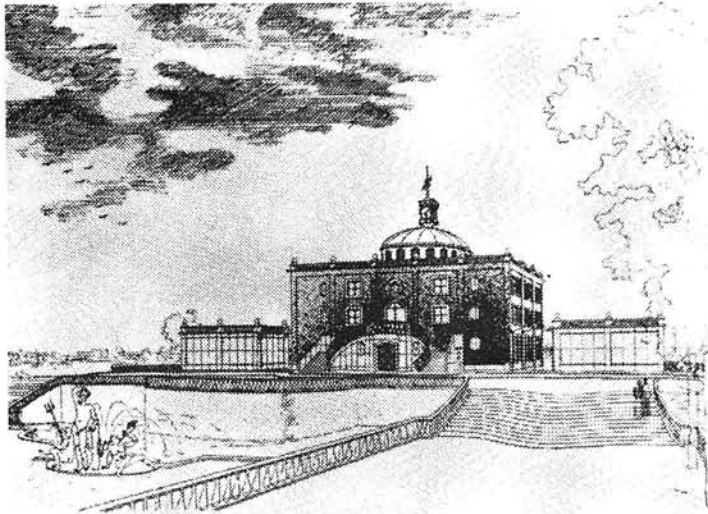
45
J. Duiker en B. Bijvoet, Hilversum
1934-36.
Grand Hotel - restaurant -
theater Gooiland. Plattegrond
begane grond.
Gooiland Grand Hotel -
restaurant - theatre. Plan of
ground floor.

46
J. Duiker, Hilversum 1934.
Grand Hotel - restaurant -
theater Gooiland. Ontwerpschets.
Gooiland Grand Hotel -
restaurant - theatre. Sketch.

47
S. van Ravesteyn, Utrecht 1936.
Kantoor De Tiel-Utrecht.
The Tiel-Utrecht offices.

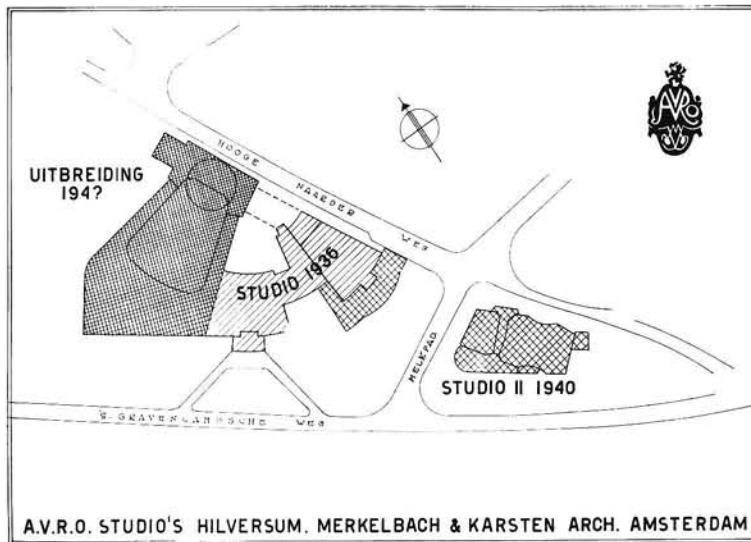
49
A. Staal en S. van Woerden 1938.
Prijsvraagontwerp voor een
raadhuis te Huizen.
Niet uitgevoerd.
*Entry for Huizen Town Hall design
competition. Not built.*

48
S. van Ravesteyn, IJsselmonde
1927.
Seinhaus.
Signal box.

50
 B. Merkelbach en Ch. J.F. Karsten,
 1936.
 AVRO studio Hilversum.

51
 B. Merkelbach en Ch.J.F. Karsten
 AVRO studio Hilversum.
 Plattegrond van de studio's uit
 1936 en de latere uitbreiding.
*Ground of studios in 1936 and
 later extensions.*

52
 B. Merkelbach, Ch.J.F. Karsten en
 A. Bodon, AVRO studio Hilversum
 1940.
 Uitbreiding.
Extensions.

Het Algemeen Uitbreidingsplan werd in 1935 door de gemeenteraad van Amsterdam aangenomen. Het omvatte hoofdzakelijk de zogenaamde Westelijke tuinsteden (Slotermeer, Geuzenveld, Slotervaart en Osdorp) en Buitenveldert (afb. 1, 2). Deze wijken, na de oorlog gerealiseerd, worden vrij algemeen als voorbeeld gezien van het Nieuwe Bouwen in de stedenbouw. Men denkt dan bijvoorbeeld aan de openheid, het groen, scheiding van wonen, werken, verkeer en recreatie, nieuwe verkavelingswijzen en het stedenbouwkundig onderzoek als grondslag voor het ontwerp. De relatie tussen het Algemeen Uitbreidingsplan en het Nieuwe Bouwen ligt voor de hand, omdat C. van Eesteren sinds 1933 voorzitter was van de Internationale Congressen van het Nieuwe Bouwen, de CIAM, en, sinds 1929, hoofdarchitect van de nieuwe afdeling Stadsontwikkeling was. Van Eesteren zou dan de principes van de *functionele stad*, zoals neergelegd in het *Charta van Athene*, in Amsterdam toegepast hebben. Die voorstelling is echter niet juist. Alleen al het feit, dat men zich in de CIAM pas met de stad ging bezighouden op het moment dat het Amsterdamse plan zijn voltooiing naderde, maakt het noodzakelijk vraagtekens te plaatsen bij de veronderstelde invloed van de CIAM. Ook het feit dat het Algemeen Uitbreidingsplan het product was van een overheidsdienst, niet van één ontwerper, doet veronderstellen dat de relatie tussen het Nieuwe Bouwen en het Amsterdamse Uitbreidingsplan gecompliceerder ligt. Voor de nadere bepaling van de betekenis van het Algemeen Uitbreidingsplan in relatie tot het Nieuwe Bouwen is in het navolgende een onderscheid gemaakt tussen het globale plan, zoals dat in 1935 door de raad vastgesteld is, en de uitwerking van het globale plan in detailplannen. Dit onderscheid is niet alleen het gevolg van chronologische systematiek, het heeft ook de bedoeling de intentie van het Algemeen Uitbreidingsplan, zoals in het globale plan met de toelichting tot uiting komt, te onderscheiden van de naoorlogse realisatie, die mede door specifieke omstandigheden bepaald is.

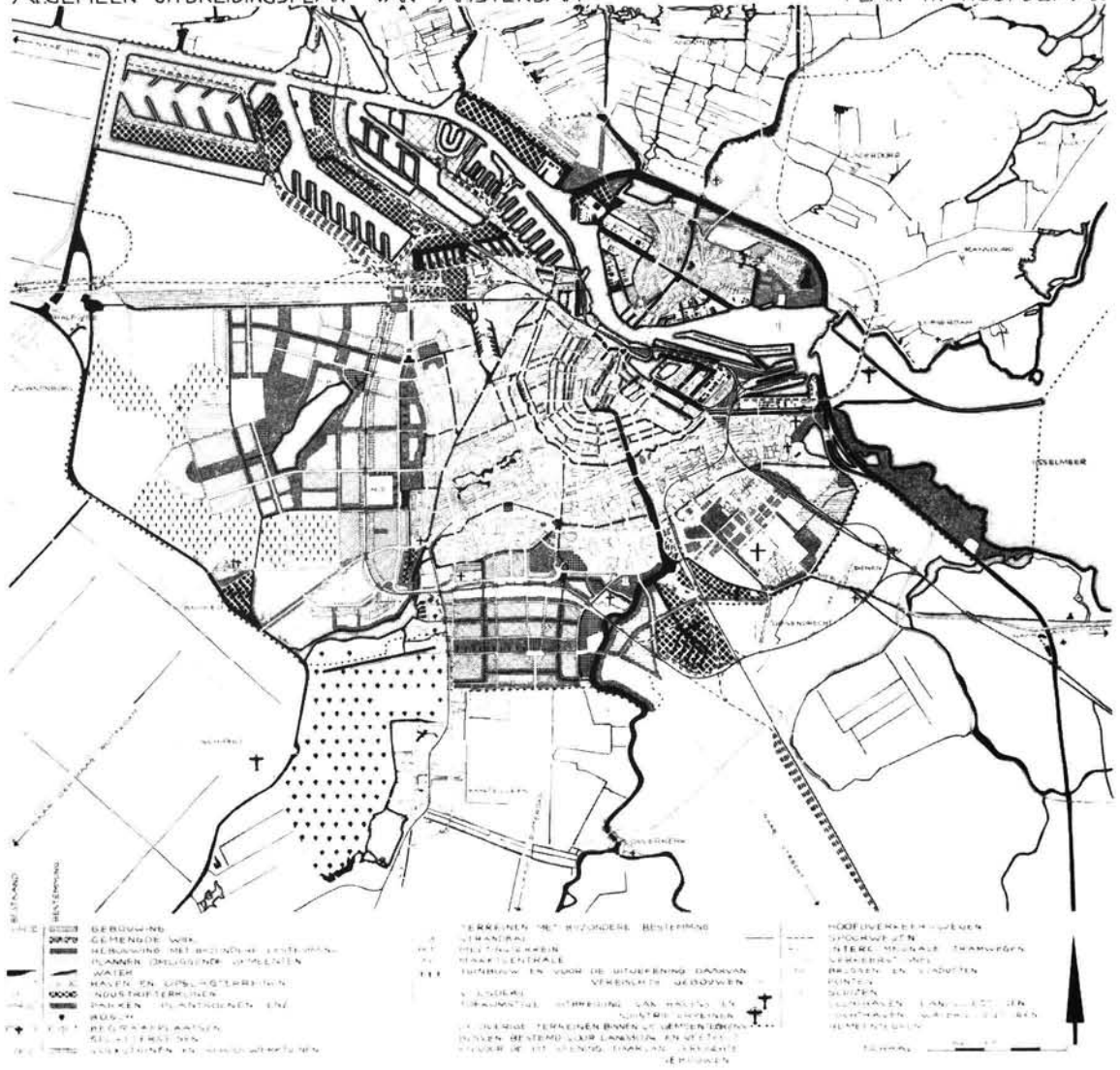
In het eerste deel, waarin het globale plan, het 'plan-in-hoofdzaak', wordt behandeld, wordt eerst in de 'voorgeschiedenis' aangegeven welke grondslagen voor een Amsterdams uitbreidingsplan al geformuleerd waren vóór de nieuwe afdeling Stadsontwikkeling aan het Algemeen Uitbreidingsplan begon. In de beschrijving van het plan en de Nota van Toelichting wordt gewezen op een belangrijk nieuw aspect van de uitbreiding. In het laatste hoofdstuk van het eerste deel wordt getracht een nadere omschrijving van de betekenis van het Uitbreidingsplan van Amsterdam te geven.

In het tweede deel wordt een gedetailleerde beschrijving gegeven van de uitvoering van het plan per woonwijk. Nagegaan zal worden in hoeverre specifieke naoorlogse omstandigheden, zoals de woningnood, de uitvoering van het plan mede bepaald hebben.

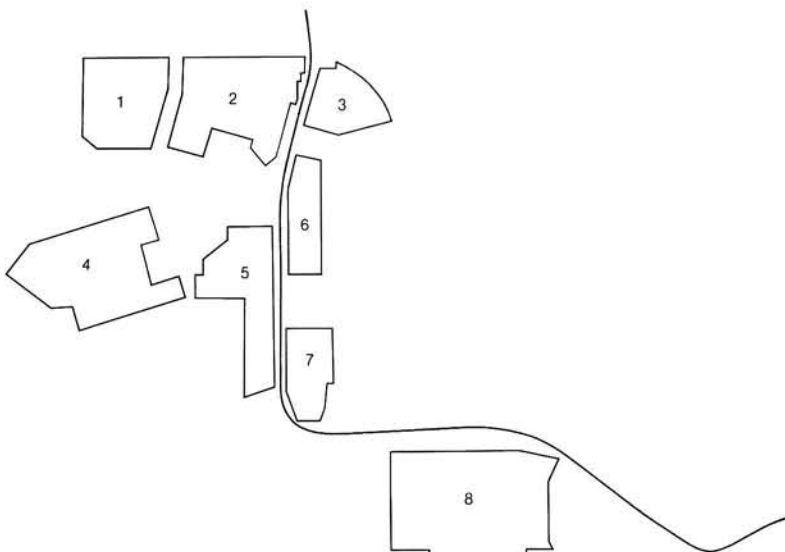
In 1935 the Municipal Council of Amsterdam ratified the General Expansion Plan. The plan focussed primarily on the 'western garden cities' (Slotermeer, Geuzenveld, Slotervaart and Osdorp) and Buitenveldert (figs. 1, 2). These areas, which were built after the war, are generally regarded as examples of the Nieuwe Bouwen in urban planning. Characteristically, the openness, green spaces, separation of living, working, traffic and recreation, new parcelling systems and urban research constituted the basis of the plan. The connection between the General Expansion Plan and the Nieuwe Bouwen is not surprising, because C. van Eesteren had been chairman of CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) since 1933, and chief architect of the new Urban Development Division in Amsterdam since 1929. Van Eesteren is generally assumed to have applied the principles of the 'functional city' as laid down in the Athens Charter to Amsterdam. But the supposed influence of CIAM is not confirmed by the facts: for one thing, the Amsterdam plan was already nearing completion by the time CIAM started to concern itself with urban planning. Also the fact that the General Expansion Plan was designed by a municipal department and not by a single architect or planner suggests that the relation between the Nieuwe Bouwen and the Expansion Plan was more complex. With a view to determining the significance of the Expansion Plan in relation to the Nieuwe Bouwen it is necessary to distinguish between the overall plan as established in 1935 by the Council and the elaboration of the details in the various areas encompassed by the master plan. This distinction is not only one of chronology, its purpose is also and in particular to distinguish between the intentions of the General Expansion Plan as formulated in the master plan with the accompanying explanatory texts on the one hand, and on the other the postwar realization of the plan as a result of the specific circumstances prevailing at the time.

The first section, in which the master plan is discussed, opens with the description of the ideas and principles that had already been formulated concerning the required expansion of Amsterdam before the new Urban Development Division was created and work on the General Expansion Plan could start. An important new aspect of the expansion comes to the fore in the description of the plan and the 'explanatory memorandum'. The final section of the first part of this study deals in more detail with the consequences of the design of the General Expansion Plan for Amsterdam.

The second part of this study is devoted to detailed descriptions of the execution of the plan per district. Attention is also paid to the extent to which specific postwar circumstances, such as the housing shortage, affected the realization of the expansions.

1, 2
Algemeen Uitbreidingsplan van
Amsterdam 1935.
General Expansion Plan 1935.

- 1 Geuzenveld
- 2 Slotermeer
- 3 Bos en Lommer
- 4 Osdorp
- 5 Slotervaart
- 6 Overtoomse veld
- 7 Westlandgracht
- 8 Buitenveldert
- 9 Ringpoorbaan

Zwanen voor de Sloterpas, in het water gezet door wethouder G. van 't Hull, 8 april 1959.
Swans for the Sloterpas, placed in the lake by Alderman G. van 't Hull.

I **Het plan-in-hoofdzaak**

Voorgeschiedenis

Stedebouw als organisatie van stedelijke functies.

We kunnen de directe voorgeschiedenis van het Algemeen Uitbreidingsplan (AUP) laten beginnen rond 1920.

Vanaf die tijd werden in Amsterdam, en ook daarbuiten, enkele initiatieven genomen, die van direct belang waren voor het AUP van 1935. De woningwet van 1901 verplichtte gemeenten met meer dan 10.000 inwoners tot het opstellen van een uitbreidingsplan. Dit gold – tot aan de wijziging in 1921 – alleen voor straten, pleinen en grachten; de bestemming van de gronden daartussen viel erbuiten. Het was voor gemeenten alleen mogelijk voor die gronden een bouwverbod op te leggen.

Het waren de woningbouwverenigingen en sinds ± 1915 ook de gemeentelijke Woningdiensten, die zich vanuit de problematiek van de volkshuisvesting op het gebied van de

I **The master plan**

Historical background

Urban planning as the organization of urban functions

The developments leading directly to the establishment of the General Expansion Plan may be dated to about 1920.

From then on various initiatives were taken in Amsterdam and elsewhere which were to leave their mark on the ultimate plan of 1935. The Housing Act of 1901 stipulated that municipalities with over 10,000 inhabitants were obliged to draw up plans for expansions, but until an amendment in 1921 such planning concerned only roads, squares and canals, and not the spaces in between. The only control the local governments could exert over such open spaces was the prohibition of construction on the sites.

It was the housing associations, and since ± 1915 also the municipal housing services, who first ventured into the field of urban planning in their efforts to deal with the problems of

stedebouw begaven. De bouw van een groot aantal woningen ineens, mogelijk gemaakt door de Woningwet, maakte het denken over de stad noodzakelijk. Zo vond bij de woningbouwverenigingen en Woningdiensten de tuinstadgedachte grote aanhang. In Amsterdam-Noord werden door de inzet van de directeur van de gemeentelijke woningdienst, de SDAP-er A. Keppler, enkele tuindorpen en -wijken gerealiseerd (afb. 3). Naast de tuinstad was er de Amsterdamse School-architectuur, waarin, zij het op geheel andere wijze, een antwoord gegeven werd op de nieuwe opdrachtsituatie. Door hun verbintenis met de volkshuisvesting werden zowel Amsterdamse School als tuinstadgedachte gezien als uitdrukking van de verheffing van de arbeidersklasse. Ofwel om hun representativiteitswaarde, ofwel wegens de andere woonvorm kregen beide opvattingen aanhang bij de SDAP.

In het Uitbreidingsplan-Zuid van Berlage (1917) was er sprake van een nieuwe verhouding tussen volkshuisvesting en stedebouw. Hier was de volkshuisvesting als onderdeel van de stedebouw begrepen: de vormgeving van de bebouwing werd op zijn stedebouwkundige waarde beoordeeld, betrekkelijk los van een specifieke groep bewoners of opdrachtgevers. De rol die de Amsterdamse School in Zuid speelde, illustreert het onderscheid. Terwijl de woningcomplexen die M. de Klerk in de Spaarndammerbuurt ontwierp (1915-1920) afzonderlijke objecten, beeldhouwwerken waren (afb. 4), is Zuid volgebouwd met gevelarchitectuur, ook Amsterdamse School, maar hier slechts als straatwand (afb. 5). De woningbouw stond ten dienste van de esthetische ordening van straten en pleinen.

Ondanks de omvang van het plan van Berlage (afb. 6) bleef het een partieel plan; het gaf geen antwoord op verschillende problemen die rond diezelfde tijd om een oplossing vroegen. De verkeersverbindingen met omliggende gemeenten moesten geregeld worden evenals de uitbreiding van havens en industriegebieden. Bovendien bleek steeds bij de voorbereiding van omvangrijke woningbouwplannen, dat problemen die de stad als geheel betroffen eerst opgelost moesten worden. Er was daarom een plan nodig dat voor de gehele gemeente de *bestemmingen* zou vastleggen.¹ Dit werd mogelijk gemaakt door de verruiming van de Woningwet in 1921. Overigens was dit een internationale tendens. Op het Internationaal Stedebouwcongres van 1924 in Amsterdam stond het vraagstuk van de *organisatie van stedelijke functies*, zelfs van gewestelijke functies, centraal. In de stedebouw kon het niet meer alleen gaan om een esthetische ordening als beginsel; stedebouw werd in plaats van *architectuur* in de eerste plaats *organisatie van bestemmingen*. Dit hangt samen met de algemene tendens tot toenemende overheidsinvloed in het maatschappelijk leven, waarin eerder al het ingrijpen in de volkswoningbouw een belangrijk moment was.

Het plan-Bos

Na de annexatie van onder andere Watergraafsmeer en Sloten, waardoor de gemeente Amsterdam groeide van 4630 tot 17.455 ha in 1921, werd een plan op eerdergenoemde grondslag urgent. In dat jaar werd door B en W van Amsterdam een Commissie van Hoofdambtenaren benoemd met de opdracht een Schemaplan voor Groot-Amsterdam voor te bereiden. Het zou daarbij hoofdzakelijk moeten gaan om de indeling van Groot-Amsterdam in woon- en industriewijken.² Het voorzitterschap van deze commissie werd opgeëist door de directeur van Publieke Werken (PW), A.W. Bos, die na nogal wat interne conflicten³ in 1924 met een ontwerp-schemaplan op tafel kwam. Dit ontwerp werd niet gesteund door het commissie-

mass housing. The construction of dwellings on a massive scale – made possible by the Housing Act – called for conceptualization of urban planning and development. The idea of the garden city found wide support among the housing associations and municipal housing services. Several garden villages and neighbourhoods were built in the north of Amsterdam thanks to the efforts of A. Keppler, then director of the Housing Department, and member of the Social Democratic Workers Party (S.D.A.P.) (fig. 3). Besides the garden city principle the architecture of the Amsterdam School offered alternative – and quite different – solutions to the problems of popular housing. The concern shown by both the architects of the Amsterdam School and the supporters of the garden city for the quality of popular housing soon came to be associated with the idea of the enlightenment of the working classes. Both approaches gained the support of the S.D.A.P., either for reasons of representativeness or for the sake of alternative forms of dwelling.

Berlage's expansion plan for the south of Amsterdam (1917) expressed a new conception of the relation between popular housing and town planning. It conceived of popular housing as part of town planning: the design of the dwellings was judged according to its town planning merits, relatively little attention being paid to specific groups of occupants or commissioning bodies. The role played by the Amsterdam School in Amsterdam-Zuid illustrates this difference. Whereas the housing complexes designed by M. de Klerk in the Spaarndammer neighbourhood (1915-1920) were self-contained 'sculptures' (fig. 4), Amsterdam-Zuid was filled with housing blocks of which only the exteriors, the street façades, were designed in the style of the Amsterdam School (fig. 5). Here the construction of housing was subordinated to the aesthetic design and ordering of streets and squares. In spite of the extent of Berlage's scheme (fig. 6) it remained a partial plan – it did not offer a solution to a number of the problems that were arising at the time. Provisions for traffic links with neighbouring communities were necessary, for instance, as well as provisions for the enlargement of harbour facilities and industrial complexes. Besides, it became clear with each large-scale housing construction plan that certain problems which concerned the city as a whole had to be dealt with first. It was therefore necessary to establish a plan for the municipality in its entirety, and to formulate the designations in the different areas.¹ The formulation of designations was, in fact, an international trend, and was made possible in the Netherlands by the amendments to the Housing Act in 1921. At the International Congress of Town Planning in 1924 in Amsterdam the main issue was the question of the organization of urban functions, even of regional functions. Town planning could no longer be concerned exclusively with aesthetic ordering as the basic principle, and the emphasis shifted from architecture first and foremost to the organization of designations. This development was closely connected with the increasing influence of government on society in general, which had already started with the decision to exert some form of control over housing construction.

The Bos plan

After the annexation of new areas such as the Watergraafsmeer and Sloten, which meant that the Municipality of Amsterdam grew from 4630 ha. to 17,455 ha. in 1921, a well-founded plan for urban expansion and development became all the more urgent. In that same year the Municipal Executive appointed a committee to prepare a 'Scheme for Greater Amsterdam', the main objectives being to divide 'Greater Amsterdam' into residential and industrial areas.² The director of Public Works, A.W. Bos, insisted on chairing the committee, and after considerable internal conflicts³ a provisional scheme was duly presented in 1924. This scheme,

lid Keppler (Woningdienst), die met een eigen plan kwam. In het plan-Bos (afb. 7) ging men uit van een uitbreiding in hoofdzakelijk westelijke richting, direct aansluitend op de bestaande bebouwing. In het midden van deze westelijke uitbreiding was een groot groengebied ontworpen. Het al eerder door de raad genomen besluit een ringspoorbaan rond de stad aan te leggen was in het plan gehandhaafd. Direct naast de ringspoorweg was een ringweg geprojecteerd. In een aantal opzichten anticipeerde dit plan op het latere AUP, zoals de richting van uitbreiding, de aandacht voor het groengebied. Ook bleek Bos al overwogen te hebben de lager gelegen Slootermeer-polder vol te laten lopen, wat later inderdaad gebeurd is.⁴ Het plan van Keppler kwam voor wat de westelijke uitbreiding betrof overeen met het plan-Bos. Keppler had echter niet gekozen voor een centrale groene ruimte, maar voor een scheiding van de wijken door groenstroken. Het plan-Bos kreeg als resultaat van de commissie veel meer aandacht dan dat van Keppler.

De kritieken op het plan-Bos gaven aan hoe invloedrijke figuren op het gebied van de nieuwe discipline stedenbouw op dat moment dachten. Kritiek kwam er met name van het in 1918 opgerichte Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedenbouw (NIVS). In 1920 was door dit instituut een aparte commissie voor de stedenbouw ingesteld (vanaf 1923 Stedenbouwkundige Raad), waarvan alle belangrijke stedenbouwkundigen lid werden.⁵ Ook Bos werd lid. Een aantal leden van de Stedenbouwkundige Raad zat in de Groep Groot-Amsterdam, opgericht naar aanleiding van de plannen voor de grote uitbreiding van Amsterdam. Deze groep had zich als taak gesteld: *... het voeren van propaganda voor de totstandkoming van een volledig plan voor de toekomstige ontwikkeling van Amsterdam als basis voor de uitwerking van detailplannen.*⁶ Centrale figuur was Dirk Hudig, voorzitter van het Instituut, secretaris van de Stedenbouwkundige Raad en lid van het bestuur van de Groep Groot-Amsterdam. Deze organen waren op dat moment de meest invloedrijke in de ontwikkeling van de moderne stedenbouw. Ze waren niet verweven met een bepaalde architectuurstroming. Het plan-Bos werd in 1926 besproken in een gecombineerde vergadering van de Stedenbouwkundige Raad, de Groep Groot-Amsterdam en de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Amsterdam. De kritieken van een aantal woordvoerders op deze vergadering werden nadien gebundeld in de publicatie *Het Uitbreidingsplan van Groot Amsterdam*.⁷ Hudig wees in zijn kritiek onder andere op de betekenis van het eerder genoemde Internationaal Stedenbouwcongres, waarin vastgesteld was, dat *... stedenbouw meer betekent dan het aanleggen van bekoorlijke pleinen, het bouwen van schoone 'verkeers-wanden' langs de straten en het aanwijzen van de plekken, waar belangrijke gebouwen tot hun recht komen. Het betekent bovenal een zich volledig rekenschap geven van de eisen van het veelvuldig leven van de stad in zijn talloze uitingen.*⁸ Hudig zag in het plan-Bos in zekere zin een bevestiging van deze doelstelling, namelijk voor zover in dit plan slechts de globale bestemmingen aangegeven waren. Maar daarnaast leverde hij scherpe kritiek op het ontbreken van enige grondslag voor het plan. Eén van de conclusies van het stedenbouwcongres was immers ook geweest, dat elk uitbreidingsplan van enige omvang op grondige studie gebaseerd moest zijn. Kritiek op het ontbreken van onderzoek als grondslag van het plan hadden ook prof.ir. M.J. Granpré Molière en ir. Th.K. van Lohuizen. (Deze laatste zou later hoofd van de studiegroep van de afdeling Stadsontwikkeling worden). Granpré Molière schreef: *Is het een plan of is het een in tekening toegelicht richtsnoer, waarover men zich in en buiten*

*however, was not supported by one of the members – Keppler (Housing Department) – who submitted a plan of his own. Bos' (fig. 7) plan hinged on the expansion of Amsterdam towards the west, directly adjoining the existing built-up areas. A large green area was envisaged in the centre of this western expansion. The Council's earlier decision to construct a railway encircling the city was retained in the plan; a ring-road was projected next to the railway. In several respects, such as the direction of the expansion and the provision of green spaces, this plan anticipated the later General Expansion Plan. In his scheme Bos also considered the possibility of turning the Slottermeer-polder into a lake, which suggestion was eventually carried out as part of the definitive Expansion Plan.*⁴

Keppler's plan corresponded with that of Bos as far as the western expansions were concerned. But Keppler opted for the separation of the neighbourhoods by green belts instead of a centrally located green area. As it was the official product of the committee, Bos' plan received much more attention than Keppler's.

The criticisms elicited by the publication of this plan reflected the ideas of the prominent figures in the new field of urban planning. The Netherlands Institute for Housing and Planning (NIVS) founded in 1918, also expressed criticism.

This organization had established a special town-planning commission which counted all the leading planners of the day among its members⁵ (also Bos joined the 'Urban Council' as it was called from 1923 on). Some of the members of the Urban Council belonged to the 'Groep Groot-Amsterdam', which was formed in connection with earlier plans for large-scale expansions of Amsterdam and whose aim was formulated as: ... to stimulate the creation of a complete plan for the future development of Amsterdam as the basis for the elaboration of detail plans.⁶

The leading role here was played by Dirk Hudig, chairman of the Institute (NIVS), secretary of the Urban Council and member of the board of the Groep Groot-Amsterdam. These were the most influential organizations in the development of modern urban planning at that time. They were not, however, associated with any particular movement in architecture.

The 'plan-Bos' was discussed in 1926 in a combined meeting of the Urban Council, the Groep Groot-Amsterdam and the Chamber of Commerce and Industry of Amsterdam.

The criticisms voiced by several people at this meeting were subsequently published in a booklet.⁷ In his criticism Hudig emphasized the importance of the statement issued by the aforementioned International Congress for City Planning, namely that: ... town planning means more than creating charming squares, building pleasing 'traffic walls' along the streets and deciding on the most advantageous sites for important buildings. Town planning means above all taking into full account the diverse demands of life in the city in its countless expressions.⁸ Although Hudig admitted that the plan-Bos did to some extent accord with this – notably in that it indicated only the general outline of the designations – he was severely critical of the lack of a guiding concept to the plan. One of the conclusions reached at the Congress had indeed been that each large-scale expansion plan had to be based on thorough research. Similar objections to the lack of preparatory studies for the plan were raised by M.G. Granpré Molière and Th.K. van Lohuizen. (The latter was later to be appointed head of the study committee of the Urban Development Division). Granpré Molière wondered: Is it a plan or is it an indication of a direction explained in drawings, which may be discussed within the Council and outside? The explanatory comments refer to a plan and the plan proves to be no more than an illustration.⁹ Subsequently van Lohuizen outlined the requirements that a

de raad kan uitspreken? De toelichting spreekt van een plan en het plan toont zich niet meer dan een toelichting.⁹

Vervolgens schetste Van Lohuizen de eisen waaraan een goed uitbreidingsplan moest voldoen: *leder ontwerper van een algemeen uitbreidingsplan voor een stad zal, indien dit niet reeds in een programma is vastgelegd, beginnen zich door het verzamelen van zoveel mogelijk gegevens en door vele schetsen rekenschap te geven hoever zijn plan zich heeft uit te strekken; hoe groot de oppervlakken dienen te zijn voor verschillende doeleinden bestemd, hoe de stadsdelen van verschillende bestemming het beste ten opzichte van elkander gesitueerd kunnen zijn en in welke richtingen hoofdverkeerswegen nodig zijn.*¹⁰

In de bundel werden adressen van de Stedebouwkundige Raad en de Groep Groot-Amsterdam aan het gemeentebestuur opgenomen. Daarin werden ook de problemen opgesomd die bestudeerd zouden moeten worden alvorens men een volgend uitbreidingsplan ontwierp.

Bijvoorbeeld werd de vraag gesteld naar de wijze van uitbreiding (gecentraliseerd of gedecentraliseerd), en naar de richting van uitbreiding. Dit laatste zou met name afhankelijk zijn van de richting waarin de havenuitbreiding plaats zou vinden. Op het verkeerstechnische vlak werd onder andere gewezen op de wenselijkheid van een *ceintuurweg* naast de *ceintuurspoorbaan*, en op de noodzaak tot verbetering van de verkeersverbindingen met Utrecht en Schiphol. Ook de groenpolitiek kwam ter sprake: er werd gewezen op de noodzaak van de aanleg van sportvelden op grote schaal, bescherming van de Amsteloevers, de aanleg van een groot park in het westen (bij westelijke uitbreiding), en een groot ontspanningspark rond de Nieuwe Meer. Tot slot werd ten aanzien van de volkshuisvesting de wenselijkheid van laagbouw onderstreept, en werd in het geval van een uitbreiding in zuidelijke richting een 'luxe-kwartier' tot aan de Kalfjeslaan wenselijk geacht.¹¹

Als een aanvulling op de kritiek vanuit de Stedebouwkundige Raad en de Groep Groot-Amsterdam kwam ir. W.G. Witteveen met een alternatief stedebouwkundig ontwerp (afb. 8). Hoewel dit plan evenmin op onderzoek gebaseerd was als het plan-Bos, werd het door Hudig redelijk positief beoordeeld. Het plan werd in 1926 gepubliceerd met een inleiding van Hudig en commentaar van A. van der Steur.¹² Hudig noemde dit ontwerp een uiting van de *nieuwe geest* voor zover het de groenvoorziening betrof. Ook Van der Steur waardeerde dit: *het 'buiten' kan zo als het ware in de stad worden ingezogen. Als met stevige wiggen moet het massieve stadslichaam gespleten, de openingen, die daardoor ontstaan, gevuld worden met groen.*¹³ Op de plaats van de Slootermeer-polder was een groot park geprojecteerd, ook omdat dit gebied door de lage ligging minder geschikt was voor woningbouw (later Sloterplas). Verder was in het plan-Witteveen ook gekozen voor een aaneengesloten uitbreiding in westelijke richting. De weg die Bos direct naast de ringspoorweg had ontworpen, ontbrak bij Witteveen. Er was een onderscheid gemaakt tussen doorgaande wegen en woonstraten. Hoewel dit plan minder 'globaal bestemmingsplan' was dan dat van Bos, benadrukte Van der Steur de betekenis van het plan als organisatie van stedelijke functies: *Wat is logischer dan dit gebied ten slotte als één groot geheel te zien, hier de drie eerst nodige elementen voor stadsontwikkeling – arbeidsgelegenheid, woongebied en ontspanningsruimte – verenigd te beschouwen en om te werken tot één groot organisme.* . . .¹⁴ In verband met het latere AUP is het van belang erop te wijzen dat wonen, werken en recreatie als belangrijkste elementen voor de stadsontwikkeling beschouwd werden, terwijl daarnaast de zelfstandigheid van de uitbreiding als gevolg van de betrekkelijk eenzijdige uitbreiding in

good expansion plan should be expected to meet:

Every designer of a general expansion plan for our city will begin by collecting as many data as possible and by considering, by way of numerous successive sketches, the necessary extent of his plan; how large the areas should be for the different purposes, how the various districts may best be located in relation to one another and in which directions the main traffic arteries should be situated.¹⁰ *The booklet also included the comment addressed to the Municipal Council by the Urban Council and the Groep Groot-Amsterdam. They too listed the problems that required study prior to the establishment of a future plan, such as whether a centralized or decentralized expansion method should be adopted, and in which direction the expansions should be concentrated. The latter, for instance, depended on the direction in which the extension of the harbour works would be undertaken. The question of traffic was raised, too: the construction of a 'circle road' next to the 'circle railway' was suggested, and attention was drawn to the necessity of improving the connections by road with Utrecht and Schiphol. The necessity of adequate green belts was likewise mentioned: playing fields on a large scale were required, the banks of the River Amstel were to be protected, a large park in the west of the city was recommended (if the expansions were to be in that direction), as well as a big recreational area around the Nieuwe Meer. Concerning popular housing the desirability of low buildings was emphasized, and, in the case of expansion in a southern direction, a 'luxury quarter' was envisaged up to the Kalfjeslaan.*¹¹

*The criticisms of the Urban Council and the Groep Groot-Amsterdam were supplemented by an alternative scheme designed by W.C. Witteveen (fig. 8). Although this scheme was no more firmly based on preparatory research than the plan-Bos, it was judged fairly positively by Hudig. Witteveen's scheme was published in 1926 with an introduction written by Hudig and a commentary by A. van der Steur.*¹² *Hudig described the plan as an expression of the 'new spirit' as far as the provision of green belts was concerned. Van der Steur too showed approval: The 'outdoors' can thus as it were be sucked into the city. Large wedges must be driven into the urban mass to split it up into parts, and the open spaces thus obtained should be filled with green.*¹³ *A big park was projected in the Slootermeer polder, partly because this low-lying area was considered unsuitable for building (it was later made into a lake: Sloterplas). Witteveen also opted for a continuous expansion towards the west; the road projected by Bos directly adjoining the ring-railway did not occur in Witteveen's scheme. He made a distinction between through-roads and residential streets. Although the 'general designations' in his design were less explicit than in that of Bos, Van der Steur stressed its importance for the organization of urban functions: What is more logical than to see this area as a single, great whole, to treat the three prime elements of urban development – employment opportunity, housing, and recreation – as united, and to work towards one great organism . . .*¹⁴ *With respect to the later General Expansion Plan it is important to note that living, working and recreation were regarded as the chief elements of urban development, while the autonomy of the expansion due to the rather one-sided concentration towards the west was not considered unfavourable. The plan-Bos was not accepted by the Council, both on account of the considerable criticism that it was based on inadequate study and because the results of the studies then being conducted by two other commissions were as yet wholly uncertain. One of these commissions was studying the possibility of creating garden cities in the vicinity of Amsterdam, the other was concerned with the question whether a separate municipal department for urban*

westelijke richting positief beoordeeld werd.

Het plan-Bos werd niet door de raad aangenomen, zowel vanwege de uitvoerige kritiek op het ontwerp, die verwees naar noodzakelijk onderzoek, als ook vanwege de onzekerheid over de uitkomsten van de onderzoeken van twee andere commissies die op dat moment nog werkzaam waren. De ene commissie onderzocht de mogelijkheid van de vestiging van tuinsteden in de buurt van Amsterdam, de zogenaamde Tuinstadcommissie, de andere de mogelijkheid van een apart orgaan voor de stadsontwikkeling en -uitbreiding.

De Tuinstadcommissie

De Tuinstadcommissie, in 1923 door B en W ingesteld, kreeg tot taak te onderzoeken of tuinsteden wel wenselijk waren, wat voor invloed de vestiging van tuinsteden op het verkeer zouden hebben, en waar die eventuele tuinsteden zouden moeten komen. Ook zou onderzocht moeten worden wat de financieel-economische aspecten van een dergelijk plan waren, en hoe bestuur en beheer geregeld zouden worden. Om deze opdracht uit te voeren werd een omvangrijke studiec ommissie opgericht, waarvan onder andere Hudig, Berlage en De Bazel en de hoofden van de gemeentelijke diensten lid waren. Voorzitters waren de wethouders van Volkshuisvesting (S.R. de Miranda) en Publieke Werken (J. ter Haar). De commissie werd opgedeeld in subcommissies die verschillende deelgebieden onderzochten. Door de omvang van het onderzoek en de rol van de gemeentelijke diensten daarin gaf de Tuinstadcommissie een belangrijke aanzet tot de ontwikkeling van de moderne stedenbouw.

Pas in 1929 werd een lijvig rapport gepubliceerd.

De conclusie luidde, dat *stichting van een nieuwe, geheel losse stad, zoals men dat in Amerika in de prairie nog gemakkelijk doen kan, uitgesloten is te achten.*¹⁵

Een tuinstad dicht bij de stad, gescheiden daarvan door een zeer brede groene gordel, zou wel een goede oplossing zijn. Zo mogelijk moest dit dan een satellietstad – zelfstandig, met eigen werkgelegenheid – worden.

Tuinwijken en -voorsteden zouden het nadeel hebben, dat zij steeds door de stad opgeslokt dreigden te worden.

Tot slot werd gesteld dat *gedeeltelijke uitbreiding in aaneengesloten bouw niet ontbeerd (zal) kunnen worden.*¹⁶

Stadsontwikkeling

Voor het AUP was van doorslaggevend belang het initiatief tot de oprichting van een apart orgaan voor de stadsontwikkeling in 1928. In 1922 was door B en W een zogenaamde Ineenschakelingscommissie aan het werk gezet met de opdracht een reorganisatie van de diensten te bewerkstelligen. F.M. Wibaut, destijds raadslid, was voorzitter van de commissie. Leden waren onder andere de hoofden van de diensten en de wethouders PW en Volkshuisvesting (VHV). Het waren dus steeds dezelfde mensen die in de verschillende commissies zaten; en toch bleken ze voor een groot deel langs elkaar heen te werken.

Mede als gevolg van de genoemde plannen van Bos en Witteveen, de reacties op die plannen en de activiteiten van de Tuinstadcommissie, waaruit de noodzaak van grondige studie bleek, richtten de discussies zich steeds meer op de instelling van een aparte dienst of afdeling voor de stadsontwikkeling. Men was het er over eens dat een permanente studiegroep de kern van de nieuwe dienst zou moeten gaan vormen. En volgens Wibaut in 1924 moest ook het hoofd van die nieuwe dienst niet alleen architect-ontwerper zijn, *in de zin van town-planner*,¹⁷ maar ook econoom met kennis van de economische ontwikkelingen van de stad. Daarnaast moest hij technisch deskundig zijn. Er ontstonden echter over de plaats die dit nieuwe orgaan

development and expansion should be formed.

The Garden City Commission

This commission was appointed in 1923 by the Municipal Executive to evaluate the merits of garden cities, what effect the creation of garden cities would have on the traffic situation, and where those garden cities should be located. Also the financial and economic aspects of such a plan had to be considered, as well as appropriate forms of local government and administration. The study commission that was charged with this task counted among its members Hudig, Berlage and De Bazel as well as the heads of the municipal departments. The commission was chaired by the aldermen for Popular Housing (S.R. de Miranda) and Public Works (J. ter Haar), and was divided into sub-commissions for the various districts under consideration. Due to the extent of this research project and the role played therein by the municipal departments the Garden City Commission made an important contribution to the development of urban planning. It was not until 1929 that a (detailed) report was issued.

The conclusion was that the foundation of a new, entirely self-contained city such as can still easily be done in the prairies of America, may be considered out of the question.¹⁵ A garden city near Amsterdam but separated from it by a very wide green belt could be a suitable solution. If at all possible this new town should take the form of a satellite city, independent and with its own employment opportunities. It was feared that garden neighbourhoods and suburbs would risk being swallowed up by the city. Finally, the report stated that partial expansions attached to the existing built-up areas would be unavoidable.¹⁶

Urban development

The initiative to form a separate department for urban development in 1928 was of crucial importance for the General Expansion Plan. In 1922 the Municipal Executive had appointed a special committee to undertake the reorganization of the municipal services and departments. Wibaut, then councillor, chaired this committee, to which also the heads of the departments and the aldermen for Public Works and Housing belonged. So although the same men sat on the different committees they often proved to work at cross purposes.

Due in part to the aforementioned plans submitted by Bos and Witteveen, to the reactions elicited by these plans and the activities of the Garden City Commission which demonstrated the need for extensive preparatory studies, the debate focussed increasingly on the establishment of a new municipal department or other body wholly devoted to the problems of urban development. It was generally agreed that a permanent study group should constitute the nucleus of the new body. And in 1924 Wibaut stated that the head of that new body would have to be not only an architect-designer in the sense of town-planner,¹⁷ but also an economist with expert knowledge of the economic developments of the city as well as of technology. However, serious conflicts arose concerning the exact status of the new body vis à vis the existing municipal departments. The controversy hinged on the relationship between popular housing and town-planning. A. Keppler, the director of the Housing Department, for instance, advocated the combination of urban development and housing in a new department.¹⁸ But the new director of Public Works, W.A. de Graaf, wanted an urban development division to be created within the Public Works Department. Keppler's proposal meant that he would not only gain more power to realize his ideas on the development of the city (with particular emphasis on decentralization), also the issue of popular housing would become the accepted basis for town-planning.

binnen de bestaande diensten zou krijgen grote meningsverschillen, die met name betrekking hadden op de verhouding tussen volkshuisvesting en stedebouw. De directeur van de Woningdienst, A. Keppler, pleitte bijvoorbeeld voor het samenbrengen van Stadsontwikkeling en Woningdienst in een nieuwe dienst.¹⁸ De nieuwe directeur van Publieke Werken, ir. W.A. de Graaf, wilde Stadsontwikkeling als afdeling bij Publieke Werken. In het eerste geval zou Keppler niet alleen meer invloed krijgen om zijn visie op de stad (met sterke nadruk op decentralisatie) te realiseren, ook zou in het algemeen de volkshuisvesting als grondslag van de stedebouw erkend worden.

De raadsleden Wibaut, Gulden, Woudenberg en Boeken dienden een voorstel in voor een aparte dienst voor de stadsontwikkeling. Wibaut verdedigde het voorstel uitvoerig. Hij vond stadsontwikkeling te belangrijk om een afdeling te zijn van een dienst. De nieuwe dienst moest permanente studies uitvoeren, contacten onderhouden met andere gemeenten en leiding geven aan gewestelijke plannen.¹⁹ De taak van de nieuwe dienst zag hij als volgt: *Daartoe behoort in de eerste plaats de meest nauwgezette studie van de bestaande behoeften van alle samenstellende stadsorganen, van alle organen, die met elkander de stad vormen. Deze studie moet voortdurend getoetst worden aan de ontwikkelingsmogelijkheden, welke redelijkerwijze kunnen worden verwacht. Er moeten voortdurend onderzoeken uitgevoerd en bijgehouden worden aangaande de mogelijkheden en waarschijnlijkheden der verdere ontwikkeling, dus de tendenzen en richtingen, welke deze ontwikkeling waarschijnlijk zal volgen.*²⁰ De studiegroep zou onder andere gegevens moeten verzamelen over de dichtheid van de bebouwing, en over de sociale samenstelling van woongebieden. Ook noemde Wibaut onderzoek naar de ontwikkeling van industrie en verkeer.

Wibaut voerde als argument voor zijn voorstel – aparte dienst – aan, dat hij verwachtte dat Amsterdam zich zou blijven uitbreiden als grote stad, dus min of meer gecentraliseerd, omdat tuindorpen nooit de toekomstige bevolkingsaanwas zouden kunnen opvangen. Er werd dus een directe relatie gelegd tussen de aard van de nieuwe afdeling of dienst en de aard van de toekomstige uitbreiding. De reactie van het raadslid G. Baas (ARP) op het voorstel van Wibaut was in dat verband opmerkelijk. Wibaut zou te hoge verwachtingen koesteren van een uitbreidingsplan. Een uitbreidingsplan kon volgens hem slechts zeer schematisch zijn; men kon niet de ontwikkeling van de stad zó beheersen als Wibaut beoogde met de opzet van de dienst. Hij vond, *dat het leven ener stad zich niet steeds beweegt in de richting, welke men zou wensen en volgens de lijnen, welke men op zijn bureau heeft ontworpen.*²¹ Daarom vond hij Stadsontwikkeling als afdeling van Publieke Werken juist.

De raad nam uiteindelijk het besluit Stadsontwikkeling als afdeling bij Publieke Werken in te stellen op grond van een – buiten de commissie om gedaan – voorstel van B en W. Hierdoor werd de band die had bestaan tussen de Woningdienst en de stadsuitbreiding losser; de invloed van Keppler op het karakter van de uitbreidingen werd teruggedrongen. Het feit dat Stadsontwikkeling een afdeling van Publieke Werken werd, bleek niet in te houden dat aan onderzoek minder waarde werd gehecht, zoals uit de bovengenoemde discussie tussen Wibaut en Baas zou kunnen blijken. Allereerst werd een studieafdeling ingesteld. Op de samenstelling van die afdeling – evenals op de samenstelling van Stadsontwikkeling als geheel – had Hudig grote invloed.²² Als secretaris van het NIVS had hij een goed overzicht over de bestaande kennis op het gebied van onderzoek en ontwerp. Th.K. van Lohuizen werd

*The councillors Wibaut, Gulden, Woudenberg and Boeken submitted a proposal calling for the creation of a separate department for urban development. Wibaut spoke at length in defence of his proposal. Urban development was too important an issue, he declared, to be entrusted to a division of one of the existing departments. The new organization would have to undertake studies and surveys continuously, it would have to maintain contact with other municipalities and play a leading role in regional planning.*¹⁹ *He conceived of the task of the new department as follows: In the first place it will be necessary to conduct the most meticulous studies of all the constituent urban organs, of all the organs that together make up the city. These studies must be continuously considered in relation to the courses of development that may reasonably be expected to come about. Continual research will have to be undertaken into the possibilities and probabilities of future development, i.e. the tendencies and directions which may be expected to follow this development.*²⁰ *The study group would have to collect data on the required density of housing and on the social composition of the residential areas. Wibaut also referred to the necessity of research into the development of traffic and industry.*

*His main argument for advocating the establishment of a separate department was that he expected that Amsterdam would continue to expand as a 'metropolis', i.e. in a largely centralized form, because garden neighbourhoods would never be able to accommodate the future population growth. In this way the form of the new body for urban development was directly related to the form of the future expansion. The reaction of councillor G. Baas to Wibaut's proposal was quite remarkable in that respect. He contended that Wibaut's expectations of an expansion plan were unrealistic; an expansion plan could, in his opinion, only be highly schematic, for he did not believe that the development of the city could be controlled to the extent that Wibaut envisaged with his proposed separate department. He believed that life in a city does not move constantly in a desired direction and along the lines that have been set out on the drawing board.*²¹ *He was therefore in favour of creating a section or division for Urban Development within the Public Works Department. The Council eventually decided to institute an urban development division within Public Works in accordance with a proposal of the Municipal Executive – without consultation of the commission. As a consequence the links between the Housing Department and urban development would be loosened and Keppler's influence on the type of expansion reduced. The fact that urban development was ultimately placed in the hands of a division within the Public Works Department did not prove to mean that less importance was to be attached to research and surveying, as the aforementioned argument between Wibaut and Baas might suggest. The first step was the installation of a study section. Hudig exerted considerable influence on the composition of the study team – as indeed on the composition of the entire division.*²² *As secretary he was well informed about the extent of knowledge in the field of town planning research and design. Th. K. van Lohuizen was in charge of the research team. In 1925 van Lohuizen, then on the staff of the Rotterdam Housing Service, had taken the initiative for preparatory research in connection with a regional plan encompassing the main cities in the province of Zuid-Holland.*²³ *He had been a member of the Urban Council since 1923, as had the head of the new Urban Development Division: L.S.P. Scheffer. The latter was at that time engaged in compiling a regional plan for Twente. In accordance with Wibaut's express recommendation also an economist was added to the research team: G.Th. Delfgaw. The duties of the team were not rigidly laid down: the intention was that research projects*

hoofd van het onderzoeksteam. Hij had in 1925 – toen werkzaam bij de Woningdienst in Rotterdam – het initiatief genomen tot een onderzoek voor een gewestelijk plan, dat de grote steden in Zuid-Holland omvatte.²³ Sindsdien stond hij bekend als de pionier op het gebied van het stedenbouwkundig onderzoek. Sinds 1923 was hij lid van de Stedenbouwkundige Raad, evenals het hoofd van de nieuwe afdeling Stadsontwikkeling: L.S.P. Scheffer. Deze werkte op dat moment aan een gewestelijk plan voor Twente. Ook werd een door Wibaut zo gewenste econoom aan de studiegroep verbonden: G.Th. Delfgaauw. Deze studiegroep kreeg geen nauw omschreven opdracht. De bedoeling was, dat onderzoeken, waar al een begin mee was gemaakt, nader bestudeerd en verder ontwikkeld zouden worden. Er bestond bijvoorbeeld al een Commissie voor het bouwen op al dan niet opgehoogde grond die de noodzakelijke ophoging bij bebouwing van het gebied ten Westen van Amsterdam bestudeerde, een Commissie voor het Bosplan (Amsterdamse Bos), een Commissie voor hoogbouw en een Commissie voor de industrie. Ook buitenlandse onderzoeken, met name de enorme studie over New York die juist in die jaren gepubliceerd werd (de zogenaamde blauwe delen), kregen de aandacht.^{23a} Pas ongeveer een jaar na de oprichting van de studieafdeling werd de ontwerpafdeling ingesteld, waarvan C. van Eesteren op voordracht van Hudig hoofd werd.²⁴ Deze had in Parijs van 1923-1924 colleges stedenbouw gevolgd aan de 'Hautes Etudes Urbaines' – in Nederland bestond nog geen aparte opleiding voor stedenbouw – en had twee prijsvraagontwerpen voor de reorganisatie van een stadsgebied gemaakt: *het Rokin*, 1924 (afb. 9) en *Unter den Linden*, 1925 in Berlijn (afb. 10). Volgens eigen zeggen was hij als hoofd van de afdeling gevraagd, omdat hij op dat moment één van de weinige stedenbouwkundigen in Nederland was,²⁵ maar bovendien kende Van Lohuizen hem van de Rotterdamse architectenvereniging 'Opbouw'. Door de uitgebreide onderzoeksafdeling werd de Amsterdamse afdeling Stadsontwikkeling tot voorbeeld van de organisatie van de stadsontwikkeling in andere steden, ook in het buitenland. Deze organisatie paste in het kader van het toenemend overheidsingrijpen. Een duurzaam planorgaan werd tussen ontwerp en gemeentelijk beleid geschoven. Dit had voor beide consequenties. Voor het ontwerp betekende dit dat esthetische waarden op het tweede plan kwamen. Ideale stadsmodellen als leidraad bij het ontwerpen vielen weg. De stadsvorm werd afhankelijk gesteld van organisatorische ingrepen; de juiste verdeling tussen woon-, werk- en recreatiegebied. Bovendien ging het ontwerp een rol spelen in het ambtenarenapparaat; de ontwerper werd ambtenaar, steeds minder *vrij kunstenaar*. Voor het gemeentelijk beleid betekende de oprichting van Stadsontwikkeling ook een stap in de voortschrijdende bureaucratisering. Het wetenschappelijk onderzoek moest het gemeentelijk beleid een objectieve grondslag verschaffen, en tevens de continuïteit van dat beleid garanderen. Het kon niet meer zo zijn, dat een bepaalde politieke ideologie direct verbonden was met een bepaald stadsmodel.

Samenvatting

In de beschrijving van de voorgeschiedenis van het AUP zijn de voorwaarden gegeven, waaronder de nieuwe afdeling Stadsontwikkeling aan een plan voor Amsterdam kon gaan werken. In de bepaling van die voorwaarden speelde het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedenbouw als het centrum van de moderne stedenbouw een voorname rol. De opvattingen van dit Instituut waren niet verbonden met een bepaalde architectuuropvatting.

that were already underway should be continued and developed further. For instance, there was already a commission devoted to the study of the advantages and disadvantages of construction on raised ground, and in particular of the necessary heightening of building sites in the area to the west of Amsterdam; there was a commission for the woods that were projected near Amsterdam, a commission for high-rise buildings, and a commission for industry. Attention was also paid to foreign researches, notably to the gigantic study of New York that was published in those years.^{23a} It was only about a year after the study section that the design section was established, with C. van Eesteren at its head (thanks to Hudig).²⁴ Van Eesteren had studied town-planning at the Hautes Études Urbaines in Paris in 1923-1924 (there was no separate training for town planners in The Netherlands at the time) and had submitted two competition designs for the development of urban areas: one for the Rokin in Amsterdam 1924 (fig. 9) and the other for Unter den Linden in Berlin, 1925 (fig. 10). Van Eesteren himself said that he had been asked to head the design section because there were hardly any town planners in The Netherlands,²⁵ but apart from that he knew van Lohuizen from 'Opbouw', the society of Rotterdam architects. Due to its extensive research section the Amsterdam Urban Development Division became an example for the organization of urban development in other cities in Holland, and even abroad. Indeed this approach was in accordance with the increasing levels of government control. A durable planning organization was thus inserted between the design stage and municipal policies. This had consequences for both. For the design process it meant that aesthetic considerations were to play a secondary role. Ideal urban models as the basis of design were abandoned. The urban form was made subservient to organizational measures: the division between areas for living, working and recreation. Moreover the design itself started to play a part in the administrative apparatus: the designer became an official rather than the 'free artist' he had been up till then. For municipal policy-making the institution of an urban development division also signified a step towards bureaucratization. Scientific research had to provide an objective basis for municipal policies, while guaranteeing continuity within those policies. It was no longer possible for specific political ideologies to be directly associated with a specific urban model.

Summary

The history of the events leading up to the establishment of the General Expansion Plan created the conditions under which the new Division for Urban Development could start work. Those conditions were to a great extent set by the Netherlands Institute for Housing and Urban Planning (NIVS), at that time the centre of modern town planning. This Institute was not associated with any particular architectural style or movement.

The nature of the future expansion plan had already been determined in outline: it was to be in the first place an overall allocation plan, in which particular emphasis would be placed on the determination of the interrelated functions of living, working, traffic and recreation. The expansion itself could therefore take place in a predominantly centralized manner, i.e. adjoining the existing city. The extensions to the harbour would (probably) have to proceed towards the west, and consequently also housing schemes to accommodate the necessary workforce were required in that direction. Also the existing municipal boundaries made expansion towards the west the most obvious choice. Other requirements were: a large recreational area in the expansions around the Nieuwe Meer and execution of the Bosplan, the circular railway, a solution for the traffic across the IJ which separated the city

De aard van het toekomstig uitbreidingsplan lag in grote trekken al vast: het moest in de eerste plaats een globaal *bestemmingsplan* worden, waarin het met name zou gaan om het vastleggen van de functies wonen, werken, verkeer en recreatie in hun onderlinge verband. De vestiging van tuindorpen als mogelijke opvang van de toekomstige bevolking werd uitgesloten geacht op grond van uitvoerige studie. De uitbreiding zou dus min of meer gecentraliseerd geschieden, aan de bestaande stad vast. Uitbreiding van de havens zou (waarschijnlijk) in westelijke richting moeten, en als gevolg daarvan ook de woonwijken als arbeidsreservoir voor de havens. Ook de bestaande gemeentegrenzen maakten uitbreiding naar het westen het meest voor de hand liggend. Verdere eisen waren onder andere: een groot ontspanningsgebied in de uitbreiding rond de Nieuwe Meer en uitvoering van het Bosplan, handhaving van de ringspoorbaan, oplossing voor Noord en IJ-oever verbindingen, oplossing van verkeers-verbindingen, ook met het omringende gewest. De belangrijkste verandering in de voorbereiding van stedenbouwkundige plannen ten opzichte van voorgaande was, dat vanaf dat moment een planorgaan tussen het ontwerp en het gemeentelijk beleid stond. Het ging daarbij niet meer in de eerste plaats om een stedenbouwkundig model, maar om de reorganisatie van stedelijke functies, gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek. Dit betekende: vermindering van de utopisch-esthetische betekenis van het ontwerp aan de ene kant, bureaucrativering van het gemeentelijk beleid aan de andere kant.

Het Algemeen Uitbreidingsplan (het plan-in-hoofdzaak)

Het ontwerp

Het product van de nieuwe afdeling Stadsontwikkeling, het Algemeen Uitbreidingsplan, werd in 1935 door de gemeenteraad vastgesteld, en kreeg in 1939 de goedkeuring van de Kroon. Het plan was een zogenaamd plan-in-hoofdzaak, een globaal bestemmingsplan, waarin slechts de hoofdlijnen weergegeven waren voor een groot gebied. In een later stadium, toen met de uitvoering werd begonnen, konden telkens voor een klein gebied uit het grote plan zogenaamde plannen-in-onderdelen, ofwel detailplannen, opgemaakt worden. Dit onderscheid tussen plan-in-hoofdzaak en plannen-in-onderdelen was noodzakelijk gebleken bij de eerste aanzetten tot het schemaplan voor Groot Amsterdam, en kreeg een wettelijke grondslag bij de wijziging van de Woningwet in 1931.

Het gebied waarvoor in Amsterdam de hoofdlijnen voor de toekomstige ontwikkeling werden vastgesteld, betrof een klein gebied in het westen en zuiden binnen de ontworpen ringspoorbaan (Bos en Lommer, Westlandgracht en Overtoomse Veld), een gebied ten zuiden van de ringspoorbaan (Buitenveldert), en een groot gebied ten westen van de ringspoorbaan, de huidige 'westelijke tuinsteden' (Slotermeer, Geuzenveld, Slotervaart en Osdorp).

De uitbreiding van de havens was in westelijke richting ontworpen, evenals het grootste deel van de toekomstige woonwijken. De Slootermeer-polder werd een meer, de Sloterplas. De woonwijken waren van elkaar gescheiden door groengordels. De Nieuwe Meer en het Amsterdamse Bos werden als ontspanningsgebieden in het plan opgenomen. De ontworpen ringspoorbaan werd in een brede groengordel geprojecteerd, terwijl in een ringweg, als in het plan-Bos, niet was voorzien. In de groengordel was hoogbouw gepland. Langs de Amstel, in het zuid-oosten, werd een industriegebied geprojecteerd. De spoorlijn naar Haarlem werd naar het noorden verlegd (momenteel in uitvoering). Havens en woongebieden in het westen zouden door een brede groengordel van elkaar gescheiden

centre from Amsterdam-Noord, the provision of additional traffic connections also with the surrounding territory. The most important innovation in town-planning was the introduction of a separate body between the design process and municipal policy. The main issue was thus no longer primarily the compilation of an urban model but the reorganization of urban functions on the basis of scientific research. The result was a diminishing importance of the utopian and aesthetic aspects of design on the one hand and bureaucratization of municipal policy on the other.

The General Expansion Plan (master plan)

Design

The product of the new Division for Urban Development, the General Expansion Plan, was accepted by the Municipal Council in 1935, and was approved by the Crown in 1939. The plan was an overall allocation plan, containing only the outlines for a larger area. In a later stage, when the realization had already started, it would be possible to work out detail plans for limited areas on the basis of the master plan. This distinction between master plan and component plans had already proved necessary when the 'Scheme for Greater Amsterdam' was devised, and was given a legal basis by the amendment to the Housing Act in 1931.

The areas in which the future expansions were projected consisted of relatively small sites in the west and south of the city within the ring railway (Bos en Lommer, Westlandgracht and Overtoomse Veld), an area to the south of the ring railway (Buitenveldert) and a large area to the west of the railway, the present 'westelijke tuinsteden' (or western garden cities: Slotermeer, Geuzenveld, Slotervaart and Osdorp). The harbour facilities were to be extended towards the west, where also the larger part of the popular housing schemes were planned. The Slootermeerpolder was turned into a lake, the Sloterplas. The different residential neighbourhoods were separated from each other by green belts. The Nieuwe Meer and the Amsterdam wood were designated as recreational areas. The ring railway was projected within a wide green belt, but a ring road as proposed in the plan-Bos was not envisaged. The railway line to Haarlem was moved further north (currently under construction). Harbour works and housing estates in the west of the city would be separated by a broad green belt. The south-west (Osdorp) was given a sort of bastion shape, evidently by way of a visual boundary line between city and country side. Only the main traffic arteries were plotted on the map of the expansions: the roads linking the centre and the new suburbs, the connections with the outlying regions and the connections between working and living areas. The map of the expansion plan shows that a number of the ideas contained in the earlier plans and in the criticisms they aroused were taken over, such as the concentration of the expansions towards the west, the retention of a more or less centred urban disposition, the provision of green spaces and the differentiation between working, living and recreation areas.

The Explanatory Memorandum

The explanatory memorandum accompanying the plan was in fact more remarkable than the plan itself: it contained a detailed exposé of the basic principles of the plan and the aims and objectives of the planners. The memorandum made it clear how much importance was attached to research and surveys, and the prognoses that could be drawn up on the basis of the outcome. The General Expansion Plan was to be regarded as a finite plan, i.e. a plan in which the definitive extent of the allocations was established. This conclusion had been arrived at from a population survey (Wiebols method). The outcome of this survey was that the population growth of

worden. De zuid-westhoek (Osdorp) kreeg een soort bastion-vorm, kennelijk als visuele grens tussen stad en land. Alleen de hoofdverkeerswegen werden op de plankaart aangegeven: de verbindingen tussen het centrum en de uitbreidingen, de aansluitingen met het gebied buiten Amsterdam, en de verbindingen tussen de woon- en werkgebieden. Op grond van de plantekening kan men concluderen dat aan een aantal uitgangspunten van de eerdergenoemde plannen en plankritieken werd vastgehouden. Dat geldt bijvoorbeeld voor de uitbreiding in westelijke richting, handhaving van een min of meer centrale stadsvorm, de aandacht voor het groen en het onderscheid tussen een woon- en werk- en een recreatiegebied.

De Nota van Toelichting

Meer kenmerkend dan het plan zelf was de bijbehorende 'Nota van Toelichting', waarin uitvoerig de grondslagen van het plan en de intentie van de stedenbouwkundigen geschetst werd. Uit deze nota bleek hoezeer men waarde hechtte aan onderzoek en de daaraan te verbinden prognosen. Het AUP moest gezien worden als een *eindplan*, dat wil zeggen als een plan waarin de definitieve omvang van de bestemmingen was vastgelegd: Amsterdam in zijn uiteindelijke vorm. Men was tot die conclusie gekomen op grond van een bevolkingsonderzoek (methode-Wiebols). Resultaat van dit onderzoek was, dat de bevolking van Amsterdam beperkt zou groeien, met een hoogtepunt in het jaar 2000 van 960.000 inwoners (met een minimum van 900.000 en een maximum van 1.100.000). Uit de Nota van Toelichting bleek het enthousiasme waarmee dit perspectief werd geïntroduceerd. Hoewel het een vrij onzeker perspectief was (om allerlei redenen, waarover later meer) leek men in de Nota van Toelichting dit perspectief voor zeker aan te nemen, en daaraan het *perspectief op de totale beheersing van de stedelijke ontwikkeling* te verbinden: *Deze uitkomsten (van het bevolkingsonderzoek) leiden tot de verrassende gevolgtrekking, dat het niet alleen mogelijk, doch zelfs geboden is, het Algemeen Uitbreidingsplan zodanig in te richten, dat het een beeld geeft van deze toekomstige stad in haar uiteindelijke vorm, dus als een afgerond en als het ware afgesloten stedenbouwkundig geheel.*²⁶

Het was nu volgens de stedenbouwkundigen mogelijk en zelfs noodzakelijk geworden *zich een duidelijk denkbeeld te vormen omtrent de orde van grootte, het type en de voor allerlei doeleinden benodigde oppervlakte van de toekomstige stad.*²⁷ Dat wil zeggen, de verschillende stedelijke functies dacht men precies naar omvang en plaats definitief te kunnen bepalen, en dat over een lange periode. Men was als volgt te werk gegaan. In de eerste plaats bepaalde men waar de *hoofdverkeerswegen* kwamen te liggen. Er waren door Rijk en Provincie al wegenplannen gemaakt voor het gebied rond Amsterdam. Daarna werd een definitief stelsel van 'intercommunale hoofdwegen' vastgesteld, in samenwerking met Stadsontwikkeling. Dit werd uitgangspunt voor het schemaplan voor de binnenstad. Beide plannen tezamen vormden de basis voor het hoofdwegenstelsel in de uitbreiding.²⁸

Ten aanzien van de breedte van de wegen werden in de Nota van Toelichting normen gesteld om in de toekomst de scheiding van verkeerssoorten te garanderen. Voetgangers, fietsers en auto's zouden in de 'nieuwe stad' een eigen gebied hebben; zelfs werd rekening gehouden met een toekomstige vrije trambaan.²⁹ Na de vaststelling van het hoofdverkeerswegenstelsel werd een plan opgemaakt voor het *werkgebied*. De noodzaak van een uitbreiding van de haven was een gegeven, de richting van uitbreiding eveneens (men legde

Amsterdam would be limited, reaching a peak of 960,000 in the year 2000 (with a minimum of 8,900,000 and a maximum of 1,100,000). The memorandum introduced this perspective with obvious enthusiasm. Although it was a rather uncertain prognosis (for a variety of reasons as we shall see), the memorandum appeared to take it as certain, and interpreted it as the prospect of total control of urban development. These findings of the population survey have led to the surprising conclusion that it is not only possible but even imperative to design the general expansion plan in such a way that it provides an image of this future city in its ultimate form, i.e. as a finite and as it were self-contained urban complex. It was now, according to the urban planners, also possible and necessary to form a clear concept of the extent, type and area required for a variety of purposes in the future city.²⁷ In other words, it was thought possible to decide on the exact size and location of the different urban functions for a long period of time. The procedure had been as follows. To start with it was decided where the main traffic arteries were to be located. The central and regional governments had already made road-plans for the area around Amsterdam. In addition a network of trunk roads had been projected, in collaboration with the Urban Development Division. This served as the startingpoint for the traffic scheme in the city centre. The two schemes constituted the basis of the main road network in the expansion.²⁸ The Explanatory Memorandum established norms for the width of the roads in order to guarantee the differentiation of different types of traffic in the future. Pedestrians, cyclists and motor cars would each have their own routes in the 'new city'; the possibility of separate tram-lines in the future was even taken into account.²⁹ After the establishment of the main road network a plan was drawn up for the work areas. The necessity of extending the harbour was an accepted fact, as was the direction the extension would take (in accordance with the Council's decision in 1913 to extend the harbour towards the west). But there were no conclusive figures yet concerning the size of the new harbour complexes and their differentiation according to different types of facilities. On the drawings a large area between the projected harbour extension towards the west and the housing complexes was marked with dotted lines. It was difficult to determine the definitive location of the industrial zone, because of the difficulty of predicting which industries would be established in Amsterdam in the future, and what their specific requirements would be regarding the location. The planners opted for a site along the River Amstel, along the projected ring-railway. The extent of the site was determined on the basis of the demographic prognoses. A norm was fixed for the required work-space per worker; by multiplication by the expected number of workers the space required for industry by the year 2000 was estimated. That there were drawbacks to this manner of calculation was generally realized,³⁰ but it was accepted for want of a better method. The extent of the future recreational area was also determined according to certain norms (necessary area per inhabitant) for which also foreign reports, including Martin Wagner's Städtische Freiflächenpolitik (1915) were used. But the location, size and type of the green belts were closely bound up with the projected residential neighbourhoods. What the explanatory memorandum stated regarding the future housing estates constituted the actual nucleus of the plan. The indication of the nature of the future housing estates showed that the Urban Development Division aimed primarily at satisfying the numerous supporters of the garden city principle. The Urban Development Division stated that the idea of creating a garden city separate from the city centre was rooted in the awesome notion of a city with a population

zich neer bij een raadsbesluit van 1913 waarin uitbreiding van de havens in westelijke richting vastgesteld was). Over de omvang van de havencomplexen en de verdeling naar 'soorten' havens waren nog geen definitieve gegevens voorhanden. Op de plan-tekening is te zien dat een groot gebied tussen de ontworpen westelijke haven-uitbreiding en de ontworpen woonwijken met stippellijnen is ingevuld. Bij de planning van de industrie-terreinen bleek het moeilijk de definitieve *plaats* te bepalen, want men kon moeilijk voorspellen welke industrieën zich in de toekomst in Amsterdam zouden vestigen en welke eisen deze dan zouden stellen aan het terrein. Gekozen werd voor een terrein aan de Amstel, langs de ontworpen ringspoorbaan. De *omvang* van het terrein bepaalde men op grond van de bevolkingsprognose. Er werd een norm vastgesteld voor de benodigde hoeveelheid werkterrein per arbeider; vermenigvuldigd met het verwachte aantal arbeiders kwam men op het benodigde terreinoppervlak voor de industrie in het jaar 2000. Het dubieuze van deze berekeningswijze werd erkend,³⁰ maar omdat men geen betere manier wist hield men aan deze methode vast.

Om de omvang van het toekomstig *recreatiegebied* te bepalen werkte men eveneens met normen als bovengenoemd (benodigde oppervlakte per inwoner), waarvoor buitenlandse rapporten – onder andere Martin Wagners *Städtische Freiflächenpolitik* (1915) – werden gebruikt. Maar plaats, omvang en karakter van de groengebieden hingen ten nauwste samen met de geplande *woonwijken*. Wat in de Nota van Toelichting gezegd werd over de toekomstige woonwijken vormde de eigenlijke kern van het plan. Uit de uiteenzettingen over het karakter van de toekomstige woonwijken bleek dat Stadsontwikkeling zich in de eerste plaats wilde verantwoorden tegenover de veelheid aan tuinstadbewonderaars. Stadsontwikkeling stelde dat het streven naar een van de kernstad afgescheiden tuinstad voortkwam uit *het schrikbeeld van de miljoenenstad*,³¹ en dat een dergelijke oplossing voor Amsterdam, gezien de verwachte beperkte groei, niet noodzakelijk was. Een tuinstad zou voor Amsterdam alleen maar nadelig zijn, vanwege problemen met bedrijfsvestigingen en het woon-werkverkeer. Toch bleek men zich in het geheel niet los te kunnen of willen maken van de tuinstadgedachte. In de Nota van Toelichting werd nadrukkelijk gepoogd de uitbreiding als een soort tuinstad te 'verkoppen'. Het zou door de voorziene beperkte groei juist mogelijk zijn . . . *het uitbreidingsplan zodanig in te richten, dat de nieuwe woonwijken de woonvorm van de ideale tuinstad zeer nabij zullen komen*.³² Daarmee werd in de eerste plaats gedoeld op de mogelijkheid op het terrein buiten de ringspoorbaan een groot aantal eengezinshuizen te bouwen (50-60%), terwijl voor dit gebied een zeer lage dichtheid werd aangenomen: 55 woningen per ha. Het ideaal van het huisje-met-tuintje in het groen zou dus geenszins ondergraven worden. Echte hoogbouw was als esthetisch accent alleen in de brede groengordel langs de ringspoorbaan gedacht.³³

In de tweede plaats had de *woonvorm van de ideale tuinstad* betrekking op de mate van zelfstandigheid van de wijken. Juist door de eenzijdige richting van uitbreiding zou een betrekkelijke zelfstandigheid verenigd kunnen worden met een nauwe binding met de 'moederstad'. West zou een geheel eigen karakter krijgen, in zekere zin 'stad-op-zich' worden, met een aantal eigen voorzieningen, zonder de nadelen van een van de kernstad ver verwijderde ligging. In de Nota van Toelichting werden de voordelen van de geprojecteerde uitbreiding als volgt samengevat: *Op deze wijze kon dus een gecentraliseerde vorm van uitbreiding worden gevonden, waarbij de voornaamste voordelen van de tuinstad, namelijk het meer zelfstandig karakter,*

*of millions,*³¹ *and that such a solution for Amsterdam was not necessary in view of the limited population growth that was expected. A garden city would only be disadvantageous for Amsterdam on account of the problems of siting industrial complexes and the ensuing problem of traffic between home and work. Nonetheless the supporters of the garden city proved unwilling or unable to abandon this idea completely. The Explanatory Memorandum made every effort to 'sell' the expansion plan as a sort of garden city. Thanks to the restricted growth that was expected it would on the contrary be possible . . . to design the expansion plan in such a way that conditions in the new residential neighbourhoods would come very close to those in the ideal garden city.*³² *This referred primarily to the possibility of building a large number of single-family houses in the area outside the ring railway (50-60%), while a very low density was envisaged for this area as a whole: 55 dwellings per ha. The ideal of the house-and-garden in uncongested areas would thus not be ignored by any means. 'True' high-rise building was projected only within the wide green belt along the ring railway, by way of 'aesthetic accent'.³³ In the second place the 'form of the ideal garden city' referred to the degree of independence of the different neighbourhoods. Due in particular to the unilateral expansion a relative independence could indeed be combined with a close connection with the 'mother city'. Amsterdam-West would acquire a specific character of its own, without the disadvantages of being situated far away from the city centre. The Explanatory Memorandum summed up the merits of the projected expansion as follows: In this way it was therefore possible to arrive at a centralized form of expansion whereby the chief advantages of the garden city, namely the more independent character, greater openness and the single-family house, may be realized, and the economic and practical disadvantages of a distant and isolated location may be avoided.³⁴ The independence that Amsterdam-West would gain as a result of the unilateral expansion, however, had other causes too. In the Explanatory Memorandum the western expansion was also viewed as a necessary consequence of the direction in which the harbours were to be enlarged.³⁵ The new residential areas in the west of the city were to provide a source of manpower for the harbour works. Additional reasons were the existing municipal boundaries in the south and south-west of Amsterdam. Expansion towards the north had evidently hardly come into consideration. Without going into details, the construction of the urban area of Amsterdam-Noord – mostly Keppler's work – was considered a 'town planning error'.³⁵ In keeping with this view it was further decided not to build a tunnel under the IJ to connect the city centre and Amsterdam-Noord, but to construct a bridge at Schellingwoude instead, as well as a tunnel at the Hembrug. For the construction of the different residential areas particular emphasis was placed on planning in time. The housing scheme in its entirety was to be executed in stages up to the year 2000. There was a direct link between this objective and the envisaged independence of the new areas. Green belts between the different residential neighbourhoods, local amenities, and a comparatively individualized character were to stress their relative autonomy. In this way, the Division believed, it would be possible to follow the developments in land parcelling systems (the way in which the dwellings were 'strung together') in each successive component plan without this resulting in an incoherent and haphazard urban pattern. Besides, it would prevent people from feeling that the city was 'unfinished' until it had acquired its ultimate definitive form.³⁵ The guarantee of unity in the city as a whole was to be given in the building regulations (per partial plan), which not only established the allocations in more detail but also contained stipulations of*

de grotere eenheid en de toepassing van het ééngezinshuis, kunnen worden verwezenlijkt en de aan een ver verwijderde en geïsoleerde ligging verbonden nadelen van economische en praktische aard worden vermeden.³⁴

De zelfstandigheid die West zou krijgen als gevolg van de eenzijdige uitbreiding had echter ook andere gronden. In de Nota van Toelichting werd de uitbreiding in hoofdzakelijk westelijke richting ook gezien als een noodzakelijk gevolg van de richting waarin de havens uitgebreid moesten worden.³⁵ De woonwijken in het westen zouden het arbeidsreservoir voor de havens moeten vormen. Daarnaast werd nog als reden genoemd de bestaande gemeentegrenzen in het zuiden en zuid-oosten. Uitbreiding in noordelijke richting bleek nauwelijks serieus overwogen te zijn. Zonder er al te uitvoerig op in te gaan, werd de bebouwing van Noord tot dan toe – over het algemeen het werk van Keppler – als een *stedebouwkundige fout* aangemerkt.³⁵

Vanuit deze gedachte werd ook besloten geen tunnel onder het IJ te bouwen en in plaats daarvan een brug bij Schellingwoude en een tunnel bij de Hembrug. Bij de opbouw van de afzonderlijke woonwijken zou sterk de nadruk moeten worden gelegd op de planning in tijd. Tot aan het jaar 2000 zou het plan geleidelijk ten uitvoer gebracht moeten worden. Met deze doelstelling hing de geplande zelfstandigheid van de afzonderlijke nieuwe woonwijken samen. Groenstroken tussen de wijken, eigen voorzieningen en een betrekkelijk eigen karakter moesten de onderlinge zelfstandigheid benadrukken. Op die manier kon men volgens Stadsontwikkeling in de plannen-in-onderdelen per wijk de evolutie in verkavelingswijzen (wijze waarop de woningen 'aaneengeregen' werden) volgen, zonder dat dit een verbrokkeld stadsbeeld zou opleveren. Bovendien zou men dan niet zo snel het idee hebben dat de stad 'onaf' was tot de definitieve vorm bereikt zou zijn.³⁶ De garantie voor de eenheid van het totale beeld zouden de bebouwingsvoorschriften (per deelplan) moeten geven, waarin niet alleen de bestemmingen meer gedetailleerd vastgelegd, maar ook bepalingen met esthetische strekking opgenomen zouden worden. Tot slot werd de *omvang* van de woonwijken, zoals bij haven-, industrie- en groengebied, weer gerelateerd aan de bevolkingsprognose. De problemen die hierop betrekking hebben komen in een volgend hoofdstuk aan bod.

Samenvatting

Het Algemeen Uitbreidingsplan was ten dele een product van de specifiek Amsterdamse gegevens zoals de gemeentegrenzen, de havenuitbreidingen, en de opinie-vorming over een aantal zaken die al vóór de oprichting van Stadsontwikkeling tot stand was gekomen. Ten dele ook was het Algemeen Uitbreidingsplan het product van (internationale) ontwikkelingen in de stedenbouw, resulterend in de roep om *survey before plan*. Geheel nieuw aan het plan, ook ten opzichte van ontwikkelingen in het buitenland, was de intentie het Algemeen Uitbreidingsplan als *eindplan*, dus als een plan voor de stad in zijn uiteindelijke vorm, te beschouwen. Het bevolkingsonderzoek vormde de grondslag van die intentie. Aan de hand van het verwachte aantal inwoners op het hoogtepunt van de bevolkingsgroei (in het jaar 2000) bepaalde men de definitieve vorm van de stad en de benodigde oppervlakte voor de stedelijke functies wonen, werken (industrie en havens) en recreatie (groen en water).

Betekenis van het Algemeen Uitbreidingsplan

Kritiek uit de Gemeenteraad

Het is opvallend dat, hoewel zeer ver op de deelplannen

aesthetic relevance. Finally the extent of the residential areas, just as that of the harbour works, industries and green belts, was related to the estimated population growth figures.

Summary

The General Expansion Plan was in part the product of conditions that were specific for Amsterdam, such as the municipal boundaries, the harbour enlargements, and public opinion on issues which had been formed prior to the installation of the Urban Development Division. In part too the General Expansion Plan was the product of (international) developments in town planning, resulting in the call for 'survey before plan'.

An entirely new development, also in an international context, was the conception of the General Expansion Plan as a finite plan, i.e. as a plan for the city in its ultimate form.

Population surveys constituted the basis of this conception. The definitive form of the city and the required areas for the urban functions of housing, working (industry and harbour) and recreation (green and water) were determined on the basis of the expected number of inhabitants at the peak of population growth.

The significance of the General Expansion Plan

Criticism from the Council

It is remarkable that, although the partial plans were anticipated to such a high degree, hardly anything concrete was said on the character of urban life in general. 'The city' had evidently not been conceptualized as yet. Why, for instance, was so much emphasis placed on single-family houses and so little on high-rise buildings? Would the expansions have been designed as they were if the municipal boundaries had been different? Some of the options were formulated in the Explanatory Memorandum from the viewpoint of negative selection: Amsterdam had hardly any single-family houses for workers, there was a lack of public parks, traffic connections were poor, there was a shortage of industrial sites, etc. For the more positive proposals the planners fell back on the garden city idea. The result was a 'sort of' garden city suburb whose degree of autonomy remained fairly obscure. Even in 1956, when the plans for Osdorp were in an advanced stage, there was still some confusion about the character of that 'garden neighbourhood' – the furthest away from the 'mother city'. Was Osdorp to be a 'dormitory suburb' or a more self-contained urban district with its own employment opportunities?³⁶ During the discussions in the Council in 1935 it was choices such as these, lacking as they were in prior research to support them, that aroused severe criticism. Nearly all the councillors who voiced their opinions, for instance, criticized the decision not to extend Amsterdam-Noord further.³⁷ The S.D.A.P. fraction submitted a proposal to the effect that the plans for the 'North Canal' which stood in the way of the further extension of Amsterdam-Noord, should be abandoned and that a tunnel should be constructed under the IJ instead, to improve the transport facilities between Amsterdam-Noord and the rest of the city.³⁸ The S.D.A.P. councillor Gulden objected to the retention of the existing municipal limits, because that meant too much concentration of the expansions towards the west.³⁹ Both Gulden and the Communist councillor Seegers gave some more consideration to the character of the residential neighbourhoods. Gulden expressed regret that the Explanatory Memorandum did not mention the development of housing construction. He referred to Berlage's explanation accompanying his 'plan-Zuid', in which he outlined the development of the construction of the city and the importance of the housing block therein.⁴⁰ Seegers wondered why the question of high-rise building was hardly touched upon.⁴¹ Moreover he considered that the recreational areas projected

werd vooruitgelopen, nauwelijks iets inhoudelijks gezegd werd over het karakter van het stadsleven in het algemeen. Er bestond kennelijk geen idee over 'de stad'.

Waarom bijvoorbeeld zo weinig echte hoogbouw en zoveel eengezinshuizen? Zou de uitbreiding wel zo ontworpen zijn geweest wanneer de grenzen anders hadden gelegen?

In de Nota van Toelichting werden sommige keuzes alleen negatief geformuleerd: in Amsterdam zijn nauwelijks eengezinswoningen voor arbeiders, er is een tekort aan groen, de verkeersverbindingen zijn slecht, er is een gebrek aan industrieterrein. Voor de positieve invulling werd teruggegrepen op de tuinstadgedachte. Het resultaat werd een soort tuinvorstad waarvan de mate van zelfstandigheid betrekkelijk onduidelijk bleef. Nog in 1956, bij de voorbereiding van Osdorp, werd getwijfeld aan het karakter van deze – het verst van de moederstad gelegen – tuinvorstad. Men vroeg zich af of Osdorp slaapstad moest worden of meer zelfstandig, met eigen werkgelegenheid.³⁶

Bij de behandeling in de Raad in 1935 waren het dergelijke, niet in onderzoek gefundeerde keuzes, die zware kritiek te verduren kregen. Bijna alle raadsleden die het woord voerden, bekritiseerden bijvoorbeeld de beslissing Amsterdam-Noord niet verder uit te breiden.³⁷

De SDAP-fractie diende een voorstel in het geplande kanaal om de Noord, dat een verdere uitbreiding van Noord zou bemoeilijken, niet aan te leggen en een tunnel onder het IJ te graven ter verbetering van de verbinding tussen Noord en de rest van de stad.³⁸

Het SDAP-raadslid Gulden bekritiseerde het vasthouden aan de bestaande gemeentegrenzen, waardoor de uitbreiding te eenzijdig in westelijke richting kwam te liggen.³⁹ Zowel Gulden als het communistische raadslid Seegers gingen iets verder in op het karakter van de woonwijken. Gulden betreurde het dat er in de Nota van Toelichting niets gezegd werd over de ontwikkeling van de woningbouw. Hij verwees naar de toelichting op het plan-Zuid van Berlage, waarin deze een schets gaf van de ontwikkeling van de opbouw van de stad en de betekenis van het woningblok daarin.⁴⁰ Seegers vroeg zich af waarom het vraagstuk van de hoogbouw nauwelijks ter sprake was gekomen.⁴¹ Bovendien vond hij dat in de opzet van het plan de recreatiegebieden als gevolg van de grote spreiding van de woongebieden erg ver van de woningen af zouden komen te liggen. Hoogbouw was volgens hem de oplossing, terwijl dit bovendien het beste middel zou zijn om de problemen in de volkshuisvesting op te lossen. De belangrijkste kritiek gold echter dat aspect van het plan dat we hierna bespreken.

Totale beheersing

In zijn boek *Delegatie bij planvoorbereiding* uitte W.J. Bruyn in 1976 felle kritiek op het karakter van het AUP als eindplan. Het vasthouden aan wat hij noemde *een rigide einddoelplanning met zijn geringe flexibiliteit*⁴² zou een bijstelling van de plannen in de jaren vijftig in de weg hebben gestaan. Inderdaad zijn er aanwijzingen dat Stadsontwikkeling het na de oorlog maar moeilijk kon verkroppen dat nieuwe voorstellingen omtrent de daling van de gemiddelde woningbezetting⁴³ veel ongunstiger uitvielen dan zij verwacht had. In 1953 deed de toenmalige directeur van de Woningdienst, J.F.A. Alozerij, bij de wethouder van Volkshuisvesting zijn beklag over het vasthouden van Publieke Werken aan oude, achterhaalde prognoses van 1935.⁴⁴ Hierdoor viel de schatting van de woningbehoefte te laag uit. Deze sterke stijging van de behoefte aan woningen, als gevolg van de daling van de gemiddelde woningbezetting, zorgde er uiteindelijk voor dat er veel meer woningen per ha gebouwd moesten worden dan was voorzien. Men moest meer etagewoningen bouwen, terwijl bovendien een deel

in the master plan would come to lie very far away from the people's homes as a result of the dispersion of the residential neighbourhoods. High-rise building was to be preferred, in his view, also because it would offer the best solution to the problem of popular housing. But the most serious objections that were raised concerned another aspect of the plan, which will be dealt with below.

Total control

In his book Delegatie bij planvoorbereiding, W.J. Bruyn expressed severe criticism of the General Expansion Plan as a definitive plan. The adherence to what he called rigid planning for finite goals,⁴² he argued, prevented adjustments being made to the plans in the 1950s. And indeed there are indications that the Urban Development Division found it difficult after the war to accept the fact that new prognoses concerning the decrease of the average number of people occupying a dwelling⁴³ were much less favourable than planned. In 1953 the director of the Housing Department, J.F.A. Alozerij, complained to the alderman for Housing about the insistence of Public Works on working with old, out-dated prognoses dating from 1935.⁴⁴ Because of this, the estimates of the required number of dwellings were too low. The sharp rise in the demand for housing as a result of the declining density of dwelling-occupation meant that far more dwellings per ha. would have to be constructed than had been foreseen. More multi-storey housing had to be built as a consequence, while part of the planned green belt now had to be used for housing construction.

Their persistence in working with old, out-dated prognoses confirms that the planners really believed in a definitive plan. Yet the dangers of doing so must have been visible even then. The General Expansion Plan as a definitive plan was wholly based on the expected population growth. It was from those figures that the standards were derived for the required areas to accommodate the different urban functions by the year 2000. For instance, when the need for industrial sites had to be determined this was done on the basis of the demand for employment of a future population, the idea apparently being that the establishment of industry depended on the demand for jobs in Amsterdam. In the Explanatory Memorandum itself the planners had already admitted that an analysis of the role of Amsterdam in the development of the world economy could be of fundamental importance, but that the results that such an analysis might yield would prove too academic to be put to practical use.⁴⁵ Much later, in 1958, van Eesteren again drew attention to the restrictions of the preparatory surveys.⁴⁶ It is therefore all the more remarkable that such far-reaching conclusions were drawn in spite of the recognition of the shortcomings of the surveys, and that the successive detail plans were anticipated to a such a large extent. Within the Municipal Council as a whole, though, the General Expansion Plan was not unanimously accepted as a definitive plan. When the necessity of building schools up to the year 2000 came up for discussion in connection with the plans for the Bos en Lommer neighbourhood, the alderman for education wrote to the alderman for Public Works: The matter appears to me to be treated too theoretically. No account is taken of the fact that the number of school buildings required in a certain part of the city does not depend exclusively on the number of children requiring education in that neighbourhood, but also to an important degree on the measures that must be taken regarding the organization of education. What those measures will entail cannot be predicted. They are, as experience in recent years has shown, not even predictable for a relatively short number of years, let alone for a period of sixty-five years.⁴⁷ As examples of developments that could exert a strong influence on the construction of schools the alderman cited,

van het geplande groengebied bebouwd moest worden. Het vasthouden aan oude, achterhaalde prognosen bevestigt dat Stadsontwikkeling werkelijk geloofde in een eindplan. Toch moet dit perspectief ook toen al onwaarschijnlijk zijn geweest. Het AUP als eindplan was geheel gebaseerd op de bevolkingsprognose. Daaraan werden de normen ontleend voor de benodigde gebieden voor de verschillende stedelijke functies in het jaar 2000. Toen men bijvoorbeeld de behoefte aan industrieterrein wilde bepalen, ging men uit van de toekomstige behoefte aan werkgelegenheid voor de toekomstige bevolking. De gedachte leek dus te zijn dat de vestiging van bijvoorbeeld industrie afhankelijk zou zijn van vraag naar werkgelegenheid in Amsterdam. Al in de Nota van Toelichting erkende Stadsontwikkeling dat een analyse van de plaats van Amsterdam in de ontwikkeling van de wereldeconomie van principiële belang zou zijn geweest, maar een dergelijke analyse zou toch te onzekere uitkomsten hebben gegeven, dus had men er maar vanaf gezien.⁴⁵ Veel later, in 1958, wees Van Eesteren nogmaals op deze beperktheid van het onderzoek.⁴⁶ Des te merkwaardiger is het dat, ondanks de erkende gebrekkigheid van het onderzoek, zulke vergaande conclusies werden getrokken en zo ver op de realisatie van de afzonderlijke detailplannen werd vooruitgelopen. Binnen de gemeente bleek men echter niet algemeen het AUP als eindpunt te accepteren. Toen naar aanleiding van het plan-Bos en Lommer de planning van de scholenbouw tot het jaar 2000 ter sprake kwam, schreef de wethouder van Onderwijs aan de wethouder van Publieke Werken: *De zaak lijkt mij te theoretisch bezien. Vergeten wordt, dat het aantal benodigde schoolgebouwen in een stadsgedeelte niet uitsluitend beheerst wordt door het aantal in dat stadsgedeelte wonende kinderen, dat onderwijs moet ontvangen, maar bovendien voor een zeer belangrijk deel door de maatregelen, die ten aanzien van de organisatie van het onderwijs worden genomen. Welke die maatregelen zullen zijn, valt niet te voorspellen. Zij zijn, zoals de ervaring van de laatste tijd heeft aangetoond, zelfs niet voor een betrekkelijk kort aantal jaren te voorzien, laat staan voor een tijdvak van 65 jaren.*⁴⁷ Als voorbeeld van die ontwikkelingen die sterke invloed konden hebben op de scholenbouw noemde de wethouder onder andere de wijziging van de normen voor het aantal leerlingen per klas, de financiële omstandigheden en nieuwe onderwijskundige denkbeelden.⁴⁸ Nog problematischer bleek het vooruitlopen op de woningbouw tot aan het jaar 2000. Zo werden in het AUP wel al de toekomstige woningdichtheden (gemiddeld aantal woningen per ha), het totaal aantal woningen in het jaar 2000, en de globale verdeling in laag-, middel- en hoogbouw aangegeven, maar de verkavelingen waren nog onderwerp van studie, er was geen financieel plan, de normen voor de woninggrootte lagen niet vast en de toekomstige behoefte aan zogenaamde 'bijzondere bebouwing' (kantoren, ziekenhuizen, bejaardentehuizen, scholen, etc.) was niet bekend. Dit waren factoren, die vergaande invloed hadden op de uiteindelijke behoefte aan terrein voor woningbouw. Dit waren ook juist de factoren die binnen de bestaande maatschappelijke verhoudingen niet te voorspellen zijn omdat deze afhankelijk zijn van een wisselend politiek, sociaal en economisch klimaat. Door deze factoren als constanten te beschouwen, werd niet alleen de mogelijkheid van een evenwichtige ontwikkeling van de stad gesuggereerd maar aan deze gedachte lag ook het idee van een continue, evenwichtige ontwikkeling van het maatschappelijk behoeftenpatroon ten grondslag. Stedebouw in deze vorm leek de volmaakte uitdrukking van het positivistisch wetenschapsideaal: de maatschappij als een voorspelbaar ontwikkelingspatroon

*among other things, the adjustment of standards for the number of pupils per class, the financial circumstances, and new educational concepts.*⁴⁸ *Even more problematical was the prediction of the number of dwellings required up to the year 2000. While the General Expansion Plan indicated the future density of housing (average number of dwellings per ha.), the total number of dwellings by the year 2000, and outlined the differentiation of low, medium and high-rise buildings, the land-organization system was still the subject of study, no financial plan had been drawn up, standards for the sizes of dwellings were not yet decided, and the future need for special-purpose buildings (offices, hospitals, old people's homes, schools, etc.) was not known. All these factors exerted a considerable influence on the area that was required for housing. These, too, are the very factors that are unpredictable in the kind of society we live in, because they depend on fluctuations in the political, social and economic climate. By treating these factors as constants, the planners implied not only that the city would develop gradually and at a steady pace, but also that the needs of society would thus continue to be met. Town-planning in this form appeared to be the perfect expression of the positivist philosophy: society as a predictable evolutionary pattern which can be discovered by study. By recognizing objective laws it would be possible to make adjustments with the aid of the town-planning model. It is theoretically possible that the General Expansion Plan was submitted to the Municipal Executive as a definitive plan in the hope that the optimistic view it held of the future would contribute to its acceptance. And indeed the Municipal Executive was impressed by the perspective offered in the plan. The Executive recommended the plan to the Council in the following terms: What makes this expansion plan so attractive is that it gives a view of the Amsterdam of the future, in which there will be room for about one million inhabitants and in which the various functions of urban life will have been combined to form an ordered and harmonious whole.*⁴⁹ *Although this was used as an argument in favour of the plan, it was the same perspective that had raised doubts in the minds of some of the aldermen, and it was again the aspect that the Council found most difficult to accept. In particular the absence of an economic plan met with criticism from the Council. It was again Seegers who expressed this criticism most sharply: Important discussions are being held these days in the Second Chamber on the future of The Netherlands in the sphere of the economy, also by experts on the subject, but if one were to ask them to predict the course of economic development up to the year 2000 no professional economist would be able to give an scientifically warranted answer. The economic situation under capitalism is so uncertain that in a crisis it is even impossible to predict from one day to the next whether the tide will turn. The Public Works Department, being charged with establishing an expansion plan, may be expected to present certain perspectives concerning future economic developments, however not for a period up to the year 2000 but at the most up to 1945.*⁵⁰ *So while Seegers did not believe in the possibility of establishing an economic plan in the capitalist system, he still objected to the absence of such a plan because, as he put it, under these circumstances it is impossible to envisage the development of the city up to the year 2000.*⁵¹ *The basis of the General Expansion Plan was, in his opinion, too weak, and he expressed confidence in the workers' movement which would eventually be able to use its own power and insights to plot the definitive lines for the development of the city.*⁵² *He went on to observe that 'the Department deserves more credit for the mass of material than for the way in which this material had been used.'*⁵³

dat door onderzoek ontdekt kan worden. Het erkennen van objectieve wetten maakt dan bijsturen mogelijk met behulp van het stedenbouwkundig model.

Het zou theoretisch mogelijk zijn geweest dat het AUP aan B en W juist als eindplan aangeboden werd in de hoop dat dit rooskleurige beeld eerder tot acceptatie van het plan zou leiden. Inderdaad bleken B en W onder de indruk van dit toekomstperspectief. In de voordracht aan de raad stelde B en W: *Het aantrekkelijke van dit uitbreidingsplan is wel, dat het een beeld geeft van het Amsterdam der toekomst, waarin plaats zal zijn voor ongeveer één miljoen inwoners en waarin de onderscheidene functies van het stedelijke leven tot een geordend en harmonisch geheel zullen zijn gebracht.*⁴⁹ Dit leek echter meer een 'verkoopargument' tegenover de Raad. Er is in het voorgaande al op gewezen dat dit perspectief de wethouders verdeelde. En in de Raad was het juist dit aspect van het plan dat men maar moeilijk kon accepteren. Met name hekelde de Raad het ontbreken van een economisch plan. Het was weer Seegers die deze kritiek het scherpst formuleerde: *Dezer dagen worden in de Tweede Kamer belangrijke beschouwingen gehouden over de toekomst van Nederland op economisch gebied, ook door hen, die op economisch gebied inderdaad wat presteren, doch indien men hen zou vragen om een voorspelling tot het jaar 2000, zullen alle wetenschappelijk onderlegden het antwoord schuldig moeten blijven. De economische toestand is onder het kapitalisme zo onzeker, dat men, uitgaande van de crisistoestand, zelfs een dag tevoren niet zal kunnen zeggen, of er een opleving komt. Wanneer men evenwel door de dienst der Publieke Werken een uitbreidingsplan laat maken, had men mogen verwachten, dat ten aanzien van de toekomstige economische ontwikkeling bepaalde perspectieven zouden zijn gegeven; niet tot het jaar 2000, doch desnoods tot 1945.*⁵⁰ Hoewel volgens Seegers het opstellen van een economisch plan eigenlijk niet mogelijk was in het kapitalisme, vond hij het ontbreken van een dergelijk plan toch een groot gebrek, want, zoals hij stelde, *onder die omstandigheden is het onmogelijk in een plan de ontwikkeling der stad tot het jaar 2000 vast te leggen.*⁵¹ Hij achtte de fundamenten van het AUP te voos en sprak zijn vertrouwen uit in de arbeidersbeweging die na de overwinning *naar eigen kracht en inzicht de definitieve lijnen voor de ontwikkeling der stad zal trekken.*⁵² Vervolgens oordeelde hij, *dat de knapheid van de dienst eerder zat in de omvang van het materiaal, dan in de verwerking daarvan.*⁵³ Dat de Raad het plan in de gepresenteerde vorm accepteerde kwam onder andere, doordat kleine wijzigingen niet meer mogelijk waren. De Raad moest oordelen over een kant en klaar plan, want hij was steeds buiten de planvorming gehouden.⁵⁴ Bij wijzigingen zou de hele procedure opnieuw gevolgd moeten worden wat jaren zou kosten. Vanuit de Raad werd nog gesuggereerd, dat deze procedure opzettelijk zo was gevolgd. Andere argumenten om vóór de voordracht te stemmen waren dat na tien jaar het hele plan toch moest worden herzien (voorschrift woningwet 1901) en er in de naaste toekomst toch geen uitvoering aan het plan zou worden gegeven.⁵⁵ Deze argumenten waren wel zeer in strijd met de opzet van het plan: een afgerond toekomstbeeld. Door een aantal raadsleden werd het plan aangenomen, juist omdat het zo onzeker was.

Bebouwingsvoorschriften als keurslijf

Bezwaren tegen de starheid van het AUP hadden niet alleen betrekking op het plan-in-hoofzaak. Juist de wijze waarop de detailplannen voorbereid werden, oogstte nogal kritiek. Via de *bebouwingsvoorschriften*,⁵⁶ die bij de Raad ingediend werden met de detailplannen, moest de bedoeling van het AUP gerealiseerd worden. Al bij de voor-

*One of the reasons for the Council's acceptance of the plan was in fact that minor adjustments were no longer possible. The Council had to pass judgement on a final plan because its members had had nothing to do with the planning procedure.*⁵⁴ *If adjustments were made the whole procedure would have to start anew, and that would take years. It was even suggested that this situation had been created deliberately. Other arguments in favour of ratifying the plan were that the whole project would have to be re-evaluated after ten years anyway (regulation of the Housing Act, 1901) and that the plan would not be implemented in the near future.*⁵⁵ *Arguments such as these were in shrill contrast to the intention of the planners to provide a full and complete plan for future action. And yet it was the very fact that the plan was so uncertain that persuaded a number of councillors to accept it.*

Building regulations as a strait-jacket.

The objections to the rigidity of the General Expansion Plan were not restricted to the master plan. Also the way in which the detail plans were to be filled in was criticized.

*The objectives set forth in the General Expansion Plan were to be realized by way of the building regulations*⁵⁶ *which were presented to the Council together with the detail plans. But as soon as work started on the design of the first detail plans – the only plans to be made before the war were those of Bos en Lommer and Sloterveer – the building regulations proved extremely cumbersome.*

*In one of his first talks in 1936 with the directors of the different municipal departments about the detail plan for Sloterveer (then still referred to as 'garden city Meerwijk') the alderman for Public Works expressed his doubt about the expediency of the building regulations, because it would be necessary to deviate from them as soon as the situation changed.*⁵⁷ *In 1938 the director of Building and Housing Inspection drew attention to the dangers of too rigid building regulations. In a letter to the director of the Housing Department he wrote It is not the fault of the designer of an expansion plan that he cannot foresee all future surprises, no one can. However, it is possible to compensate for this to a large extent by flexible editing so that the Burgomaster and Alderman may be entitled to make the necessary adjustments.*⁵⁸

*During the debate on the draft-expansion plan for Sloterveer by the provincial authorities in 1939, it was the architect W.M. Dudok who, in his capacity of member of the 'permanent Commission for expansions and regional planning', stated that the opinion is gaining ground that an expansion plan should be viewed merely as a principle, and that the final details can and must be decided only at the time of implementation. This principle, to my mind, has been somewhat suppressed in the present plan.*⁵⁹

The building regulations were too detailed to serve as instruments of policy-making. If cheaper and better solutions were found after approval of the building regulations, or if the state regulations concerning housing construction changed, it was possible to alter the plans and buildings regulations accordingly, but this did slow down the implementation of the plans very considerably. For a number of reasons it was necessary after the war to alter the plan and building regulations for Sloterveer as established by the Council in 1939. Among the motives for modification set forth in 1952 were: the decision of the Municipal Council to build the residential neighbourhood on a lower level than planned, the increased demand for special-purpose and public buildings, new state regulations concerning the size of dwellings, the interior arrangement and the density of housing (resulting in a different ratio between high-rise buildings and low housing), the new parcelling systems and new standards for school

bereiding van de eerste detailplannen – alleen voor Bos en Lommer en Slotermeer bestond vóór de oorlog een plan – bleken de bebouwingsvoorschriften als een star keurslijf ervaren te worden.

In 1936 sprak de wethouder van Publieke Werken in een van de eerste besprekingen met de hoofden van de gemeentelijke diensten over het detailplan Slotermeer (toen nog *tuinstad Meerwijk* genaamd) zijn twijfel uit over het nut van de bebouwingsvoorschriften, omdat men er toch steeds van zou moeten afwijken bij een gewijzigde situatie.⁵⁷ Ook de directeur van Bouw- en Woningtoezicht wees in 1938 op het gevaar van te strenge bepalingen. In een brief aan de directeur van de Woningdienst schreef hij: *Het is geen tekortkoming van de ontwerper van een uitbreidingsplan, dat hij niet alle toekomstige verrassingen kan voorzien, niemand is daartoe in staat. Men kan aan het bezwaar echter in belangrijke mate tegemoet komen door een soepele redactie, waardoor Burgemeester en Wethouders afwijkingen mogelijk kunnen maken.*⁵⁸

Op de bespreking van het ontwerp-uitbreidingsplan Slotermeer bij de provincie – de zogenaamde 'Vaste Commissie voor de uitbreidingsplannen en streekplannen' – in 1939 was het de architect W.M. Dudok, die als lid van de genoemde commissie zei dat: *de opvatting steeds meer veld wint, dat men een uitbreidingsplan slechts moet zien als beginsel, en dat pas bij de uitvoering de uiterste details kunnen en moeten worden gezien. Dit beginsel is naar de mening van Spreker in het onderhavige plan enigszins in de verdrukking geraakt.*⁵⁹

Om als beleidsinstrument betekenis te hebben, waren de bebouwingsvoorschriften te detaillistisch. Wanneer er goedkopere of betere oplossingen gevonden werden na goedkeuring van de bebouwingsvoorschriften, of wanneer de voorschriften van het Rijk voor de woningbouw veranderden, kon men de plannen en bebouwingsvoorschriften wijzigen, hoewel dit steeds veel vertraging veroorzaakte in de uitvoering van de plannen.

Plan en bebouwingsvoorschriften voor Slotermeer, vastgesteld door de Raad in 1939, moest men na de oorlog om uiteenlopende redenen wijzigen. In de Nota van Toelichting bij de indiening van dit gewijzigde plan in 1952 werden onder andere genoemd: het besluit van de gemeenteraad de woonwijk op een lager peil te bouwen dan gepland was, de grotere behoefte aan bijzondere en openbare gebouwen, nieuwe voorschriften van het Rijk ten aanzien van woninggrootte, woningindeling en dichtheden van bebouwing (onder andere een andere verdeling tussen hoog- en laagbouw tot gevolg hebbend), nieuwe verkavelingswijzen en nieuwe normen voor de scholenbouw.⁶⁰

Het perspectief op de 'totale beheersing' bleek dus al vlak na de oorlog niet realistisch, hoewel Stadsontwikkeling dit niet direct wilde erkennen.

Stadsontwikkeling en De Stijl

Wanneer we de plaats van het AUP in het Nieuwe Bouwen willen bepalen, gaat het in eerste instantie om het plan-in-hoofdzak en de intentie van het AUP zoals in de Nota van Toelichting neergelegd. Met Van Eesteren als schakel kunnen we eerst nagaan wat zijn plaats in het Nieuwe Bouwen was, om vervolgens te bezien in hoeverre zijn opvattingen in het AUP te herkennen zijn.

Het bepalen van de plaats van Van Eesteren in het Nieuwe Bouwen is niet eenvoudig, mede omdat hij weinig publiceerde. Hij was betrokken bij De Stijl en maakte onder andere samen met Van Doesburg een aantal ontwerpen (in 1923: *maison d'artiste, maison particulière*, (afb. 11) en *hôtel particulier*) en een ontwerp voor een winkelgalerij en café-restaurant in 1925. Van medewerker van De Stijl naar

*buildings.*⁶⁰ *Soon after the war therefore it was increasingly obvious that the idea of 'total control' was not realistic, although the Urban Development Division was reluctant to admit this.*

Urban development and De Stijl

To establish the relationship between the General Expansion Plan and the architects of the Nieuwe Bouwen we must start out from the master plan and the aims of the General Expansion Plan as laid down in the Explanatory Memorandum. Van Eesteren may be regarded as personifying the link between the two: first we shall look at his position within the Nieuwe Bouwen, and from there examine the degree in which his ideas are reflected in the General Expansion Plan.

*It is not easy to determine the position of Van Eesteren himself within the Modern Movement in architecture as such, especially since he did not publish very much. He was involved with De Stijl and had produced a number of designs, some in collaboration with Van Doesburg (in 1923: *maison d'artiste, maison particulière* (fig. 11), and *hôtel particulier*). He also designed a shopping arcade and café-restaurant in 1925. At first sight the step from contributor to De Stijl to official at the Urban Development Division seems very great – even revolutionary. But a closer look at his role within De Stijl shows that the move was not so surprising. In a number of articles in De Stijl Van Eesteren expressed his support of the critical value of aesthetics. That is to say, the design did not express existing reality, it was not a reflection of that which exists, but was relevant to another reality. In his explanation of his and G. Pineau's design for a business neighbourhood in Paris (fig. 12) he stated: Without such an abstract reality (mental image) it is not possible to deal with reality and control it (speculation, prejudice, inertia, etc.).⁶¹ The design therefore had its own independent significance as a sort of 'counter image', vis à vis existing society. This notion was an extension of the ideas of Mondrian, whose Neo-Plasticism provided the theoretical foundation for De Stijl. Mondrian's influence was also apparent in the definition that Van Eesteren gave of 'urban beauty': Urban beauty arises from the plastic equilibrium of the components, from which the city or the part of the city in question is constituted.⁶²*

He made this statement in an article in De Stijl about the Rokin competition he had entered. In the same article he echoed Mondrian's terms in his explanation of his entry: The Rokin can only be determined aesthetically if the strong horizontal effect of the street façade and the asphalt road-surface are cancelled out by a strongly vertical component.⁶³ In keeping with the aesthetic principle he designed a tall building on the corner Rokin-Munt-Kalverstraat by way of 'vertical component' – rather like a town-planning version of what Mondrian had 'imaged' in painting.

But there was a fundamental difference between Mondrian and Van Eesteren – notably regarding the relation between aesthetics and functionality. In Mondrian's view it was impossible to practise true town-planning within the constraints of the existing social framework. Although he envisaged the future realization of Neo-Plasticism in terms of the city, the artist should not, in his opinion, concern himself with town-planning for the time being: the existing functional demands were still an obstruction. It was not the aesthetic that had to be subordinated to existing reality, but the other way round: the existing reality had to be subservient to the aesthetic.⁶⁴ The urban realization of Neo-Plasticism presupposed other people, other needs.⁶⁵ Mondrian's future city would thus unite aesthetics and functional demand, with the former giving direction to the latter. In spite of Mondrian's initial reluctance, he did see a possibility in 1927 of realizing his ideal of Neo-Plasticism in an individual dwelling. But he

ambtenaar bij Stadsontwikkeling lijkt een grote stap, zelfs een ommekeer. Maar wanneer we zijn positie in De Stijl nader bezien, is die stap toch niet zo groot. In enkele publicaties in *De Stijl* hield Van Eesteren vast aan het kritisch gehalte van esthetiek. Dat wil zeggen, het ontwerp drukte niet de bestaande werkelijkheid uit, was geen weerslag van het bestaande, maar betrokken op een andere werkelijkheid. In een verklaring bij zijn – samen met J.G. Pineau gemaakte – ontwerp voor een zakenwijk in Parijs (afb. 12) stelde hij: *Zonder een dergelijke abstracte realiteit (denk-beeld) is het niet mogelijk de werkelijkheid (speculatie, vooroordeel, gemakzucht, enz.) te lijf te gaan en te beheersen.*⁶¹ Het ontwerp had dus autonome betekenis als een soort tegenbeeld ten opzichte van de bestaande maatschappij. Deze opvatting leek in het verlengde te liggen van de denkbeelden van Mondriaan, die in de Nieuwe Beelding ('Neoplasticisme') de theoretische basis legde van De Stijl. De invloed van Mondriaan bleek ook uit de definitie die Van Eesteren van stedenschoon gaf: *Stedenschoon ontstaat uit het beeldend evenwicht der componenten, waaruit de stad of het stadsgedeelte in kwestie is samengesteld.*⁶²

Deze uitspraak deed hij in een artikel in *De Stijl* over de Rokinprijsvraag waaraan hij meegedaan had. In datzelfde artikel gebruikte hij in een toelichting bij zijn eigen inzending typische 'Mondriaan'-begrippen: *Het Rokin is esthetisch slechts tot bepaaldheid te stellen, wanneer wij de sterk horizontale werking der straatwanden en asfaltstraatvlakken door een sterke verticale component opheffen.*⁶³ Overeenkomstig dit esthetisch principe ontwierp hij als verticale component een hoog gebouw op de hoek Rokin-Munt-Kalverstraat. Het leek de realisatie in stedenbouw van wat Mondriaan op het schilderij 'gebeeld' had. Toch blijkt er een wezenlijk verschil tussen Mondriaan en Van Eesteren te bestaan ten aanzien van de verhouding tussen esthetiek en functionaliteit.

Volgens Mondriaan was praktische stedenbouw binnen de bestaande maatschappelijke verhoudingen onmogelijk. Hoewel hij in de toekomst de Nieuwe Beelding als stad gerealiseerd zag, moest de kunstenaar zich volgens hem voorlopig niet met stedenbouw bemoeien. De bestaande functionele eisen zouden een belemmering zijn voor de stedenbouw. Niet de esthetiek moest aangepast aan het bestaande, het bestaande moest zich richten naar de esthetiek.⁶⁴ De als stad gerealiseerde Nieuwe Beelding vooronderstelde andere mensen, andere gebruikseisen.⁶⁵ Mondriaans toekomstige stad zou dus een eenheid van esthetiek en functionele eis zijn, waarbij esthetiek de richtlijn voor de functionele eis vormde. Hoewel Mondriaan daar aanvankelijk ook zeer negatief tegenover stond, achtte hij het in 1927 wél mogelijk de Nieuwe Beelding als afzonderlijke woning te realiseren. Hij stelde echter als eis dat getracht moest worden *hetgeen praktisch doel schijnt aan te geven beeldend tegen te gaan.*⁶⁶

Van Eesteren trok die consequentie niet. De betekenis van het ontwerp als *tegenbeeld* gold dan ook niet voor al zijn ontwerpen. Het blijkt dat voor hem het esthetische en het functionele in zijn andere ontwerpen toch gescheiden bleven bestaan: het esthetische principe omvatte in die ontwerpen niet tevens de functionele eis. De functionele eis behoeft dus niet te veranderen om het esthetische principe te realiseren. In zijn bespreking van het Rokin-vraagstuk bijvoorbeeld behandelde hij functionele en esthetische kwesties gescheiden. Het ontworpen *torenhuis* stond als esthetische ingreep los van de reorganiserende van het gebruik (met name het verkeers- en parkeerprobleem). Deze scheiding tussen esthetiek en functionaliteit kon zich binnen de afdeling Stadsontwikkeling in geïnstitutionaliseerde vorm doorzetten, namelijk in een arbeidsdeling

*stipulated that what appeared to be the practical objective was to be counteracted plastically.*⁶⁶

That was not the conclusion that Van Eesteren drew. The idea of design as 'counter image' did not apply to all his architectural designs. The aesthetic aspect and the functional aspect continued to be separate in his other designs: the aesthetic principle did not encompass the functional requirements, so the functional requirements did not have to be modified in order to realize the aesthetic principle. In his article on the Rokin project, for instance, he discussed the functional and aesthetic aspects separately. The 'tower' in his design as an aesthetic element was not connected with the functional reorganization of the site (notably with respect to traffic and parking problems).

*This separation between aesthetics and function was institutionalized in the new Urban Development Division, notably in the separation between the research section and design section. The two sections related to one another, according to Van Lohuizen (the researcher) as the ideal (design) to reality (research). In a public lecture in 1940 he posited: . . . in order to make plans which signify a true improvement in which the projected image, the Wunschbild, is also rooted in reality, it is necessary that the tendencies which are presumed to exist really do exist . . .*⁶⁷

The prospect of a definitive plan made it possible to form an overall mental image of the future city. A number of birds'-eye-view sketches showing the shape of the future city were appended to the Explanatory Memorandum (fig. 13).

The different neighbourhoods were indicated as large planes of the same height, with the green belts and Sloterpas constituting the structural elements. The bastion shape of Osdorp marked the extreme limit of the city; the high-rise buildings in the green belt along the ring railway constituted the aesthetic accent – the vertical counterpoint to the predominance of horizontals.

Now that all the developments of the city appeared to be under control, it should be possible to arrive at an ideal synthesis between ideal and reality, between art and science. In the inaugural address Van Lohuizen held in 1947 as the new professor of town-planning research, he suggested that the possibility of an ideal synthesis was largely dependent on good personal relations between designer and researcher. He outlined the ideal situation as follows: constant

*interaction between intuition and knowledge, a continuous growth of insight and thus a maturing of the form of the design. There is a constant reciprocity and interplay between the reflections of what is perceived and the creative ability of the artist. And thus finally the infinite diversity of the facts and circumstances which determine the design may produce that beautiful synthesis in which all the aesthetic, technical, social, economic and psychological factors have been given form in an organism that is harmonious throughout.*⁶⁸

*In the years immediately following the war Van Eesteren still emphasized the town-planner's responsibility as an artist. Characteristic of this self-image was the assumption that the public was not yet ripe for the ideals envisaged by the artist-planner: The object of town-planning and art in general is basically to give expression to the feelings that modern man experiences as his own. Here the difficulty arises that there is a temporal discrepancy between the contemporary work of art which expresses the contemporary feeling on the one hand and the public on the other. I need only refer to the relation between Van Gogh and the public of his day, between the public and Mondrian, Van Doesburg and Van der Leek, between the public and a Kruidier, a Willink and many others.*⁶⁹ *For the Urban Development Division the problem was not so much the control of urban development in such a long term, but rather the 'temporal disparity' between*

tussen onderzoeksafdeling en ontwerpafdeling. Beide afdelingen verhielden zich volgens Van Lohuizen (de onderzoeker) tot elkaar als ideaal (ontwerp) en werkelijkheid (onderzoek). In een openbare les in 1940 stelde hij: *Om plannen te maken, die een werkelijke verbetering betekenen, waarbij de gedroomde fantasie, het 'Wunschbild', ook in de werkelijkheid gegrond is, is het nodig, dat de tendenzen, welke men veronderstelt, ook inderdaad aanwezig zijn.*⁶⁷

Het perspectief op een eindplan maakte het mogelijk zich een idee te vormen over het toekomstig totaalbeeld van de stad. Achter in de Nota van Toelichting werden een aantal vogelvluchttekeningen bijgevoegd waarop schematisch het toekomstig afgeronde stadsbeeld weergegeven was (afb. 13). De wijken werden getekend als grote vlakken met een identieke hoogte, het groen en de Sloterpas vormden de structurerende elementen. De bastionvorm van Osdorp markeerde de uiterste grens van de stad; de hoogbouw in het groen langs de ringspoorbaan vormde het esthetische accent: het verticale tegenwicht van het overwegend horizontale.

Nu men alle stedelijke ontwikkelingen onder controle leek te hebben, zou een optimale synthese tussen ideaal en werkelijkheid, tussen kunst en wetenschap mogelijk zijn. In 1947, in zijn inaugurele rede bij de aanvaarding van het hoogleraarschap in het stedenbouwkundig onderzoek, stelde Van Lohuizen de mogelijkheid van een ideale synthese min of meer afhankelijk van goede persoonlijke relaties tussen ontwerper en onderzoeker.

De ideale situatie schetste hij als volgt: *Zo is er een voortdurende wisselwerking tussen intuïtie en kennis, een steeds meer verdiepen van het inzicht en daarmee een rijpen van de vorm van het ontwerp. Er is een voortdurend zich omkerend spel tussen de weerspiegeling van het waargenomen en het scheppingsvermogen van de kunstenaar. En zo wordt tenslotte uit de eindeloze verscheidenheid der feiten en omstandigheden, welke het ontwerp bepalen, die schone synthese gepuurd, waarin alle esthetische, technische en sociaal-economische en psychologische factoren in een innerlijk en uiterlijk harmonisch gevormd organisme gestalte hebben gekregen.*⁶⁸

Nog kort na de oorlog benadrukte Van Eesteren het kunstenaarschap van de stedenbouwkundig ontwerper. Kenmerkend voor deze zelfopvatting was de veronderstelling dat het publiek nog niet rijp zou zijn voor het ideaalbeeld dat de kunstenaar-stedenbouwer voor ogen had: *Waar het in de stedenbouw en in de kunst in het algemeen om gaat, is uitdrukking te geven aan een gevoelswereld, welke door de hedendaagse mens als de zijne wordt beleefd. Hierbij doet zich de moeilijkheid voor, dat tussen het moderne kunstwerk, dat de hedendaagse gevoelswereld uitdrukt, en het publiek een tijdsinterval bestaat. Ik wijs slechts op de vertraagde betrekking tussen het publiek en Van Gogh, tussen het publiek en Mondriaan, Van Doesburg en Van der Leek, tussen het publiek en een Kruyder, een Willink en vele anderen.*⁶⁹

Voor de afdeling Stadsontwikkeling bleek niet het beheersen van de stedelijke ontwikkeling over een zo lange periode een probleem, eerder de *ongelijktijdigheid in gevoelswereld* tussen kunstenaar en publiek. De lange weg die nog te gaan was voor het 'kunstwerk' gerealiseerd zou zijn, zou daarom eerder voordelig dan nadelig zijn. Tijd was nodig ter overbrugging van het onbegrip. Van Eesteren vergeleek zelfs de stedenbouw met het bouwen van een kathedraal in vroeger eeuwen die ook pas na tientallen jaren tot een geheel werd.⁷⁰

Hij kon dus onbezwaard ambtenaar bij Stadsontwikkeling worden, omdat hij de intentie van De Stijl, zoals verwoord door Mondriaan, nooit werkelijk onderschreven had.⁷¹

*artist and public. The long distance that had to be travelled before the 'work of art' could be realized would therefore be an advantage rather than a disadvantage. Time was needed to bridge the gap. Van Eesteren even compared town-planning with the construction of cathedrals in earlier centuries, which also took several decades.*⁷⁰

There was therefore no real objection to his becoming an official at the Urban Development Division, because he had never wholly committed himself to the intention of De Stijl as formulated by Mondrian.⁷¹ Van Eesteren believed that the fact that he was less divorced from everyday society would enable him to maintain his role as an artist within the Urban Development Division; he would continue to act as interpreter of the 'ideal image'.

The General Expansion Plan and CIAM

The image of Van Eesteren that has developed from his involvement in CIAM, the international congresses of modern architecture which started in 1928, is different. It is closely bound up with misconceptions about CIAM, especially about the significance of the fourth congress on 'The Functional City'. It was on this occasion that the principles of modern town-planning had purportedly been formulated in the Athens Charter: zoning of living, working, traffic and recreation, and survey before design.⁷² These 'principles' were, it was generally assumed, reflected in the General Expansion Plan. The Italian art critic F. Dal Co, for instance, wrote:

The Amsterdam plan is an unrepeatable example of how an urban development policy can be combined with the most advanced theoretical hypotheses of the international architectonic culture in CIAM. It constitutes a unique opportunity of putting into practice the matured but seldom tested plan-hypotheses developed by the most consistent representatives of functionalism in architecture.⁷³

What were those 'most advanced hypotheses'? The so-called 'CIAM principles' were – as we have seen – already commonly accepted in the theory of modern town-planning (as embodied in the NIVS), and in so far as they were taken over by the 'international architectonic culture' those 'principles' were not directly contingent on that architectonic culture (more about this later). And by the time the city became the theme of a CIAM congress (in 1933) the General Expansion Plan was virtually complete. The General Expansion Plan as an example of survey before design was introduced at CIAM, not the other way round. 'CIAM principles' did not (yet) exist as far as the city was concerned. Van Eesteren's scheme for the planning of the future CIAM congresses, which he published in de 8 en Opbouw in 1935,⁷⁴ shows that the discussion of the city had not proceeded beyond the first of three stages (fig. 14). The intention was to devote this first stage to analyzing existing cities. Aboard the S.S. Patris II and in Athens delegates studied and commented upon the analyses that had been submitted to them. Van Eesteren, who chaired this congress,⁷⁵ submitted the research material that had provided the basis for the General Expansion Plan. There was no formulation of principles yet at this congress: the Athens Charter consisted in the main of criticism on existing cities. At a subsequent congress, a 'programme for the new city' was to be compiled on the basis of the different analyses. It was only in the third stage that the congress was to devote itself to the 'realization of the experiences gained by analysis and programme'. In his article Van Eesteren commented: that proposals for the improvement of our cities on the basis of a considered programme may be the result of a later congress. For the time being we must content ourselves with the description of the lamentable state of urban reality.⁷⁶ The first proposals for the improvement of existing cities were elaborated later by Le Corbusier, and turned into the blueprint for the 'new city' (Charter). It was thanks to

Door zijn geringere distantie ten opzichte van de bestaande maatschappij dacht Van Eesteren binnen de afdeling Stadsontwikkeling zijn kunstenaarsrol vol te kunnen houden. Hij zou de vertolker van het ideaalbeeld blijven.

Het Algemeen Uitbreidingsplan en de CIAM

Het beeld dat van Van Eesteren gevormd is op grond van zijn betrokkenheid bij de CIAM, de internationale congressen van het Nieuwe Bouwen sinds 1928, is anders. Dit beeld hangt nauw samen met de misverstanden die over de CIAM, vooral over de betekenis van het vierde congres over *de functionele stad* bestaan. Op dit congres zou men de principes van de moderne stedenbouw geformuleerd hebben zoals neergelegd in het 'Charta van Athene': scheiding van wonen, werken, verkeer en recreatie, en onderzoek vóór het ontwerp.⁷² Deze principes zouden in het AUP zijn terug te vinden.

De Italiaanse kunsthistoricus F. Dal Co schrijft bijvoorbeeld: *Het plan van Amsterdam is een niet herhaalbaar voorbeeld van hoe een stadsontwikkelingsbeleid gecombineerd kan worden met de meest geavanceerde theoretische hypothesen van de internationale architectonische cultuur in de CIAM. Het vormt een unieke gelegenheid om gerijpte en door de meest consequente vertegenwoordigers van het functionalisme in de architectuur sporadisch beproefde plan-hypothesen in de praktijk toe te passen.*⁷³ Welke waren dan die meest geavanceerde hypothesen? De zogenaamde CIAM-principes waren – zoals we al zagen – in de moderne stedenbouw zoals belichaamd door het NIVS al gemeengoed en voor zover ze door de 'internationale architectonische cultuur' overgenomen werden, lagen die principes niet zonder meer in het verlengde van die architectonische cultuur (hierover later meer). En op het moment dat in de CIAM de stad tot congressthema werd (1933), was het AUP al ongeveer afgerond. Het AUP als voorbeeld van onderzoek voor ontwerp werd in de CIAM geïntroduceerd, niet andersom. 'CIAM-principes' bestonden er op het niveau van de stad (nog) niet.

Wie het schema bestudeert van de planning van de toekomstige CIAM-congressen, gepubliceerd door Van Eesteren in *De 8 en Opbouw* in 1935,⁷⁴ moet constateren, dat men in de behandeling van de stad was blijven steken in het eerste van drie stadia (afb. 14). Het was de bedoeling dat in dit eerste stadium bestaande steden geanalyseerd werden. Aan boord van het s.s. Patris II en in Athene werden ingezonden analyses bestudeerd en commentarieerd. Van Eesteren, op dit congres voorzitter,⁷⁵ zond het onderzoeksmateriaal in dat gebruikt was als grondslag van het AUP. Er was van de formulering van beginselen op dit congres nog geen sprake; de kritiek op bestaande steden stond voorop. Pas tijdens een volgend congres zou, op grond van de verschillende analyses, een *programma van de nieuwe stad* opgesteld worden als grondslag van *de functionele stad*. In het derde stadium zou er uiteindelijk sprake zijn van *verwerking van de ervaringen uit analyse en programma*. In zijn toelichting in 1935 stelde Van Eesteren: *Voorstellen tot verbetering onzer steden op grond van een weloverwogen programma zullen het resultaat van een volgend congres kunnen zijn. Voorlopig volstaan wij met de weergave ener droeve, onze verontwaardiging opwekkende stedenbouwkundige werkelijkheid.*⁷⁶ De eerste voorstellen tot verbetering van bestaande steden werden later door Le Corbusier uitgewerkt en op eigen initiatief tot grondslag van de 'nieuwe stad' gemaakt (Charta). Door de positie van Van Eesteren op dit Congres in 1933 en de latere suggestie van een programma voor *de functionele stad* ontstond het idee dat hij de onderzoeker was, en de organisator, die Amsterdam een nieuw model leverde, waarbij vorm-

Van Eesteren's role at this congress in 1933 and his proposal some time later for a programme for 'the functional city' that the idea originated that he was the pioneer, the organizer who provided a new model for Amsterdam, in which problems of design came second. But in Amsterdam Van Eesteren was in the first place a designer. Research, as treated in CIAM, was to him only part of the town-planner's task, and could be considered apart from the design.

In order to determine more precisely what the importance of the fourth congress was it is necessary to establish to what extent the involvement in the city was a consequence of the 'architectonic culture' to which Dal Co refers. Without going into the details of the developments within CIAM, it is evident that the architectonic culture, based as it was on the individual dwelling, could not be directly projected upon the city. It was not possible to give an exclusive definition of functionalism as the basis for that new culture on all the different levels – from dwelling to city. To what extent were the 'functions' conceived as historically evolved social functions? To what extent as the objective result of research (i.e. autonomous, independent of society)? While on the level of the individual dwelling (second Congress) it was possible to regard 'use' as relatively autonomous, this was more problematical on the level of the neighbourhood and city. In so far as 'functions' were treated as objective factors in the Amsterdam plan, it met with criticism from CIAM. The CIAM documents published by Steinmann show that the criticism concerned especially the lack of attention for the social and economic conditions, while it was largely on these conditions that urban development depended. Within the existing social context the cities could not be improved, nor could new cities be built in the proper manner.⁷⁷ The Polish delegates pointed out that while architects were not capable of changing the existing conditions, they were both capable and indeed under an obligation to express their radical ideas in terms of architecture. If they concerned themselves with the city they should not waste too much energy on existing cities but rather devote themselves to planning for 'the functional city' on the basis of forms of communal life.⁷⁸

In other words, just as modern architecture was orientated towards a new way of life – liberated living – so should town-planning, if it was to be an extension of the 'architectonic culture', incorporate a liberated way of life. The 'functional city' would not merely consist in the reorganization of existing needs, but in the anticipation of future needs. This view was contingent on Mondrian's theory, which Van Eesteren, as we have seen, did not wholly support.

In so far as the General Expansion Plan was based on a model – the definitive urban complex – the model was not derived from CIAM. The orientation towards this finite urban image proved rather to be incompatible with the concerns of architects – as opposed to those of town-planners – within CIAM. Van Eesteren still tried to arouse the interest of architects in town-planning, by suggesting that they had an important part to play in the expansion plan: The architect . . . bears a great responsibility towards the expansion plan in which he is involved. Conversely, the expansion plan as formulated at the third Congress in Brussels should be flexible enough so that it does not obstruct the development of construction and especially of the land-organization in the residential neighbourhoods.⁷⁹ But this 'flexibility' conflicted with the intention of the General Expansion Plan to realize an ideal urban image by means of building regulations. A few months after van Eesteren's plea for a flexible expansion plan the architects of 'de 8' addressed a letter to the head of the Urban Development Division, L.G.P. Scheffer, stating that there was no room at all for the architect in the Bos en Lommer plan.⁸⁰ Everything had already been decided, down to the parcelling system to be adopted, while

gevingsvraagstukken op het tweede plan kwamen. Maar in Amsterdam was Van Eesteren in de eerste plaats ontwerper. Voor hem was het onderzoek, zoals dat in de CIAM werd behandeld, maar een deel van het totale stedenbouwkundige werk; het kon gescheiden gezien worden van het ontwerp.

Voor de nadere bepaling van de betekenis van het vierde Congres is het van belang te weten in hoeverre de bemoeienis met de stad in het verlengde lag van de 'architectonische cultuur' waar Dal Co over spreekt. Zonder al te diepgaand op de ontwikkelingen binnen de CIAM in te gaan, moet geconstateerd worden, dat die architectonische cultuur, ontwikkeld op basis van de afzonderlijke woning, niet zonder meer op de stad kon worden geprojecteerd. Op de verschillende niveaus – van woning tot stad – bleek het functionalisme als grondslag van die nieuwe cultuur niet eenduidig te omschrijven. In hoeverre werden 'functies' als historisch gegroeide, *maatschappelijke* functies gedacht? In hoeverre als objectief resultaat van onderzoek (dus autonoom, *onafhankelijk* van de maatschappij)? Terwijl op het niveau van de afzonderlijke woning (tweede Congres) 'gebruik' als betrekkelijk autonoom gezien kon worden, bleek dit op het niveau van wijk en stad problematischer. Voor zover ook in het AUP 'functies' als objectief gegeven beschouwd werden, ontmoette het binnen de CIAM juist kritiek. Blijkens de CIAM-documenten, uitgegeven door Steinmann, kwam er kritiek op het buiten beschouwing laten van sociale en economische verhoudingen in het AUP. Juist van die verhoudingen was de ontwikkeling van de steden afhankelijk. Binnen de bestaande maatschappelijke verhoudingen waren de steden niet te genezen, en nieuwe steden niet op de juiste wijze te bouwen.⁷⁷ De Poolse afvaardiging wees er op, dat architecten weliswaar niet de bestaande verhoudingen konden veranderen, maar wel hun radicale ideeën in bouwwerken konden en moesten uitdrukken. Als ze zich met de stad bezig gingen houden, moesten ze hun energie niet teveel concentreren op bestaande steden, maar op het plan voor 'de functionele stad' op basis van collectieve levensvormen.⁷⁸

Met andere woorden zoals de moderne architectuur gericht was op een andere manier van leven – bevrijd wonen – moest ook de stedenbouw, wilde deze voortzetting zijn van de 'architectonische cultuur', een bevrijde levenswijze in zich opnemen. De *functionele stad* zou niet zonder meer reorganisatie van bestaande behoeften zijn, maar anticipatie op een nieuwe behoeftenstructuur. Deze opvatting lag in het verlengde van Mondriaans theorie, die Van Eesteren, zoals we zagen, niet onderschreef.

Voor zover aan het AUP een model ten grondslag lag – het afgeronde stadsbeeld – was dit niet aan de CIAM ontleend. De oriëntatie op dit eindbeeld bleek eerder strijdig met de bemoeienissen van architecten – in onderscheid met stedenbouwkundigen – binnen de CIAM. In *de functionele stad* trachtte Van Eesteren nog de belangstelling van de architecten voor de stedenbouw te wekken, en suggereerde hij dat de architect een belangrijke positie binnen het uitbreidingsplan zou innemen: *De architect (. . .) heeft een grote verantwoordelijkheid tegenover het uitbreidingsplan in welks kader hij bouwt. Het uitbreidingsplan daarentegen behoort zoals dit op het derde congres in Brussel werd geformuleerd zo flexibel te zijn, dat het de ontwikkeling van het bouwwezen en vooral der verkaveling van de woonwijk niet in de weg mag staan.*⁷⁹ Deze nagestreefde flexibiliteit botste met de opzet van het AUP om door middel van bebouwingsvoorschriften een 'ideaal stadsbeeld' te realiseren. Enkele maanden na het pleidooi van

the architects of 'de 8' were in fact responsible for initiating this development – also within the framework of CIAM. While extensive use had been made of the ideas of these architects, their role in the realization of those ideas was very limited. It was only thanks to their own exertions that B. Merkelbach and Ch. Karsten's alternative land-organization scheme for the housing association 'Het Westen' was put into effect in the Landlust neighbourhood (1937). This was one of the earliest examples of freestanding block construction, although not yet entirely consistent in its application (fig. 15).

The relationship between architecture and town-planning was the major point of criticism at a meeting devoted to the General Expansion Plan held by 'de 8' and 'Opbouw' in the Zuiderkerk in Amsterdam in 1956. Van Eesteren defended the detailed elaboration of the plans by drawing attention to the quality of the participating architects, whereupon J.B. Bakema retorted that if the structure of the plan had been clearer, the architects would have enjoyed more freedom.⁸¹

Further criticism of the role of the architects as a result of too rigid building regulations was expressed by the director of Building and Housing Inspection in 1938, this time in connection with the implementation of the Bos en Lommer plan. In a letter to the director of Public Works he gave a detailed explanation of his objections to the excessive control of the Urban Development Division in the elaboration of the plans: I see the matter as follows: the designer of the detail expansion plan has a very clear idea of the future aspect of the neighbourhood in three dimensions. He builds a maquette, as it were. The building regulations must in the first place ensure the ultimate realization of his intentions, in the second place they must ensure that the neighbourhood will continue to meet the original requirements. The consequence of this is that the building regulations are in reality a description of the buildings that have been realized – in accordance with the intentions of the designer. But it is also evident that in this way the regulations become rigid, and offer limited possibilities for alternative solutions which may deviate from the intention of the designer without necessarily being inferior.

The numerous designers who will in future concern themselves with the planning of buildings will, understandably, repeatedly arrive at variants that are acceptable in their own right. Subsequently he drew attention to the rigidity of the regulations concerning aesthetic aspects: the prevailing insights – in so far as insights may be said to prevail here – can and must not be frozen in the long term. If anywhere, the saying 'les idées marchent' applies in the sphere of aesthetics.⁸²

In the same letter the Director of Building and Housing Inspection pointed out another aspect of the building regulations, namely the control of the use that was made of the dwellings. The director suggested that allowances should be made for the occupants' wishes to make certain slight alterations. The Urban Development Division reacted with some concern to this proposal: 'excesses' were feared.⁸³

Unlike the 'architectonic culture' of the Nieuwe Bouwen, the aim to regulate the use that was made of buildings did not anticipate the possibility of a liberated reality. It was more a matter of 'keeping things under control'. A good example of this was the controversy about permission to hang up washing to dry – the discussions dragged on for years.

Laundry hanging outside to dry was, according to the Urban Development Division, unsightly. Without the possibility of social criticism, the orientation towards a coherent urban image amounted to a rather narrow-minded fixation on neatness.

Van Eesteren voor een flexibel uitbreidingsplan constateerde de architectengroep 'de 8' in een brief aan het hoofd van de afdeling Stadsontwikkeling, L.S.P. Scheffer, dat er van enige ruimte voor de architect in het plan-Bos en Lommer geen sprake was.⁸⁰ Alles was al geregeld tot en met de verkavelingen, terwijl het juist deze architectengroep was geweest die op dit gebied, ook in CIAM-verband, initiatieven ontwikkeld had. Van de ideeën van deze architecten werd dankbaar gebruik gemaakt, maar hun eigen rol in de realisatie daarvan was zeer beperkt. Het was aan hun eigen inzet te danken, dat B. Merkelbach en Ch. Karsten een alternatief verkavelingsplan voor de woningbouwvereniging Het Westen in de buurt Landlust gerealiseerd zagen (1937). Het werd één van de vroege voorbeelden van strokenbouw, hoewel het nog niet geheel consequent doorgevoerd werd (afb. 15).

Op een bijeenkomst van 'de 8' en 'Opbouw' in de Zuiderkerk te Amsterdam in 1956, over het AUP, vormde de verhouding architectuur-stedebouw het voornaamste punt van kritiek. Van Eesteren rechtvaardigde de detaillistische uitwerking van de plannen door de kwaliteit van de meewerkende architecten aan de orde te stellen, waarop J.B. Bakema repliceerde dat *als de structuur van het plan duidelijk was geweest, men de architecten vrijer had kunnen laten*.⁸¹ Kritiek op de beperking van de rol van de architecten als gevolg van al te strenge bebouwingsvoorschriften kwam er in 1938 naar aanleiding van de bouw van Bos en Lommer ook van de directeur van Bouw- en Woningtoezicht. In een brief aan de directeur van Publieke Werken schetste hij uitvoerig zijn bezwaren tegen een al te grote greep van Stadsontwikkeling op de uitwerking van de plannen: *Ik zie de zaak aldus: De ontwerper van het detail-uitbreidingsplan heeft een zeer duidelijke voorstelling van het toekomstig aspect der stadswijk in drie dimensies. Hij bouwt als het ware een maquette. De bebouwingsvoorschriften moeten in eerste instantie de uiteindelijke effectuering van zijn bedoelingen verzekeren, in tweede instantie er voor zorgen, dat de wijk ook later blijvend aan de oorspronkelijke bedoeling beantwoordt. Hieruit volgt logisch, dat de bebouwingsvoorschriften eigenlijk een beschrijving zijn van de – overeenkomstig de bedoelingen van de ontwerper – tot stand gekomen bebouwing. Duidelijk is het echter ook, dat de voorschriften hierdoor strak worden, en weinig mogelijkheden bieden aan de totstandkoming van oplossingen, welke van de bedoeling van de ontwerper afwijken, en waarvan men toch zeker bij voorbaat niet kan zeggen dat zij verwerpelijk zijn. De talrijke ontwerpers die straks aan het projecteren der bebouwing hun krachten gaan geven, zullen begrijpelijkerwijs herhaaldelijk tot op zichzelf aanvaardbare varianten komen.*

Vervolgens bekleemtoonde hij de starheid van die voorschriften, die een esthetische strekking hadden: *Men kan en mag de thans heersende inzichten – voorzover op dit gebied van 'heersend' inzicht sprake is – niet op lange termijn als het ware bevroren. Zo ergens, dan geldt op het gebied der esthetica het gezegde 'les idées marchent'*.⁸²

In hetzelfde verhaal wees de directeur van Bouw- en Woningtoezicht nog op een ander aspect van de bebouwingsvoorschriften, namelijk de controle op het gebruik. De directeur vroeg begrip voor de wensen van bewoners kleine veranderingen door te voeren. In een aantekening bij deze brief reageerde Stadsontwikkeling nogal angstig op deze opmerking. Gevreesd werd voor *ontoe-laatbare toestanden*.⁸³ Deze poging tot ordening van het gebruik verwees niet, zoals bij de architectonische cultuur van het Nieuwe Bouwen, naar de mogelijkheid van een bevrijde werkelijkheid. Eerder was er sprake van een in bedwang houden.

Een goed voorbeeld hiervan was de jarenlange discussie

Summary I

The Explanatory Memorandum did not give a positive definition of the concept of 'the city'. The planners started out from criticism of the existing cities, and arrived at a 'sort of' garden city, more or less independent, and more or less centralized. The presentation of the General Expansion Plan as a finite plan was indeed its most outstanding feature, and at the same time its most dubious one. The perspective of a finite plan to be implemented by the year 2000 proved to rest exclusively on the population survey, no account being taken of social, economic and political developments. And it was this perspective that aroused much criticism both among the other municipal departments and in the Municipal Council. Indeed one of the reasons why the plan was approved by the Council at all was that it would come up for revision anyway ten years later. The orientation towards a finite plan implied a strict organization in which there was little scope for new developments, also in the field of architecture itself. But the rigid building regulations could not prevent unforeseen developments from taking their course. The concentration on establishing a definitive plan was not characteristic of De Stijl, nor of CIAM, two 'movements' in which Van Eesteren was involved. Van Eesteren's relationship with both these modern movements was complex. Van Eesteren did not wholly support the theoretical basis as this had been formulated by Mondrian in De Stijl. He did take over elements of the Stijl aesthetic, but not the concomitant critical attitude towards society. Design and research remained separate for Van Eesteren, as a relationship between ideal and reality. De Stijl represented an ideal which he attempted to realize in his capacity of designer for the Urban Development Division. Under Van Eesteren's leadership CIAM concentrated on the study of the existing city; Van Eesteren himself submitted the findings of the research section of Urban Development (which served as the basis for the General Expansion Plan) for consideration. CIAM never supplied a model for the city, although Le Corbusier suggested that this was so with his publication of the Charter in 1941. There were, however, groups in CIAM who drew attention to the fact that, on the level of the urban environment, the Modern Movement implied no interference in the existing cities. The functionalist city could only be realized in a different society with different needs, i.e. with different 'urban functions'. In Van Eesteren's conception of urban development, research and design were not wholly complementary, and the orientation towards the ideal tended to become more of a harness than a source of inspiration.

over het drogen van de was, een discussie die in de oorlog onverminderd doorging. De was buiten ontsierde het stadsbeeld, vond Stadsontwikkeling. De oriëntatie op het stadsbeeld werd zonder de verbinding met maatschappijkritiek tot een wat benepen fixatie op netheid.

Samenvatting I

In de Nota van Toelichting werd geen positieve invulling van het begrip stad gegeven. Men ging uit van een kritiek op de bestaande steden, resulterend in een soort tuinstad, min of meer zelfstandig, en min of meer gecentraliseerd.

De presentatie van het AUP als eindplan was wel het meest bijzondere van het plan, tevens het meest dubieuze.

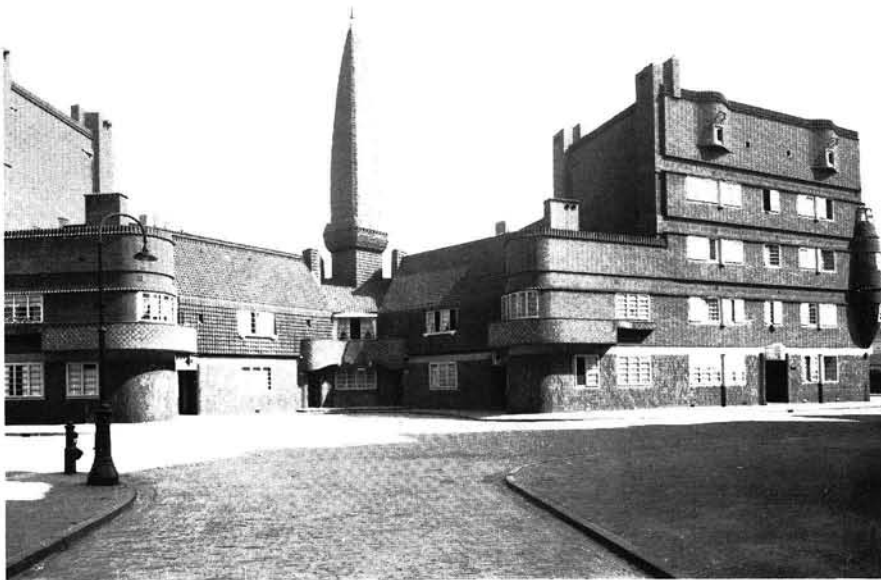
Het perspectief op een eindplan voor het jaar 2000 bleek slechts te steunen op het bevolkingsonderzoek, waarbij geen rekening gehouden werd met sociale, economische en politieke ontwikkelingen. Zowel bij andere gemeentelijke diensten als in de Gemeenteraad ontmoette dit perspectief dan ook veel kritiek. Het plan werd in de Raad aangenomen, onder andere juist omdat het over tien jaar toch weer herzien moest worden. De gerichtheid op een eindplan impliceerde een strakke organisatie, waarin voor nieuwe ontwikkelingen, ook op het gebied van architectuur weinig ruimte was. Toch konden strenge bebouwingsvoorschriften niet voorkomen dat onvoorziene ontwikkelingen tegengehouden werden.

De oriëntatie op een eindplan is niet kenmerkend voor De Stijl en de CIAM, twee bewegingen waar Van Eesteren bij betrokken was. De verhouding tussen Van Eesteren en deze beide moderne stromingen lag gecompliceerd. Van Eesteren onderschreef niet de theoretische grondslagen, zoals die door Mondriaan in de beginjaren van De Stijl geformuleerd waren. Hij nam wel elementen van de Stijl-esthetiek over, maar niet de daarmee verbonden kritische houding ten opzichte van de bestaande maatschappij. Ontwerp en onderzoek bleven voor Van Eesteren gescheiden, als een verhouding tussen ideaal en werkelijkheid. De Stijl vertegenwoordigde voor hem een ideaal, dat hij als ontwerper van de afdeling Stadsontwikkeling trachtte te realiseren. De CIAM richtte zich onder leiding van Van Eesteren op het onderzoek van de bestaande stad, waarbij Van Eesteren materiaal van de onderzoeksafdeling van Stadsontwikkeling (dat diende als grondslag voor het AUP) inbracht. De CIAM heeft nooit een model voor de stad geleverd, al suggereerde Le Corbusier dit wel met zijn uitgave van het 'Charta' in 1941. Er waren in de CIAM wel groepen, die er op wezen, dat het Nieuwe Bouwen op het niveau van de stad inhield, dat men zich niet met de bestaande steden moest bemoeien. De functionele stad kon pas gerealiseerd worden in een andere maatschappij met een ander behoeftenpatroon, dus met andere stedelijke functies. In het concept van Van Eesteren bleven onderzoek en ontwerp op gespannen voet met elkaar staan en leek de oriëntatie op het ideaalbeeld eerder een soort harnas te worden dan uitdrukking van de 'bevrijde werkelijkheid'.

3
Tuindorp Oostzaan, Amsterdam-
Noord 1922-24. Foto 1922.
Garden-neighbourhood Oostzaan.

4
M. de Klerk, Hembrugstraat,
Amsterdam 1917-20.
Woningen van
woningbouwvereniging
Eigen Haard. Foto 1921.
*Dwellings of the Housing
Association Eigen Haard.*

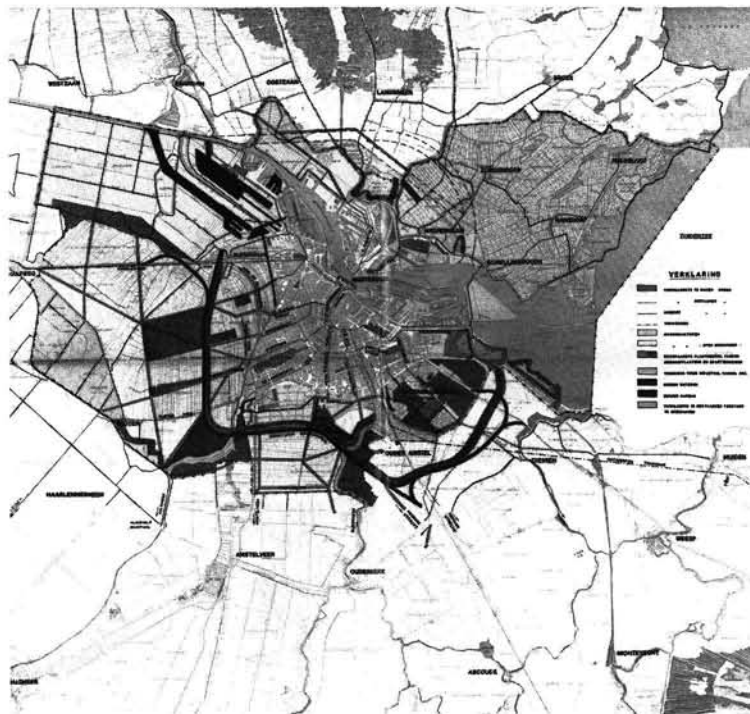
5
M. de Klerk, Vrijheidslaan,
Amsterdam 1920-22.

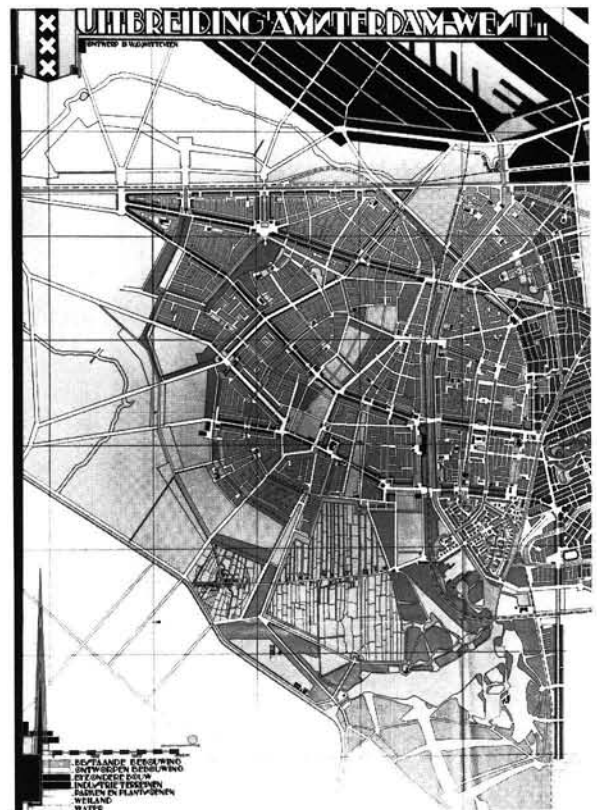

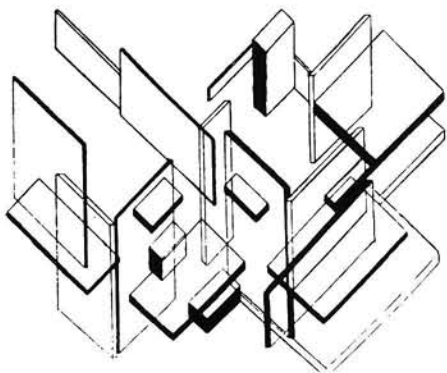
6
 H.P. Berlage
 Uitbreidingsplan Amsterdam-Zuid
 1917.
 Expansion Plan Amsterdam-Zuid
 1917.

7
 A.W. Bos
 Schemaplan Groot-Amsterdam
 1924.
 Scheme-plan Greater Amsterdam
 1924.

8
 W.G. Witteveen
 Uitbreiding Amsterdam-West 1924.
 Expansion West Amsterdam 1924.

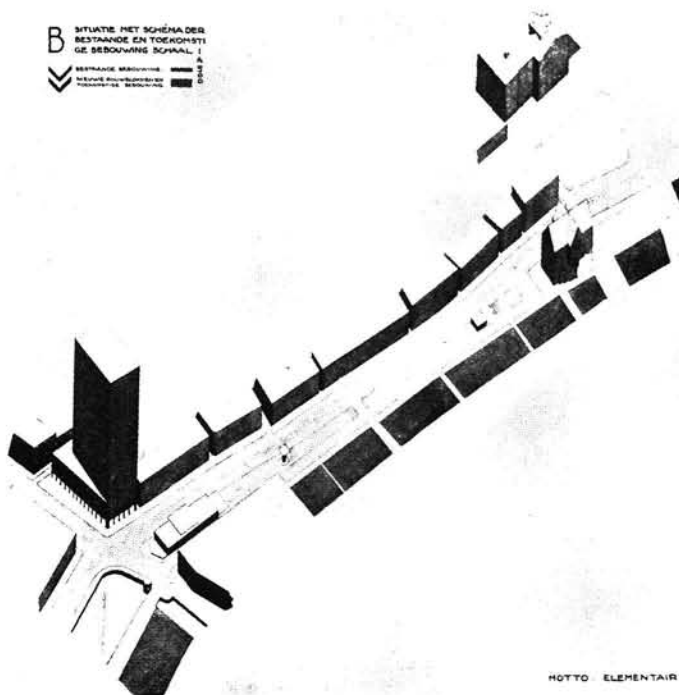

11.
Th. van Doesburg en C. van
Eesteren, Parijs 1923. Maison
particulière.

B
SITUATIE MET SCHÉMA DER
BESTAANDE EN TOEKOMSTI-
GE BEBOUWING SCHWALZ

BEHOUWENDE BEBOUWING
TOEKOMSTIGE BEBOUWING
A
B
C
D
E
F
G
H
I
J
K
L
M
N
O
P
Q
R
S
T
U
V
W
X
Y
Z

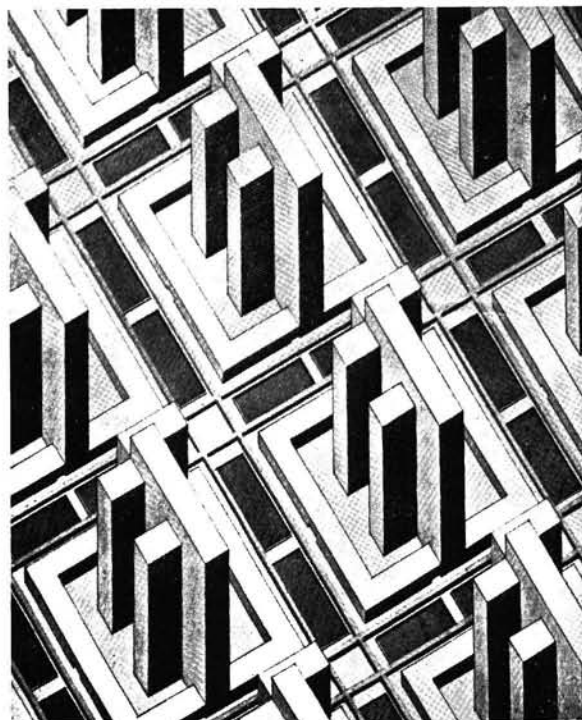
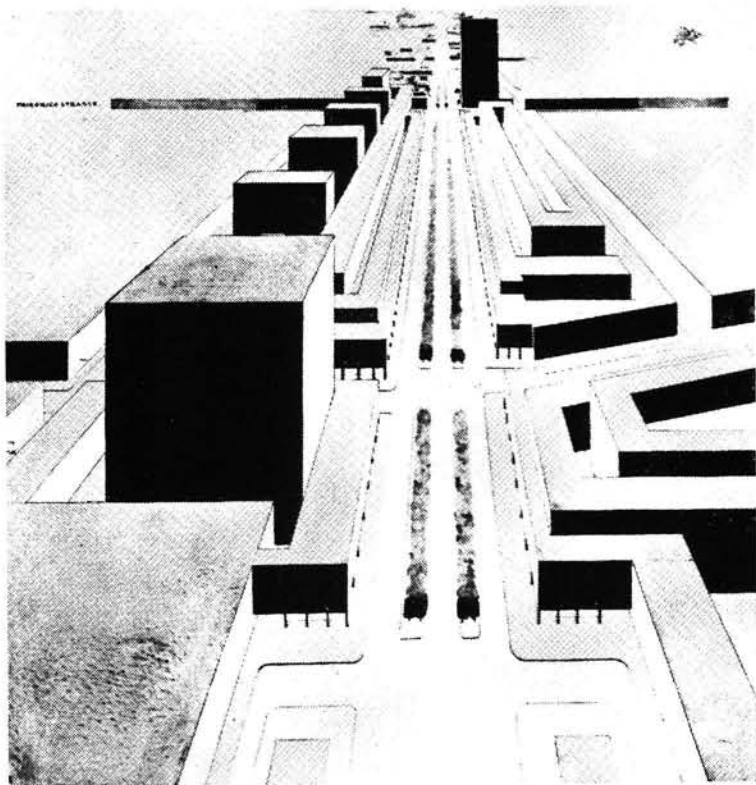

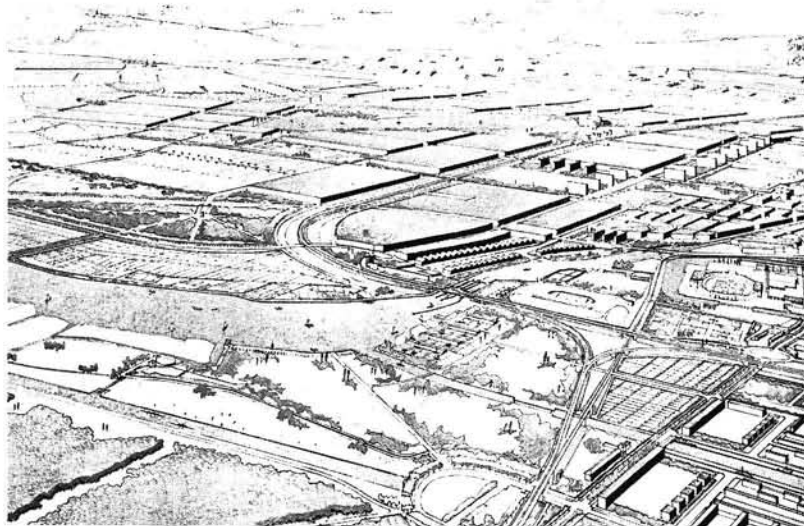
HOTTO ELEMANTAIR

10
C. van Eesteren, Berlijn 1925.
Prijsvraagontwerp voor de
reorganisatie van Unter den
Linden.
*Competition for renovation of
Unter der Linden.*

9
C. van Eesteren, Amsterdam 1924.
Prijsvraagontwerp voor de
reorganisatie van het Rokin.
*Competition design for the
reorganization of the Rokin.*

12
C. van Eesteren, Parijs 1924.
Ontwerp voor een zakenwijk.
*Design for a business
neighbourhood.*

13
C. van Eesteren, het Algemeen
Uitbreidingsplan in vogelvlucht,
zoals opgenomen in de Nota van
Toelichting, 1935.
*Bird's-eye-view of the Expansion
Plan appended to the Explanatory
Memorandum, 1935.*

Ontwikkeling der Congressen

1. ETAPPE			
1. congres	LA SARRAZ	1928	formulering beginselen en programma
2. congres	FRANKFURT a.-M.	1929	HET WOONELEMENT publicatie: de woning voor het bestaansminimum (oor. Bredius)
3. congres	BRUSSEL	1931	DE WOONWIJK publicatie: ruimtelijke bebouwing (oor. H.G. van der Steeg)
4. congres	ATHENE	1933	analyse van de bestaande stad publicatie in voorterreiding
2. ETAPPE		programma van de nieuwe stad met voorbeelden toegrijkt.	DE FUNCTIONEELE STAD
3. ETAPPE		verwerking der ervaringen uit analyse en programma.	

14 Pagina uit de 8 en Opbouw
1935.
Page from de 8 en Opbouw 1935.

Publicatie van het 2e Congres.

107

15
B. Merkelbach en Ch. Karsten,
Bestevaerstraat
L. de Colingnystraat,
Amsterdam 1937.

Stadsbeeld en stadsontwikkeling

Wanneer men de oorspronkelijke intentie en het uiteindelijk resultaat van het AUP vergelijkt moet men constateren, dat tussen beide nogal wat verschillen bestaan. Het AUP is geen 'eindplan' gebleken: het hele gebied is al bebouwd, terwijl het nog lang geen 2000 is. De uitbreidingsgebieden in Noord en in het Zuid-oosten (Bijlmer) zijn erbij gekomen. In het geprojecteerde uitbreidingsgebied zijn ook veranderingen waar te nemen: enkele van de geplande groenstroken zijn bebouwd, er is veel meer hoogbouw gekomen, en het aantal eengezinswoningen is lager geworden dan beoogd (afb. 16).⁸⁴ Ook is het nooit de bedoeling geweest, dat bewoners van enkele etagewoningen in Bos en Lommer vanuit hun raam op de vangrail van een snelweg konden stappen (afb. 17). En de aanvankelijk niet gewenste IJ-tunnel is er toch gekomen.

Toch hebben deze afwijkingen van het oorspronkelijke plan niet zonder meer tot een slechter resultaat geleid, en zeker zijn ze niet alle evenzeer bepalend voor het stadsbeeld als geheel. Om dit stadsbeeld gaat het in het navolgende. Komt het uiteindelijke beeld nog enigszins overeen met wat Stadsontwikkeling, met name Van Eesteren, zich voorgesteld had bij het ontwerp van het plan-in-hoofdzaak vóór de oorlog? En wat was de invloed van de andere gemeentelijke diensten, van architecten en opdrachtgevers op het uiteindelijke resultaat? In hoeverre kon het idee 'stedebouw als voorwaarde voor volkshuisvesting' gerealiseerd worden? Aan de hand van een beschrijving van de verschillende plannen-in-onderdelen zullen deze vragen behandeld worden. De nadruk zal daarbij liggen op het gebied buiten de geprojecteerde ringspoorbaan (de Westelijke tuinsteden) omdat hier de meest gunstige condities waren, en dit de eigenlijke kern van het plan was.

Bos en Lommer en Sloterveer (vóór de oorlog)

Toen al voor de oorlog de eerste resultaten van Bosch en Lommer⁸⁵ zichtbaar werden, was het juist het stadsbeeld dat van verschillende zijde kritiek ondervond. De toenmalige stadsarchitect A.R. Hulshoff sprak van een *dorren indruk* en een *deceptie voor de gemeente*.⁸⁶ En ook 'de 8' sprak zijn teleurstelling uit over het resultaat: *De belofte die in aanleg in het uitbreidingsplan aanwezig was is niet in vervulling gegaan. Goedbedoelde bebouwingsvoorschriften bleven een dode letter, omdat de bezielende kracht ontbrak die bij coördinatie van alle belangen het culturele belang boven alles zou stellen en zodoende tot harmonische en Amsterdam waardige opbouw der wijken zou geraken*.⁸⁷ Toch was hier, in Bos en Lommer, voor het eerst sprake van de door 'de 8' sterk gepropageerde strokenbouw. De teleurstelling gold echter de wijze van uitvoering. Niet alleen was volgens 'de 8' de afstand tussen de stroken te kort, ook de architectonische verzorging was volgens hen beneden peil (afb. 18). Aan de andere kant ondervond het door Merkelbach en Karsten van 'de 8' ontworpen 'Landlust' (1937) ook kritiek uit eigen kring. W. van Tijen vond dat deze buurt geen ervaring gaf van *een schone, komende orde*, en van een *bevrijde werkelijkheid*.⁸⁸ Wat door sommigen omschreven werd als het *culturele belang* of de *nieuwe orde* bleek kennelijk binnen de bestaande verhoudingen niet gerealiseerd te kunnen worden. In Bos en Lommer waren de voorwaarden voor de 'harmonische wijkbouw' dan ook zeer ongunstig. De grondprijzen waren in dit gebied binnen de ontworpen ringspoorbaan erg hoog, en als gevolg van de crisis waren de stichtingskosten sterk gestegen. Bovendien moesten de woningen goedkoop zijn, omdat het hier arbeiderswoningen

Urban image and urban development

Comparison of the original objectives with the ultimate results of the General Expansion Plan reveals several discrepancies. The General Expansion Plan proved not to be final after all: the entire area encompassed by the plan has been built up and still the year 2000 is quite far off. Additional areas in the north and south-east of Amsterdam have been developed. Within the projected expansion area itself several changes are also to be seen: parts of the planned green belts have been built up, there are many more high-rise buildings, and the number of single-family houses is smaller than had been envisaged (fig. 16).⁸⁴ Nor was it of course according to plan that the inhabitants of some of the new dwellings in Bos en Lommer would be able to step out of their windows right onto a motorway (fig. 17). And the plans for a tunnel under the IJ – initially discarded – were realized after all.

Yet these alterations to the original plan have not all produced inferior results, nor have they all affected the overall urban image to the same extent. This urban image constitutes the subject of the following section. Does the urban image as it has grown still correspond with what the Urban Development Division, and notably Van Eesteren, had in mind when they designed the master plan before the war? And what was the influence of the other municipal departments, or of the architects and their clients on the ultimate result? To what extent was the idea of 'town planning as a prerequisite for popular housing' realized? These questions will be discussed in conjunction with a description of the different component plans. The emphasis will come to lie on the area outside the projected ring-railway (the garden cities of Amsterdam-West) because the conditions were the most favourable there, and because it was on that area that the plan really hinged.

Bos en Lommer and Sloterveer (before the war)

When the first results of the Bos en Lommer⁸⁵ plan became visible – before the war – it was the urban image that aroused criticism from various quarters. A.R. Hulshoff, then city architect, spoke of a 'certain dullness', and of a 'disillusionment for the municipality'.⁸⁶ Also 'de 8' expressed disappointment about the result: The promise that the expansion plan held at the outset has not been fulfilled. Well-meaning building regulations remained merely dead letters on paper, because the spirit and force was lacking that should have coordinated all the interests in such a way that the cultural interest came before all others, so that the different neighbourhoods could develop in a harmonious manner worthy of Amsterdam.⁸⁷ And yet it was here, in Bos en Lommer, that the principle of strokenbouw, the open-ended, free-standing block siting propagated by 'de 8', was first adopted. But their disappointment focussed on the way the plan was executed. Not only was the distance between the green belts too small, according to 'de 8', also the architectonic treatment was below standard (fig. 18). On the other hand the 'Landlust' design by Merkelbach and Karsten (both members of 'de 8') also elicited criticism from their own circle. W. van Tijen thought that this neighbourhood failed to meet the aim of 'a beautiful, coming order' and of a 'liberated reality'.⁸⁸ It had evidently not proved possible within the existing social framework to realize what some people described as the 'cultural interest' or the 'new order'. In Bos en Lommer the conditions for the 'harmonious development of neighbourhoods' were indeed most unfavourable. The price of land within the planned ring-railway was very high, and as a result of the depression construction costs had also risen sharply. Besides, the dwellings had to be inexpensive

betrof. Het beeld bleek daardoor sterk bepaald door de smalle marges van de volkshuisvesting. Stedebouw als zelfstandige discipline, als voorwaarde voor de volkshuisvesting, bleek in Bos en Lommer nog niet realiseerbaar. De vooruitzichten voor het gebied buiten de ringspoorbaan waren gunstiger. In West zou men door een juiste grondpolitiek de grondprijzen in de hand kunnen houden, een meer evenwichtige bevolkingsopbouw zou daar mogelijk zijn, en aan de crisis zou tegen de tijd van uitvoering ook wel een einde gekomen zijn. Het plan voor Slotermeer, dat in 1940 door de Kroon werd goedgekeurd, leek in alle opzichten aan die verwachting te beantwoorden. De strokenbouw was consequent doorgevoerd, met voldoende ruimte tussen de stroken. Van de geplande 11.100 woningen zouden er 3500 in laagbouw (eengezinshuizen) uitgevoerd worden, 6000 in hoogbouw van vier of meer verdiepingen. De rest zou bestaan uit woningen van twee verdiepingen en winkels (als woningen geteld).⁸⁹ Maar nog geen jaar later kwamen de eerste aanvallen op het plan vanwege de hoge kosten en zag de directeur van Publieke Werken, W.A. de Graaf, zich genoodzaakt het te verdedigen tegenover zijn wethouder: *De stadsuitleg is geen grafische voorstelling van bv. de stand van valuta. De stadsuitleg mag niet de speelbal worden van de op- en neergaande conjunctuur. De stad is bij wijze van spreken eeuwig en overleeft gelukkig de vluchtige conjunctuurverschijnselen. Ware dit niet zo, het zou er waarschijnlijk slecht met haar uitzien; zij zou een verbrokkeld samenvoegsel worden van slecht aan elkaar passende 'rijke en arme jaren'*.⁹⁰ Ondanks deze verdediging werden de bezwaren van het Rijk tegen de financiële lasten van het plan-Slotermeer talrijker. Na de oorlog, in 1948, meldde de minister van Binnenlandse Zaken, dat dergelijke omvangrijke werken niet in overeenstemming waren met *de beginselen van een doelmatige conjunctuurpolitiek*.⁹¹ En toch moest er gebouwd worden, omdat er een enorme woningnood ontstaan was. Wilde men bouwen, dan moesten de plannen aan de nieuwe omstandigheden aangepast worden.

Slotermeer

Het AUP en de wederopbouw

Tegenover de enorme vraag naar woningen na de oorlog stond aanvankelijk een gering aanbod. Het Rijk gaf prioriteit aan de wederopbouw van de economie boven het opheffen van de woningnood. Voorschotten voor de woningwetbouw werden sinds 1948 niet meer door het Rijk verleend, zodat gemeenten die wilden bouwen zelf geld op de kapitaalmarkt moesten lenen.⁹² De particuliere bouw kon zich niet herstellen, vanwege de enorme materiaalschaarste, gebrek aan geschoolde arbeidskrachten en de hoge bouwkosten. Tegelijkertijd verscherpte het Rijk de controle op de bouwplannen via de Wederopbouwbesluiten (sinds 1950 Wederopbouwwet). Gemeenten mochten jaarlijks slechts een beperkte door het Rijk te bepalen hoeveelheid woningen bouwen. Via wisselende subsidiebepalingen kon de bouw indirect beïnvloed worden. En tot slot moest elk bouwplan afzonderlijk door het Rijk gekeurd worden, en na goedkeuring ook de aanneemsommen. Meestal waren de plannen te duur, de aanneemsommen te hoog, zodat er van het oorspronkelijk architectonisch ontwerp weinig overbleef.

Ondanks deze omstandigheden besloot Amsterdam te bouwen. Het was met name de wethouder van Volkshuisvesting en Publieke Werken (toen één portefeuille), J.J. van der Velde, die aandrong op de bouw van een groot aantal woningen binnen de door de regering gestelde grenzen. In 1948 rekende hij de gemeenteraad voor, dat opheffing

because they were intended for workers. The urban image was therefore largely determined by the narrow margins of popular housing. Town planning as a separate field of study, as a prerequisite for popular housing, did not yet prove feasible in Bos en Lommer.

The projects for the area outside the ring-railway were more favourable. In the west of the city it would be possible to keep the price of real-estate down by pursuing a sound land policy, a more balanced composition of the population would be possible there, and the economy would probably have recovered by the time the plan was implemented. The Slotermeer plan, which was approved by the Crown in 1940, promised to meet those requirements in every respect. The free-standing block principle had been consistently applied, with sufficient space between the blocks. Of the planned 11,000 dwellings 3,500 would be single-family houses and 6,000 would take the form of high-rise buildings of four or more storeys. The remainder would be two-storey dwellings and shops (counted as dwellings).⁸⁹ But less than a year later the first attacks were launched on the plan because of the high cost, and the Director of Public Works, W.A. de Graaf, felt called upon to defend it as follows: The city extension is not a graphic representation of, for instance, the rate of currency. The city extension must not be allowed to become a pawn in the interplay of economic forces. The city is in a manner of speaking eternal, and fortunately transcends the temporary fluctuations of the economy. Were it not so, the city would face a bleak future indeed: it would become a haphazard agglomeration of disparate rich years and poor years.⁹⁰ But de Graaf's defence did not stop the increasing objections on the part of the State to the financial consequences of the Slotermeer plan. After the war, in 1948, the Minister of Home Affairs stated that such large-scale ventures were not in keeping with the principles of an efficacious economic policy.⁹¹ And yet buildings were urgently needed – the housing shortage had assumed very serious proportions. So if dwellings were to be constructed, the plan would have to be adjusted to the new circumstances.

Slotermeer

The General Expansion Plan and post-war reconstruction *For the enormous demand for housing after the war there was initially a very limited supply. The State gave priority to economic recovery above solving the housing problem. Advance funds for municipal housing construction were no longer provided by the State after 1948, so that the local governments had to borrow money themselves on the open market.*⁹² *Private contracting was unable to regain its former level of activity because of the severe lack of skilled workers and the high cost of building. At the same time the State tightened its control of building plans through the Reconstruction Decrees (from 1950 on Reconstruction Act). The number of dwellings a municipality was permitted to build annually was stipulated by the government in The Hague. Control could also be exerted indirectly on the construction itself by means of varying subsidization criteria. And finally, each blueprint was subject to government approval, after which also the contracting costs had to be approved. Most of the plans were judged either too costly or the contracting costs were thought too high, so that little was eventually left of the original architectonic design.*

In spite of these circumstances, Amsterdam decided to go ahead with construction. It was in particular the alderman for Popular Housing and Public Works (at that time both functions were held by the same man), U. van de Velde, who advocated the construction of a large number of dwellings within the constraints of the State regulations. In 1948 he proposed to the Municipal Council that in order to solve the problem of housing by 1960 it was necessary to build 84,000 dwellings in

van de woningnood in 1960 inhield, dat de komende 12 jaren 84.000 woningen gebouwd moesten worden. Een jaar later werd deze gedachte omgezet in een 50.000-woningenplan, uit te voeren in tien jaar.⁹³ Volgens Van der Velde was er maar één keus: . . . *niet-bouwen of bouwen overeenkomstig door de regering aanvaardbaar geachte 'uitgeklede' plannen*.⁹⁴ Het Algemeen Uitbreidingsplan – het plan voor de geleidelijke evenwichtige uitbreiding van Amsterdam tot aan het jaar 2000 – lag gereed om te worden gebruikt als grondslag voor een in hoog tempo uit te voeren 'uitgekleed' woningbouwprogramma.

Een nieuw plan voor Slotermeer

Behalve de bezwaren van het Rijk tegen het plan voor Slotermeer uit 1939 (afb. 19) was er nog een aantal redenen waarom dit plan na de oorlog herzien moest worden. In de Nota van Toelichting bij het nieuwe ontwerp-uitbreidingsplan Slotermeer van 1952 werden die redenen opgesomd.⁹⁵ Zo ging men in het oude plan uit van ophoging van het terrein tot het peil van de bestaande stad. Omdat dit te kostbaar zou worden, en bovendien te veel tijd zou vergen, werd besloten tot een geringere ophoging (tot boven polderpeil). Dit besluit had gevolgen voor in het plan geprojecteerde kanalen en wegen. Een andere reden voor wijziging was de gestegen behoefte aan zogenaamde bijzondere en openbare gebouwen (kerken, scholen, bejaardentehuizen, ziekenhuizen, etc.), meer terrein voor scholen (in verband met gewijzigde schooltypen) en door de Centrale Directie van de Wederopbouw verstrekte voorschriften voor de woninggrootte en -indeling. Er moest bijvoorbeeld rekening gehouden worden met een grotere breedte van de woningen, waardoor er op hetzelfde gebied minder woningen gebouwd konden worden. Dit verlies werd voor een deel ondervangen door meer woningen in hoogbouw uit te voeren (6500 woningen in hoogbouw van drie of meer verdiepingen tegenover 6000 in het oude plan), en minder eengezinswoningen (3000 tegenover 3500). Desondanks werd het totaal aantal woningen teruggebracht van 11.000 (plan-1939) naar 10.000.⁹⁶ Ten slotte vond er een belangrijke verandering plaats in de *verkaveling* van de woonwijk. In het oude plan voor Slotermeer was de strokenbouw geheel doorgevoerd. Maar naar aanleiding van de kritiek op Bos en Lommer besloot Stadsontwikkeling naar andere verkavelingen om te zien (afb. 20). Wellicht waren ook de vooroorlogse experimenten op dit gebied in Duitsland (bijvoorbeeld de Siedlung Westhausen in Frankfurt a/M, 1929-1931 van F. Kramer en E. May) afschrikwekkend door hun eentonigheid. In Nederland was men goed op de hoogte van deze nieuwe ontwikkelingen in het buitenland, en dit gold met name voor Van Eesteren. Al tijdens de oorlog begon Stadsontwikkeling met experimenten op het gebied van verkavelingen. Bezinning was niet meer de enige factor in de bepaling van de vorm van de verkaveling, ook minder meetbare normen als sfeer en ruimtewerking bleken nu belangrijk.⁹⁷ Mevrouw J.H. Mulder, architect bij Stadsontwikkeling, en later opvolger van Van Eesteren, ontwikkelde de L-vorm (afb. 20a). Voor het eerst werd deze vorm toegepast in een buurt in de Watergraafsmeer in 1947 (Frankendael), waarbij twee L-vormige stroken zó tegenover elkaar geplaatst werden, dat een enigszins afgeschermd binnenterrein ontstond, waarin een speelplaats geprojecteerd werd (afb. 21). In de hele uitbreiding West is deze verkavelingsvorm, de zogenaamde hovenbouw, sindsdien verschillende keren toegepast. Deze terugkeer naar een meer gesloten verkaveling zou verklaard kunnen worden als een invloed van de wijkgedachte. Dit idee, dat met name in Rotterdam ingang

*the next twelve years. One year later this proposal materialized in a plan for the construction of 50,000 dwellings, to be implemented in the course of the following ten years.*⁹³ *In his book De stadsontwikkeling van Amsterdam Van der Velde posited that there was only one choice: . . . not to build at all or to build in keeping with the 'stripped' plans considered acceptable by the government.*⁹⁴ *The General Expansion Plan – the plan for the gradual, balanced extension of Amsterdam up to the year 2000 – was ready to be used as the basis for the rapid implementation of a 'stripped' housing construction programme.*

A new plan for Slotermeer
*Apart from the objections of the State to the Slotermeer plan of 1939 (fig. 19) there were still several other reasons why this plan needed revision after the war (fig. 20). Those reasons were summed up in the explanatory notes appended to the new draft expansion plan Slotermeer of 1952.*⁹⁵ *The old plan started out from the requirement to raise the level of the site to that of the rest of the city. Because this would be too expensive and moreover would take too much time, it was decided to raise the ground to a lesser level (i.e. above polder level). Another reason for modifying the original plan was the increased need for special-purpose and public buildings (churches, schools, old people's homes, hospitals, etc.), the need for more space for the schools (due to changed types of schooling) and the new regulations concerning the size and interior division of dwellings. For one thing the dwellings had to be broader, which meant that fewer dwellings could be built to the hectare. This loss was partly compensated by the construction of more high-rise dwellings (6,500 dwellings in three or more storey-blocks as opposed to 6,000 in the old plan). Nonetheless the total number of dwellings was reduced from 11,100 (plan 1939) to 10,000.*⁹⁶ *Finally there were important alterations to the parcelling system in the residential neighbourhood. Strokenbouw had been planned throughout in the old Slotermeer plan. But the criticism of the Bos en Lommer plan induced the Urban Development Division to look for alternative methods of parcelling (fig. 20). Perhaps, too, the monotony of the pre-war experiments in this field in Germany (e.g. the Siedlung Westhausen in Frankfurt 1929-1931, of F. Kramer and E. May) had scared planners off. These new developments elsewhere in the world were widely discussed in Holland, and Van Eesteren was particularly well-informed. Before the end of the war the Urban Development Division already started experimenting with alternative parcelling systems (fig. 20a). The amount of sun was no longer the sole factor in determining the shape of the building site, also less obvious factors such as 'atmosphere' and spatiality came into the picture.*⁹⁷ *Van Eesteren's successor at the Urban Development Division, Mrs. J.H. Mulder, developed the L-shape. This form was first applied in the Watergraafsmeer suburb in 1947 (Frankendael), whereby two L-shaped parcels were juxtaposed in such a way as to produce a somewhat sheltered inner space where a children's playground was projected (fig. 21). This parcelling system has since been applied repeatedly throughout the western extensions. The return to a more closed layout may probably be explained as a by-product of the neighbourhood idea. The neighbourhood concept, which met with strong support in Rotterdam⁹⁸ and which was also defended by a number of Nieuwe Bouwen architects after the war, was aimed at restoring the community spirit in the urban districts and centred on the family as the focus of society. In the layout of the suburbs this was reflected in, among other things, the important place that was assigned to public buildings, community centres, and in the more closed parcelling system. In his explanatory comments on the Frankendael scheme*

vond,⁹⁸ en ook door een aantal architecten van het Nieuwe Bouwen na de oorlog verdedigd werd, beoogde onder andere een herstel van het gemeenschapsgevoel in de stadswijken, terwijl de centrale plaats van het gezin in de maatschappij benadrukt werd. In de opbouw van de wijken kwam dit onder andere tot uiting in de belangrijke plaats die toegekend werd aan openbare gebouwen, wijkcentra en de grotere geslotenheid van de verkaveling. Van Eesteren lijkt in zijn toelichting op de hovenbouw in Frankendael de wijkgedachte te onderschrijven,⁹⁹ en dit idee ligt ook voor de hand, gezien de hele opbouw van West (vier min of meer zelfstandige woonwijken met een eigen centrum).

Toch vindt men er verder niet veel meer over, en dat komt waarschijnlijk omdat er uiteindelijk ook in West geen ruimte voor principes was. Uiteindelijk waren toch meer platvloerse zaken als het aantal woningen per ha en de kosten per woning doorslaggevend voor de keuze van juist die verkavelingsvorm.¹⁰⁰

Woningbouw haalt stedbouw in

Toen men direct na de oorlog tot de conclusie was gekomen dat het plan voor Slotermeer herzien moest worden, bleek het ontwerpen van een geheel nieuw plan voor dit gebied problematisch. Wanneer voor het hele gebied een nieuw plan opgemaakt zou worden, en men volgde de wettelijke procedure, zou de woningbouw stagneren. Maar belangrijker nog: men kon niet voor een dergelijk omvangrijk gebied – dus over langere tijd – vooruitlopen op de woningbouwpolitiek.

Omdat de woningbouw in Slotermeer voor het overgrote deel zou bestaan uit woningwetbouw, was men sterk afhankelijk van het subsidiebeleid van de regering. Die subsidies konden per jaar enkele keren veranderen. Daarom werd er eerst voor een beperkt gebied een woningbouwprogramma uitgewerkt, waartoe in rechtstreeks overleg met het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting werd getreden. Wanneer over een geheel uitgewerkt programma met het Rijk overeenstemming was bereikt – waarbij de plannen als gezegd geheel 'uitgekleed' werden – mocht de Gemeenteraad van de plannen kennis nemen. Deze kon dan moeilijk meer weigeren.

Een bouwvergunning kon niet afgegeven worden, omdat er geen goedgekeurd uitbreidingsplan was. Toch begon men met de bouw, en maanden, of zelfs jaren later kreeg de Raad een uitbreidingsplan ter vaststelling aangeboden. In het begin van 1950 startte de woningbouw in Slotermeer. In september 1951 ging formeel de eerste paal de grond in. De koningin opende op 7 september 1952 de tuinstad op feestelijke wijze (waarbij zij enkele van de 52 reeds bewoonde huizen bezocht) en drie dagen later mocht de Gemeenteraad het uitbreidingsplan plus de bebouwingsvoorschriften voor de tuinstad vaststellen.

Met het vorderen van de plannen groeide het schuldgevoel over deze illegale acties. In een brief aan de wethouder van Publieke Werken schreef de directeur Publieke Werken in 1954: *Het formele uitbreidingsplan en de bebouwingsvoorschriften konden pas worden opgemaakt als van alle complexen over de nodige gegevens werd beschikt.*

*Normaal zou het zijn geweest als eerst met de bouw was begonnen nadat de Gemeenteraad het herziene uitbreidingsplan had vastgesteld. Dat dit niet gebeurde is te beschouwen als een noodmaatregel, die naar mijn mening zijn rechtvaardiging vindt in de heersende woningnood.*¹⁰¹

Vervolgens gaf hij te kennen een werkwijze gevonden te hebben, waardoor het mogelijk werd dat de Raad tijdig een principebesluit kon nemen over het stedbouwkundig plan. Er zou een voorlopig stedbouwkundig plan (of schetsplan) aan de Raad worden voorgelegd. Die procedure werd in Slotervaart (na Slotermeer en Geuzenveld) inderdaad

*Van Eesteren appears to support the neighbourhood concept,⁹⁹ and this is further attested by the overall structure of Amsterdam-West (four more or less independent residential neighbourhoods with their own centres). But little more was heard about this idea, probably also because there was ultimately as little room for principles in Amsterdam-West as elsewhere. In the end it was considerations of a more down-to-earth nature such as the number of dwellings per hectare and the cost per dwelling that induced the planners to choose this particular parcelling system.*¹⁰⁰

Housing construction overtakes city planning

Directly after the war the conclusion was reached that the Slotermeer plan required adjustment. However, making a new plan for the entire area raised considerable problems. In the first place the necessary legal procedure would take a long time, so that the construction of housing would stagnate. But even more important was the fact that it was impossible to anticipate the housing construction policy for such a large area and consequently also for a long period. Since the projected housing in Slotermeer would consist for the most part of low-rental Housing Act dwellings, very much depended on the subsidization policies of the government, which could indeed change several times within one year. So a housing programme for a limited area was drawn up first in direct consultation with the then Ministry of Reconstruction and Housing. Once agreement had been reached concerning a fully elaborated programme – in which the plans were entirely 'stripped bare' – the Municipal Council was informed of the decisions. At this point the Council could hardly refuse to cooperate. Although a building licence could not be granted because there was no approved expansion plan, preparations went ahead and it was months or even years later that an expansion plan was finally submitted for approval to the Council. Housing construction in Slotermeer started early in 1950. Officially, the first foundation pile was driven into the ground in September 1951. The festive opening of the new garden suburb by the Queen took place on 7 September 1952 (on which occasion the Queen visited some of the 52 already occupied dwellings) and three days later the Municipal Council accepted the expansion plan plus building regulations for the new suburb.

*As work progressed the feelings of unease about the illegality of the procedure grew. In 1954 the director of Public Works addressed a letter to the alderman for Public Works, stating that the formal expansion plan and the building regulations could only be established when the entire complex of necessary data was available. Normally speaking construction would not have commenced until the Municipal Council had established the revised expansion plan. That this procedure was not followed should be seen as an emergency measure, for which, to my mind, justification is to be found in the current housing shortage.*¹⁰¹

Subsequently he announced that he had devised a method whereby it would be possible for the Council to take a timely decision on principle concerning the plan for urban development. A provisional plan or scheme would be submitted to the Council. This procedure was indeed followed in Slotervaart (after Slotermeer and Geuzenveld).

The expansion plan for Slotermeer which was offered to the Council in 1952 encompassed only a small part of Slotermeer, because agreement concerning housing construction could be reached only for a limited area. Now a master plan was drawn up for the entire area of Slotermeer, followed by component plans for the different sections. So by that time there was the General Expansion Plan, a master plan for Slotermeer, and component plans. A total of nine component plans were designed for Slotermeer. The last one, which

gevolgd.

Het uitbreidingsplan Slotermeer dat in 1952 aan de Raad aangeboden werd, betrof slechts een klein deel van Slotermeer, omdat maar voor een klein gebied overeenstemming over de woningbouw verkregen kon worden. Er werd nu voor het hele gebied Slotermeer een plan-in-hoofdzaak opgesteld, en telkens na het bekend worden van de bouwplannen een plan-in-onderdelen voor het betreffende deel van Slotermeer. Er waren toen een Algemeen Uitbreidingsplan, een plan-in-hoofdzaak Slotermeer, én plannen-in-onderdelen Slotermeer. Voor Slotermeer werden in totaal negen plannen-in-onderdelen opgemaakt. Het plan voor het laatste deel, gelegen langs de Noordelijke rand van de Sloterplas, werd pas in mei 1962 door de Gemeenteraad vastgesteld, bijna 10 jaar na de vaststelling van het eerste deel.¹⁰²

Samenvattend was de situatie als volgt: het stedenbouwkundig plan was ingehaald door de woningbouwprogramma's, die zeer sterk door het Rijk bepaald waren. Door die aanpassing werd het stedenbouwkundig plan versplinterd (afb. 22). De gemeenteraad was buitenspel gezet.

Woningdienst en Stadsontwikkeling

Bijna alle woningbouw in Slotermeer werd uitgevoerd door de gemeente (Woningdienst) en de woningbouwverenigingen. Dit lag voor de hand, omdat de particuliere bouw nog praktisch stil lag. Bovendien bouwde de Woningdienst ook liever zelf, of via de corporaties, omdat op die manier veel sneller gebouwd kon worden. Het vereiste een enorme organisatie om woningbouwplannen van een dergelijke omvang te ontwerpen die voor het Rijk acceptabel waren.

Nu de Woningdienst zo'n grote invloed had op de uitvoering van de woningbouw, de woningbouw bovendien voorwaarde voor het stedenbouwkundig plan was, wilde Stadsontwikkeling betrokken worden bij de woningbouwplannen.¹⁰³ Dit gebeurde inderdaad, maar nu de normale procedure was verstoord, en de formele taken niet meer vast lagen, werd de verhouding tussen Stadsontwikkeling en Woningdienst conflictueuzer dan ooit.

Uit de verslagen van de talrijke besprekingen over de plannen blijkt telkens dat ze zich vergaand op elkaars terrein begaven. Dit gold dan met name voor Stadsontwikkeling, die, naarmate deze haar greep op het geheel verloor, zich meer met de details ging bemoeien.

Andere betrokkenen bleken daarover geïrriteerd. In een bespreking tussen de Woningdienst en de Federatie van Amsterdamse woningbouwverenigingen in 1952 vroeg de vertegenwoordiger van de Federatie zich af of *ten gevolge van de vele en langdurige bemoeiingen van de afdeling Stadsontwikkeling* geen stagnatie van de bouw ontstond.¹⁰⁴

(Overigens was het meestal niet Van Eesteren die de besprekingen voor Stadsontwikkeling voerde, maar mevrouw J.H. Mulder en de heer H.G. Ouwerkerk.

Van Eesteren was in deze belangrijke periode van de realisatie van West hoofd van de afdeling (1952-1959).) Uit de notulen van de vergaderingen valt ook op te maken, dat er een verschillend belang tussen Stadsontwikkeling en de Woningdienst bestond, en dat dit verschil alsmaar groeide. Stadsontwikkeling richtte zich sterk op de kwaliteit, vooral met betrekking tot het stadsbeeld, de Woningdienst richtte zich op kwantiteit. In dit conflict leek Stadsontwikkeling het onderspit te zullen delven; er is zelfs sprake geweest van het onderbrengen van Stadsontwikkeling bij de Woningdienst.¹⁰⁵

Omdat de taken niet duidelijk afgebakend waren, en er sprake was van verschillende belangen, probeerde de Woningdienst veel zaken buiten Stadsontwikkeling om te

encompassed the area bordering the north side of the lake, was not established by the Council until May 1962, nearly ten years after the establishment of the first of these plans.¹⁰² In sum the situation was as follows': the urban development plan had been overtaken by the housing construction programmes, which were determined to a very large extent by the State. As a result the plan for urban development in Amsterdam was fragmented (fig. 22), leaving the Municipal Council with little say in the matter.

The Housing Department and the Urban Development Division

Nearly all the housing construction in Slotermeer was carried out by the municipality (Housing Department) and the housing associations. This was to be expected, as private enterprise in the building sector was still largely stagnant. Besides, the Housing Department preferred to act either on its own or through the corporations because this made it possible to build much more quickly. An enormous amount of organization was necessary to come up with housing construction programmes on such a large scale which would be acceptable to the State. Now that the Housing Department had so much influence on the realization of the housing construction programme, and moreover the production of dwellings was a prerequisite for urban development, the Urban Development Division wanted to be involved in the plans.¹⁰³ But as the normal procedure had been disturbed and the formal division of labour was no longer fixed, the relations between the Urban Development Division and the Housing Department became more strained than ever. From the reports of the numerous discussions of the plans it is clear that each side frequently sought to interfere with matters belonging to the other's field of competence. This was especially true of the Urban Development Division which, having lost control of the overall development, concerned itself more and more with details, much to the irritation of the other parties. During a meeting of the Housing Department and the Federation of Amsterdam Housing Associations in 1952 the representatives of the latter raised the question whether the extensive interference of the Urban Development Division did not result in stagnation in the construction of housing.¹⁰⁴ (Incidentally it was usually not Van Eesteren who conducted the talks on behalf of the Division but J.H. Mulder and H.G. Ouwerkerk. Van Eesteren was head of the Division during this important period when the western extension was under construction: 1952-1959). From the minutes of the meetings it is also clear that there was a growing conflict of interests between the Urban Development Division and the Housing Department. The Urban Development Division was especially concerned with the quality of housing, particularly with respect to the urban image, while the Housing Department concentrated on quantity. The conflict seemed to turn out in favour of the Housing Department, and there was even mention of transferring urban development from Public Works to the Housing Department.¹⁰⁵ Because the division of labour was not clearly defined and because of the conflicting interests, the Housing Department tried to take very many decisions without consulting the Urban Development Division. The argument, in such cases, was that the decisions concerned exclusively matters of popular housing.¹⁰⁶ But of course those decisions did not fail to have consequences for the urban image, such as the number of dwellings per hectare, the width of the dwellings, height, and roof-type (flat or pitched).¹⁰⁷ This was even more true of the parcelling systems. If modern town planning was to manifest itself at all it should surely be in this particular sphere – parcelling – but on the other hand land-organization was closely bound up with popular housing. While the Urban Development Division experimented with new parcelling

regelen. Er werd dan het argument gebruikt dat het in die gevallen *uitsluitend kwesties van Volkshuisvesting* betrof.¹⁰⁶ Maar natuurlijk hadden die beslissingen juist wel gevolgen voor het stadsbeeld, zoals de vaststelling van het aantal woningen, de breedte van de woningen, de hoogte en de dakvorm (plat of kap).¹⁰⁷ Nog meer was dit het geval met de *verkavelingen*. Dit was eigenlijk het gebied waarop de moderne stedenbouw zich zou moeten manifesteren, maar aan de andere kant was het zeer nauw verweven met de volkshuisvesting.

Terwijl Stadsontwikkeling experimenteerde met nieuwe verkavelingswijzen om tot een gevarieerder stadsbeeld te komen, was de Woningdienst eerder uit op een reductie van de variatie om kosten te sparen en het tempo te verhogen. De Woningdienst trachtte dit te bereiken door verlenging van stroken (rijen huizen), herhaling van woningtypen, en zelfs herhaling van hele blokken woningen.¹⁰⁸ De Woningdienst heeft dan ook verschillende malen geprobeerd voor delen van Sloterveer de verkavelingsplannen over te nemen van Stadsontwikkeling.¹⁰⁹ Stadsontwikkeling bleek hiertoe niet bereid en verklaarde tegen *het gehaast ontwerpen van slechte plannen te zijn*.¹¹⁰

Hoewel noch de inlijving van Stadsontwikkeling bij de Woningdienst lukte, noch de gehele overname van het werk van Stadsontwikkeling, trok de Woningdienst wel steeds meer bevoegdheden naar zich toe. Met name de greep van de Woningdienst op de woningbouwverenigingen werd vergroot. Zo werd om de voorbereidingstijd van de bouw te verkorten het overleg met de woningbouwverenigingen vermeden door zelf voorlopig opdrachtgever te worden.¹¹¹ De Woningdienst koos (in overleg met Stadsontwikkeling) de architecten, en tekende ook wel zelf de plattegronden voor woningen om het tijdrovende overleg met 'lastige' architecten te vermijden.¹¹² Een andere maatregel in het kader van de rationalisatie was het 'voorheien'. Wanneer de woningbouwplannen grotendeels vastlagen, werd het hele gebied van de uitbreiding in één keer voorzien van heipalen (afb. 23). Dit werk viel oorspronkelijk onder de verantwoordelijkheid van de architecten. De woningbouwverenigingen bleken over het algemeen de doelstelling van de Woningdienst wel te onderschrijven, maar hun uitschakeling als opdrachtgevers konden ze niet alle waarderen. De corporaties, die meestal met een vaste architect werkten, werden opeens geconfronteerd met een hen onbekende architect en kregen kant en klare ontwerpen voorgeschoteld.¹¹³

Architecten en supervisors

Vóór de oorlog was het Stadsontwikkeling, die een strenge controle wilde op de architectuur. Naast strenge bebouwingsvoorschriften wenste zij invloed op de architectenkeuze en de instelling van een controlerende instantie tussen de architecten en Stadsontwikkeling. In Bos en Lommer is vóór de oorlog een experiment gedaan, dat weliswaar mislukt is, maar dat toch de basis heeft gelegd voor het na de oorlog toegepaste 'supervisorsensysteem'. Dit experiment hield in, dat een bemiddelende instantie werd ingesteld tussen de gegadigden voor de bouw (in dit geval particulieren) en de Gemeente. In deze zogenaamde Bouwcommissie Bosch en Lommer zaten enkele vertegenwoordigers van een grote bouwerscombinatie (Amstels Bouwvereniging) en twee architecten (B. Merkelbach en M. Stam). De taak van deze commissie was onder andere het aanwijzen van de architecten, het ontwerpen van een schema voor de groepering van de woningen (verkavelingen), en het geven van leiding bij het ontwerp en de uitvoering van de bouw.¹¹⁴ Na de oorlog werd een soortgelijke werkwijze gevolgd.

*systems in order to arrive at a more variegated urban image, the Housing Department was more interested in restricting variations so as to save costs and raise production. The Housing Department sought to achieve these objectives by extending the rows of housing, by repetition of the same dwelling types and even of entire housing blocks.*¹⁰⁸ *The Housing Department duly made several attempts to apply the layout previously devised by the planner of the Urban Development Division to parts of Sloterveer,*¹⁰⁹ *but the latter refused, stating that they were opposed to the hasty establishment of inferior plans.*¹¹⁰ *Although the Housing Department did not succeed in transferring the Urban Development Division to their own Department, nor in taking over the work of the planning division altogether, the Housing Department did gain more and more influence especially on the housing associations. In order to cut down on the time needed for preparing construction, for instance, the Housing Department circumvented the lengthy consultations with the housing associations by acting as its own provisional commissioning agent.*¹¹¹ *The Housing Department selected the architects (this was done in association with the Urban Development Division) and even also sometimes provided the ground plans for dwellings in order to avoid time-consuming consultations with 'awkward' architects.*¹¹² *Another measure within the general framework of rationalization was the preparation of construction sites on a large scale. As soon as plans had been established in outline foundation piles were driven into the ground throughout the area concerned in one operation (fig. 23). This preparatory work was originally the responsibility of the architects. In general the housing associations supported the objectives of the Housing Department, but they were less enthusiastic about their being excluded as commissioning agents. The corporations, which were used to working with their own architects, were suddenly confronted with architects they did not know and with designs in which they had had no say at all.*¹¹³

Architects and supervisors

*Before the war it was the Urban Development Division that wished to exert strict control over the architecture. In addition to strict building regulations the planners wanted to have a say in the choice of architects and advocated the establishment of a supervisory body to mediate between the architects on the one hand and the Urban Development Division on the other. An experiment was undertaken in Bos en Lommer before the war which, although it did not prove successful, did create the basis for the 'supervisors system' that was introduced after the war. The experiment itself concerned the installation of a mediating commission between the contractors (in this case private organizations) and the Municipal authorities. The commission was made up of representatives of a leading construction company (Amstels Bouwvereniging) and two architects (B. Merkelbach and M. Stam). Among the tasks of this commission was the appointment of architects, the establishment of a scheme for the layout of the dwellings (parcelling) and the supervision of the design and construction of the buildings.*¹¹⁴ *After the war a similar procedure was followed. An architect was appointed to supervise the architecture of the entire neighbourhood or parts of it, and negotiations were conducted with representatives of the potential contracting organizations. The housing corporations were represented by the aforementioned Federation.*¹¹⁵ *The supervisors were appointed by the Public Works and Housing Departments together.*¹¹⁶ *Sometimes the Aesthetics Commission (Commissie Nieuwe Stad, the vetting committee for the area*

Er werd een architect aangesteld voor de supervisie over de architectuur van de wijk of het wijkdeel, en men onderhandelde met een vertegenwoordiging van de gegadigden voor de bouw. Voor de corporaties was dit de eerdergenoemde Federatie.¹¹⁵ De supervisors werden aangesteld door Publieke Werken en de Woningdienst tezamen.¹¹⁶ Soms deed ook de schoonheidscommissie (Commissie Nieuwe Stad, de schoonheidscommissie voor het gebied buiten het centrum, sinds 1932) een voorstel. In Slotermeer waren, elk voor een wijkdeel, de architecten B. Merkelbach, A.J. van der Steur, B. Bijvoet, A. Eibink, C. Wegener Sleeswijk en M. Duintjer supervisor. Zij waren verantwoording schuldig aan de Commissie voor de Nieuwe Stad. Hun formele taakopdracht, vastgelegd in de door B en W goedgekeurde instructie voor supervisors, bestond uit het uitwerken van het uitbreidingsplan tot een volledig bebouwingsplan, in samenwerking met de gemeentelijke diensten, de architecten en de opdrachtgevers. Ze waren formeel bevoegd voorstellen tot wijziging van het uitbreidingsplan in te dienen.¹¹⁷ In de praktijk was de 'instructie voor de supervisors' buiten werking gesteld, volgens de Woningdienst omdat deze *niet voor de onderhavige tijdsomstandigheden gemaakt* zou zijn.¹¹⁸ Van enige inbreng, laat staan van enige ontwerpactiviteit voor de supervisors was dus geen sprake. Soms mochten ze iets zeggen over de dakvorm (plat of kap). De belangrijkste taak van de supervisor bleek het in gareel houden van de architecten te zijn, terwijl hij ook als buffer fungeerde tussen de Woningdienst en Stadsontwikkeling. Omdat de Woningdienst opdrachtgever voor bijna alle woningbouw in Slotermeer was, lag het voor de hand dat deze dienst – eventueel in samenwerking met de verenigingen – de architecten koos. Maar onder druk van de andere betrokkenen werd besloten dat gezamenlijk een architectenlijst opgemaakt zou worden door de supervisor, de Woningdienst, Stadsontwikkeling en de Federatie van Amsterdamse woningbouwverenigingen.¹¹⁹ Op deze wijze bepaalde men betrekkelijk onafhankelijk van een deel van de toekomstige opdrachtgevers (corporaties) zowel het aantal architecten, als de richting die zij vertegenwoordigden. Het kon dan voorkomen, dat de architecten al aangewezen waren en al de opdracht voor het ontwerp ontvangen hadden, maar dat de corporaties, de eigenlijke opdrachtgevers, nog niet bekend waren.¹²⁰ Voor zowel de Woningdienst als Stadsontwikkeling bleek het aantal in te schakelen architecten van belang te zijn. Er werd gesproken over een keuze tussen grote of kleine architectonische eenheden, alsof er werkelijk grote verschillen in architectuur mogelijk waren.¹²¹ In Slotermeer werden, waarschijnlijk op aandringen van de Woningdienst zeer veel architecten ingeschakeld. Het merkwaardige van dit initiatief was, dat het strijdig was met de rationaliseringsdrang van de Woningdienst. Die tegenstrijdigheid bleek ook al vrij snel, toen de Woningdienst de architecten weer combinaties wilde laten vormen. De architect G.H.M. Holt vroeg zich naar aanleiding van die combinatievorming dan ook af, waarom er niet direct één architect voor een groot complex aangenomen was.¹²² Voor zover een architect al enig initiatief had kunnen ontplooiën, werd dit nu wel erg moeilijk door de gedwongen samenwerking met een hem onbekende architect. De 'soort' architecten die in Slotermeer ingeschakeld werd, liep zeer uiteen. Er waren architecten van het Nieuwe Bouwen bij, zoals B. Bijvoet, J.P. Kloos, A. Elzas, en A. van Eyck, een aantal architecten van de vroegere 'Groep '32': P. Zanstra, J.H.L. Giesen, K.L. Sijmons, A. Staal, A. Komter en S. van Woerden; van de Delftse School-architecten waren er J.F. Berghoef, A.J. van der Steur, en het bureau Evers en Salemijn, maar het grootste deel

outside the centre, since 1932) came forward with proposals. For Slotermeer the architects B. Merkelbach, A.J. van der Steur, B. Bijvoet, A. Elbrink, C. Wegener Sleeswijk were responsible for the different sections of the suburb, and M. Duintjer was appointed supervisor. They were answerable to the Commissie voor de Nieuwe Stad. Formally their tasks consisted in the elaboration of the expansion plan to a complete building programme in consultation with the municipal department, the architects and the commissioning bodies. They were also formally entitled to submit proposals for alterations to the expansion plan.¹¹⁷ In practice, however, the 'instructions for supervisors' which had been approved by the Municipal Executive were not followed – according to the Housing Department because they were not drawn up for the present circumstances.¹¹⁸ So the supervisors in effect had hardly any influence at all, and as far as design was concerned their activities did not go beyond making incidental suggestions as to roof-types (flat or pitched). The most important task of the supervisor thus turned out to be keeping an eye on the architects and mediating between the Housing Department and the Urban Development Division. Since the Housing Department was the commissioning body for nearly all the housing construction in Slotermeer, it was natural that this Department was to determine which architects were to be engaged – possibly in consultation with the housing associations. But under pressure of the other parties involved it was decided that a list of architects should be compiled by the supervisor, the Housing Department, the Urban Development Division and the Federation of Amsterdam Housing Associations.¹¹⁹ Thus the future commissioning bodies (the corporations) had relatively little to do with deciding either the number of architects chosen or the directions they represented. It could therefore happen that the architects had been chosen as well as engaged, while the corporations – who were in fact the true commissioning bodies – had not yet been identified.¹²⁰ For both the Housing Department and the Urban Development Division the number of architects to be engaged proved to be of importance. Discussions were held on the choice between large and small architectonic units, as if really major differences in architecture were indeed possible.¹²¹ In Slotermeer a very large number of architects were engaged, probably at the instigation of the Housing Department. This was especially remarkable because it contradicted the Housing Department's insistence on rationalization. Indeed this contradiction became manifest quite soon, when the Housing Department wanted the architects to form combinations again. The architect G.H.M. Holt duly raised the question why a single architect for a large complex had not been engaged in the first place.¹²² In so far as the architect had been able to take initiatives at all, things were made very difficult indeed by the forced collaboration with another architect whom he did not know. The 'type' of architects that were engaged for Slotermeer varied considerably. Some of them belonged to the Nieuwe Bouwen, such as B. Bijvoet, J.P. Kloos, A. Elzas, and A. van Eyck, others were members of the former 'group 32': P. Zanstra, J.H.L. Giesen, K.L. Sijmons, A. Staal, A. Komter and S. van Woerden; the Delft School was represented by J.F. Berghoef, A.J. van der Steur, and the office of Evers and Sarlemijn, but the majority were unknown architects. The architects were given very little freedom indeed, and it is therefore not surprising that the resulting architecture was unremarkable and that there was no differentiation to speak of between the different movements. The only exception perhaps was the work of the Delft School architects (Greek columns, carvings at the entrances) in the housing blocks behind the Burg. de Vlughtlaan (fig. 24). It is not clear why it was possible to realize this particular architecture here, but at

bestond uit onbekenden.

Van enige ruimte voor de architecten was geen sprake, en het is dan ook niet verwonderlijk dat er weinig markante architectuur te ontdekken is, en dat tegenstellingen tussen stromingen nauwelijks zichtbaar zijn. Een uitzondering is misschien de Delftse School-architectuur (Griekse zuiltjes, beeldhouwde entrees) in de woningblokken achter de Burg. de Vlughtlaan (afb. 24). Waarom deze architectuur hier wel mogelijk was, is niet bekend, in elk geval ligt het complex ingeklemd tussen een park en een doorgaande weg, onzichtbaar voor bijna iedereen. Voor het overige zijn de tegenstellingen overwegend voorgeprogrammeerd. De keuze tussen systeembouw of gewone (traditionele) bouw maakte de Woningdienst, en was bijvoorbeeld sterk beeldbepalend. Exemplarisch zijn de woningen in systeembouw die Berghoef (een Delftse School-architect) ontwierp, en die naast de genoemde Delftse School-architectuur van Evers en Sarlemijn staan (afb. 25). Het grote verschil tussen modern en traditioneel is door de bouwwijze bepaald. De keuze tussen plat dak of kap (punddak) werd vaak door de supervisor bepaald, soms door de Woningdienst of de corporatie. Zelfs werd de architecten korte tijd het tekenen van de plattegrond uit handen genomen.¹²³ Tot slot zat in de verkaveling al helemaal geen ruimte, omdat hierover al een compromis gesloten was tussen de gemeentelijke diensten.¹²⁴ Alleen in de kerkenbouw (waar Granpré Molière in uitblonk) (afb. 26 t/m 29), scholenbouw (meestal Publieke Werken), bejaardencomplexen (bijvoorbeeld A.H. Gerhardhuis van W. van Tijen) en andere openbare en bijzondere gebouwen was een grotere inbreng van de architect mogelijk en werden ook verschillen in architectuuropvatting herkenbaar.

Kritieken

In januari 1954 verscheen in de Volkskrant een serie artikelen onder de kop *Twee steden, twee stijlen*, waarin de Amsterdamse met de Rotterdamse stedenbouw vergeleken werd. Amsterdam kwam er niet best af. In de eerste aflevering van de serie met de sprekende titel *Verouderde strokenbouw een zielloos opbergsysteem* werd de Burg. de Vlughtlaan een *weg van zijkanten* genoemd *zonder levendigheid en vertier*, en werd de scheiding tussen wonen en werken gehekeld.¹²⁵

Voor de Rotterdamse Lijnbaan kon de auteur van de serie wel waardering opbrengen. In een vervolg op dit artikel, genaamd *Amsterdam is geen volwaardige gemeenschap* werden de duplexwoningen,¹²⁶ die in Slotermeer veelvuldig toegepast waren, het voorwerp van kritiek.

Een wat genuanceerder vorm van kritiek kwam van leden van 'de 8' en 'Opbouw' op een bijeenkomst in de Zuiderkerk in 1956. Van Eesteren gaf op deze bijeenkomst uitleg over de Amsterdamse plannen, waarna de architecten met hun kritiek kwamen. B. Merkelbach, die voor twee delen van Slotermeer supervisor was, kwam met een felle kritiek op zowel de beperkte rol van de architecten als de kwaliteit van het stedenbouwkundig plan: *Geen enkele Amsterdamse architect kan het zich permitteren ronduit te zeggen: ik vind het een rotplan, dus werk ik er ook niet aan mee. Maar iedereen, geen enkele uitgezonderd, zegt het in zijn stille kamertje! De verhouding ligt dus wel vanaf het begin scheef. De architect krijgt niet genoeg armslag bij deze gang van zaken.*¹²⁷

Wat men slecht vond in stedenbouwkundig opzicht was bijvoorbeeld de al te veelvuldige herhaling van de woonhoven, de onduidelijke relatie tussen de uitbreiding, de oude stad en de te sterke concentratie op de woonfunctie. Van Eyck bekritiseerde bovendien de *verwarring van functies*: de Burg. de Vlughtlaan was volgens hem een echte autostraat, maar tevens de belangrijkste winkelstraat.

any rate the area is tucked away between a park and a through-road, largely hidden from the public eye. For the rest such contracts as there were, were largely pre-ordained. The choice between systems building and ordinary (traditional) construction methods lay in the hands of the Housing Department, and this, for instance, determined the overall urban image to a high degree. A typical example is to be seen in the systems building designed by Berghoef (Delft School), which stands next to the aforementioned Delft School architecture of Evers and Sarlemijn (fig. 25). The main difference between modern and traditional was determined by the method of construction that was employed. The choice between flat and pitched roofs was often left to the supervisor, and sometimes to the Housing Department or the corporation concerned. For a short time the architects were not even involved in the design of the ground-plans.¹²³ Finally, there was no question of differentiation in the parcelling systems, because a compromise had already been reached on this point between the municipal departments.¹²⁴ It was only in the design of the churches (figs. 26-29) (in which Granpré Molière excelled), schools (usually by Public Works), old people's homes (e.g. A.H. Gerhardhuis and W. van Tijen), and other public and special-purpose buildings that the architects were allowed more freedom, and it is there too that the differences in architectural conception are the most prominent.

Criticism

In January 1954 the Volkskrant newspaper published a series of articles under the heading 'Two cities, two styles', in which the recent architecture of Amsterdam and Rotterdam were compared. Amsterdam in particular aroused criticism. In the first of these articles, significantly entitled Out-dated free-standing blocks and soulless storage systems, the Burg. de Vlughtlaan was described as a street of side-walls, ... lacking in vitality and entertainment, and strong objections were raised to the separation between living and working.¹²⁵ The author, however, did express appreciation of the Lijnbaan in Rotterdam. In a subsequent article in the series the duplex dwellings¹²⁶ which had been erected in large numbers in Slotermeer, were the target of severe criticism.

The members of 'de 8' and 'Opbouw' were more circumspect in their criticism during a meeting in the Zuiderkerk in Amsterdam in 1956. The discussion opened with a description by Van Eesteren of the Amsterdam plans, after which the architects came forward with their criticisms.

B. Merkelbach, who acted as supervisor for two sections of Slotermeer, was severely critical both of the limited role played by the architects and of the quality of the plans themselves: Not a single Amsterdam architect can afford to say directly: I think it's a rotten plan, so I refuse to collaborate. But nearly everyone says this in the privacy of his study! The relationship was therefore wrong from the very start. The architect is not given enough freedom in this kind of situation.¹²⁷

One of the main objections from the viewpoint of town planning was, for instance, the repetition of the layout of housing blocks, the obscure relation between the suburbs and the old city centre, and the concentration on the residential character of the new neighbourhoods. Van Eyck was furthermore critical of the 'confusion of functions': the Burg. de Vlughtlaan was, in his opinion, a typical traffic artery but at the same time the main shopping precinct. Like the aforementioned Volkskrant author, he wondered why a Lijnbaan-type solution had not been applied here. The main point of criticism of those who supported Van Eesteren's ideas was that a well-defined concept of the city was lacking. Instead of being confronted with the diversity of life

Mèt de genoemde auteur in de Volkskrant vroeg hij zich af waarom hier niet voor een Lijnbaan als oplossing gekozen was. De kritiek van de geestverwanten van Van Eesteren kwam er op neer, dat een duidelijk concept van de stad ontbrak. In plaats van *te worden geconfronteerd met de verscheidenheid van het leven* (J.B. Bakema), ontmoette men in Slotermeer *steriele bourgeoisie intimiteit* (A. van Eyck).

Het is merkwaardig, dat op deze bijeenkomst in het geheel niet gesproken is over de rol van de Woningdienst in de realisatie van West, of meer in het algemeen over de problematiek van de volkshuisvesting in relatie tot de stedebouw. Van de aanwezigen moet toch in elk geval B. Merkelbach op de hoogte geweest zijn van de situatie bij de gemeentelijke diensten.

Voor de architect J.J.P. Oud waren de beperkende bepalingen in de woningbouw reden geweest de hem gevraagde medewerking aan de woningbouw in Geuzenveld – het plan volgend op Slotermeer – te weigeren. Aan de directeur van de Woningdienst schreef hij in 1952: *Het vraagstuk van de woningbouw ligt me na aan het hart. Het is een ideaal van me om als architect mede te werken aan het verhogen van het woningpeil en aan het uitbreiden van de mogelijkheden aan levensgenoegen en levensgemak, die door middel van de woningbouw te verwerklijken zijn. Het is me tot mijn spijt bij enige recente plannen gebleken, dat onder de tegenwoordige omstandigheden weinig van dien aard te bereiken is. Hoogstens standaard-woningen van minimumafmetingen. Natuurlijk is ook dit vraagstuk interessant, maar er zijn op dit ogenblik zoveel knellende bepalingen en zoveel remmende bemoeiingen, dat het verspilling van energie is om zich daarmee te gaan meten. Voorlopig hield hij zich bezig met werk waarbij het initiatief van de architect van nut is voor een opdrachtgever.*¹²⁸

Hoewel Oud niet beschouwd kon worden als woordvoerder van het Nieuwe Bouwen na de oorlog – hij maakte nogal wat 'afwijkende' ontwerpen – wijst hij hier op een belangrijk probleem voor de architecten van het Nieuwe Bouwen in deze periode.

Hun bemoeienis met de volkswoningbouw vóór de oorlog was óók gericht geweest op de minimumwoning, deels vanuit een gevoelsmatige verbondenheid met de arbeidersklasse, voor een belangrijk deel echter ook vanuit de gedachte dat juist hier de mogelijkheid bestond de gepropageerde eenvoud en ruimtelijkheid door te voeren. Die mogelijkheid om met een minimum aan materiaal en arbeidskracht een maximum aan ruimte te scheppen zou juist hier door de noodzaak gegeven zijn. Deze verbintenis tussen architectonisch principe en volkswoningbouw heeft ook vóór de oorlog al geleid tot het misverstand dat economie in het bouwen gelijk was aan zo goedkoop mogelijk bouwen. De woningbouw na de oorlog, met name die in Slotermeer toont nog eens het tegendeel aan. Hier was sprake van de goedkoopste woningbouw, zonder dat de architecten het idee konden hebben een architectonisch ideaal te realiseren. De prijs werd bepaald door de Rijksbijdragen. De subsidieregeling van het moment bepaalde hoe de plattegrond er uit zag, welke bouwwijze toegepast werd (systeem of traditioneel), hoe hoog men bouwde. Die regelingen waren niet gericht op verhoging van de kwaliteit, maar hadden betrekking op de werkgelegenheid en op herstel van de bouwnijverheid.¹²⁹ Toen voor Geuzenveld een aantal moderne architecten aangetrokken werd, met ogenschijnlijk grotere invloed op het stedebouwkundig plan, was de politiek van de regering ten aanzien van de volkshuisvesting nog niet gewijzigd.

(J.B. Bakema), Slotermeer presented a picture of sterile bourgeois intimacy (A. van Eyck).

Remarkably enough, no mention was made at this meeting of the part played by the Housing Department in the implementation of the plans in the western suburbs, or more generally of the problems of popular housing in relation to town planning. Of those present B. Merkelbach at least must have been fully aware of the situation in the municipal departments.

For the architect J.J.P. Oud the restrictions imposed by the building regulations were sufficient reason to decline the invitation to collaborate on the housing construction programme in Geuzenveld – the plan that followed Slotermeer. He explained his motives in a letter to the director of the Housing Department in 1952 as follows: The problem of housing construction is a major concern of mine. It is one of my ideals to contribute as an architect to the improvement of the standard of housing and to the enhancement of the enjoyment and comfort of daily life in so far as this can be achieved through housing construction. I am sorry to say that some of the recent plans have convinced me that few of these aims can be realized under the present circumstances. At the most: standard dwellings of minimal dimensions. Of course this requirement is interesting too, but there is currently so much restriction and interference that it would be a waste of time to attempt to adjust to them. For the time being he would devote himself to work in which the architect's initiative is useful to his client.¹²⁸ Although Oud could not be regarded as an exponent of post-war Nieuwe Bouwen – he produced rather a lot of 'deviant' designs – he was thus pointing to a major problem facing the architects of the Nieuwe Bouwen in those years.

Their involvement in popular housing before the war had also centred on the minimum dwellings, partly due to an emotional commitment to the working class, but also to an important extent because they were thus offered an opportunity of realizing the functionalist ideas of maximum simplicity and spatiality with a minimum of material and labour.

This connection between architectonic principles and popular housing led – also before the war – to the mistaken idea that 'economy' in building was the same as building 'as cheaply as possible'. But post-war housing construction, notably in Slotermeer, provided further proof of the contrary. In this case dwellings were constructed as cheaply as possible, without the architects having any hope of realizing an architectonic ideal. The price was fixed by the State contributions.

The ad hoc subsidization policy determined what the ground plan was to look like, which construction methods were adopted (systems building or traditional methods), and how high the buildings were to be. These regulations were not aimed at raising the quality, they were connected with employment opportunity and the revival of the building trade.¹²⁹ When a number of modern architects were engaged for Geuzenveld, they were ostensibly granted more influence on the urban planning, but the government's housing policy had not yet changed.

Geuzenveld

A new policy?

The 'new direction' in the policy of the Housing Department was a direct result of the experiences that had been gained in Slotermeer. The fragmentation of the urban development plan, the involvement of a large number of architects and housing associations ultimately made the preparatory work complicated, time-consuming and therefore expensive. It had been decided that a (provisional) urban plan should be made for the entire area of Geuzenveld. In this master plan the area was divided into six large sections, separated from each other by roads, and each section was assigned to a single

Geuzenveld

Een nieuw beleid?

De 'nieuwe richting' in het beleid van de Woningdienst vloeide direct voort uit de ervaringen in Slotmeer. De versplintering van het stedenbouwkundig plan, de inschakeling van een groot aantal architecten en woningbouwverenigingen maakten de voorbereiding uiteindelijk toch gecompliceerd, tijdrovend, en dus kostbaar. Voor Geuzenveld zou een (voorlopig) stedenbouwkundig plan als geheel worden ontworpen. In dit plan werd het hele gebied opgedeeld in zes grote stukken, van elkaar gescheiden door wegen, waarbij elk stuk aan één architect en één woningbouwvereniging werd opgedragen (afb. 30).¹³⁰

Wegens de omvang en de aard van de opdracht werden alleen bekende architecten uitgenodigd. Zoals gezegd nam Oud de uitnodiging van Alozerij niet aan. De architecten die de opdracht wel accepteerden waren: W.M. Dudok, B. Bijvoet, B. Merkelbach, J.H. van den Broek (met J.B. Bakema), W. van Tijen en Th. Lammers (woningen voor 'sociaal zwakkeren'). De Woningdienst stelde uitdrukkelijk dat de architect grote invloed kan uitoefenen op het gehele plan, waardoor het architectonische en stedenbouwkundige peil omhoog gevoerd kan worden.¹³¹ Er werd geen supervisor aangesteld voor deze wijk, maar een coördinator (B. Merkelbach).

In de stedenbouwkundige opzet, zoals die door Stadsontwikkeling gedacht was (afb. 31), bestond het centrum uit voornamelijk hoogbouw, met laagbouw daar omheen. Nog voor er één architect benoemd was, was er al onenigheid tussen de Woningdienst en Stadsontwikkeling over de door Stadsontwikkeling voorgestelde verkaveling in het Zuid-Westen, de buurt, die Van Tijen later voor zijn rekening zou nemen. De bezwaren van de Woningdienst tegen de voorgestelde verkaveling waren: te ingewikkelde grondvorm, te korte blokken en dus te veel eindgevels (=duurder), door de verschillende oriënteringen van de blokken, veel verschillende woningtypen, gecompliceerde hoekoplossingen, financieel vrijwel onuitvoerbare doorgangspoortjes en teveel gemeenschappelijk groen ten opzichte van de eigen tuinen.¹³² Toen Van Tijen de opdracht voor dit deel accepteerde (formeel kreeg hij de opdracht van de Woningbouwvereniging Rochdale) deed hij dit in de verwachting, dat er een eigen inbreng van hem verwacht werd. Met de eisen van het woningbouwprogramma had Van Tijen niet veel problemen. De door Oud bekritiseerde 'standaardwoning van minimumafmetingen' had Van Tijen al in de oorlog, samen met onder andere Van den Broek, tot onderwerp van studie gemaakt in de door het Rijk ingestelde werkgroep 'efficiënte woningbouw'. Meer moeite had Van Tijen met de stedenbouwkundige situatie. Niet alleen stond hij achter de kritiek van de Woningdienst op de gecompliceerdheid van de verkavelingen, ook wilde hij in deze buurt nadrukkelijk de wijkgedachte vorm geven.¹³³ Onderdeel van die gedachte vormde de poging tot bevordering van de 'zelfwerkzaamheid' van de bevolking ter versterking van de gemeenschapszin. Hiertoe zou de ruimte tussen de woningblokken bestemd worden voor moestuinen. Ook wilde Van Tijen de buurt een eigen centrum geven, een eigen straatje met winkels, ateliers en bedrijfjes; dit alles om het eigen karakter van de buurt, dat in dit geval werd bepaald door de woningbouwvereniging Rochdale, te accentueren.¹³⁴ Aldus zou de identiteit van de stadsbewoner bepaald worden door de reeks gezin, buurt, wijk, stad. In eerste instantie wilde Van Tijen ook een meer traditioneel eengezinshuis (met schuine kap) ontwerpen. Later zag hij daar van af. De Woningdienst en de coördinator waardeerden de opzet van Van Tijen, maar

architect and a single housing association (fig. 30).¹³⁰ In view of the size and nature of the project only well-known architects were invited to participate. As stated, Oud declined. Those who did accept were: M. Dudok, B. Bijvoet, B. Merkelbach, J.M. van den Broek (with J.B. Bakema), W. van Tijen and Th. Lammers (housing for the 'underprivileged'). The Housing Department stated explicitly that the architect can exert considerable influence on the entire plan, whereby the architectonic and town-planning standard may be raised.¹³¹ Instead of a supervisor a coordinator (B. Merkelbach) was appointed for this suburb. In the general plan as conceived by the Urban Development Division (fig. 31), the centre consisted mainly of high-rise buildings, with low buildings surrounding it. Even before an architect had been engaged, difficulties had also arisen between the Housing Department and the Urban Development Division about the latter's proposed parcelling in the south-west – the neighbourhood for which Van Tijen was later to take responsibility. The objectives of the Housing Department to the proposed parcelling system were: the complicated basic layout, short blocks and hence too many side-facades (= more expensive), many different dwelling types due to the varying orientation of the blocks, complicated corner arrangements, connecting passages that were wholly impracticable from a financial point of view, and too much communal greenery in proportion to private garden space.¹³² When Van Tijen accepted the commission for this section (formally he was commissioned by the housing association Rochdale) he was under the impression that a personal contribution was expected of him. The requirements of the housing construction programme did not raise serious problems for Van Tijen. The 'standard dwellings of minimum dimensions' to which Oud objected so strongly had been the subject of a study undertaken during the war by Van Tijen together with Van den Broek and others, in the state-appointed working group devoted to 'efficient housing construction'. But the urban planning situation did prove problematical to Van Tijen. Not only did he agree with the Housing Department's objections to the complicated parcelling system, he also wanted to realize the neighbourhood idea in the area assigned to him.¹³³ One way of doing this was to stimulate the commitment of the residents in order to strengthen the community spirit, for instance by using the space between the housing blocks for vegetable gardens. And Van Tijen wanted the neighbourhood to have its own centre, its own 'high-street' with stores, tradesmen and workshops; all this was to give the neighbourhood – in this case that of the housing association Rochdale – a distinct character of its own.¹³⁴ Thus the identity of the city-dweller would be determined by the sequence family, neighbourhood, suburb, city. Indeed, Van Tijen initially wanted to design a more traditional type of dwelling: the single-family house (with pitched roof), although he abandoned this idea later on. The Housing Department and the coordinator appreciated Van Tijen's concept, but Van Eesteren did not agree with the alterations to the parcelling. The lengthy discussions between Van Eesteren and Van Tijen resulted in a compromise which neither of them was really satisfied with (fig. 32).¹³⁵ Van Eesteren's wish to raise the projected buildings along the north-south route could not be realized due to the restricted funds.¹³⁶ Other architects proved somewhat adaptable, but still there were instances of adjustments and corrections of adjustments by the Urban Development Division. In the case of Van den Broek and Bakema's project, for instance, the architects wanted the parcelling-system to be less open.¹³⁷ The premises concerned were high-rise buildings, so that the parcelling proposed by the architects tended strongly towards the traditional closed housing block arrangement. Here too a

Van Eesteren was het niet eens met de veranderingen in de verkaveling. Na langdurige besprekingen tussen Van Eesteren en Van Tijen kwam er een compromis uit de bus, waar eigenlijk geen van beiden tevreden over was (afb. 32).¹³⁵ De wens van Van Eesteren om de geplande bebouwing langs de N-Z-verbindingen te verhogen, kon niet gerealiseerd worden wegens de beperkte financiële middelen.¹³⁶

Andere architecten bleken wat meegaander, maar toch was er hier en daar sprake van wijzigingen en correcties op wijzigingen door Stadsontwikkeling. Bij het project van Van den Broek en Bakema bijvoorbeeld wilden de architecten nog meer geslotenheid in de verkaveling brengen.¹³⁷ Het betrof hier hoogbouw, zodat de door de architecten voorgestelde verkaveling erg in de richting van de traditionele gesloten blokbebouwing ging. Ook hier moest een compromis gezocht worden omdat Stadsontwikkeling niet accoord ging. In het ontwerp van Stadsontwikkeling waren lage winkelblokjes geprojecteerd aan de koppen van de noord-zuid stroken. In het uiteindelijk ontwerp zijn de winkels geconcentreerd in hoogbouw langs de Sam van Houtenstraat, met haaks daarop lange noord-zuid stroken met onderdoorgangen. De laagbouwblokjes daartussen met woningen vallen in het niet tegenover de omringende hoogbouw (afb. 33).

Nadat men onderling tot overeenstemming was gekomen over de woningbouwplannen, moest men nog in overleg treden met het Rijk over de aanneemsom. Dit werd oorzaak van enorme vertraging: het plan van Van Tijen zou in systeembouw (RBM) uitgevoerd worden, maar de prijs bleek aanvankelijk te hoog voor het Rijk, ook nadat de bouwer al sterk bezuinigd had.¹³⁸ Toen er uiteindelijk toch gebouwd kon worden, waren de bijdrageregelingen intussen zó veranderd, dat een andere verkaveling goedkoper zou zijn geweest.¹³⁹ Ingrijpende wijzigingen waren echter niet meer mogelijk, omdat – als gevolg van het voorheien – alle palen al in de grond zaten.

Een ander resultaat?

Voor het project van Van Tijen toont aan, dat er sinds Slotermeer niets wezenlijks veranderd was. Ook de ontwerpen van de architecten in Geuzenveld waren gebonden aan Rijksgoedkeuring en bijdrageregelingen. De architecten en Stadsontwikkeling kibbelden nog wat over de verkavelingen, maar voor zover daar enige vrijheid in genomen (of gelaten) was, sloeg dat weer terug op de woningen zelf: een ruimere verkaveling moest betaald worden met goedkopere woningen en andersom. Dat hier bekende architecten aan het werk geweest zijn weet men, omdat het ergens geschreven staat; kenmerkende architectuur vindt men er echter niet (afb. 34 t/m 37). Hierbij moet de aantekening gemaakt worden, dat dit gebrek aan 'markante' architectuur niet alleen te herleiden is tot de beperkte ruimte voor de architect. Het had ook te maken met de verandering van het karakter van de voormalig radicale architectuurstroming. Het geheel nieuwe denken over de inrichting van woning en stad, had aan het eind van de jaren dertig al zijn felheid verloren en ging na de oorlog op in de euforie van de wederopbouw.

De wijkgedachte vond ook onder architecten van het Nieuwe Bouwen aanhang. Ook als het niet om woningbouw ging, keerde bijvoorbeeld Van Tijen zich af van de zakelijkheid. In het A.H. Gerhardhuis in Slotermeer trachtte hij – zoals hij zelf zei – een soort huwelijk tussen beton en baksteen tot stand te brengen,¹⁴⁰ een handreiking naar Granpré Molière (Delftse School) (afb. 38).

compromise had to be found, because the Urban Development Division did not agree with their proposal. In the Division's design low shopping blocks were projected on the ends of the north-south orientated blocks. In the final design the shops were concentrated in high-rise buildings on the Sam van Houtenstraat, with perpendicularly sited long north-south blocks, with underpasses. The low, small housing blocks in between are dwarfed by the surrounding high-rise buildings (fig. 33).

After agreement had eventually been reached concerning the housing construction plans, it was still necessary to come to terms with the government about the contracting sum. This slowed everything down enormously. Van Tijen's plan was to have been carried out in systems building (RBM), but initially this was considered too expensive, even after the builders had cut down considerably on the estimated costs.¹³⁸ By the time construction could start the subsidy regulations had changed so much that a different parcelling system would have been cheaper.¹³⁹ However, major alterations were no longer possible because the foundation piles had already been placed throughout the area.

A different result?

Van Tijen's project in particular shows that basically nothing had changed since Slotermeer. The architectural designs in Geuzenveld, too, were subject to government approval and subsidy regulations. There was some controversy between the architects and the Urban Development Division concerning the parcelling systems, but such alterations as were possible all amounted to variations on the same theme: a more spacious layout could only be realized by means of cheaper dwellings, and vice versa. That well-known architects were involved here is no more than a fact on paper: distinctive architecture is not to be found (figs. 34-37).

However, this lack of 'characteristic' architecture cannot be imputed exclusively to the restrictions imposed on the architects. It also had to do with the changes that had taken place in the formerly radical architectural movement. The new ideas about the design of housing and urban planning had already lost their momentum by the end of the 1930s, and after the war they were readily absorbed within the general euphoria of reconstruction. The neighbourhood concept met with support among the architects of the Nieuwe Bouwen, too. Van Tijen, for instance, did not relinquish functionalism only where housing construction was concerned. In the A.H. Gerhardhuis in Slotermeer he sought to achieve, as he put it, a sort of 'marriage between concrete and brick'¹⁴⁰ – a homage to Granpré Molière (Delft School) (fig. 38).

Slotervaart

Systems building

The construction of housing in Slotervaart, the third suburb outside the projected ring-railway to be developed, was undertaken in a period when the government actively pursued a policy aimed at quantity while cutting costs of material and skilled labour. From 1954 on systems building received an extra impulse thanks to the exclusion of systems-built dwellings from the annual contingent (the maximum number of dwellings to be constructed in a year) assigned to the municipalities. In the case of the larger municipalities the contingents of dwellings to be constructed according to traditional methods were usually too small, so that the possibility of producing systems-built dwellings was generally welcomed. In order to ensure the continuity of employment in the systems-building sector (and to keep the factory in production), contracts spanning several years were signed – at the instigation of the government. Thus the systems builders were guaranteed an annual share in the municipal construction programmes.¹⁴¹

Slotervaart Systeembouw

De woningbouw in Slotervaart, de derde wijk buiten de ontworpen ringspoorbaan, viel in een periode, waarin het Rijk zijn op kwantiteit en beperking van kosten, materiaal en geschoolde arbeidskrachten gebaseerde beleid in versterkte mate doorvoerde. Vanaf 1954 kreeg de systeembouw een extra stimulans, omdat woningen in systeembouw buiten de jaarlijks aan de gemeenten toegekende contingenten (= het maximum aantal te bouwen woningen per jaar) gesteld werden. Voor de grote gemeenten waren de contingenten voor de traditionele bouw meestal te klein, zodat de mogelijkheid tot extra woningen in systeembouw wel aangegrepen werd. Om de systeembouwers een continuïteit te garanderen (noodzakelijk om een fabriek te laten draaien) werden er – op instigatie van het Rijk – continu-contracten afgesloten over een aantal jaren, waarin de systeembouwers van een jaarlijkse afzet in die gemeenten verzekerd werden.¹⁴¹ Een ander aspect van het Rijkswoningbouwbeleid was het stimuleren van de particuliere bouw als onderdeel van de wederopbouwpolitiek. De gesubsidieerde bouw werd als tijdelijk beschouwd en gesteund, zolang de particuliere bouw zich nog niet had hersteld.

De Gemeenteraad neemt kennis van het uitbreidingsplan. In Slotervaart werd een iets andere procedure gevolgd voor de uitbreidingsplannen. Men maakte een begin met het herstel van de democratische besluitvorming door een zogenaamd schetsplan-in-onderdelen of voorlopig uitbreidingsplan (met voorlopige bebouwingsvoorschriften) aan de Raad aan te bieden. De Raad kon zich nu uitspreken over de hoofdlijnen van het toekomstig uitbreidingsplan vóórdat er gebouwd zou worden.¹⁴² Deze maatregel was óók genomen, omdat in Slotervaart voor het eerst de particuliere bouw een flink aandeel van de totale woningbouw zou gaan vormen, en de Raad deze bouwplannen niet van tevoren beoordeelde (zoals bij woningwetbouw het geval was).¹⁴³ De indiening van het voorlopig uitbreidingsplan bleek echter al weer rijkelijk laat. De plannen voor ± 1400 woningen waren al gereed, de heipalen voor bijna het gehele terrein zaten al in de grond en ± 800 woningen waren al in aanbouw.¹⁴⁴ Er was dus niet veel meer aan het plan te veranderen.

Het plan ondervond felle kritiek en er werd zelfs gepleit voor het aantrekken van andere stedenbouwkundigen, *waardoor dan wellicht eens een andere geest in de uitbreidingsplannen van Amsterdam tot uiting zal kunnen komen.*¹⁴⁴ Maar met die maatregel zou er niet veel veranderen, want de kritiek op het plan betrof de door de Woningdienst doorgevoerde bezuinigingen op de kwaliteit van de woningbouw.

Vooraf de kritiek op de herhalingsbouw was groot. Het betrof hier verschillende woningblokken, die eerder in Slotermeer en Geuzenveld waren gebouwd. De Woningdienst legitimeerde dit door te verwijzen naar de opgelopen achterstand in Geuzenveld.

Kritiek kwam er ook op het plan een extra slaapkamer in de onderhuizen te maken.¹⁴⁵ Hierop stond een extra subsidie van het Rijk, maar de verdiepinghoogte in deze bergruimte (2.40m) was strijdig met de bouwverordening (2.70m). Men vreesde dat de voorlopige bebouwingsvoorschriften bij het uitbreidingsplan een soort tweede bouwverordening zouden gaan worden (alleen de bouwverordening was rechtsgeldig). De in het plan opgenomen smalle woningen bevestigden die angst. Door het Rijk werden deze woningen geaccepteerd als 'experimentele woningbouw' (bijvoorbeeld de 'zaagtandwoningen' van F.J. van Gool aan de A. Snoekstraat e.o., gebouwd in 1959) (afb. 39).

Another aspect of the government's housing construction policy was the encouragement of private building within the general framework of the reconstruction policy. Subsidized building was regarded as a temporary measure, and supported as such for as long as it took private construction enterprise to recover from the stagnation of the war years.

The Municipal Council informs itself of the expansion plan *The procedure that was followed for the development of Slotervaart was slightly different. The first step towards restoring democratic decision-making was taken by submitting a so-called 'scheme-in-components', or 'provisional expansion plan' (with provisional building regulations) to the Council. The members of the Council thus had an opportunity to express their opinion on the future expansion plan before construction started.*¹⁴² *This measure had also been taken because it was the first time that private building would have a considerable share in the total housing construction programme, and these building plans did not have to be assessed by the Council before execution.*¹⁴³ *However, the provisional expansion plan was once again submitted at a very late stage. The plans for ± 1400 dwellings were already complete, and foundation piles had been placed virtually throughout the area. Some 600 dwellings were already under construction,*¹⁴⁴ *so there was not much room left for possible alterations to the plan.*

*The plan aroused bitter criticism, there was even talk of engaging other urban planners, whereby perhaps a different spirit might find expression in the expansion plan of Amsterdam.*¹⁴⁴ *But even that would not have made very much difference, because the objections to the plan concerned the Housing Department's attempts to economize on the quality of the dwellings. The repetition of previous designs aroused particularly severe criticism: various housing blocks that had been built in Slotermeer and Geuzenveld were simply to be repeated. The Housing Department countered this criticism by pointing to the delays that had been incurred in Geuzenveld. Objections were also raised to the planned extra bedroom in the ground-floor dwellings.*¹⁴⁵ *This meant an extra subsidy from the government, but the height of the basement space (2.40 m) did not correspond with that stipulated in the building regulations (2.70 m). It was feared that the provisional building regulations that were applied in the expansion plan would become the norm (only the building ordinance was legally binding). The inclusion of a number of too narrow dwellings only added to these fears. The proposal to build these dwellings had been accepted as 'experimental housing construction' (e.g. the 'serrated dwellings' of F.J. van Gool on the A. Snoekstraat built in 1959) (fig. 39).*

Private building and the Urban Development Division *It looked as if the Housing Department's monopoly would be broken at last thanks to the large share of private building in this plan. The power of the Housing Department was, after all, confined to low-rental Housing Act dwellings. That the Housing Department was not entitled to interfere with housing in the private sector was due to the Amsterdam Municipality's strict division of labour between Public Works and the Housing Department dating from 5 September 1930.*¹⁴⁶ *But the Housing Department was not in favour of returning to the old arrangement, arguing that the private building sector, too, needed expert advice on matters of housing (to be supplied by the Housing Department itself).*¹⁴⁷ *The Housing Department eventually agreed that the Urban Development Division should determine the housing construction programme in the private building sector. The Housing Department would assume full responsibility again in the next area to be developed.*¹⁴⁸ *The fact that the private builders constructed only middle-*

De particuliere bouw en Stadsontwikkeling.

Het monopolie van de Woningdienst leek in Slotervaart doorbroken te kunnen worden door het grote aandeel van de particuliere bouw in dit plan. De macht van de Woningdienst was immers gebonden aan de woningwetbouw. Dát de Woningdienst zich niet met de particuliere bouw mocht bemoeien, was geregeld in de gemeenteverordening van 5 september 1930, waarin de taken van Publieke Werken en de Woningdienst nauwkeurig afgebakend waren.¹⁴⁶

Maar de Woningdienst bleek niet meer terug te willen naar de oude taakverdeling en gebruikte het argument dat ook voor de particuliere bouw een deskundige op het gebied van de volkshuisvesting nodig was (de Woningdienst zelf).¹⁴⁷ Uiteindelijk ging de Woningdienst ermee accoord, dat Stadsontwikkeling het woningbouwprogramma van de particuliere bouw bepaalde. In de volgende wijk zou de Woningdienst weer alles in handen nemen.¹⁴⁸

Omdat particulieren alleen middenstandswoningen bouwden, ontstond er voor Stadsontwikkeling ook op financieel gebied ruimte, die werd benut om 'echte' hoogbouw (meer dan vier woonlagen) te realiseren.

Hoogbouw was zowel onder architecten als binnen de Gemeentelijke diensten halverwege de jaren-50 nog een controversieel onderwerp. Sinds de instelling van de gemeentelijke Commissie voor den hoogen bouw in 1929, die volgde op de propaganda voor hoogbouw van moderne architecten als J. Duiker en J.G. Wiebenga, waren er verschillende rapporten verschenen. Maar halverwege de jaren-50 was er nog nauwelijks hoogbouw uitgevoerd.

In een rapport van de directeur van Publieke Werken, dat vlak voor het begin van de bouw in Slotervaart aan de wethouder van Publieke Werken overhandigd werd, werden de bestaande opvattingen over hoogbouw geëvalueerd.¹⁴⁹ Geconcludeerd werd onder andere, dat hoogbouw voor gezinnen met kinderen verwerpelijk was, dat het vergeleken met eengezinswoningen weinig terreinbesparend was en dat het duurder was dan eengezinshuizen (en dus voor arbeiderswoningen niet geschikt). Aan de andere kant werd hoogbouw uit stedenbouwkundig oogpunt van belang geacht, terwijl het ook in een bepaald opzicht voor de volkshuisvesting aantrekkelijk zou zijn. Het leverde over het algemeen beter geconstrueerde en beter geoutilleerde woningen op.¹⁵⁰

In 1957 gaf de Woningdienst aan P. Zanstra de opdracht aan de noord-oostzijde van de Sloterplas woningwoningen in hoogbouw te ontwerpen (500-600 woningen). Het experiment mislukte, omdat het geld op een gegeven moment op was. Oorzaak daarvan was mede de vertraging die ontstaan was door onderlinge onenigheid.

Architect, supervisor en Woningdienst waren voor één langgerekt gebouw, in de lengte langs de plas, hetgeen Van Eesteren een *ramp* vond.¹⁵¹ Het werden uiteindelijk drie gebouwen, schuin op de Sloterplas georiënteerd (afb. 40). Een particulier werd opdrachtgever. In Slotermeer werd in 1958 de 'vrijgezellenflat' van Jan Rietveld en P.R. Bloemsma gebouwd (afb. 41).

In Slotervaart kwamen in 1959 de flats van J.F. Berghoef gereed, over het water gebouwd volgens het plan van Stadsontwikkeling (afb. 42). Dit betekende niet, dat de door Van Eesteren gewenste *verticale component* in Slotervaart als bepalend element in het stadsbeeld onbelemmerd doorgevoerd kon worden. Hoogbouw was vanwege zijn prijs afhankelijk van het aantal geplande middenstandswoningen. Koos men voor de bouw van een echte middenstandswijk, dat wil zeggen voor een concentratie van de middenstandswoningen, zoals in Slotervaart, dan moest ook de hoogbouw geconcentreerd worden. Hier en daar werd hoogbouw ook wel op

class housing gave the Urban Development Division a little more leeway, also financially, and the opportunity to realize 'real' high-rise buildings (more than four storeys) was promptly taken. High-rise building was still a controversial issue in the 1950s, both among architects and the municipal departments. Since the installation of the municipal 'High-rise Commission' in 1929 in response to the idea propagated by modern architects such as J. Duiker and J.G. Wiebenga, several reports on the subject had been published.

However, very few high-rise buildings had been erected by the mid-fifties. A report by the director of Public Works presented to the alderman for Public Works, just before construction in Slotermeer started, contained an evaluation of the current opinions on high-rise building.¹⁴⁹ Among the conclusions that were drawn was that high-rise building was not suitable for the accommodation of families, that it did not save very much space in comparison with single-family houses, and that the flats were more expensive than single-family houses (which made them unsuitable as workers' housing). On the other hand high-rise was considered important from an urbanistic standpoint, while it also had certain advantages from the popular housing standpoint – notably that the quality of the resulting dwellings tended to be higher.¹⁵⁰ In 1957 the Housing Department commissioned P. Zanstra to design high-rise workers' housing on the north-east side of the Sloterplas (500-600 dwellings).

The experiment failed because of financial difficulties, caused largely by the serious delays sustained as a result of internal conflicts. Architect, supervisor, and Housing Department were in favour of a single, elongated housing block lining the lake, which Van Eesteren considered a 'disaster'.¹⁵¹ In the end three blocks were constructed at a slanting angle to the shore of the lake (fig. 40). The commission was given out by a private organization. The 'bachelors' flats' designed by Jan Rietveld and P.R. Bloemsma were built in Slotermeer in 1958 (fig. 41). The following year J.F. Berghoef's flats were completed in Slotervaart, overlooking the water according to the plans of the Urban Development Division (fig. 42). This did not mean that the 'vertical component' advocated by Van Eesteren as a distinctive feature in the urban image could now be realized without further complications. Because of the high cost involved, high-rise building depended on the number of projected middle-class dwellings. If the decision was taken to build a truly middle-class neighbourhood, i.e. to concentrate middle-class housing in one area, as in Slotervaart, then the high-rise buildings would have to be concentrated, too.

Although some high-rise buildings were erected in 'distinctive' locations, such as Berghoef's flats on the Cornelis Lelylaan and Zanstra's apartments along the lake, the possibility offered by the eastern shore (the west side of Slotervaart) of establishing a link between the residential neighbourhood and the water was left unused.

The neighbourhood is now separated from the Sloterplas by a green belt.

The importance that the Urban Development Division attached to high-rise building is further evinced by the numerous scale models that were produced by this body to illustrate the different proposals for Zanstra's flats along the lake (figs. 43-50). The planners were especially interested in the role of high-rise building in the urban image as a whole. That the location of high-rise buildings was evidently considered by prime importance may be viewed as an offshoot of the aesthetics of De Stijl. But on the other hand one is reminded of Berlage's approach to town-planning, with public buildings and squares forming the nucleus of the plan. In this new suburb of Amsterdam the Sloterplas serves as a huge square, visually bounded by high-rise buildings.

'markante' plaatsen toegepast, zoals de genoemde flats van Berghoef langs de Cornelis Lelylaan en de genoemde flats van Zanstra langs de plas.

Maar de gehele oostelijke oever (de westzijde van Slotervaart) is niet benut om een dergelijke verbinding tussen de woonwijk en het water te leggen. Nu is de wijk door een groenstrook gescheiden van de Sloterplas. Het water moet men zoeken.

Het grote belang, dat Stadsontwikkeling aan hoogbouw hechtte, blijkt onder andere uit de vele maquettes die door Stadsontwikkeling gemaakt zijn van de voorstellen voor de genoemde flats van Zandstra aan de plas (afb. 43 t/m 50). Het ging Stadsontwikkeling om de betekenis van hoogbouw voor het totale beeld van de stad. Dat de plaats van de hoogbouw kennelijk als zo belangrijk gezien werd, zou opgevat kunnen worden als een restant van Stijl-esthetiek. Maar anderzijds komt het dicht bij de stedenbouw van Berlage, waarin openbare gebouwen aan pleinen de kern van het plan vormden. In Nieuw West kreeg de Sloterplas betekenis als 'groot plein', visueel begrensd door hoogbouw.

Osdorp (en Buitenveldert)

Veranderingen in het stedenbouwkundig plan.

De uitvoering van de plannen Osdorp en Buitenveldert viel ongeveer in dezelfde periode. In Osdorp begon de woningbouw in 1958, in Buitenveldert een jaar later. Het grootste deel van de uitvoering van deze twee plannen heeft Van Eesteren niet meer meegemaakt als hoofd van Stadsontwikkeling. In 1959 werd hij opgevolgd door mevrouw J.H. Mulder.¹⁵² Dit betekende niet, dat er direct erg veel veranderde. De veranderingen die er plaats vonden, waren bepaald door andere omstandigheden.

Er was bijvoorbeeld meer tijd voor de ontwikkeling van een stedenbouwkundig plan. Op initiatief van L.H.J. Angenot (de Rotterdamse collega van Van Lohuizen) werd al in 1954 een werkgroep Osdorp ingesteld, waarin ambtenaren van de onderzoeksafdeling van Stadsontwikkeling zitting hadden. Doel was het opstellen van een stedenbouwkundig programma voor Osdorp. Dit initiatief hing deels samen met de verwachting, dat de woningnood snel zou afnemen, men dus te maken zou krijgen met een andere bevolkings-samenstelling en dus met een grotere invloed van Stadsontwikkeling.

Die bevolkings-samenstelling was van grote invloed op de verkaveling en bouwhoogte.¹⁵³ Van belang voor het karakter van de toekomstige wijk was ook de kwestie van de werkgelegenheid, voornamelijk met het oog op de verkeersverbindingen. Wanneer men niet koos voor werkgelegenheid, moest ook bekend zijn in welke richting het woon-werkverkeer zou lopen. Het bleek uit een enquête in Slotermeer bijvoorbeeld dat de meerderheid van de geënquêteerde inwoners van Slotermeer in de binnenstad werkte, in plaats van (zoals verwacht) in de havens ten noorden van de wijk.¹⁵⁴

Er is uiteindelijk een aantal belangrijke veranderingen doorgevoerd in de stedenbouwkundige opzet, vergeleken met de opzet in het plan-in-hoofdzaak. Een groot deel van het geplande groengebied in de wijk is bebouwd, en de geplande noord-zuid verbinding, dwars door Geuzenveld en Osdorp, die de Westelijke havens zou verbinden met de snelwegen ten zuiden van Amsterdam, is onderbroken in het hart van Osdorp (afb. 51, 52). Dit gebeurde op initiatief van H.G. Ouwerkerk die op die plaats een centrum ontwierp, dat zowel winkelgebied als cultureel centrum was, niet alleen voor Osdorp maar voor heel West. Dit centrum, met in de directe omgeving de Sloterplas, en de torenflats aan het water, geeft deze wijk een meer stedelijk karakter dan de voorgaande wijken (afb. 53).

Osdorp (and Buitenveldert)

Alterations to the urban development scheme

The plans for Osdorp and Buitenveldert were carried out in roughly the same period. Housing construction in Osdorp started in 1958, in Buitenveldert it started the following year. Fairly soon after implementation of these plans began, Van Eesteren resigned from the Urban Development Division. He was succeeded in 1959 by Mrs. J.H. Mulder.¹⁵² This did not have much effect on the realization of the plans – such changes as were made were due to other circumstances. There was, for instance, more time for the elaboration of a development plan. At the initiative of L.H.J. Angenot (Van Lohuizen's opposite number in Rotterdam) a 'working group Osdorp' had already been formed in 1954. The group included several staff members of the research section of the Amsterdam Urban Development Division, and was charged with drawing up an urban development programme for Osdorp. The decision to form this group was partly based on the expectation that the housing shortage would soon diminish, which in turn meant that the composition of the future population would be different and therefore that the Urban Development Division would have a greater say in the plans. The composition of the local population had considerable consequences for the decisions concerning parcelling and the height of the buildings.¹⁵³ Another factor of importance for the character of the future suburbs was employment, primarily with a view to transportation. If employment was not available locally, it had to be decided in which direction the traffic between home and work should be planned. A questionnaire that was sent round in Slotermeer, for instance, showed that (contrary to what had been expected) the majority of the residents worked in the city centre instead of in the harbours situated north of the suburb.¹⁵⁴

Ultimately it turned out that several important alterations on the level of town planning were made to the original master plan (figs. 51, 52). A large part of the projected green belt has been built up, and the planned north-south connection cutting straight across Geuzenveld and Osdorp and linking the harbours in the west with the motorways to the south of Amsterdam is now interrupted in the heart of Osdorp. This was done at the instigation of M.G. Ouwerkerk, who planned the centre of Osdorp as both a shopping precinct and a cultural centre – not merely for Osdorp for but the entire area of Amsterdam-West. This centre-function combined with the Sloterplas and the high-rise apartment buildings along the water gives the suburb a more urban character than the other new neighbourhoods (fig. 53). But even here the proximity of the lake has not been exploited to the full. The original plan to construct the through-road as an elevated highway running over the built-up area (like part of the Cornelis Lelylaan) was abandoned, so that it now separates the centre from the lake, while the part of the centre which is most favourably situated vis à vis the lake has been made into a parking lot. The formal status of this development plan was different from that of the previous ones. The Osdorp plan was not submitted for approval to the Provincial Executive or to the Crown, and so, legally, not a single allocation has been endorsed. This confirmed the existing trend in the treatment of urban development schemes: the expansion plan as such no longer constituted the legal basis for (housing) construction.

High-rise building and low-rental housing

Another striking feature of Osdorp is the large proportion of high-rise apartment buildings.¹⁵⁵ The most western part of Osdorp was constructed in a period when the government was strongly in favour of high-rise building (Bogaers memorandum, 1963). Even before then, in 1960, the first low-rental dwellings in high-rise buildings had been constructed

Toch is ook hier de aanwezigheid van het water niet ten volle benut. De doorgaande weg, die eerst op pijlers over de wijk heen zou lopen (zoals een deel van de Cornelis Lelylaan) loopt nu gelijkvloers en scheidt het centrum van de plas. En dát deel van het centrum, dat het meest gunstig gelegen is ten opzichte van de plas, wordt in beslag genomen door een parkeerterrein. De status van dit stedenbouwkundig plan was formeel anders dan de voorgaande plannen. Het plan van Osdorp is niet meer ter goedkeuring aangeboden aan gedeputeerde Staten of de Kroon, en dus ligt er wettelijk nog steeds geen enkele bestemming vast. Hiermee werd de bestaande tendens in de behandeling van uitbreidingsplannen bevestigd. Het uitbreidingsplan gold niet meer als wettelijke grondslag voor de (woning-)bouw.

Hoogbouw en woningwetwoningen.

Een ander opvallend aspect van Osdorp is het grote aandeel van de hoogbouw in de woningbouw.¹⁵⁵ Het meest Westelijk gelegen deel van Osdorp werd uitgevoerd in de periode waarin het Rijk een enorme stimulans gaf aan de hoogbouw (nota Bogaers, 1963). Daarvoor al, in 1960, kwamen in Osdorp de eerste woningwetwoningen in hoogbouw tot stand (gemeentearchitect F.J. van Gool) aan de Ookmeerweg. Van de mogelijkheden die hoogbouw bood, is de flat van J.P. Kloos aan het Dijkgraafplein in het uiterste Westen van Osdorp een goed voorbeeld, hoewel dit complex in een veel latere periode, dus onder andere omstandigheden, tot stand kwam (1970) (afb. 54). Het Nieuwe Bouwen, waar Kloos al voor de oorlog bij betrokken was, is in dit ontwerp nadrukkelijk aanwezig. Dit geldt zowel voor het zoeken naar nieuwe oplossingen voor het gebruik, als voor het principe een zo licht mogelijke constructie te ontwerpen. Dit is vooral in het trappenhuis en de galerij verwezenlijkt. De galerij van de flat 'zweeft', is los van de gevel, en 'bedient' twee verdiepingen tegelijk. Met de gebruikte materialen – betonblokken, profielen van verzinkt ijzer en golfplaat – is een open, lichte constructie bereikt, die verwijst naar bijvoorbeeld de Van Nellefabriek en de Bergpolderflat (afb. 55). Door het grote aandeel van de hoogbouw in Osdorp, ontstaat er in enkele gevallen een sterke contrastwerking tussen de moderne hoogbouw en de vaak traditionele rijtjeswoningen. Nadrukkelijker dan in Slotervaart is hier een verschil tussen 'arm' en 'rijk', want afgezien van de genoemde hoogbouw door Van Gool, veranderde er in Osdorp in de woningwetsector niet veel, waar weer hele complexen woningen uit Slotermeer werden herhaald. Nieuw was, dat enkele supervisors, waaronder Kloos, zich verzetten tegen de inperking van hun taak door de Woningdienst. Zij hekelden vooral het feit dat zij in de herhalingsbouw geen enkele verandering mochten aanbrengen, terwijl zij deze ontwerpen op een zeer laag peil vonden staan.¹⁵⁶ Het protest heeft niets veranderd.

Buitenveldert

Buitenveldert valt eigenlijk buiten het geschetste kader. Het behoort niet bij West en is anders van karakter. Het aandeel van de woningwetbouw is in Buitenveldert veel kleiner, niet omdat de woningnood verminderd was, maar omdat vastgehouden werd aan het in het AUP voorziene 'chique' karakter van de wijk als voortzetting van het bestaande 'luxe-kwartier' in Zuid. Het spreekt vanzelf, dat er hier op stedenbouwkundig gebied meer mogelijkheden waren. Hoewel hier meer sprake is van een chique buitenwijk dan van een 'stad' en Van Eesteren zelf niet bij de realisatie van deze wijk betrokken was, beantwoordde hij misschien nog wel het meest aan de opvattingen van Van Eesteren over het stadsbeeld. Hij woont er zelf, als-

on the Ookmeerweg (municipal architect F.J. van Gool). A good example of the possibilities offered by high-rise building is the block of flats designed by J.P. Kloos on the Dijkgraafplein in the extreme west of Osdorp, although this building was constructed in a much later period (1970), and therefore under very different circumstances (fig. 54). The influence of the Nieuwe Bouwen, in which Kloos was already involved before the war, is clearly manifest in this design, both in the interior spatial arrangements and in the lightness and clarity of the construction (which is especially noticeable in the staircases and the access gallery). The gallery appears to float, it is detached from the façade, and serves two floors. The materials – concrete blocks, profiles of zinc-iron and corrugated iron – all contribute to the openness and lightness of the construction, which recalls certain pre-war buildings such as the Van Nelle factory (fig. 55) and the Bergpolder flats. Due to the large proportion of high-rise building in Osdorp there is a particularly strong contrast to be seen here and there between modern high-rise and the predominantly traditional row-houses. There is a greater disparity in Osdorp than in Slotervaart between 'poor' and 'rich', because apart from the aforementioned high-rise apartment building by Van Gool, the low-rental dwellings saw very few innovations – indeed, entire complexes of dwellings were copied from Slotermeer. A new development, however, was that some of the supervisors, including Kloos, objected to the restrictions imposed on them by the Housing Department. They protested strongly about the fact that they were not entitled to make any alterations to designs that were repeated, even though they considered these designs to be of a very low standard.¹⁵⁶ Their protests, however, were to no avail.

Buitenveldert

Buitenveldert does not really fall within the scope of the urban development plans we have been concerned with until now. It does not belong to 'Amsterdam-West', and its character is also different. The proportion of low-rental dwellings is much smaller in Buitenveldert, not because of any significant change in the housing shortage, but because the planners adhered to the original intention formulated in the General Expansion Plan – which was to create an extension of the existing 'luxury quarter' of Amsterdam-Zuid. It is obvious, then, that there were more possibilities in Buitenveldert on the level of town-planning. Although this district is more like a high-class suburb than a city, and Van Eesteren was not involved in its realization, it probably comes closest to Van Eesteren's concept of the urban image. He lives there himself, as do several of his former colleagues.

Summary II

The General Expansion Plan, intended as a plan for the gradual, well-balanced expansion of Amsterdam up to the year 2000, served after the war as the basis for the speedy implementation of a housing construction programme. The housing shortage in Amsterdam reached endemic proportions after the war, and the circumstances under which dwellings had to be produced were highly unfavourable. Housing construction depended heavily on the government's economic policy, which meant that the government controlled both quantity and quality. Especially the quality of housing suffered from the government's economizing measures. Since low-rental dwellings were most in demand a great deal depended on the subsidization policies, which could change several times within the same year. The expansion plans were adapted to the housing programmes established in direct consultation with the government. The urban development plan lost its legal basis and hence its significance as a prerequisite for

mede enkele van zijn vroegere collega's.

Samenvatting II

Het Algemeen Uitbreidingsplan, bedoeld als een plan voor de geleidelijke, evenwichtige uitbreiding van Amsterdam tot aan het jaar 2000, is na de oorlog gebruikt als basis voor een in hoog tempo uitgevoerd woningbouwprogramma.

Na de oorlog was er in Amsterdam een enorme woningnood, maar de omstandigheden waaronder gebouwd moest worden, waren zeer ongunstig.

De woningbouw werd onderworpen aan de conjunctuurpolitiek van het Rijk, wat inhield dat het Rijk zowel kwantiteit als kwaliteit van de woningbouw onder zijn controle bracht. Op de kwaliteit van de woningbouw werd sterk bezuinigd. Omdat de vraag voornamelijk bestond uit woningwetwoningen, was men bovendien sterk afhankelijk van de soms per jaar enkele keren wisselende subsidiepolitiek van het Rijk. Het uitbreidingsplan werd afgestemd op de in directe onderhandelingen met het Rijk vastgestelde woningbouwprogramma's. Het stedenbouwkundig plan verloor zijn rechtskracht en dus zijn betekenis als voorwaarde voor volkshuisvesting. De Gemeenteraad werd bij deze procedure min of meer buiten spel gezet.

Deze gespannen verhouding tussen het stedenbouwkundig plan en het woningbouwprogramma werd weerspiegeld in de relatie tussen de Woningdienst en Stadsontwikkeling. De Woningdienst was opdrachtgever voor bijna alle woningbouw in de eerste gedetailleerde uitbreidingsplannen (Slotermeer en Geuzenveld). Deze dienst had zich tot taak gesteld binnen zo kort mogelijke tijd de woningnood op te heffen. Alle andere betrokkenen – architecten, supervisors, woningbouwverenigingen en andere gemeentelijke diensten – moesten zich richten op het maken van voor het Rijk aanvaardbare woningbouwplannen.

Stadsontwikkeling trachtte tegenover deze aanvallen op de kwaliteit van het stedenbouwkundig plan zoveel mogelijk het stadsbeeld te redden. Dit stadsbeeld vereiste onder andere een betrekkelijk vrije bepaling van de verhouding hoog-laag en van de verhouding bebouwd-onbebouwd (verkavelingen). Alleen in de latere plannen (Slotervaart en Osdorp) bleek wat dat betreft iets meer ruimte aanwezig, omdat hier ook de particuliere bouw (over het algemeen middenstandswoningen) aan bod kwam. Toch hield de grotere kans voor bijvoorbeeld hoogbouw hier niet in dat de stedenbouwkundige verhoudingen werkelijk vrij bepaald konden worden. Wáár hoogbouw kwam, en hoeveel was sterk afhankelijk van de regeringspolitiek (bijvoorbeeld: In het begin van de jaren zestig ging het Rijk hoogbouw stimuleren), het aandeel van de particuliere bouw, en de keuze voor concentratie of deconcentratie van 'klassen' bewoners.

Ook voor de architecten was in het plan niet veel eer te behalen. Zelfs waar bekende architecten aangetrokken waren, ontstond weinig markante architectuur. De eenvoud van deze architectuur heeft met het Nieuwe Bouwen niet veel meer te maken. Dit is zowel verklaarbaar uit de enge grenzen van de Volkshuisvesting, als uit het vrijwillig opgaan van de moderne architectuur in de euforie van de wederopbouw. Het Nieuwe Bouwen in architectuur en stedenbouw wordt aanpassingsarchitectuur, zodra de kritische houding ten opzichte van de bestaande functies losgelaten is. De verhouding tussen esthetiek en functie, opgevat als verhouding tussen ideaal en werkelijkheid moet, – en hierin is West een voorbeeld – steeds leiden tot een onderschikking van het ontwerp aan de *bestaande* maatschappelijke werkelijkheid. Het ontwerp wordt dan iets 'terzijde'.

Helma Hellinga

popular housing, and the powers of the Municipal Council in this sphere were thus severely curtailed.

The discrepancies between the development plan and the housing programme were reflected in the strained relations between the Housing Department and the Urban Development Division. The Housing Department acted as commissioning agent for nearly all the construction of housing in the first detailed expansion plans (Slotermeer and Geuzenveld); its chief aim being to produce as many dwellings as quickly as possible to alleviate the housing shortage. All the other parties concerned – architects, supervisors, housing associations and the municipal departments – had to acquiesce in housing construction plans that were acceptable to the government. The Urban Development Division tried to counter these attacks on the quality of the urban development plan by safeguarding the urban image as much as possible. For the retention of the urban image it was necessary, for instance, to allow a certain flexibility in decisions concerning the ratio between high-rise and low buildings, and of that between open spaces and built-up sites (parcelling). It was only in the later plans (Slotervaart and Osdorp) that there was more flexibility on this score because of the share of private housing construction (mostly middle-class dwellings). But even though the circumstances were more favourable in many respects, and notably in respect of high-rise building, this did not mean that there was a true freedom of choice where the urbanistic proportions were concerned. Not only the location and the number of high-rise buildings depended to a very large extent on government policy (in the early sixties, for instance, the government stimulated high-rise building) but also the share of the private building sector and whether or not it was decided to concentrate 'classes' of inhabitants depended on such factors.

There was little scope for the architects, too, within the plan. Even the participation of leading architects did not result in the realization of distinctive architecture. The simplicity of the architectural environment had little to do with the Nieuwe Bouwen. This may be explained both by the narrow margins permitted by the Ministry of Popular Housing and by the fact that the principles of modern architecture were so readily absorbed within the euphoria of reconstruction after the war. Once the critical attitude towards the existing urban functions had been abandoned, the Nieuwe Bouwen in architecture and town-planning alike became a matter of mere adjustment to circumstances. The relation between aesthetics and function, conceived as the relation between ideal and reality – exemplified in Amsterdam-West – had to lead to the subordination of design to the existing social reality. Design thus assumes the nature of an 'aside'.

Helma Hellinga

Noten

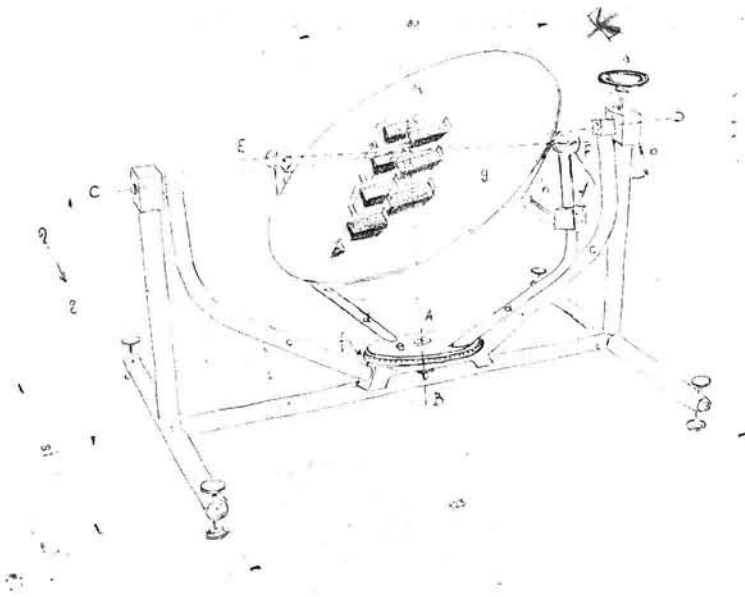
- 1 J.W. van Zundert, *Het bestemmingsplan, Alphen a/d Rijn 1980*, p. 22.
- 2 W.J. Bruyn, *Delegatie bij planvoorbereiding, Amsterdam 1976*, p. 26.
- 3 E. Ottens, *Ik moet naar een kleinere woning omzien want mijn gezin wordt te groot*, Amsterdam 1975, p. 113.
- 4 *Gemeentebblad*, 1935, afd. II, p. 1187.
- 5 Zie voor ledenlijst: P. de Ruyter, 'Over de opkomst van de moderne stedeboou en planologie 1870-1945', *Akt, 2* (1980), p. 16.
- 6 S.J. van Embden, *Amsterdam's Toekomstige Gedaante*, Amsterdam, 1931, inleiding.
- 7 Groep Groot Amsterdam en NIVS, *Het Uitbreidingsplan van Groot Amsterdam, Haarlem 1926*.
- 8 Zie noot 7, p. 6.
- 9 Zie noot 7, p. 2.
- 10 Zie noot 7, p. 17-18.
- 11 Zie noot 7, p. 25-29.
- 12 Groep Groot-Amsterdam en NIVS, *Amsterdam's toekomstige ontwikkeling*, Haarlem 1926.
- 13 Zie noot 12, p. 6.
- 14 Zie noot 12, p. 5.
- 15 *Rapport van de tuinstadcommissie*, Amsterdam 1929, p. 17.
- 16 Zie noot 15, p. 23.
- 17 *Gemeentebblad*, 1928, afd. II, p. 226.
- 18 Zie noot 2, p. 34.
- 19 *Gemeentebblad*, afd. II, p. 229.
- 20 *Gemeentebblad*, 1928, afd. I, p. 29.
- 21 *Gemeentebblad*, 1928, afd. II, p. 251.
- 22 H. van der Weijde, *Het werk van mr. Dirk Hudig*, Alphen a/d Rijn 1970, p. 22.
- 23 L.H.J. Angenot, 'Schets van de eerste kwart eeuw stedebooukundig onderzoek in Nederland', *Stedeboou en Volkshuisvesting*, 3 (1973), p. 88 e.v.
- 23a Russell Sage Foundation (dir. Th. Adams), *Regional Survey of New York and its Environs*, verschenen tussen 1924 en 1931.
- 24 R. Roegholt, *Amsterdam in de 20e eeuw*, deel I, Amsterdam 1976, p. 83.
- 25 Gastcollege C. van Eesteren, *Kunsthistorisch Instituut Amsterdam*, januari 1980.
- 26 *Algemeen Uitbreidingsplan, Nota van Toelichting*, Amsterdam 1934, p. 29.
- 27 Zie noot 26, p. 18.
- 28 Zie noot 26, p. 37.
- 29 Zie noot 26, p. 143.
- 30 Zie noot 26, p. 59.
- 31 Zie noot 26, p. 31.
- 32 Zie noot 26, p. 33.
- 33 Zie noot 26, p. 86.
- 34 Zie noot 26, p. 33.
- 35 Zie noot 26, p. 14.
- 36 *Rapport verkeersintensiteit Osdorp*, 1956, arch. SO.
- 37 *Gemeentebblad*, 1935, afd. II, p. 1171 ev.
- 38 *Gemeentebblad*, 1935, afd. I, p. 1336, en *gemeentebblad*, afd. II, p. 1155.
- 39 *Gemeentebblad*, 1935, afd. II, p. 1183.
- 40 Zie noot 39, p. 1189.
- 41 Zie noot 39, p. 1209.
- 42 Zie noot 2, p. 134.
- 43 Gemiddelde woningbezetting = gemiddeld aantal bewoners per woning. Volgens PW zou dit in 1960 3.53 zijn, volgens de WD 3.12. PW rekende op een jaarlijkse toename van 1890 gezinnen, de WD op 3000. Over een periode van tien jaar bedroeg dit verschil ± 10.000 woningen!
- 44 Brief directeur Woningdienst aan wethouder Volkshuisvesting, 12 juni 1953, arch. WO.
- 45 Zie noot 26, p. 17.
- 46 C. van Eesteren, 'De stadsontwikkeling van Amsterdam', *Mededelingen an de directie van de tuinbouw*, 1958, n. 10, p. 561.
- 47 Brief wethouder van Onderwijs aan wethouder PW, 13 juli 1935, arch. SO.
- 48 Zie noot 47.
- 49 *Gemeentebblad*, 1935, afd. I, p. 885.
- 50 *Gemeentebblad*, 1935, afd. II, p. 1206.
- 51 Zie noot 50, p. 1208.
- 52 Zie noot 50, p. 1208.
- 53 Zie noot 50, p. 1206.
- 54 Zie noot 50, p. 1192.
- 55 Zie noot 50, p. 1215.
- 56 Bebouwingsvoorschriften horen dus bij één uitbreidingsplan in onderdelen. Ze zijn te onderscheiden van de Bouwverordening, die op het hele gebied van de Gemeente betrekking heeft.
- 57 Notulen vergadering hoofden van dienst, 17-12-1936, arch. SO.
- 58 Brief directeur BWT aan wethouder PW, 23-11-1938, arch. SO.
- 59 Notulen vergadering Vaste Commissie voor de uitbreidingsplannen, 6 febr. 1939, over ontwerp-uitbeidingsplan Sloterveer, arch. SO.

Notes

- 1 J.W. van Zundert, *Het bestemmingsplan, Alphen a/d Rijn 1980*, p. 22.
- 2 W.J. Bruyn, *Delegatie bij planvoorbereiding, Amsterdam 1976*, p. 26.
- 3 E. Ottens, *Ik moet naar een kleinere woning omzien want mijn gezin wordt te groot*, Amsterdam 1975, p. 113.
- 4 Municipal papers, 1935, section II, p. 113.
- 5 See for membership list: P. de Ruyter, 'Over de opkomst van de moderne stedeboou en planologie 1870-1945', *Akt, 2* (1980), p. 16.
- 6 S.J. van Embden, *Amsterdam's Toekomstige Gedaante*, Amsterdam 1931, introduction.
- 7 Groep Groot Amsterdam and NIVS, *Het Uitbreidingsplan van Groot Amsterdam, Haarlem 1926*.
- 8 See note 7, p. 6.
- 9 See note 7, p. 2.
- 10 See note 7, pp. 17-18.
- 11 See note 7, pp. 25-29.
- 12 Groep Groot-Amsterdam and NIVS, *Amsterdam's toekomstige ontwikkeling*, Haarlem 1926.
- 13 See note 12, p. 6.
- 14 See note 12, p. 5.
- 15 Rapport van de tuinstadcommissie, *Amsterdam 1929*, p. 17.
- 16 See note 15, p. 23.
- 17 Municipal papers, 1928, section II, p. 226.
- 18 See note 2, p. 34.
- 19 Municipal papers, section II, p. 229.
- 20 Municipal papers, 1928, section I, p. 29.
- 21 Municipal papers, 1928, section II, p. 251.
- 22 H. van der Weijde, *Het werk van mr. Dick Hudig*, Alphen a/d Rijn 1970, p. 22.
- 23 L.H.J. Angenot, 'Schets van de eerste kwart eeuw stedebooukundig onderzoek in Nederland', *Stedeboou en Volkshuisvesting*, 3 (1973), pp. 88 ff.
- 23a Russel Sage Foundation (dir. Th. Adams), *Regional Survey of New York and its Environs*, published between 1924 and 1931.
- 26 General Expansion Plan, Explanatory Memorandum, *Amsterdam 1934*, p. 29.
- 27 See note 26, p. 18.
- 28 See note 26, p. 37.
- 29 See note 26, p. 143.
- 30 See note 26, p. 59.
- 31 See note 26, p. 31.
- 32 See note 26, p. 33.
- 33 See note 26, p. 86.
- 34 See note 26, p. 33.
- 35 See note 26, p. 14.
- 36 Rapport verkeersintensiteit Osdorp, 1956, archives UDD.
- 37 Municipal papers, 1935, section II, pp. 1171 ff.
- 38 Municipal papers, 1935, section I, p. 1336 and Municipal papers, section II, p. 1155.
- 39 Municipal papers, 1935, section II, p. 1183.
- 40 Municipal papers, 1935, section II, p. 1189.
- 41 See note 40, p. 1209.
- 42 See note 2, p. 134.
- 43 The average number of occupants to a dwelling was, according to PW in 1960, 3.53, according to the HD it was 3.12. PW counted on an annual increase of 1850 families, the HD on 3000. Over a period of ten years the difference amounted to $\pm 10,000$ dwellings!
- 44 Letter dir. HD to alderman for housing, 12-6-1953, archives HD.
- 45 See note 26, p. 17.
- 46 C. van Eesteren, 'De stadsontwikkeling van Amsterdam', *Mededelingen van de directie van de tuinbouw*, 1958, par. 10, p. 561.
- 47 Letter from alderman for education to alderman for PW, 13-7-1935, archives UDD.
- 48 See note 47.
- 49 Municipal papers, 1935, section I, p. 885.
- 50 Municipal papers, 1935, section II, p. 1206.
- 51 See note 50, p. 1208.
- 52 See note 50, p. 1208.
- 53 See note 50, p. 1206.
- 54 See note 50, p. 1192.
- 55 See note 50, p. 1215.
- 56 The building regulations therefore apply to one component-expansion-plan, as distinct from the Building Ordinance, which applies to the entire area of the Municipality.
- 57 Minutes of the meeting of the department heads, 17-12-1936, archives UDD.
- 58 Letter dir. BHI to alderman for PW, 23-11-1983, archives UDD.
- 59 Minutes of the meeting of the Permanent Commission for expansion plans, 6-2-1939, concerning draft expansion plan Sloterveer, archives UDD.
- 60 Letter dir. PW to alderman for PW, 27-3-1952; and the Explanatory Memorandum of the draft expansion plan 'tuinstad Sloterveer', 27-3-1952,

- 60 Brief directeur PW aan wethouder PW, 27-3-1952; en *Nota van Toelichting bij het ontwerp-uitbreidingsplan 'tuinstad Sloterveer'*, 27-3-1952, arch. SO.
- 61 *De Stijl*, VII, 79/84 (1927), p. 96.
- 62 C. van Eesteren, 'Moderne stedenbouwbeginzelen in de praktijk', *De Stijl*, VI, 10/11 (1925), p. 166.
- 63 *Idem*, p. 167.
- 64 P. Mondriaan, Neo-plasticisme, *i 10*, 1/1 (1927), p. 15.
- 65 Zie bijvoorbeeld P. Mondriaan, 'Natuurlijke en abstracte realiteit, Trialoog', *De Stijl*, III, 7 (1920), p. 60.
- 66 Zie noot 64, p. 15.
- 67 Th.K. van Lohuizen, *Het wetenschappelijk onderzoek in de stedenbouw*, openbare les, 31 januari 1940, p. 3.
- 68 Th.K. van Lohuizen, *De eenheid van het stedenbouwkundige werk*, Rotterdam 1948, p. 3.
- 69 C. van Eesteren, *De conceptie van onze hedendaagse nederzetting in cultuurlandschappen, hun verschijningsvorm en uitdrukking*, Amsterdam, 1948, p. 13.
- 70 Zie noot 69, p. 17.
- 71 Overigens lag de relatie met Van Doesburg gecompliceerder. Deze laatste had zich in de periode waarin de kennismaking met Van Eesteren plaats vond, openlijk van Mondriaan gedistantieerd, juist wegens diens afstandelijkheid tegenover de bestaande werkelijkheid.
- 72 Le Corbusier, *La Chartre d'Athènes*, Parijs 1941 (heruitgave Parijs, 1957).
- 73 F. Dal Co, De balans van de jaren dertig (1933-1940), in: *Architectuur en volkshuisvesting, Nederland 1870-1940*, Delft 1980, p. 156.
- 74 C. van Eesteren, 'De functionele stad', *de 8 en Opbouw*, 10/11 (1935), p. 107.
- 75 Tijdens het Congres van 1930 werd Van Eesteren tot voorzitter van de CIAM gekozen. Het was voor de eerste maal dat hij deelnam.
- 76 Zie noot 74, p. 105.
- 77 M. Steinmann, CIAM, *Dokumente 1928-1939*, Basel 1979, p. 116.
- 78 Zie noot 77, p. 117.
- 79 C. van Eesteren, 'De functionele stad', *de 8 en Opbouw*, 10/11 (1935), p. 118.
- 80 Brief 'de 8' aan L.S.P. Scheffer, 18-11-1938. arch. SO.
- 81 Verslag bijeenkomst 'de 8' en 'Opbouw' in de Zuiderkerk, Amsterdam, 2-3-1956, arch. B. Merkelbach, SAM/NDB.
- 82 Brief directeur Bouw en Woningtoezicht aan directeur PW 23-11-1938, arch. SO.
- 83 Zie noot 82.
- 84 Zie noot 2, p. 14-15.
- 85 Bosch en Lommer viel formeel niet onder het AUP, omdat het AUP pas in 1939 door de Kroon werd goedgekeurd.
- 86 Verslag 'Commissie prijsvraag Bosch en Lommer', 8-8-1940, arch. B. Merkelbach, SAM/NDB.
- 87 'De 8', 'Gemeentebestuur en stadsuitbreiding', *de 8 en Opbouw*, (1939), p. 249.
- 88 W. van Tijen, *de 8 en Opbouw* (1937), p. 158.
- 89 Nota van Toelichting bij het ontwerp-uitbreidingsplan-in-hoofdzaak Sloterveer, maart 1952, arch. PW.
- 90 Brief directeur PW aan wethouder PW, 2-5-1941, arch. SO.
- 91 Brief GS Noord-Holland aan B en W van Amsterdam, 27-10-1948, arch. PW.
- 92 J. Nycolaas, *Volkshuisvesting*, Nijmegen 1974, p. 87.
- 93 J.J. van der Velde, *De stadsontwikkeling van Amsterdam 1939-1967*, Amsterdam 1968, p. 123;
- 94 Zie noot 93, p. 221.
- 95 Nota van toelichting bij het ontwerp-uitbreidingsplan-in-hoofdzaak Sloterveer, maart 1952, arch. SO.
- 96 Zie noot 95.
- 97 C. van Eesteren, 'Frankendaal, een woonbuurt in de Watergraafsmeer te Amsterdam', *Forum*, 6/7 (1952), p. 189.
- 98 Het meest invloedrijke werk op dit gebied was: A. Bos, *De stad der toekomst, de toekomst der stad*, Rotterdam 1946.
- 99 Zie noot 97, p. 188-189.
- 100 Zowel de heer J.D. Riethof (oud-medewerker van het onderzoeksbureau van SO), als mevrouw J.H. Mulder ontkenen, dat er van enige invloed van de wijkgedachte sprake was. Vooral de heer Riethof zag de kosten van de verkaveling als doorslaggevende factor.
- 101 Concept-brief directeur PW aan wethouder PW, 29 maart 1954, arch. SO.
- 102 Zie noot 93, p. 388.
- 103 Brief directeur PW aan directeur WD, 23-9-1950, arch. SO.
- 104 Notulen bespreking Woningdienst-Federatie, 30 jan. 1952, arch. WD.
- 105 Notulen bespreking wethouder PW, directeur PW, SO, WD, stadsbouwmeester B. Merkelbach, corporaties, over Slotervaart, 4-12-1958, arch. SO.
- 106 Brief directeur PW aan wethouder PW, 13-3-1958, arch. SO.
- 107 Notulen bespreking WD en SO over Sloterveer D, 22-11-1951 arch. SO.
- 108 Brief directeur PW aan wethouder PW, 13-3-1958, arch. SO. En Brief directeur WD aan wethouder PW, 17-10-1951, arch. PW.
- 109 Brief directeur WD aan wethouder PW, 17-10-1951, arch. PW.
- 110 Aantekening SO bij brief directeur WD aan wethouder PW, 17-10-1951, arch. UDD.
- 61 *De Stijl*, VII, 79/84 (1927), p. 96.
- 62 C. van Eesteren, 'Moderne stedenbouwbeginzelen in de praktijk', *De Stijl*, VI 10/11, (1925), p. 166.
- 63 Loc. cit., p. 167.
- 64 P. Mondriaan, 'Neo-plasticisme', *i 10*, 1/1 (1927), p. 15.
- 65 See e.g. P. Mondriaan, 'Natuurlijke en abstracte realiteit, Trialoog', *De Stijl*, III, 7 (1920), p. 60.
- 66 See note 64, p. 15.
- 67 Th.K. van Lohuizen, 'Het wetenschappelijk onderzoek in de stedenbouw', public lecture, 31 January 1940, p. 3.
- 68 Th.K. van Lohuizen, De eenheid van het stedenbouwkundige werk, Rotterdam 1948, p. 3.
- 69 C. van Eesteren, De conceptie van onze hedendaagse nederzettingen in cultuurlandschappen, hun verschijningsvorm en uitdrukking, Amsterdam 1943, p. 13.
- 70 See note 69, p. 17.
- 71 The relationship with Van Doesburg, however, was more complex. At the time when the meeting with Van Eesteren took place, Van Doesburg had openly dissociated himself from Mondriaan because of the latter's detachment from existing reality.
- 72 Le Corbusier, La Chartre d'Athènes, Paris 1941 (reprinted Paris 1957).
- 73 F. Dal Co, 'De balans van de jaren dertig (1933-1940)', Architectuur en volkshuisvesting, Nederland 1870-1940, Delft 1980, p. 156.
- 74 C. van Eesteren, 'De functionele stad', *De 8 en Opbouw*, 10/11 (1935), p. 107.
- 75 Van Eesteren was elected chairman of CIAM at the 1930 Congress. It was the first time that he participated.
- 76 See note 74, p. 105.
- 77 M. Steinmann, CIAM, Dokumente 1928-1939, Basel 1979, p. 116.
- 78 See note 77, p. 117.
- 79 C. van Eesteren, 'De functionele stad', *De 8 en Opbouw*, 10/11 (1935), p. 118.
- 80 Letter from 'De 8' to L.S.P. Scheffer, 18-11-1938, Archives UDD.
- 81 Report of the meeting of 'De 8' and 'Opbouw' in the Zuiderkerk, Amsterdam. 2-3-1956. Archives B. Merkelbach, SAM/NDB.
- 82 Letter dir. BHI to dir. PW, 23-11-1938, archives UDD.
- 83 See note 82.
- 84 See note 2, pp. 14-15.
- 85 Bos en Lommer was not formally included in the General Expansion Plan, because it was only approved by the Crown in 1939.
- 86 Report of the committee for the competition Bosch en Lommer, 8-8-1940, archives B. Merkelbach, SAM/NDB.
- 87 'De 8, Gemeentebestuur en stadsuitbreiding', *De 8 en Opbouw* (1939), p. 249.
- 88 W. van Tijen, *De 8 en Opbouw* (1937), p. 158.
- 89 Explanatory notes of the draft master plan Sloterveer, March 1952, archives PW.
- 90 Letter dir. PW to alderman PW, 2-3-1941, archives UDD.
- 91 letter from Provincial Executive Noord-Holland to Municipal Executive of Amsterdam, 27-10-1948, archives PW.
- 92 J. Nycolaas, *Volkshuisvesting*. Nijmegen 1974, p. 87.
- 93 J.J. van der Velde, De stadsontwikkeling van Amsterdam 1939-1967, Amsterdam 1968, p. 123.
- 94 See note 94, p. 221.
- 95 Explanatory notes of the draft master plan Sloterveer, March 1952, archives UDD.
- 96 See note 95.
- 97 C. van Eesteren, 'Frankendaal, een woonbuurt in de Watergraafsmeer te Amsterdam', *Forum*, 6/7 (1952), p. 189.
- 98 The most influential work in this field was: A. Bos, *De stad der toekomst, de toekomst der stad*, Rotterdam 1946.
- 99 See note 97, pp. 188-189.
- 100 Both J.D. Riethof (formerly on the staff of the UDD research section) and J.H. Mulder denied that the neighbourhood idea exerted any influence. The former in particular emphasized the parcelling costs as the decisive factor.
- 101 Draft letter from dir. PW to alderman PW, 29-3-1954, archives UDD.
- 102 See note 93, p.388.
- 103 Letter dir. PW to dir. HD, 23-9-1950, archives UDD.
- 104 Minutes of discussion between the HD and the Federation, 30-1-1952, archives HD.
- 105 Minutes of discussion between alderman PW, the directors of PW, UDD, HD, City Architect B. Merkelbach, corporations, on the subject of Slotervaart, 4-12-1958, archives UDD.
- 106 Letter dir. PW to alderman PW, 13-1-1958, archives UDD.
- 107 Minutes of meeting between HD and UDD on Sloterveer D, 22-11-1951, archives UDD.
- 108 Letter dir. PW to alderman PW, 13-3-1958, archives UDD, and letter director HD to alderman for PW, 17-10-1951, archives PW.
- 109 Letter director HD to the alderman for PW, 17-10-1951, archives PW.
- 110 Comment of UDD on letter dir. HD to ald. PW, 17-10-1951, archives PW.
- 111 Minutes meeting preparation building plans Sloterveer, 3-2-1951, archives UDD.
- 112 Minutes of discussion of section F Sloterveer between

- 1951, arch. PW.
- 111 Notulen vergadering voorbereiding bouwplannen Sloterveer, 3-2-1951, arch. SO.
- 112 Notulen bespreking deel F. Sloterveer tussen supervisor /ISO/WD/architecten/corporaties, 29-3-1952, arch. SO.
- 113 Notulen Comm. van Bijstand in het beheer der volkshuisvesting, 14 maart 1951, arch. WD.
- 114 Brief Amstels Bouwvereniging aan de leden, 22-2-1939, arch. B. Merkelbach, SAM/INDB.
- 115 De particuliere bouwers werden vertegenwoordigd door de 'vakgroep woningbouw voor de markt', een onderdeel van de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie. Zie 'werkwijze bij het inschakelen van de bouwondernemers voor den bouw van 22500 woningen te Amsterdam, direct na den oorlog', stencil, arch. SO.
- 116 Bespreking WD, PW, BWT, SO, 3-8-1951, arch. SO.
- 117 Instructie voor de supervisors, z.j., arch. SO.
- 118 Brief J.P. Kloos, C. Wegener Sleswijk, H.T. Zwiers aan directeur WD, 7-1-1958, arch. WD.
- 119 Notulen bespr. SO, WD, Federatie, supervisor, deel A, 13-1-1951, arch. SO.
- 120 Notulen bespr. Subcomm. Nieuwe Stad, 25-6-1951, arch. SO.
- 121 Zie noot 120.
- 122 Notulen bespr. Sloterveer A, 13-4-1951, arch. SO.
- 123 De BNA stelde dit *onvolledig architectenwerk* aan de orde in een brief aan de leden van de Kring Amsterdam op 21 maart 1952, arch. SO.
- 124 Bijvoorbeeld op een vergadering tussen WD en SO 13-1-1951, was afgesproken dat de verkaveling niet meer veranderd kon worden, arch. SO.
- 125 Anoniem, Twee steden, twee stijlen, *De Volkskrant*, 28 januari 1954.
- 126 *De Volkskrant*, 10 februari 1954, p. 4. Duplexwoningen zijn eengezinswoningen van twee verdiepingen, tijdelijk in gebruik door twee gezinnen.
- 127 Verslag van de bijeenkomst van 'de B' en 'Opbouw', Zuiderkerk, Amsterdam, 2 maart 1956.
- 128 Brief J.J.P. Oud aan J.F.A. Alozerij, 23-1-1952, arch. WD.
- 129 Zie J. Nycolaas, *Volkshuisvesting*, Nijmegen 1974, p. 78-79.
- 130 C. Wegener Sleswijk maakte als voorzitter van het Kringbestuur Amsterdam van de BNA bezwaar tegen dergelijke omvangrijke opdrachten, omdat hierdoor verstarring ten nadele van de volkshuisvesting zou dreigen. Enige maanden later accepteerde hij zelf de opdracht voor een deel van Geuzenveld. Telegram Kringbestuur BNA aan B en W, z.j., arch. WD.
- 131 Algemene bespreking Geuzenveld, 17 juni 1953, arch. WD.
- 132 Kort verslag van de voorbereiding tuinstad Geuzenveld, z.j., arch. WD.
- 133 Notulen bespreking tuinstad Geuzenveld, 18 mei 1953, arch. WD.
- 134 Zie noot 133.
- 135 W. van Tijen, Een boekenkast opgeruimd, *Plan 9* (1970), p. 74.
- 136 Notulen bespreking Geuzenveld, 1 september 1953, arch. WD.
- 137 Bespreking 17 juni 1953, arch. WD.
- 138 Bespreking 9 januari 1954.
- 139 Brief redactie Vrije Volk aan directeur WD, 20 sept. 1955.
- 140 Zie noot 135, p. 70.
- 141 Zie noot 129, p. 76-77.
- 142 Brief directeur PW aan wethouder PW, 29 maart 1954, arch. SO.
- 143 Gemeenteblad, 1954, afd. I, p. 445.
- 144 Gemeenteblad, 1954, afd. II, p. 436.
- 145 Gemeenteblad, 1954, afd. II, p. 1195. Onderhuis: parterre van flats, (bijna) zonder ramen, bedoeld als berguimte. Geïntroduceerd in Bosch en Lommer. In de hele uitbreiding toegepast.
- 146 Gemeenteblad, 1930, afd. I, p. 1549.
- 147 Brief directeur PW aan wethouder PW, 26 juli 1954, arch. WD.
- 148 Brief directeur WD aan directeur PW, 25 juni 1954, arch. WD.
149. Rapport van directeur PW aan wethouder PW, 10 februari 1954, arch. SO.
- 150 Zie noot 149, p. 22-23.
- 151 Brief WD aan wethouder VHV, 7 januari 1954, arch. WD.
- 152 Van Lohuizen had al in 1953 de afdeling SO verlaten.
- 153 Notulen werkgroep Osdorp, 2 februari 1954, arch. SO.
- 154 Notulen werkgroep Osdorp, 21 juli 1954, arch. SO.
- 155 Het aandeel van de hoge bouw (6 bouwlagen en meer) bedroeg voor de verschillende wijken in procenten van het totaal aantal woningen: Sloterveer 10,6, Geuzenveld 1,5, Slotervaart 8,3, Osdorp 26,5 en Buitenveldert 29. Zie noot 2, p. 15.
- 156 Brief J.P. Kloos, C. Wegener Sleswijk en H.T. Zwiers aan PW, 7 januari 1958, arch. WD.
- Supervisor/UDD/HD/architects/corporations*, 29-3-1952, archives UDD.
- 113 Minutes 'Comm. van Bijstand in het beheer der volkshuisvesting', 14-3-1951, archives HD.
- 114 Letter Amstels Bouwvereniging to members, 22-2-1939, archives B. Merkelbach, SAM/INDB.
- 115 The private builders were represented by a section of the statutory trade organization. See 'werkwijze bij het inschakelen van de bouwondernemers voor den bouw van ± 1500 woningen te Amsterdam. direct na den oorlog', mimeograph, archives UDD.
- 116 Meeting HD, PW, BHI, UDD, 3-8-1951, archives UDD.
- 117 Instructions for the supervisors, n.d., archives UDD.
- 118 Letter J.P. Kloos, C. Wegener Sleswijk, H.T. Zwiers, to the dir. HD, 7-1-1958, archives HD.
- 119 Minutes discussion UDD, HD, Federation, Supervisor, section A, 13-1-1951, archives UDD.
- 120 Minutes discussion Subcomm. Nieuwe Stad, 25-6-1951, archives UDD.
- 121 See note 110.
- 122 Minutes discussion Sloterveer A, 13-4-1951, archives UDD.
- 123 The Association of Dutch Architects (BNA) discussed this 'incomplete architects' work' in a letter to the members of the Kring Amsterdam dated 21-3-1952, archives UDD.
- 124 At a meeting of the HD and UDD on 13-1-1951, e.g., it had been agreed that no further alterations could be made to the parcelling; archives UDD.
- 125 Anon., 'Twee steden, twee stijlen', *De Volkskrant*, 28-1-1954.
- 126 *De Volkskrant*, 10-2-1954, p. 4. Duplex dwellings are two-storey single-family houses, temporarily occupied by two families.
- 127 Report of the meeting of 'De B' and 'Opbouw', Zuiderkerk, Amsterdam, 2-3-1956.
- 128 Letter J.J.P. Oud to J.F.A. Alozerij, 23-1-1952, archives HD.
- 129 See J. Nycolaas, *Volkshuisvesting*, Nijmegen 1974, pp. 78-79.
- 130 C. Wegener Sleswijk, chairman of the Kring Amsterdam of the BNA objected to such large-scale commissions, because he feared that the rigidity might be to the detriment of popular housing. A few months later he accepted the commission himself for part of Geuzenveld. Telegram Amsterdam section of BNA to the Municipal Executive, n.d., archives HD.
- 131 General meeting on Geuzenveld, 17-6-1953, archives HD.
- 132 Brief report of the preparatory discussions Geuzenveld, n.d., archives H.D.
- 133 Minutes discussion garden city Geuzenveld, 18-5-1953, archives HD.
- 134 See note 133.
- 135 W. van Tijen, 'Een boekenkast opgeruimd', *Plan 9* (1970), p. 74.
- 136 Minutes discussion Geuzenveld, 1-9-1953, archives HD.
- 137 Meeting 17-6-1953, archives HD.
- 138 Meeting 9-1-1953.
- 139 Letter editors Vrije Volk to dir. HD, 20-9-1955.
- 140 See note 135, p. 70.
- 141 See note 129, pp. 76-77.
- 142 Letter dir. PW to alderman PW, 29-3-1954, archives UDD.
- 143 Municipal papers 1954, section I, p. 445.
- 144 Municipal papers 1954, section II, p. 436.
- 145 Municipal papers, 1954, section II, p. 1195. Ground-level: almost window-less, intended as storage. Introduced in Bosch en Lommer, and applied throughout the expansion.
- 146 Municipal papers, 1930, section I, p. 1549.
- 147 Letter dir. PW to alderman PW, 26-7-1954, archives HD.
- 148 Letter dir. HD to dir. PW, 25-6-1954, archives HD.
- 149 Report of dir. PW to alderman PW, 10-2-1954, archives UDD.
- 150 See note 149, pp. 22-23.
- 151 Letter HD to alderman for Housing, 7-1-1954, archives HD.
- 152 Van Lohuizen had already left the division in 1953.
- 153 Minutes working group Osdorp, 2-2-1954, archives UDD.
- 154 Minutes working group Osdorp, 21-7-1954, archives UDD.
- 155 The share of high-rise (6 storeys and over) in the different neighbourhoods, in percentages of the total number of dwellings: Sloterveer 10.6, Geuzenveld 1.5, Slotervaart 8.3, Osdorp 26.5, and Buitenveldert 29. See note 2, p. 15.
- 156 Letter J.P. Kloos, C. Wegener Sleswijk and H.T. Zwiers to PW, 7-1-1958, archives HD.

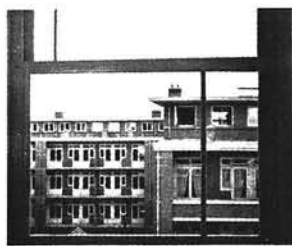
Zonne-apparaat, kort na de Tweede Wereldoorlog ontwikkeld door de Technische Hogeschool Delft op grond van een oorspronkelijk ontwerp van G.J. Bruijns (Stadsontwikkeling Amsterdam).
Sun-device, developed shortly after the Second World War by the Delft Technical University after an original design by G.J. Bruijns (Urban Development Amsterdam).

16
 Amsterdam 1982.

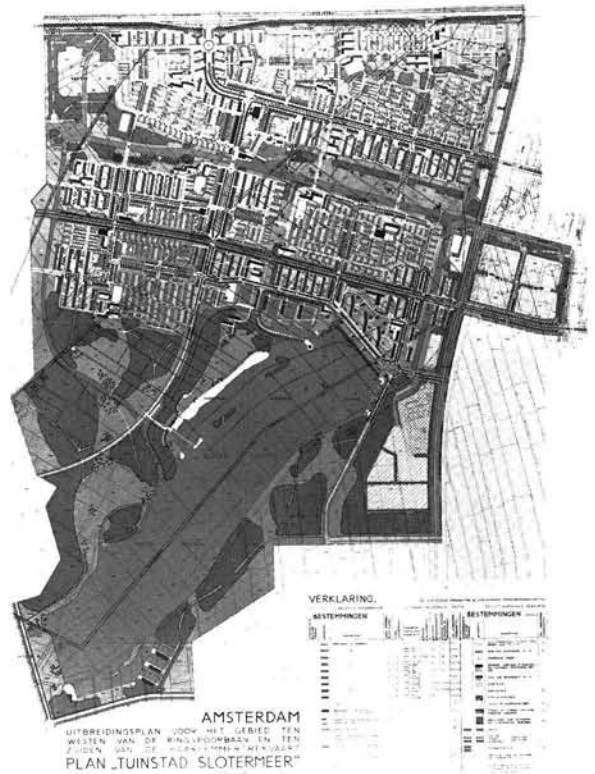
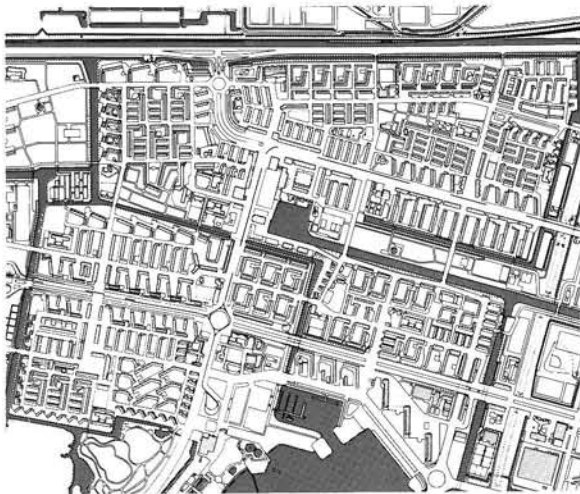
17
 Woningen langs de Einsteinweg, Amsterdam. Foto 1983.
Dwellings along the Einsteinweg.

ONBEVOEGDEN BEPALEN HET
KARAKTER DER NIEUWE WIJKEN

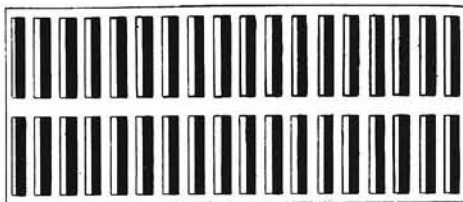

18
Pagina uit de 8 en Opbouw 1939.
Page from de 8 en Opbouw 1939.

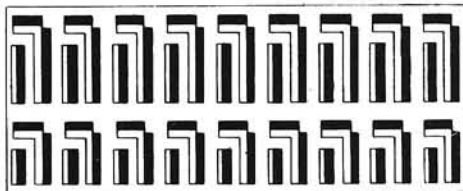

VERKLARING.

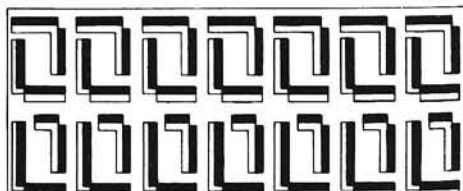
BELEGGINGEN	BELEGGINGEN
1. ...	1. ...
2. ...	2. ...
3. ...	3. ...
4. ...	4. ...
5. ...	5. ...
6. ...	6. ...
7. ...	7. ...
8. ...	8. ...
9. ...	9. ...
10. ...	10. ...
11. ...	11. ...
12. ...	12. ...
13. ...	13. ...
14. ...	14. ...
15. ...	15. ...
16. ...	16. ...
17. ...	17. ...
18. ...	18. ...
19. ...	19. ...
20. ...	20. ...
21. ...	21. ...
22. ...	22. ...
23. ...	23. ...
24. ...	24. ...
25. ...	25. ...
26. ...	26. ...
27. ...	27. ...
28. ...	28. ...
29. ...	29. ...
30. ...	30. ...
31. ...	31. ...
32. ...	32. ...
33. ...	33. ...
34. ...	34. ...
35. ...	35. ...
36. ...	36. ...
37. ...	37. ...
38. ...	38. ...
39. ...	39. ...
40. ...	40. ...
41. ...	41. ...
42. ...	42. ...
43. ...	43. ...
44. ...	44. ...
45. ...	45. ...
46. ...	46. ...
47. ...	47. ...
48. ...	48. ...
49. ...	49. ...
50. ...	50. ...

45,6 PERCELEN PER Hg.

42,1 PERCELEN PER Hg.

42,6 PERCELEN PER Hg.

20
Slotermeer, Amsterdam 1982.

19
Uitbreidingsplan-in-onderdelen
Slotermeer, Amsterdam 1939.
Expansion plan in components
Slotermeer, Amsterdam 1939.

20a
Stadsontwikkeling, studie van
verkavelingen tijdens de oorlog.
Urban Development Division,
study of parcelling systems during
the war.

21
B. Merkelbach, Ch. Karsten en
P.J. Elling, Frankendael,
Amsterdam 1949. Verkavelingsplan
mevr. J.H. Mulder, Tuinarchitecte
Mien Ruys.
*Parcelling plan Ms. J.H. Mulder,
landscape gardener Mien Ruys.*

22
Westelijk deel van Slotermeer,
Amsterdam. Foto 1975.
*Western section of Slotermeer,
Amsterdam.*

23
Heipalen voor woningbouw langs
de Slotermeerlaan, Slotermeer,
Amsterdam. Foto 1953.
*Foundation piles for housing
construction on the
Slotermeerlaan, Amsterdam.*

24
A. Evers, G.J.M. Sarlemijn en
L. Peters, Amsterdam ± 1954.
Woningbouw in het gebied tussen
de Burgemeester de Vlugtlaan en
het Gerbrandypark.
*Housing construction in the area
between Burgemeester de
Vlugtlaan and Gerbrandy Park.*

25
Burgemeester de Vlugtlaan,
Slotermeer, Amsterdam ± 1953.
Systeembouw, ontworpen door
J.F. Berghoef (rechts). Het
woongebouw daartussen, in
traditionele bouw, is van A. Staal,
Foto 1954.
*Systems building designed by
J.F. Berghoef (right). The housing
block in between, built according
traditional methods, is by A. Staal.*

26
M.J. Granpré Molière, Noordzijde,
Slotermeer, Amsterdam 1957.
Rooms-katholieke kerk.
Roman Catholic Church.

27
G.H.M. Holt, E. de Roodestraat,
Bos en Lommer, Amsterdam 1953.
Rooms-katholieke kerk.
Roman Catholic Church.

28
B.T. Boeyinga, Bos en Lommer
Lommerweg, Bos en Lommer,
Amsterdam 1954.
Gereformeerde kerk.
Dutch Reformed Church.

29
P. Zanstra, L. Couperusstraat,
Slotermeer, Amsterdam 1962.
Hervormde kerk.
Dutch Reformed Church.

33

J.H. van den Broek en
J.B. Bakema, gebied ten zuiden
van de Sam van Houtenstraat/
Geuzenveld, Amsterdam 1957.
*Area south of the Sam van
Houtenstraat, Geuzenveld.*

35

W. van Tijen, A. Kuiperlaan,
Rotterdam 1934.
Galerijflat Bergpolder.
Gallery flats Bergpolder.

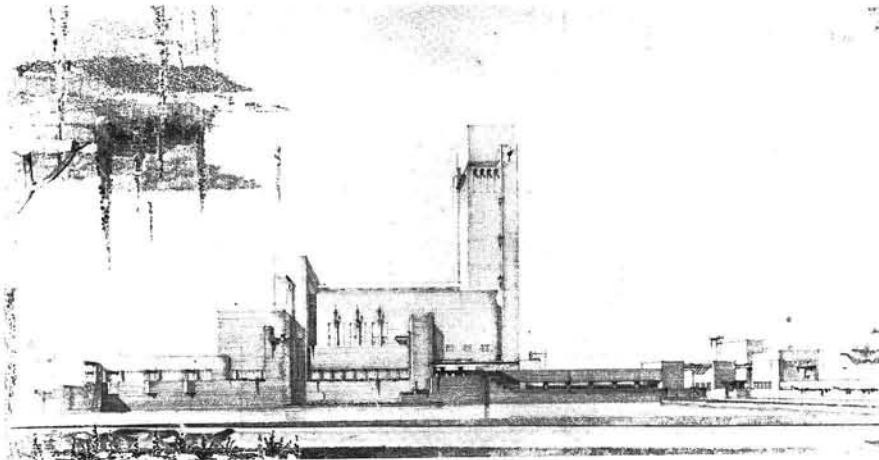
34

W. van Tijen, Van Karnebeekstraat,
Geuzenveld, Amsterdam 1958.

36
W.M. Dudok, Cort van der
Lindenkafe, Geuzenveld,
Amsterdam 1957.

37
W.M. Dudok, Hilversum 1924.
Ontwerp raadhuis.
Design town hall.

38
W. van Tijen, Sloterveerlaan,
Sloterveer, Amsterdam 1959.
A.H. Gerhard huis.

39
F.J. van Gool, Slotervaart,
Amsterdam 1960.

40
P. Zanstra, Slotermeer,
Amsterdam 1960-61.
Flatgebouwen.

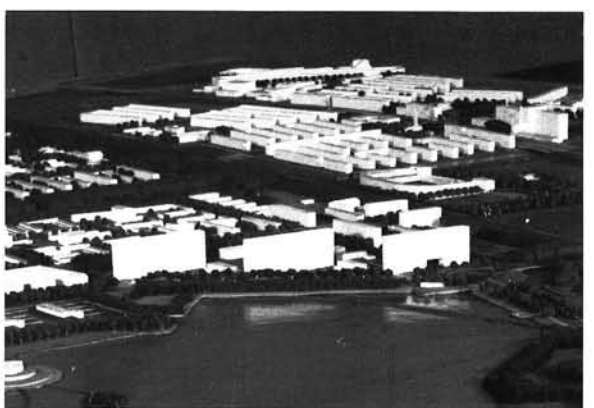
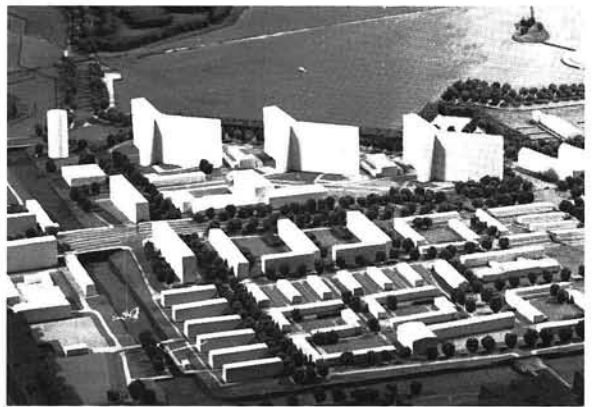

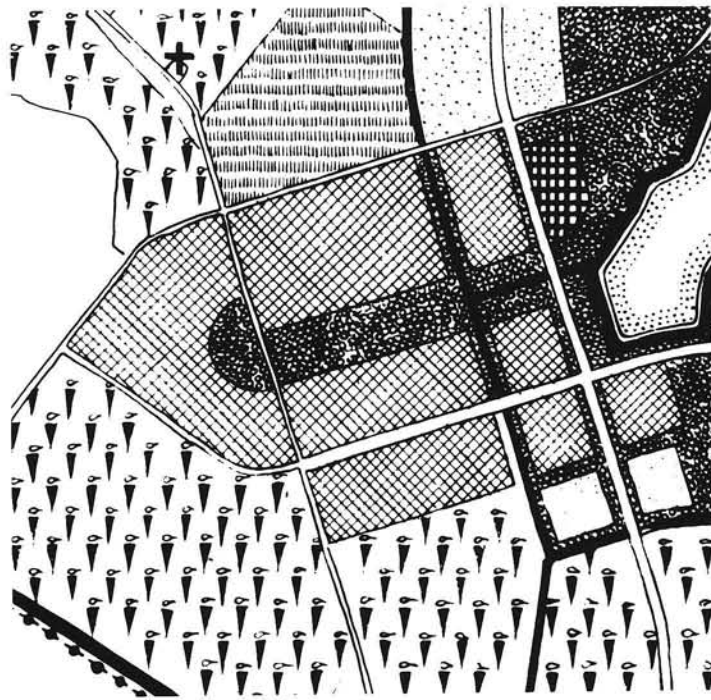
41
J. Rietveld, P.R. Bloemsma,
H. Koningsbergerstraat,
Slotermeer, Amsterdam 1958.
Vrijgezellenflat.

42
J.F. Berghoef, Comeniusstraat,
Slotervaart, Amsterdam 1959.

43-50
Maquettes, gemaakt door
Stadsontwikkeling, van de
verschillende voorstellen voor de
hoogbouw aan de noordzijde van
de Slotterplas, 1955 en 1956.
*Maquettes, made by the Urban
Development Division, of
proposals for high-rise buildings
on the north side of the
Slotterplas, 1955 and 1956.*

51
Osdorp, zoals gepland in het
Algemeen Uitbreidingsplan van
Amsterdam, 1935.
*Osdorp, as projected in the
General Expansion Plan of
Amsterdam, 1935.*

52
Osdorp, Amsterdam 1982.

53
Hoogbouw langs de plas, Osdorp,
Amsterdam. Foto 1983.
*High-rise buildings along the lake,
Osdorp, Amsterdam.*

54
 a. en b.
 J.P. Kloos, Dijkgraafplein, Osdorp,
 Amsterdam 1970.
 Woningbouw.
 a. and b.
 Apartment-building

55
 J.A. Brinkman en L.C. van der
 Vlugt, Van Nelleweg, Rotterdam
 1926-30.
 Van Nelle fabriek.
 Van Nelle Factory.

Publieke Werken (D. Slebos),
Slotermeer, Amsterdam 1966.
Uitbreiding 1980.
Extension 1980.

Inleiding¹

Volgens het manifest van de Amsterdamse architectengroep 'de 8' uit 1927 was de plattegrond het uitgangspunt bij de verbetering van de volkswoning. Echter, in de recente literatuur waarin het Nieuwe Bouwen aan de orde komt, worden plattegronden zelden afgebeeld, laat staan besproken.²

Ditzelfde verschijnsel doet zich voor bij de behandeling van de CIAM (= Congrès Internationaux d'Architecture Moderne): terwijl de architecten van de CIAM de volkswoning, en vooral de indeling ervan, voldoende de moeite waard vonden om er hun tweede congres aan te wijden (*Die Wohnung für das Existenzminimum*, Frankfurt, 1929), is in de literatuur die tot nu toe over de CIAM verschenen is, de nadruk op het vierde CIAM-congres (1933) over de stedenbouw komen te liggen.³

Gezien de plaats die er in het tijdschrift *de 8 en Opbouw* (1932-1942) ingeruimd werd voor het interieur en het meubel, waren deze een volwaardig onderdeel van de bezigheden van de functionalistische⁴ architecten. Uit de recente literatuur echter zou de indruk kunnen ontstaan dat het de autonoom-artistieke aspecten van de architectuur waren, naast de stedenbouwkundige, waar de belangstelling indertijd naar uitging.

Vanwaar deze discrepantie tussen het huidige beeld van het Nieuwe Bouwen en dat in de toenmalige publikaties? Hypothetisch kan er een aantal verklaringen gegeven worden. Ten eerste: het Nieuwe Bouwen heeft zich voor iedereen zichtbaar gemanifesteerd in de stedenbouw.

Met name het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam en de uitwerking ervan gelden als het voorbeeld van een geslaagd project dat uit het Nieuwe Bouwen is voortgekomen.

Meubel en interieur daarentegen zijn minder op de voorgrond getreden, onder andere omdat massaproductie van meubels en andere interieuronderdelen niet tot stand gekomen is, zoals wel het ideaal was.

Bovendien was er binnen het Nieuwe Bouwen sprake van een ontwikkeling: zo maakten bijvoorbeeld de strakke, stalen buismeubelen uit de beginperiode plaats voor blank houten meubilair met rondere vormen. Blijkbaar was de term 'functioneel' ook als het om interieurs ging voor meer dan één uitleg vatbaar.

Daar komt bij dat de Nederlandse architecten in de jaren twintig op het gebied van het interieur internationaal gezien een vooraanstaande plaats innamen. Dat is niet meer het geval in de jaren dertig en veertig toen de organische vormgeving, met Aalto en Eames als voornaamste vertegenwoordigers, de avant-gardistische fakkel overnam van Mies van der Rohe, Breuer, Oud en Stam.

Een tweede verklaring voor het huidige, eenzijdige beeld van het Nieuwe Bouwen ligt misschien in het ontstaan van specialismen, zowel binnen de architectuur als binnen de kunstgeschiedenis.

Toen hielden architecten zich met het gehele terrein van het bouwen bezig, inclusief het meubilair. De in die tijd begonnen opleidingen voor binnenhuisarchitect, waarbij Mart Stam en Johan Niegeman een belangrijke rol hebben gespeeld, hebben tot de specialisering bijgedragen.⁵ Binnen de kunstgeschiedschrijving is er meestal een duidelijke splitsing tussen degenen die zich met architectuur bezighouden en degenen die de geschiedenis van de stedenbouw bestuderen. Daarnaast zijn er mensen die zich enthousiast op meubels storten zonder dat ze zich

Introduction¹

According to the manifesto of the Amsterdam architects association 'de 8' of 1927, the ground plan formed the most important point of departure for the betterment of mass housing. In recent literature dealing with 'Nieuwe Bouwen' however, ground plans are seldom illustrated, let alone analyzed.²

*This same phenomenon occurs with respect to the treatment of the CIAM (= Congrès Internationaux d'Architecture Moderne): although the architects of the CIAM found mass-produced dwelling units, and especially their interior arrangement, of enough importance to devote their second congress to the subject (*Die Wohnung für das Existenzminimum*, Frankfurt, 1929), the literature on the CIAM which has appeared to date emphasizes the fourth CIAM congress (1933) on city planning.³*

*In the light of the space devoted to furniture and interior decoration in the magazine *de 8 en Opbouw* (1932-1942), these aspects of mass housing formed an important part of the activities of functionalist⁴ architects. Recent literature however tends to give the impression that aside from matters of city planning, it was primarily the purely aesthetic qualities of the architecture in which architects of that period were interested.*

How did this discrepancy between the present-day image of 'Nieuwe Bouwen' and that reflected in contemporary publications come to exist?

Hypothetically a number of explanations can be offered. Firstly, 'Nieuwe Bouwen' manifested itself most clearly in the area of city planning. In particular the General Expansion Plan for Amsterdam and its elaboration are considered the most successful project to have emanated from 'Nieuwe Bouwen'. Furniture and interior decoration on the other hand remain more or less in the background, one reason simply being that despite the ideal, mass production of furniture and other accoutrements of the interior never was realized.

Moreover, 'Nieuwe Bouwen' underwent certain developments; the angular steel tubular furniture of the early years made way for natural wood furniture with more rounded forms.

Apparently the term 'functioneel' was subject to more than one interpretation, also when it came to the interior. Furthermore, Dutch architects of the 1920's are internationally acclaimed in the field of interior decoration. This is no longer true of the 1930's and '40's, when organic design, with Aalto and Eames as its most prominent representatives, took over the torch of the avant-garde from Mies van der Rohe, Breuer, Oud and Stam.

A second reason for the modern one-sided view of 'Nieuwe Bouwen' can perhaps be found in the development of fields of specialization, both within architecture and within art history. During this period architects occupied themselves with all aspects of housing, including the furnishing of the interior.

Training courses for interior designers and decorators, which began to emerge at the time thanks to the efforts of, among others, Mart Stam and Johan Niegeman, also contributed to the rise of specialization.⁵

There is usually a clear division among art historians between those who occupy themselves with architecture and those who study the history of city planning. In addition, there are furniture enthusiasts who as often as not study these objects as art forms without asking themselves for what type of room these were intended.

And finally: perhaps the modern undervaluation of the interior and of furniture can also be explained by the fact that it is

afvragen in wat voor ruimtes deze gedacht waren. En ten derde: misschien is de huidige onderwaardering voor het interieur en het meubel ook te verklaren uit het feit dat bemoeienis hiermee veelal als vrouwenwerk, en dus minderwaardig, wordt gezien. In ieder geval heeft een geïntegreerde behandeling van het Nieuwe Bouwen, van stoel tot stad, tot nu toe niet plaats gehad. In het kader van dit artikel was niet meer mogelijk dan het aanstippen van enige aspecten op het gebied van plattegrond, interieur en meubel, waarbij de nadruk ligt op Amsterdam tot 1940. Een synthese van alle aspecten, waarbij ook aandacht wordt geschonken aan de ideologische componenten van de idealen van het Nieuwe Bouwen, laat helaas nog op zich wachten.

Ellinoor Bergvelt

Het Nieuwe Bouwen en de indeling van de arbeiderswoning

Inleiding

Het manifest van 'de 8' stelde:

*De 8 zegt het is niet uitgesloten schoon te bouwen, maar het ware beter voorshands leelijk te bouwen en doelmatig, dan parade architectuur op te trekken voor slechte platte gronden.*⁶

Hiermee zette de groep zich op felle wijze af tegen de architectuur van de Amsterdamse School, waarin immers de meeste nadruk werd gelegd op het exterieur van de woning, terwijl het interieur in veel gevallen werd aangepast aan de vormen van de gevel.⁷

'De 8' was juist van mening dat de plattegrond van de woning het voornaamste uitgangspunt voor de architect moest zijn.

Toch was ook al vóór de tijd van het Nieuwe Bouwen, omstreeks 1920, door enkele architecten het belang van een goede plattegrond en een juiste indeling van de arbeiderswoning naar voren gebracht. Zo kwamen bijvoorbeeld in de boekjes van de architect L. Zwiers de grootte, meest gunstige ligging, lichttoetreding en ventilatie van de verschillende vertrekken uitgebreid aan de orde. Begrippen als doelmatigheid, zon, licht en lucht blijken voor Zwiers van elementaire betekenis, maar daarnaast bleef ook 'de schoone vorm' voor hem belangrijk.⁸

Dit esthetische aspect werd in het manifest van 'de 8' radicaal van de hand gewezen. Zij streefden naar een zo efficiënt mogelijk ingedeelde woning, ontworpen op basis van uitvoerige functie-analyses.

Internationaal

In internationaal verband werden de nieuwe inzichten met betrekking tot de woningindeling op verschillende manieren aan het publiek gepresenteerd. Op de tentoonstelling bij het tweede CIAM-congres in 1929 te Frankfurt, georganiseerd rond het thema *Die Wohnung für das Existenzminimum*, werd een honderdtal oplossingen aangereikt voor de kleine, eenvoudige en goedkope arbeiderswoning. In zijn inleidende voordracht op het congres wees Gropius erop dat een mens slechts een minimum aan woonruimte nodig heeft, mits deze *betriebs-technisch richtig organisiert wird*.⁹

De ontwerpen voor de expositie werden geselecteerd op twee punten: een rationele ordening van de vertrekken en een zo economisch mogelijke plaatsing van de bedden.¹⁰ Er werden vier categorieën onderscheiden: eengezinswoningen, woningen voor twee gezinnen, etagebouw en 'bijzondere oplossingen'. Qua oppervlakte varieerden zij van 14,7 m² tot 91,2 m², waarbij het merendeel tussen 30 m² en 50 m² lag. Gezien de grote verscheidenheid in vorm en uiterlijk van de plattegronden is het duidelijk dat

usually women who attend to these aspects of housing, so that they are often considered inferior.

An integral approach to 'Nieuwe Bouwen', from the chair to the city as it were, has in any case yet to be developed.

Within the framework of this article it is not possible to do more than point out a few of the major characteristics of the ground plan, interior design and furniture, whereby the emphasis will fall on Amsterdam before 1940. A synthesis of all facets of 'Nieuwe Bouwen', including attention to the ideological components of its endeavors and goals, will unfortunately have to wait for some later date.

Ellinoor Bergvelt

'Nieuwe Bouwen' and the arrangement of the workers' dwelling

Introduction

*The manifesto of 'de 8' stated De 8 does not claim that it is impossible to design beautiful buildings, but that for the time being it is better to build ugly but functional than to erect showy buildings in front of poor ground plans.*⁶

*With this statement the group firmly rejects the architecture of the Amsterdam School, which placed the greatest emphasis on the exteriors of buildings and often accommodated the interior to the forms of the facade.*⁷ *'De 8' was of the opinion that the ground plan of a dwelling must be the most important point of departure for the architect.*

*Yet even before the time of 'Nieuwe Bouwen', in about 1920, a few architects had pointed out the importance of a good ground plan and the proper interior arrangement for workers' dwellings. For example, in the booklets he published, the architect L. Zwiers discussed at length such matters as the size, the most favorable location, the fall of light and the ventilation of the various rooms. Concepts such as functionality, sun, air and light seem to have been of elementary significance for Zwiers, but in addition to these 'beautiful form' still remained important to him.*⁸

This aesthetic aspect was entirely done away with in the manifesto of 'de 8'. The aim of the group was to develop a dwelling arranged as efficiently as possible, which was to be designed on the basis of thorough functional analyses.

International

*The new insights with respect to interior design were presented in various ways to the public in an international context. In the exhibition accompanying the second CIAM congress of 1929 in Frankfurt, organized around the theme *Die Wohnung für das Existenzminimum*, some hundred solutions to the problem of the small, simple and inexpensive workers' dwelling were offered. In the speech which opened the conference, Gropius pointed out that one needed only a minimum of living space, provided this was betriebstechnisch richtig organisiert.*⁹

*The designs for the exposition were selected on the basis of two criteria: a rational layout of the rooms and as economical as possible a placing of the beds.*¹⁰ *Four categories were distinguished: single-family dwellings, dwellings intended for two families, apartment buildings and 'special solutions'. In surface area the plans ranged from 14.7 m² to 91.2 m², the majority lying between 30 m² and 50 m². Given the great variety in form and appearance of the ground plans, it is clear that no consensus existed on the matter as yet.*

Two years previously, in 1927, a number of progressive architects including Gropius, Le Corbusier, Stam and Oud had already been given the opportunity of putting their ideas into practice, albeit in the form of middle-class dwellings.

*That occurred in the *Weissenhofsiedlung* in Stuttgart, which was built under the supervision of Mies van der Rohe as part of the exhibition *Die Wohnung*, organized by the 'Deutsche*

hierover nog geen eensgezindheid bestond.

Twee jaar eerder, in 1927, was een aantal vooruitstrevende architecten, onder wie Gropius, Le Corbusier, Stam en Oud, al in de gelegenheid gesteld hun ideeën in de praktijk te brengen, zij het in de vorm van middenstandswoningen. Dat was in de Weissenhofsiedlung te Stuttgart, die onder leiding van Mies van der Rohe gebouwd was als onderdeel van de tentoonstelling *Die Wohnung*, georganiseerd door de Deutsche Werkbund.¹¹ Van de deelnemende architecten was het vooral Le Corbusier die de indeling van de plattegrond op een onconventionele wijze benaderde: door het gebruik van verschuifbare tussenwanden konden verschillende vertrekken in zijn woningen tot één open ruimte worden samengevoegd (afb. 1). Een dergelijke vrije indeling werd mogelijk gemaakt door een – althans voor de woningbouw – tamelijk nieuwe bouwconstructie: de skeletbouw (in staal of gewapend beton), waardoor de muren van hun vroegere dragende functie werden ontheven. In Nederland had Rietveld al dankbaar van dit systeem gebruik gemaakt (Schröderhuis, 1924).¹² In deze periode werd in Duitsland onderzoek gedaan waarin onder meer door middel van looplijnen het 'woonverkeer' in kwalitatief verschillende woningen met elkaar werd vergeleken.¹³

Nederland

Soortgelijke studies werden ook in Nederland verricht, zij het enkele jaren later. Zo introduceerde de architect H. Leppla in *de 8 en Opbouw* van 1932 een nieuwe plattegrond die ontstaan was op grond van een nauwkeurige analyse van *de woonbehoefte van het gezin en het individu*.¹⁴ Ruim drie jaar later pleitte Mart Stam voor een plattegrond, gebaseerd op de dagindeling van de bewoners. Volgens zijn berekeningen waren de leden van een doorsnee-arbeidersgezin slechts enkele uren van de dag gezamenlijk thuis.¹⁵ Uitgaande van dit gegeven achtte hij het onjuist de arbeiderswoning star en onbeweeglijk te maken: *er zijn belangrijke gronden, die er toe dwingen de plattegrond zoo te maken, dat we de woning kunnen omgroeperen en anders indeelen al naar de behoeften van het betreffende uur van den dag*.¹⁶

Deze opvatting deelde Stam met vele andere architecten van het Nieuwe Bouwen. Zij leidde tot een indeling waarbij verschillende vertrekken een meervoudige bestemming kregen. Door middel van een beweegbare of glazen afscheiding kon bijvoorbeeld de ouderslaapkamer overdag bij het woongedeelte getrokken worden en bij gebruik van opklapbedden dienst doen als speel- of studieruimte voor de kinderen (afb. 2). In drie van de vier met een premie bekroonde inzendingen op de prijsvraag *Goedkope Arbeiderswoningen* (1933-1934) was een dergelijke plattegrond toegepast.¹⁷

Zoals vermeld kwam een met vouwanden te variëren indeling in de jaren twintig al voor bij architecten als Le Corbusier en Rietveld, maar bij hen was deze eerder ontstaan uit het streven naar een bepaalde ruimtewerking dan uit sociaal-economische overwegingen.

De meest geschikte ligging van de woning was volgens de architecten van het Nieuwe Bouwen die waarbij de woonkamer op het westen en de keuken en slaapvertrekken op het oosten georiënteerd waren. Wanneer dit niet mogelijk was, bleef nadrukkelijk de eis bestaan *dat elke nieuwe woning zonder uitzondering in alle woon- en slaapvertrekken gedurende een deel van den dag zon kan ontvangen*.¹⁸

Veel belang werd gehecht aan een indeling waarbij vanuit de keuken toezicht op de kinderen mogelijk was. De indeling en inrichting van de keuken zelf vormden eveneens een belangrijk punt van discussie.¹⁹ Door de nieuwe woonblokken van gemeenschappelijke

Werkbund.¹¹ *Of the participating architects it was Le Corbusier in particular who approached interior design in an unconventional manner: through the use of movable partitions various rooms in his dwellings could be joined to form one open space (fig. 1). A free arrangement of this type was made possible by a – at least for housing – rather new method of construction, namely the skeleton frame (made of steel or reinforced concrete), which relieved the walls of their former bearing function. In Holland Rietveld had already put this system to good use (Schröder House, 1924).*¹² *During this period research was done in Germany which, among other things, compared the 'traffic of living' for qualitatively different dwellings by analyzing patterns of movement.*¹³

Holland

*Similar studies were also done in Holland, although only a few years later. In de 8 en Opbouw of 1932 the architect H. Leppla introduced a new ground plan which was designed on the basis of a thorough analysis of the housing needs of the family and of the individual.*¹⁴

Some three years later, Mart Stam argued for a ground plan based on the daily schedule of the occupants. According to his calculations, members of the average family spent only a few hours a day together at home.¹⁵ He therefore considered it a mistake to make workers' dwellings static and inflexible: there are important reasons compelling one to design the ground plan in such a way as to make regrouping and rearranging of the living quarters possible in accordance with the needs of the particular hour of the day.¹⁶ Mart Stam shared this conception with many other 'Nieuwe Bouwen' architects. On these basic principles living quarters were designed in which various rooms could be used for more than one purpose. Movable or glass partitions for example allowed the master bedroom to function as general living space during the day (fig. 2). Through the use of wall-beds such rooms could serve as a play or study area for the children. Three of the four entries to the competition Inexpensive Workers' Dwellings (1933-1934) which were awarded a prize made use of such a ground plan.¹⁷

As stated above, interior designs which allowed for the rearrangement of space with the aid of movable partitions were employed as early as the 1920's by such architects as Le Corbusier and Rietveld. These men however did so more in their striving for a certain kind of space-flow than out of social or economic considerations.

According to the 'Nieuwe Bouwen' architects the most suitable situation of the dwelling was that whereby the living room faced west and the kitchen and sleeping quarters were oriented to the east. In cases where this 'rule' could not be obeyed, the requirement still remained emphatically in force that in every new dwelling without exception all of the living and sleeping quarters could receive sunlight during at least a part of the day.¹⁸ Much importance was attached to an arrangement which offered an unobstructed view of the children from the kitchen. The arrangement and furnishing of the kitchen itself was also an important point of discussion.¹⁹ By providing the new blocks of flats with such communal facilities as bicycle sheds, laundry rooms and storage areas, much space in the dwellings themselves could be saved. Additional facilities such as a central vacuum cleaning installation, a centrally organized mechanical ventilation system and, for example, a crèche, could also relieve the housewife of a good part of her routine drudgery, promote her happiness and enhance the welfare of her family and her children.²⁰ These communal facilities that from a 19th century socialist point of view could only lead to the destruction of the family as

ruimten te voorzien, zoals een fietsenstalling, een wasserij en een berging, zou in de woningen zélf veel ruimte bespaard kunnen worden. Bovendien zouden voorzieningen als een centrale stofzuiginrichting, een centraal geregelde mechanische ventilatie, maar ook bijvoorbeeld een kinderbewaarplaats *de huisvrouw* [kunnen] *ontheffen van een groot deel harer primitieve sleurarbeit, ten bate van haar levensgeluk, haar gezin en haar kinderen!*²⁰

De gemeenschappelijke voorzieningen die in de 19de-eeuwse socialistische visie moesten leiden tot opheffing van het gezin als eenheid waren volgens de functionalistische architecten, evenals volgens de 20ste-eeuwse sociaal-democratische arbeidersbeweging trouwens, alleen nog gericht op de verhoging van de levensstandaard van de arbeiders.²¹

Overigens zijn centrale voorzieningen in Nederland niet veel toegepast; het *Einküchenhaus*, zoals in Duitsland, komt hier vrijwel niet voor.²² Er zijn voornamelijk afzonderlijke woningen gebouwd met alle voorzieningen per woning. Zonder twijfel kan worden gesteld dat met het Nieuwe Bouwen een tijd was aangebroken waarin meer en grondiger dan ooit werd nagedacht over de plattegrond als basis voor de volkswoning.

Maar hoeveel aandacht er in de literatuur ook aan deze theorieën geschonken werd, in de praktijk blijkt het aantal voorbeelden van zo'n puur functionele indeling – althans in het Nederland van vóór de Tweede Wereldoorlog – beperkt te zijn gebleven.

Men kan zich afvragen of dat wellicht te maken had met de geldende regels: bij ieder nieuw te bouwen project was zowel de opdrachtgever als de architect gebonden aan de bepalingen van de Bouwverordening.

Deze voorschriften waren aan het begin van deze eeuw voor iedere gemeente afzonderlijk vastgesteld met het doel de kwaliteit van de woningbouw op een hoger peil te brengen. Zij hadden onder meer betrekking op de grootte van de vertrekken, verlichting en ventilatie.

Amsterdam

In Amsterdam verscheen de eerste Bouwverordening in 1905. Later werd zij enkele malen gewijzigd en aangepast aan de veranderde opvattingen. Zo werd in 1929 het voorstel goedgekeurd om het als minimum vereiste totale woonoppervlak van 25 m² te verhogen tot 34 m².²³

In 1932 werd voor elke nieuwe woning een douche- of badruimte verplicht gesteld. Hiermee was Amsterdam de eerste gemeente in Nederland.²⁴ De volgende wijziging was in 1935. Toen werd er een aantal bepalingen opgenomen die onder andere betrekking hadden op de keukeninrichting.²⁵ Ook werden in dat jaar de voorschriften over licht- en luchttoetreding veranderd (grotere ramen en luchtopeningen).²⁶ Nieuw voorgeschreven werden bijvoorbeeld: een veranda (wanneer er geen eigen tuin was), *een doelmatige bergplaats voor brandstoffen, doelmatige kasten, op doelmatige wijze over de woningen verdeeld en een doelmatigen waschbak met aansluiting aan een afvoerleiding.*²⁷

Deze nieuwe en gewijzigde bepalingen zouden qua inhoud functionalistisch genoemd kunnen worden (het is opvallend hoe vaak – in tegenstelling tot daarvóór – het woord 'doelmatig' erin voorkomt!). In hoeverre er hier sprake is geweest van invloed – direct of indirect – vanuit de kring van het Nieuwe Bouwen is echter niet bekend. Voorschriften met betrekking tot de ligging van de vertrekken ten opzichte van elkaar, en ten opzichte van de zon, werden in de Amsterdamse Bouwverordening in ieder geval niet gegeven.

Met andere woorden: het lag niet aan de geldende regels dat er in Amsterdam zo weinig gebouwd is door architecten

*a unit, were to the minds of functionalist architects, as within the 20th century social democratic workers' movement for that matter, conceived of only as a means of raising the standard of living of workers.*²¹

*Flats with communal facilities were no commonplace in the Netherlands, however. The German Einküchenhaus for example was virtually nonexistent in Holland.*²² *In the main separate dwellings were built with all the necessary facilities contained in each dwelling.*

'Nieuwe Bouwen' thus without a doubt ushered in an era in which the ground plan as basis for mass housing was considered more carefully and seriously than ever. But however much attention was devoted to these theories in the literature, in practice the number of such purely functionally designed dwellings – at least in pre-war Holland – remained limited. Perhaps this had to do with the obtaining rules: in all new building projects both the developer and the architect were bound to the regulations of the Building Code. These regulations had been drawn up at the beginning of this century for each municipality separately with the aim of improving the quality of housing. Among other things they covered such matters as the size of the rooms, lighting and ventilation.

Amsterdam

*The first Building Code for Amsterdam was published in 1905. This was later amended a number of times to accommodate new conceptions in housing. In 1929 for example a proposed ordinance to increase the minimally required living space from 25 m² to 34 m² was approved.*²³ *In 1932 a shower or bath was made compulsory in each new dwelling. Amsterdam was the first municipality in Holland to impose such a requirement.*²⁴ *The following modification of the Code occurred in 1935, when a number of stipulations with regard to the outfitting of the kitchen were added.*²⁵ *In that same year the regulations governing lighting and ventilation were also changed (larger windows and air vents).*²⁶

*Prescribed for the first time were for example a veranda (in the absence of a private garden), efficient storage areas for household fuels, efficient cupboards, efficiently distributed throughout the dwelling and an efficient sink connected to a public plumbing system.*²⁷

These new and modified regulations could be called functionalist as far their content is concerned (it is striking how often the word 'efficient' occurs in them in comparison with the previous period!). To what extent one can speak of influence, direct or indirect, from the 'Nieuwe Bouwen' circle is however not clear. At any rate, the Amsterdam Building Code includes no regulations pertaining to the situation of the rooms with respect to one another or with respect to the sun. In other words, it wasn't the fault of any legal restrictions that 'Nieuwe Bouwen' architects built so little in Amsterdam.

*One reason was of course the general economic crisis, during which there was little building activity of any kind. The few building contracts which did exist were as a rule awarded to the old guard. The plans for the development of the south side of Amsterdam (Plan Zuid) could for aesthetic reasons not be entrusted to particularly progressive architects, as their designs would clash too strongly with the surroundings.*²⁸ *Some of the ideals of 'Nieuwe Bouwen' were able to be realized in Amsterdam in the Landlust plan, especially in those dwellings built by the housing corporation 'Het Westen' on the designs of Merkelbach and Karsten (1937, fig. 3; see also Ben Rebel's essay in this connection). Their aim was to offer the resident as large and as modern a dwelling as possible for as low a price as possible through efficient interior design.*²⁹ *These dwellings were not designed with a combination living room/master bedroom.*

All rooms open out onto the corridor, an arrangement which in

van het Nieuwe Bouwen. De oorzaken daarvoor moeten enerzijds gezocht worden in de economische crisis, waardoor er in het algemeen weinig gebouwd werd. Anderzijds werden de weinige bouwopdrachten die er waren veelal toebedeeld aan de oude garde. De invulling van Plan Zuid mocht om esthetische redenen niet door al te moderne architecten uitgevoerd worden, omdat hun gebouwen te veel uit de toon zouden vallen.²⁸ Enkele idealen van het Nieuwe Bouwen zijn in Amsterdam wél gerealiseerd in Plan Landlust, vooral in de woningen die in deze wijk door de woningbouwvereniging Het Westen werden gebouwd naar ontwerp van Merkelbach en Karsten (1937; zie ook de bijdrage van Ben Rebel) (afb. 3). Hun streven was door een efficiënte indeling de bewoners een *moderne en zoo ruim mogelijke woning tegen een zoo laag mogelijke prijs!* te bieden.²⁹ In deze woningen werd afgezien van de mogelijkheid om woon- en ouderslaapkamer te combineren. Alle vertrekken zijn vrij toegankelijk vanuit de gang, een indeling die in de toenmalige goedkope volkswoningbouw nog niet erg gebruikelijk was. Vaak namelijk waren één of meer kamers uitsluitend te bereiken vanuit een ander vertrek. Dit vloeide ongetwijfeld voort uit het streven naar zo groot mogelijke kamers binnen de beschikbare ruimte. Vanuit functionalistisch oogpunt was een indeling met de keuken of ouderslaapkamer in directe en uitsluitende verbinding met het woonvertrek volkomen aanvaardbaar. Een kinderkamer die alleen vanuit een ander vertrek bereikt kon worden, was daarentegen niet geoorloofd.³⁰ Dit was dan ook één van de punten van kritiek die Merkelbach uitte op de indeling van de eveneens op Landlust uitgevoerde woningen van de eigenbouwer H. van Saane (ca 1937) (afb. 4). Zijn andere bezwaren tegen dit woningtype waren: de te smalle woonkamer (minder dan 4 meter breed), de onvoldoende ingerichte douche (zonder wastafel) en de foutieve ligging van de keuken naast de kinderslaapkamer – lawaai van afwassen en dergelijke zou de kinderen immers uit hun slaap kunnen houden.³¹ Dit laatste punt zou ook aangevoerd kunnen worden tegen de woningen van de andere woningbouwverenigingen op Landlust, namelijk die van Zomers Buiten, Labor en de Algemeene Woningbouwvereniging.³² Overigens moet opgemerkt worden dat deze woningen qua plattegrond niet zo van die van Merkelbach en Karsten verschillen.³³ Bovendien waren volgens Merkelbach bij de woningen van Van Saane de afmetingen van de kinderkamers willekeurig gekozen en niet vanuit het gebruik gedacht: *1.75 x 3.50 en 2.10 x 3.50, anderhalf bed lang? Op de maat van kinderbédjes rekenen is onjuist, omdat dat slechts een zeer tijdelijke maat is.*³⁴ Het spreekt vanzelf dat in de door hemzelf ontworpen woningen wél met bovengenoemde punten rekening was gehouden. Een tweede voorbeeld van woningen in Amsterdam die gebouwd werden volgens de principes van het Nieuwe Bouwen zijn de middenstandswoningen van Van Tijen, Stam en Beese in de Anthonie van Dijkstraat (1936). Ook hier was het streven *door indeling en afwerking (. . .) de gehele woning in al zijn onderdelen tot een doelmatig, licht, ruim, zonnig en blij geheel te maken.*³⁵ Meer nog dan in de woningbouw op Landlust, waar de financiën ongetwijfeld beperkingen oplegden, konden de architecten hier hun idealen verwezenlijken. De woningen bestaan uit vier verdiepingen waarvan de begane grond geheel wordt ingenomen door garage en dienstruimten. De eerste etage is gereserveerd voor keuken en woongedeelte, terwijl de slaapvertrekken op de tweede en derde verdieping liggen. Behalve een tuin

the inexpensive mass housing of that period was not yet common. Often one or more rooms could be entered only by walking through another room, a natural result of the endeavor to make the rooms as large as possible within the available space.

From the point of view of functionalist architects an arrangement whereby the kitchen or the master bedroom were given direct and exclusive access to the living room was acceptable. A child's bedroom which could only be entered through another room was on the other hand not permissible.³⁰

This was indeed one of the points on which Merkelbach criticized the dwellings designed by the builder H. van Saane (ca. 1937; fig. 4) for Landlust. His other objections to this type of dwelling included the narrow living room (less than four meters wide), the inadequate facilities of the shower room (which lacked a washstand) and the incorrect placement of the kitchen next to the children's bedroom. The noise of washing up and other activities might easily keep the children awake.³¹

This last objection could also be made with respect to the dwellings of the other housing corporations at Landlust, namely 'Zomers Buiten' ('In the Summertime Outside'), 'Labor' and the 'Algemeene Woningbouwvereniging' ('General Housing Corporation').³² It is worth remarking, however, that in most other respects the ground plans of these dwellings do not differ markedly from those of Merkelbach and Karsten.³³ According to Merkelbach, moreover, the dimensions of the children's bedroom in Van Saane's dwellings were chosen arbitrarily and not on the basis of use: 1.75 x 3.50 and 2.10 x 3.50, one-and-one-half beds long? It is wrong to base one's calculations on the size of children's beds as this size only applies for a very short time.³⁴

It goes without saying that Merkelbach himself did take account of the above-mentioned points in the dwellings he designed.

Another example of Amsterdam dwellings which were constructed on 'Nieuwe Bouwen' principles are the middle-class houses of Van Tijen, Stam and Beese in the Anthonie van Dijkstraat (1936). The aim here was also through arrangement and finish (. . .) to make the entire dwelling in all its parts into one efficient, light, spacious, sunny and cheerful whole.³⁵ The architects were able here to realize their objectives to a greater extent than in the Landlust dwellings, where economical considerations no doubt proved constraining.

The dwellings themselves are four storeys high. The ground level is occupied entirely by a garage and service areas. The second floor contains the kitchen and living room, while the two top floors are reserved for the bedrooms. Aside from a garden, each dwelling also has a balcony and a roof terrace, which by virtue of its balustrades of non-transparent filigree glass is very suitable for sunbathing.³⁶

A great deal of attention is devoted in these dwellings to details which, at least in the opinion of architect H.A. Maaskant, are so very important to the well-being of the residents.³⁷ He alludes here among other things to the collapsible wash stands in the bedrooms (fig. 5) and to the lightweight aluminum storage drawers in the kitchen instead of the usual heavy glass ones. Other notable conveniences are for example a house telephone and an electrical front door lock which could be operated from each floor.

In the building of workers' dwellings every square inch of space had to be used, as was the case at Landlust and in the Rotterdam Bergpolder flats (1934) of Brinkman, Van der Vlugt and Van Tijen (fig. 6). A combination living room and master bedroom was employed in the Rotterdam flats. As regards ground plan and spatial design these dwellings form a variant on the model that Van Tijen had submitted to the Inexpensive

hebben de woningen een balkon en een dakterras, dat door zijn balustraden van ondoorzichtig draadglas zeer geschikt is voor zonnebaden.³⁶

Opvallend veel aandacht werd besteed aan details, die, althans volgens de architect H.A. Maaskant, voor het leven van de bewoners zoo buitengewoon belangrijk zijn.³⁷ Hij doelde hiermee onder meer op de opklapbare wastafels in de slaapkamers (afb. 5) en op de aluminium voorraad-laatjes in de keuken in plaats van de gebruikelijke zware glazen exemplaren.

Andere opmerkelijke zaken waren bijvoorbeeld een huis-telefoon en de mogelijkheid de voordeur vanaf elke verdieping elektrisch te bedienen.

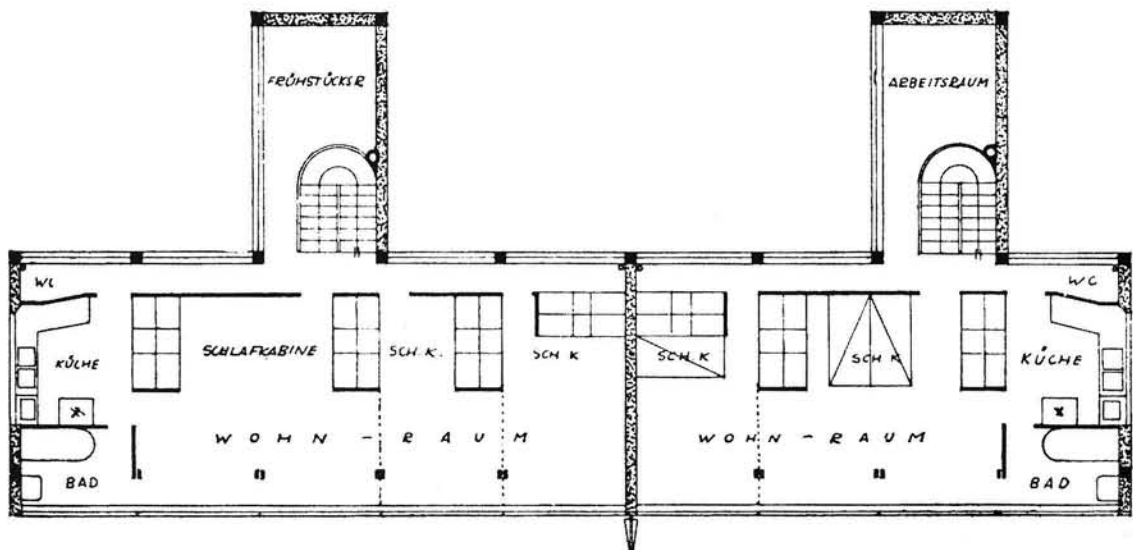
Wanneer er arbeiderswoningen gebouwd werden, moest er gewoerd worden met ruimte, zoals in Landlust en in de Rotterdamse Bergpolderflat (1934) van Brinkman, Van der Vlugt en Van Tijen (afb. 6). In de Rotterdamse woningen was wél gekozen voor het combineren van woon- en ouderslaapkamer. Ze vormen qua plattegrond en ruimteverdeling een variant op het model dat Van Tijen had ingezonden op de prijsvraag *Goedkoope Arbeiderswoningen*. Dit bestond uit een 'constant' (gang, keuken, w.c./douche) en een 'variabel' (woon- en slaapkamers) gedeelte. Ook in zijn arbeiderswoningen aan de Frans Bekkersstraat te Rotterdam (1934) had Van Tijen een dergelijke plattegrond toegepast (afb. 7).

Aan uitgekende details zoals in de Anthonie van Dijkstraat in Amsterdam viel bij arbeiderswoningen niet te denken. In de woningen van Merkelbach en Karsten op Landlust kon vanwege de kosten geen centrale verwarming of warmwatervoorziening aangelegd worden.³⁸ Wel werd daar staal toegepast voor bijvoorbeeld deur- en raamkozijnen. Voor het overige waren de voorzieningen beperkt tot een apart *waschbalkon*, een opklapbaar houten droogrek in de keuken (afb. 8) en een boodschappenlift. Elektrische voorzieningen werden alleen gebruikt om de kosten in te dammen: zo waren er tijdschakelaars voor trappehuizen en fietsenbergsplaatsen.³⁹

Karin Gaillard

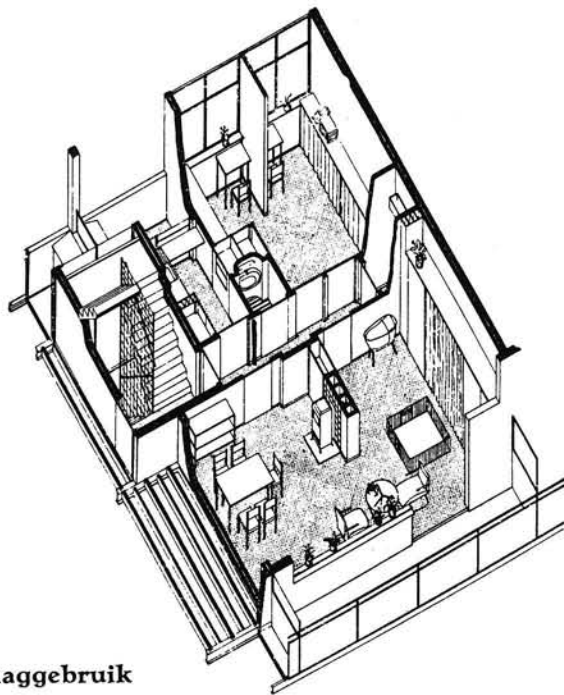
Workers' Dwellings competition. This model consisted of a 'constant' part (hallway, kitchen, and toilet/shower) and a 'variable' part (living room, and bedrooms). Van Tijen had also employed a similar ground plan in his workers' dwellings in the Frans Bekkersstraat in Rotterdam (1934; fig. 7). Such sophisticated amenities as were included in the Anthonie van Dijkstraat in Amsterdam were out of the question when it came to designing working class dwellings. Neither central heating nor a hot-water boiler could, for financial reasons, be included in the flats by Merkelbach and Karsten at Landlust.³⁸ Steel however was used, for example on the door frames and windowsills. For the rest, facilities were limited to a separate 'balcony' on which to hang the washing, a collapsible wooden wash rack in the kitchen (fig. 8), and a dumbwaiter. Electrical equipment was used only where it reduced costs, such as time switches for the lights in stair wells and bicycle sheds.³⁹

Karin Gaillard

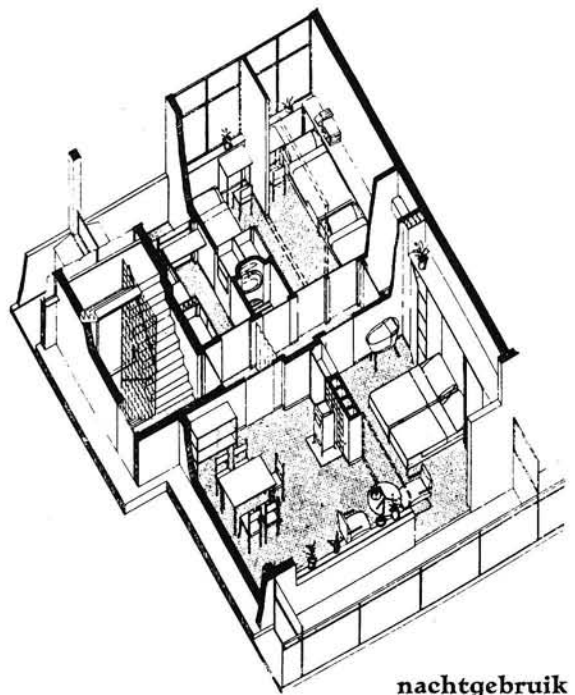

Rez-de-chaussée

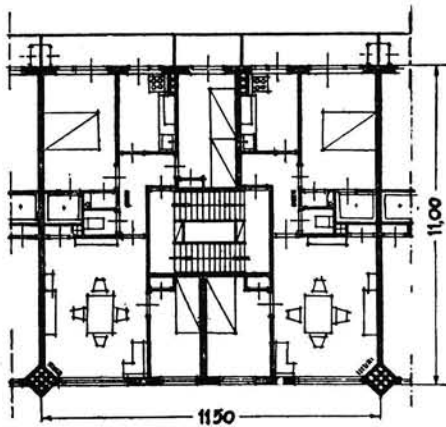
1
Le Corbusier, Stuttgart 1927.
Woning in de Weissenhofsiedlung,
plattegrond begane grond.
Dwelling in the
Weissenhofsiedlung, ground plan
of ground floor.

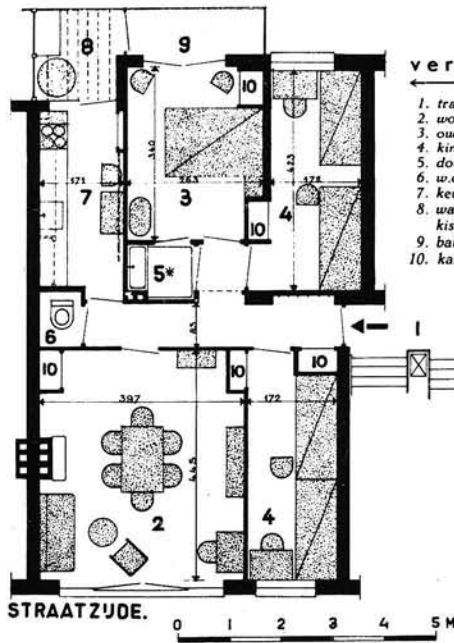
daggebruik

nachtgebruik

4
Woningen van eigenbouwer
H. van Saane in Landlust,
Amsterdam, ca. 1937.
Plattegrond drie- en
vierkamerwoning.
*Dwellings by the builder
H. van Saane in Landlust,
Amsterdam, ca. 1937.
Ground plan of three- and four-
room flat.*

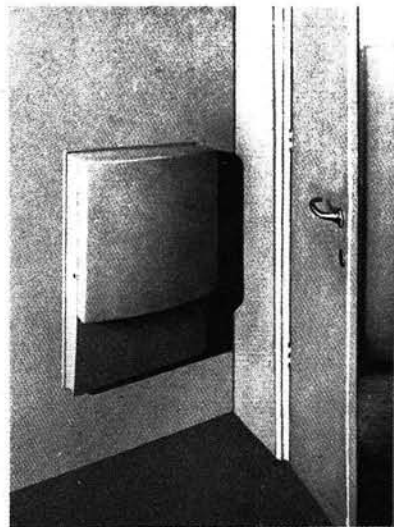
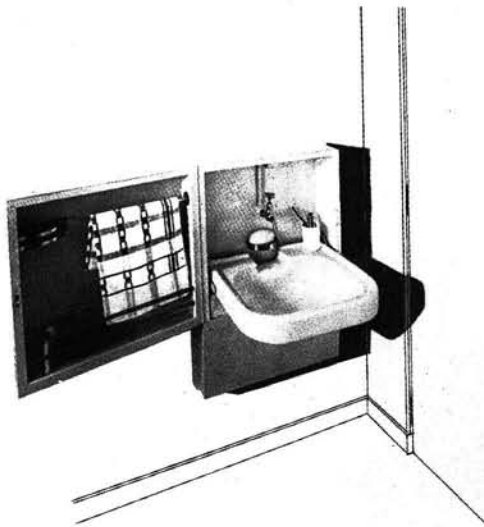
WONINGTYPE I

verklaring

1. trappenhuis
2. woonkamer
3. ouderslaapkamer
4. kinderslaapkamer
5. douche met wasbak
6. w.c.
7. keuken
8. wasbalcon m. kolen-
kist en drooglijnen
9. balkon
10. kasten

2
J.H. van den Broek, 1934.
Prijsvraag Goedkope
Arbeiderswoningen, Motto
'Optimum'
Isometrie van woningtype A voor
woonblokken van vier etages.
a. daggebruik
b. nachtgebruik
*Design for the project Inexpensive
Workers' Dwellings, Motto
'Optimum'
Isometric view of dwelling type A
for four-storey blocks.
a. daytime use
b. nighttime use*

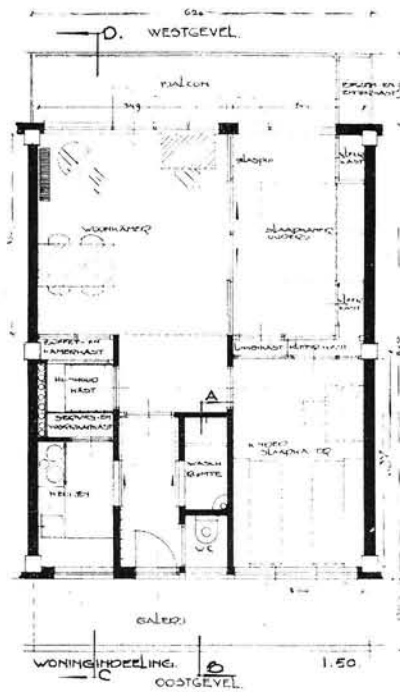
3
B. Merkelbach en Ch. Karsten,
Amsterdam 1934.
Woningen voor
woningbouwvereniging
'Het Westen' in Landlust.
Plattegrond vierkamerwoning.
*Dwellings for the housing society
'Het Westen' ('The West') in
Landlust. Ground plan of four-
room flat.*

5
M. Stam, Amsterdam 1936.
Opklapbare wastafel,
middenstandswoningen
Anthonie van Dijkstraat.
*Collapsible washstand,
middle-class dwellings in the
Anthonie van Dijkstraat.*

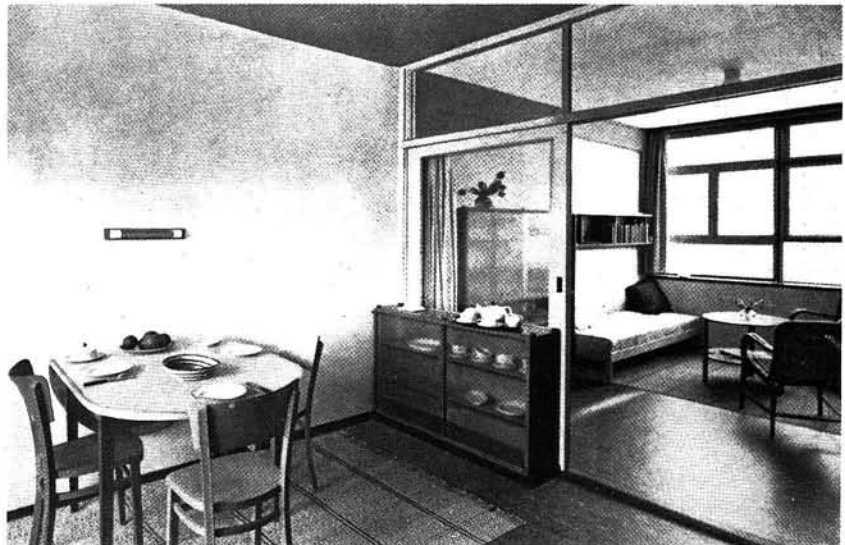
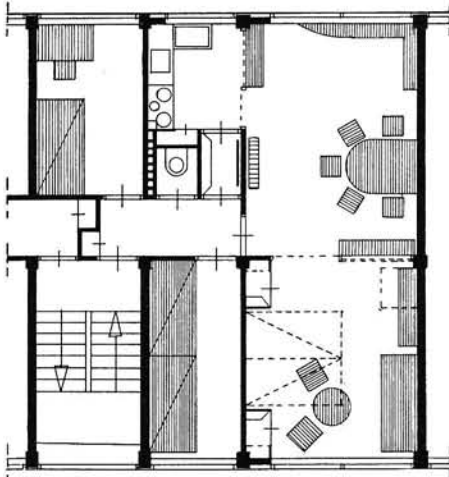
6

J.A. Brinkman, L.C. van der Vlugt
en W. van Tijen, Bergpolderflat,
Rotterdam 1934.
Plattegrond driekamerwoning.
Ground plan for three-room flat.

7

W. van Tijen, Rotterdam 1934.
Arbeiderswoning
Frans Bekkerstraat.
a. interieur
b. plattegrond
*Working-class dwelling in the
Frans Bekkerstraat.
a. interior
b. ground plan*

8

B. Merkelbach en Ch. Karsten,
Amsterdam 1934.
Droogrek en bezemkast in
arbeiderswoning in Landlust.
*Wash rack and broom closet in a
working-class dwelling in
Landlust.*

Het functionele interieur

Inleiding

De architecten van het Nieuwe Bouwen lieten het niet alleen bij het beter en efficiënter indelen van de plattegrond zélf, maar als eersten gaven zij daarin soms ook de plaats van de meubels aan.⁴⁰

Hoe moest zo'n huis van minimale grootte worden ingericht opdat een gezin voldoende ruimte had om te eten, te slapen, te werken en zich te ontspannen en de huisvrouw zo min mogelijk tijd aan het schoonhouden hoefde te besteden?

Omstreeks 1930 werd door middel van internationale tentoonstellingen en publikaties duidelijk gemaakt hoe men deze problemen dacht op te lossen.⁴¹

In elk geval hoefden de meubels niet representatief meer te zijn en dus ook niet zwaarder en groter dan strikt noodzakelijk. Een gemakkelijke leunstoel werd te volumineus geacht en ook niet echt onontbeerlijk.⁴²

De plaatsing van het meubilair moest, rekening houdend met de bezigheden in huis en met de lichtval, zo logisch mogelijk zijn. Zo hoefde de eetkamertafel bijvoorbeeld niet per definitie in het midden van de kamer onder de lamp te staan. Daarnaast moest naar mogelijkheden gezocht worden om meubels op te klappen (afb. 5), aan de muur te hangen en te combineren (bedbank en bureau-dressoir). Door het toepassen van grotere ramen werd de relatie tussen binnen en buiten versterkt waardoor de ruimte optisch werd vergroot.

Andere manieren om de ruimte groter te laten lijken waren: het wit schilderen van muren en houtwerk, het gebruiken van goede verlichtingsarmaturen, het toepassen van effen en lichte gordijnen en vloerbedekking en het afzien van kleedjes of tapijten.

Een dergelijk interieur werd overigens niet beschouwd als een noodoplossing voor de laagstbetaalden. Iedereen met een *moderne levenshouding* zou zo'n inrichting moeten hebben. Wanneer deze houding nog ontbrak dan zou de positieve werking die van zo'n interieur uitging de mensen vanzelf wel tot andere gedachten brengen. Er bestond geen twijfel over: deze nieuwe manier van wonen zou voor iedereen, rijk of arm, in letterlijke en figuurlijke zin bevrijdend en gezond zijn.⁴³

Beginfase

Omdat de gewenste meubels niet bestonden, op enkele uitzonderingen na, voelden de architecten zich genoodzaakt deze zelf te ontwerpen.

Hun eerste meubels hadden een uitgesproken vormgeving waardoor, bewust of onbewust, het nieuwe, revolutionaire karakter van hun opvattingen de nadruk kreeg. Ze vormden een sterk contrast met de algemeen in gebruik zijnde eikehouten complete ameublementen en in Nederland vooral ook met de overdadige en donkere Amsterdamse School-meubels. Invloed van De Stijl is duidelijk aanwijsbaar en werd ook erkend, maar het esthetische van deze richting werd verworpen.

Een interieur en een meubel moesten geen strakke compositieschema's zijn waar de bewoners niets aan mochten veranderen of toevoegen.⁴⁴

Als materiaal voor meubilair en huisraad werd staal zeer geschikt gevonden. Maar ook gebogen rondhout en multiplex en andere nieuwe materialen zoals bakeliet en aluminium kwamen in aanmerking, omdat ze licht van gewicht waren, weinig volumineus, machinaal verwerkbaar en gemakkelijk in het onderhoud.⁴⁵

De tentoonstelling *Die Wohnung* (Stuttgart, Weissenhofsiedlung, 1927) was één van de eerste gelegenheden waar dergelijke, vroeg-functionalistische meubels te zien waren.⁴⁶ Een groot deel van de 63 daar gebouwde

The functional interior

Introduction

*The architects of 'Nieuwe Bouwen' did not only occupy themselves with better and more efficient ground plans, but for the first time also devoted attention to how the furniture was to be placed within the interior.*⁴⁰

*How was a dwelling of minimal size to be furnished so as to give the family enough space to eat, sleep, work and relax and so that the housewife would have to spend as little time as possible at her housekeeping chores? During the late 1920's and early '30's a number of international expositions and publications attempted to provide answers to these problems.*⁴¹

*In any case, the furniture no longer needed to be representative and therefore no heavier or larger than was strictly necessary. An easy chair was thought to be too voluminous and moreover not really indispensable.*⁴²
The placement of the furniture was to be as logical as possible, taking into account the lighting and the activities which took place in the house.

For instance, it wasn't absolutely necessary to have the dining room table in the middle of the room under the light fixture. In addition, possibilities were to be sought for furniture that folded up (fig. 5), could be hung on the wall or which could be used for more than one purpose, such as a bed/sofa or a combination desk and dresser. Through the use of larger windows the relationship between inside and outside was made more fluid, so that at least optically, space was increased.

Other ways of making rooms seem larger were to paint walls and woodwork white and to choose good lighting fixtures. Decoration with unpatterned and light-colored floor coverings and curtains was advised, as well as dispensing with rugs and carpets.

*Such an interior was moreover not intended as just a makeshift contrivance for the lowest income brackets. Everyone with a modern attitude towards life ought to have such housing, was the theory. If people lacked such an attitude the positive effect of a 'Nieuwe Bouwen' interior would of itself bring them to a better frame of mind, the architects thought. No one doubted that this new manner of living would in both a literal and figurative sense be liberating and healthful for everyone, rich or poor.*⁴³

Early phase

*As the desired pieces of furniture, with a few exceptions, did not exist, the architects felt it to be their duty to design them themselves. Their first pieces of furniture were designed in a way which consciously or unconsciously emphasized the new and revolutionary character of their convictions. They formed a striking contrast to the oak suites of furniture in general use and especially, in Holland, to the exorbitant and dark furniture of the Amsterdam School. The influence of De Stijl is clearly discernible and is also acknowledged, but the aesthetic aspects of that movement are rejected. The interior and its furnishings were not intended to be fixed compositional schemes in which the residents could not change or add anything.*⁴⁴

*Steel was considered a very suitable material for furniture and other household articles. Also used were moulded wood and plywood as well as other new materials such as bakelite and aluminum, which are lightweight, non-massive, machine manufacturable and easy in the upkeep.*⁴⁵ *Die Wohnung exhibition in Stuttgart (Weissenhofsiedlung, 1927) was one of the first occasions on which such early functionalist furniture could be viewed.*⁴⁶ *Most of the 63 dwellings built there were furnished to at least some extent and open to the public over a period of several months. All of the architects chose for this purpose simple, unadorned furniture which could be mass-*

woningen was min of meer gemeubileerd en gedurende enige maanden voor het publiek toegankelijk. Alle architecten hadden gekozen voor strakke, onversierde meubels die in serie vervaardigd werden of konden worden; opvallend is het grote aantal Thonet-stoelen (afb. 9). Een groot deel van de ontwerpen voor houten meubels echter was nog vrij massief en traditioneel van vorm en constructie.

De metalen meubels daarentegen van de Nederlanders Stam (afb. 10), Oud (afb. 11) en Van Ravesteyn en de lampen van Gispen hoorden, samen met de ontwerpen van Le Corbusier, Breuer, Gropius en Mies van der Rohe, tot het meest vooruitstrevende van wat daar te zien was. Stam liet hier voor het eerst de achterpootloze 'vrijzwevende' metalen buisstoel zien.⁴⁷

Ook illustratief voor deze fase van het functionalistische meubel zijn de stoelen die Duiker voor zijn Openluchtschool in Amsterdam ontwierp (1930) (afb. 12) en de experimenten van Rietveld met gebogen multiplex en metalen buizen (1927) (afb. 13). Een goed voorbeeld van een compleet ingericht interieur uit deze vroege periode is de vrijgezellenkamer die Merkelbach en Karsten in 1931 voor een tentoonstelling ontwierpen (afb. 14).⁴⁸

De spaarzame meubels konden voor een deel nog ingeklapt worden of waren voor verschillende doeleinden te gebruiken. Zelfs het tafelblad was tweezijdig bruikbaar: één kant om aan te eten en één om aan te werken. Het bureau en de boekenkast waren aan de muur bevestigd. De tafel en een divan stonden loodrecht tegen de muur. Alleen vier houten Thonet-stoelen en een ronde tafel stonden vrij in de ruimte. De stoffering was tot een minimum beperkt.

De 8 en Opbouw – reacties

Bij het doornemen van de elf jaargangen van *de 8 en Opbouw* (1932-1942) vallen twee dingen onmiddellijk op: ten eerste blijkt dat er relatief weinig aandacht aan de inrichting van de volkswoning wordt besteed, terwijl interieurs van villa's en openbare gebouwen daarentegen vrij veel worden afgebeeld. Ten tweede blijkt dat de vormgeving van de meubels op zichzelf en die van de interieurs in het algemeen nogal veranderen.

Hoe komt het dat er ogenschijnlijk zo weinig van de oorspronkelijke uitgangspunten gehandhaafd werd? Op zichzelf was het niet verwonderlijk dat de verbreiding van de utopisch te noemen idealen van het Nieuwe Bouwen op veel problemen stuitte. Het grootste struikelblok, zo bleek al gauw, was dat verreweg de meeste mensen zo'n nieuw interieur absoluut niet waardeerden. De voorbeelden waaruit blijkt dat men over het algemeen dergelijke nieuwe, zakelijke interieurs kil, ongezeellig en ziekenhuisachtig vond, zijn legio.⁴⁹ En dit blijft zo ondanks de aanvankelijk gekoesterde hoop dat het gewoon een kwestie van wennen zou zijn.⁵⁰ Ida Falkenberg-Liefcrinck constateerde in 1937 teleurgesteld: *Welhaast iedere architect die zich beziggehouden heeft met de volkswoningbouw, en die met de grootste zorg de plannen uitwerkte om binnen de begrensde mogelijkheden een zoo goed mogelijk wonen te garanderen, heeft dezelfde treurige ervaringen, dat deze woningen niet meer te herkennen zijn zodra de bewoners er met hun produkten ingetrokken zijn. Waar is het opene en blijde van de woonkamer gebleven in deze 'goede kamer', deze bazar-salon, waar de meubels te mooi zijn om te gebruiken, zoodat het woonen zich beperkt tot de keuken, die als woonkeuken niet gebouwd is!*⁵¹

Een middel om de nieuwe denkbeelden over het interieur bij een groter publiek bekend te maken was de modelwoning. Woningbouwverenigingen werden door *de 8 en Opbouw* en ook door een instantie als de Nationale Woningraad

produced; notable are the large number of Thonet chairs (fig. 9). Many of the designs for wooden furniture were however still rather massive and traditional in form and construction.

The metal furniture designed by the Dutchmen Stam (fig. 10), Oud (fig. 11) and Van Ravesteyn along with Gispen's lamps were on the other hand among the most progressive of the pieces on view, together with the designs of Le Corbusier, Breuer, Gropius and Mies van der Rohe. Stam exhibited his tubular steel cantilever chair for the first time.⁴⁷

Also illustrative for this phase of functionalist furniture are the chairs which Duiker designed for his Open Air School in Amsterdam (1930; fig. 12) and Rietveld's experiments with moulded plywood and metal tubing (1927; fig. 13). A good example of a completely furnished interior of this early period is the bachelor suite which Merkelbach and Karsten designed for an exhibition in 1931 (fig. 14).⁴⁸ Some of the sparing furnishings could be folded up out of the way or were designed for multi-function use. Even the table top had a double function: one side was for dining and the other served as a worktable. The desk and bookcase were attached to the wall and the table and a sofa stood against it. The only free-standing pieces of furniture were a round table and four Thonet chairs. The floor, window and wall coverings were kept to a minimum.

De 8 en Opbouw – reactions

Looking through the eleven volumes of de 8 en Opbouw (1932-1942), two things are immediately striking: firstly, that relatively little attention is devoted to the interiors of mass housing, while on the other hand many plans of villas and public buildings are illustrated. Secondly, it becomes apparent that the furniture itself and interior decoration in general undergo a number of changes.

How is it that so few of the original points of departure are retained? In itself, it isn't so surprising that the dissemination of the ideals of 'Nieuwe Bouwen', which can be termed utopic, was hampered by many factors. As readily became apparent, the greatest obstacle was the simple fact that the great majority of the public had no appreciation whatsoever for such an interior. Any number of examples indicate that in general, people found such new, functional interiors cold, cheerless and reminiscent of hospitals.⁴⁹

This reaction remained so despite initial hopes that it was only a matter of getting used to the new interiors.⁵⁰ In 1937 Ida Falkenberg-Liefcrinck observed with disappointment, Almost every architect who has occupied himself with mass housing and who has planned carefully to guarantee as good a dwelling as possible within the limited means, has the same sad experience of seeing his dwellings rendered unrecognizable when the new residents and their households move in. Where is the openness and cheerfulness of the living room in this 'good room', this bazaar-like drawing-room where the furniture is too pretty to be used, so that living itself is limited to the kitchen, which wasn't built as a 'living-kitchen'!⁵¹

One means of making the new ideas on interior decoration known to a larger public was by showing model dwellings.

De 8 en Opbouw, as well as such authorities as the National Housing Board, appealed to housing corporations to furnish a model dwelling in each new block.⁵² There was however little response to this appeal in Amsterdam before 1940. Of the ten model dwellings known from the literature, only two were decorated according to 'Nieuwe Bouwen' principles. Both were the work of Ida Falkenberg-Liefcrinck at the new housing complex Landlust; one for the 'Labor' housing corporation (1937; fig. 15) and one for the 'Algemeene Woningbouwvereniging' ('General Housing Corporation'; 1938).⁵³

opgeroepen om in elk nieuw blok een modelwoning in te richten.⁵² Aan deze oproep werd echter in Amsterdam tot 1940 nauwelijks gehoor gegeven. Van de tien modelwoningen die ons uit de literatuur bekend zijn, waren er maar twee volgens de denkbeelden van het Nieuwe Bouwen ingericht. Beide waren verzorgd door Ida Falkenberg-Liefvink in de nieuwe woningcomplexen op Landlust: één bij de woningbouwvereniging Labor (1937) (afb. 15) en één bij de Algemeene Woningbouwvereniging (1938).⁵³

Om de interieurs financieel acceptabel te maken voor de toekomstige bewoners had ze eenvoudige en alleen de allernoodzakelijkste meubels uitgezocht bij De Tijdgeest, een goedkope Amsterdamse meubelzaak. Dit in tegenstelling tot eerdere modelwoningen, waar dure, door architecten ontworpen meubels te zien waren geweest.⁵⁴ In *de 8 en Opbouw* schreef de inrichtster dat er veel belangstelling voor haar modelwoningen bestond. Ongebruikelijke zaken als een tafel tegen de muur in plaats van in het midden, plafonniers zonder rand, een spiegel die met klemmetjes tegen de muur bevestigd was en gordijnrails, een tot dan nog onbekend artikel, trokken veel bekijks. Of deze modelwoningen veel nagevolgd zijn door de bewoners van de betreffende woonblokken valt zeer te betwijfelen.⁵⁵

De verwachting dat brede lagen van de bevolking de zegeningen van het functionele interieur zouden inzien, werd niet bewaarheid. Hierdoor kon één van de belangrijkste idealen van de functionaristen, goedkope massaproductie van hun ontwerpen, niet verwezenlijkt worden.

De avant-gardevormgeving van de architecten van het Nieuwe Bouwen vond slechts in beperkte kring weerklank: de opdrachten bleken voor een groot deel te bestaan uit interieurs voor openbare gebouwen, villa's, luxe-passagiersschepen en meubelontwerpen voor een dure zaak als Metz en Co.

Dat een kleine, selecte groep wél geïnteresseerd was in deze vormen had tot gevolg dat er een als 'snobistisch' gekwalificeerde mode of 'naäperij' op het gebied van het functionele interieur opbloede. Deze kwam tot uiting in een relatief groeiende productie van steeds nieuwe modellen stalen meubels en in een groot aantal publikaties over de zo gewenste 'nieuwe geest' in de woning.⁵⁶

Deze negatieve ontwikkeling werd als bedreigender ervaren dan het feit dat de functionele interieurs door het grote publiek niet geaccepteerd werden. De geestloze, pretentieuze en gewild moderne meubels werden in *de 8 en Opbouw* slechts als een schijnresultaat beschouwd; de vormen en materialen van het functionalisme werden gebruikt zonder dat het wezenlijke ervan geaccepteerd werd: *men is 'modern', maar niet 'nieuw'*.⁵⁷

De schuld van deze misère werd gezocht bij de meubelhandel en de industrie die, belust op winst, bereid waren met alle winden mee te draaien en steeds nieuwe variëteiten op de markt brachten.⁵⁸

Maar daarnaast werd de hand in eigen boezem gestoken. Door de toevloed van metalen en andere moderne meubels werd men gedwongen de eigen ontwerpen en uitgangspunten met kritische blik te bekijken. Strakke vormen en nieuwe materialen alléén waren niet meer voldoende om de inzichten van het Nieuwe Bouwen mee uit te dragen. De produkten uit eigen kring moesten nu ook werkelijk beter en functioneler zijn. Regelmatig worden daarom in *de 8 en Opbouw* ontwerpen van leden besproken.

Er werd gelet op het praktisch nut van een ontwerp, op een goede, degelijke afwerking en een juist gebruik van materialen. Er werd echter ook gekeken naar esthetische en ethische aspecten, waarbij opvalt dat deze twee moeilijk

To create interiors which were acceptable to the future residents from a financial point of view, she chose furniture which was simple and limited herself to only the most necessary pieces. In contrast to earlier model dwellings in which expensive furniture designed by architects was exhibited,⁵⁴ she patronized De Tijdgeest, an inexpensive Amsterdam furniture merchant. In de 8 en Opbouw Mrs. Falkenberg stated that her model dwellings met with great interest. Unusual features such as a table against the wall instead of in the middle of the room, unedged ceiling fixtures, a mirror attached to the wall with clamps and curtain rails, an article unknown until this time, attracted a great deal of attention. Whether the residents of the housing blocks in question followed the example of these model dwellings is extremely doubtful.⁵⁵ The expectation that the blessings of the functional interior would be widely appreciated in many different levels of society did not bear out. For this reason one of the most important ideals of the functionalists, inexpensive mass production of their designs, could not be realized. The avant-garde designs of the 'Nieuwe Bouwen' architects were well-received only in limited circles: most of the commissions they were awarded were for the decoration of public buildings, villas, luxury passenger ships and exclusive stores such as Metz and Co.

The fact that a small, select group did show interest in these designs created a fashion, qualified as 'snobist', in the area of functional interior design which resulted in a great deal of imitation of 'Nieuwe Bouwen' ideas. This was expressed in a steadily growing production of new models of steel furniture and in the large number of publications in which the 'new spirit' in interior decoration was advocated.⁵⁶

This negative development was experienced as even more threatening than the fact that functional interiors were not accepted by the public at large. The manufacture of such insipid, pretentious and deliberately 'modern' furniture was considered only an illusory product in de 8 en Opbouw: the forms and materials of functionalism were utilized without acceptance of its essence: one is 'modern', but not 'new'.⁵⁷ One sought to lay the blame for this sad state of affairs with the furniture merchants and manufacturers who, eager for profit, were prepared to follow any fad and continued to bring new varieties on the market.⁵⁸

But at the same time the blame was also sought closer to home. The stream of metal and other types of modern furniture forced the 'Nieuwe Bouwen' architects to view their own designs and principles with a critical eye. Simplified forms and new materials alone were no longer sufficient to express the ideals of 'Nieuwe Bouwen'. One's own products ought now also to really be better and more functional, the architects believed. For this reason designs by members began to be regularly scrutinized in the pages of de 8 en Opbouw.

Attention was paid to the practical value of a particular design, to sound, dependable workmanship and to the proper use of materials. The aesthetic and ethical aspects of the designs were also discussed, whereby it becomes apparent that it was difficult to separate the two.

This last phenomenon is evident, for example, in Stam's review of the chair during the last 40 years, an exhibition held at the Stedelijk Museum in Amsterdam (1934/35; fig. 16). Stam listed as positive characteristics of chairs: simple, sober and materially obvious, modest, and lack of coquetry. Qualities he signalized as negative were: deliberate, wooden, stiff and effeminate. In his discussion of domestic and foreign chairs designed by architects of like mind, Stam especially emphasized the development which the designers, including himself, had to go through in order to arrive at a chair which was as good and as functional as possible.⁵⁹ An optimal, definitive solution had in Stam's

van elkaar te scheiden waren.

Dit laatste blijkt bijvoorbeeld uit Stams bespreking van *de stoel gedurende de laatste 40 jaar*, een tentoonstelling in het Stedelijk Museum (Amsterdam, 1934/35) (afb. 16). Positieve kwalificaties waren voor Stam onder meer: eenvoudig, nuchter en materieel vanzelfsprekend, bescheiden, zonder coquetterie, terwijl als negatieve eigenschappen gelden: gewild, houderig, stijf en verwekelijkt. Bij zijn bespreking van binnen- en buitenlandse stoelen uit eigen kring wees hij vooral op de ontwikkeling die de ontwerpers, ook hij zelf, doorgemaakt hadden om tot een zo goed en functioneel mogelijke stoel te komen.⁵⁹ Een definitieve, optimale oplossing was toen nog alles behalve gevonden.

Meningsverschillen en veranderingen

Het lijkt zelfs of er toen meer meningsverschillen bestonden dan enige jaren ervoor. Een aantal van deze problemen leidde tot openlijke discussies in *de 8 en Opbouw*, maar soms bleef het beperkt tot steken onder water. Veel aandacht werd besteed aan de vraag of metaal nu werkelijk wel zo'n geschikt materiaal voor meubels was. De prijs van metalen stoelen was twee- à driemaal zo hoog als vergelijkbare houten exemplaren. Daardoor kregen ze een te exclusief karakter en was echte massaproductie onmogelijk.⁶⁰

In 1936 kwam de strijd 'metaal' versus 'hout' echter pas goed op gang, toen Boeken de gewetensvraag stelde: *De stalen stoel: de typische uiting van den modernen geest in het hedendaagschen interieur?*⁶¹ De voorkeur voor staal was volgens hem vooral gebaseerd op esthetische, en dus niet geheel legitieme overwegingen. Op technisch en economisch vlak is er namelijk een aantal doorslaggevend bezwaren tegen staal in te brengen. De stellingnames in de discussie zijn niet geheel objectief te noemen. Gispen, de eigenaar van een fabriek van metalen meubels, was uiteraard een vurig pleitbezorger van metaal.⁶² Ida Falkenberg-Liefrinck bracht rotan als een goed alternatief voor metaal naar voren. Aangezien zij al enige jaren rotan meubels ontwierp, wist ze natuurlijk de nodige voordelen van dit materiaal op te sommen.⁶³ Het is moeilijk aan te geven wat nu precies de oorzaken waren voor de tijdelijke grote populariteit van metaal en waardoor de belangstelling weer afnam tegen het einde van de jaren dertig. In fabrieken en kantoren hadden metalen meubels zich definitief een plaats veroverd, maar in de huiskamer werd blank hout een steeds geliefder materiaal. De uit deze tijd daterende belangstelling voor Scandinavische houten meubels hangt hier in elk geval ten nauwste mee samen.⁶⁴

Een andere veel besproken kwestie is het belang dat er gehecht mocht worden aan de vorm of schoonheid van een meubel. De aanvankelijke rigoureuze afwijzing van de rol van esthetiek bij het ontwerpen was door een aantal architecten van het Nieuwe Bouwen, waaronder Van Ravesteyn, in feite nooit onderschreven. Binnen de grenzen die de functie van een meubel aan zijn uiterlijk stelde, bleef volgens Van Ravesteyn nog genoeg ruimte over om vrijelijk met vormen te variëren:⁶⁵ volgens hem bleef het *aesthetisch moment* belangrijk en zou te veel standaardisering tot onbevrediging leiden.⁶⁶ Het interieur dat hij in 1936 ontwierp voor de maatschappij Tiel-Utrecht gaf aanleiding tot een confrontatie van de tegenstrijdige meningen die binnen *de 8 en Opbouw* over esthetiek bleken te bestaan (afb. 17).⁶⁷ Gelet op de overdadige vormen van het interieur en de meubels van Van Ravesteyn is dit niet verwonderlijk. Tegenover alle collega's die kritiek op zijn werk hadden,

estimation apparently not yet been found.

Changes and differences of opinion

It would seem that even greater differences of opinion existed during these years than had existed a few years earlier. Some of these problems were discussed openly in de 8 en Opbouw, while others remained in the sphere of backstabbing.

A great deal of attention was devoted to the question of whether or not metal was really a very suitable material for the making of furniture. The price of metal chairs exceeded that of comparable wooden models by a factor of two to three. This made of them exclusive items which could not be produced in any appreciable volume.⁶⁰ The real competition between 'metal' and 'wood' in furniture design began only in 1936 with Boeken's soul-searching question: The steel chair: the typical expression of the modern spirit in the contemporary interior?⁶¹ The preference for steel, according to Boeken, was based above all on aesthetic, and therefore not completely legitimate considerations. A number of serious technical and economic objections namely militate against the use of steel for furniture.

The positions taken by the various participants in this discussion cannot be qualified as completely objective. Gispen, the proprietor of a metal furniture factory, was for obvious reasons a fervent advocate of the use of metal in furniture making.⁶² Ida Falkenberg-Liefrinck proposed rattan as a good alternative to metal. Given the fact that she had been designing rattan furniture for a number of years, it's not at all surprising that she was able to come up with a list of the many advantages offered by this material.⁶³

It is difficult to say exactly what caused the (temporary) great popularity of metal furniture and why this diminished in the late 1930's. Metal furniture had become a common feature of factories and office buildings, but for interior decoration in the home preference was given more and more to natural wood. The widespread interest in Scandinavian wooden furniture, which dates from this period, is at any rate closely bound up with this development.⁶⁴

Another often-posed question was the amount of importance that could be attached to the form or beauty of a piece of furniture. The initial rigorous denial of the role of aesthetics in designing had in fact never been endorsed by a number of 'Nieuwe Bouwen' architects, including Van Ravesteyn. According to Van Ravesteyn, enough room remained within the limitations imposed by function of a piece of furniture on its outer form to freely vary these forms:⁶⁵ to his mind the aesthetic moment remained important; too much standardization would only lead to dissatisfaction.⁶⁶ The interior which he designed in 1936 for the firm of Tiel-Utrecht (fig. 17) was the cause of a confrontation between the conflicting views on aesthetics which evidently existed within de 8 en Opbouw.⁶⁷ In the light of Van Ravesteyn's extravagant forms of interior decoration and furniture design, this is not at all astonishing.

In spite of the fact that his work met with criticism from many of his colleagues, Van Ravesteyn was supported by the architect A. Staal, the interior decorator Paul Bromberg and to a certain extent by Rietveld.⁶⁸

Other members of de 8 en Opbouw moreover began more and more to use round and massive forms in their furniture designs instead of rectangular and open ones, although none went as far in this direction as Van Ravesteyn did. Rietveld's chair designs also regularly presented problems, but of a completely different type: both the construction and the comfort of his designs often left a lot to be desired (fig. 18). Rietveld is hardly likely to make a modern, social, piece of furniture for everyday use, Van Tijen remarked.⁶⁹

vond Van Ravesteyn steun bij de architect A. Staal, de binnenhuisarchitect Paul Bromberg en tot op zekere hoogte ook bij Rietveld.⁶⁸

Overigens bleek dat ook andere leden van 'de 8' en 'Opbouw' steeds vaker, in plaats van de strakke en open, meer ronde en massieve vormen gingen gebruiken, hoewel niemand hierin zo ver ging als Van Ravesteyn.

Ook over de stoelontwerpen van Rietveld ontstonden regelmatig problemen, maar dan op een totaal ander vlak: de constructieve kant en ook de zitkwaliteit van zijn ontwerpen lieten vaak te wensen over (afb. 18). *Rietveld zal het sociale moderne gebruiksmeubel niet maken*, aldus Van Tijen.⁶⁹ Het experimentele karakter van zijn meubels werd daarentegen vrijwel unaniem gewaardeerd en als 'bevruchtend' ervaren.

De opvattingen over het belang van de vorm en de schoonheid van een meubel veranderden. Zelfs iemand als Stam, aanvankelijk in dit opzicht één van de radicaalsten, gaf in 1938 toe dat de uiterlijke verschijningsvorm wel eens wat te veel op de achtergrond was geraakt: *We weten echter thans heel goed dat de uiterlijke verschijning in het geheel niet onbelangrijk is en zelfs dat ze van een buitengewoon groot belang is, daar ze direct met het 'gevoel van behagelijkheid' samenhangt*.⁷⁰

Behalve in het materiaalgebruik en in de vorm traden er ook verschuivingen op in het soort meubels dat werd ontworpen en in de inrichting van het interieur als geheel.

De aanvankelijke principiële afwijzing van de gemakkelijke fauteuil bijvoorbeeld bleek in de praktijk niet te handhaven.⁷¹ Ook bleek er een vraag te bestaan naar andere niet strikt noodzakelijke meubels, zoals bijzet-tafeltjes, banken en kaptafels.

'Ongedwongenheid' werd het parool van de binnenhuis-architectuur. *We spreken de laatste tijd veel over het ongedwongen interieur. Men kan dit ook het organisch gegroeide noemen in tegenstelling tot dat met 'assen' en 'garnituren'*.⁷²

Deze ongedwongen- of onbevangenheid uitte zich in de plaatsing van de meubels in de combinaties ervan – verschillende stijlen en materialen door elkaar –, maar ook in het gebruik van vloerkleden, gebloemde gordijnen en stoelbekledingen en het op de grond zetten van grote planten of een grote vaas met bloemen (afb. 19).⁷³

Resultaten

Alles wijst erop dat er steeds meer werd toegegeven aan de vraag van het publiek. Door de ontwerpers zelf werd het, althans op papier, heel anders ervaren. Weliswaar werd toegegeven dat iets van het oorspronkelijke elan verloren was gegaan,⁷⁴ maar tegelijkertijd kwam steeds vaker naar voren dat het functionalisme een noodzakelijke ontwikkeling doormaakte. In 1937 werd in *de 8 en Opbouw* in een aantal 'historische' artikeltjes gewezen op de altijd aanwezige en onvermijdelijke invloeden die werkzaam zijn op meubel- en interieurgebied.⁷⁵ Dat zijn bijvoorbeeld de steeds nieuwe materialen en constructiemogelijkheden en de zich immer wijzigende inzichten en behoeften. Zelfs de 'levenshouding' is aan verandering onderhevig en ook deze moet zichtbaar zijn in de vorm der meubels. *Het accent is verlegd*, schreef Stam in 1941, (...) *het is niet te loochenen dat de komende periode een meer menselijke zal moeten zijn. Geen pathetische, geen formalistische, geen rechte of gladde, geen uiterst sobere noch fantastisch-overdadige periode, maar één, die uit 's mensen innerlijke behoeften geboren zal worden*.⁷⁶ Maar het oorspronkelijke ideaal bleef gehandhaafd: goede betaalbare volkswoningen en praktische, eenvoudige en eveneens betaalbare meubels om deze woningen in te richten.

Dit blijkt onder meer uit de plannen voor de tentoonstelling

The experiment character of his furniture was on the other hand appreciated almost universally and experienced as 'inspiring'.

*Views changed as concerns the importance of form and beauty in a piece of furniture. Even Stam, initially one of the most radical in this regard, admitted in 1938 that physical form had too often been neglected in the past: We are now however fully aware of the fact that appearance is on the whole not unimportant and that it is even of extraordinarily great importance, as it is of direct consequence for the 'feeling of comfortableness'.*⁷⁰

*In addition to changes in the materials and forms chosen for furniture, both the types of furniture designed and the concept of interior decoration as a whole evolved. The initial rejection of the easy chair on grounds of principle proved impossible to maintain.*⁷¹ *Demand apparently also existed for other pieces of furniture considered not strictly necessary, such as occasional tables, settees and dressing tables.*

Casualness became the watchword of interior decoration.

Much has been said recently about the 'casual' interior.

One could also call this the organically grown interior as opposed to one with 'axes' and 'trimmings'.⁷²

*This 'casualness' or 'unconstraint' was expressed in the placement of the furniture, the combinations chosen – different styles and materials were used together in the same room – as well as in the use of carpets, flowered curtains and upholstery and in the setting of large plants or vases of flowers on the floor (fig. 19).*⁷³

Results

Everything indicates that more and more concessions were made to public taste. This was however not experienced as such by the designers themselves, at least not on paper.

*They did admit that some of the original élan had faded,⁷⁴ but at the same time they increasingly emphasized the fact that functionalism was going through necessary changes and developments. In 1937 a number of 'historical' articles in de 8 en Opbouw pointed out the omnipresent and inevitable forces influencing furniture design and interior decoration.*⁷⁵

*These range from the availability of new materials and methods of construction to the continually changing views and needs of society. Even one's 'attitude toward life' is subject to change and this must also be given visual form in the design of furniture. The accent has shifted, Mart Stam wrote in 1941, (...) it cannot be denied that the coming period will have to be a more human one. Not pathetic, not formalistic, not angular or sleek, not utterly sober nor a period of fantastic excesses, but one which will be born of humanity's inner needs.*⁷⁶

But the original ideal obtained: good, affordable housing and practical, simple and likewise affordable furniture with which to furnish these dwellings. This is made evident, among other places, in the plans for an exhibition called 'There is a house in Holland', which was to be held at the Stedelijk Museum in Amsterdam in 1940.⁷⁷ Although preparations for the exhibition were far advanced, it had to be cancelled after the outbreak of the war.

*One quarter of the exhibition was reserved for the problems of mass housing. A committee composed of members of 'de 8', under the leadership of Stam, was to have organized this section. It was to have had an informative, but also educative character. The most important 'exhibit' in this regard was to have been a completely furnished workers' dwelling which was designed by Johan Niegeman and Gerda Niegeman-Marx. The couple had won the prize for their design in a contest held specifically for this purpose.*⁷⁸

In the rest of the rooms of the exhibition, interiors of other types were to have been furnished, such as a doctor's waiting room, a youth hostel and a nursery. The intention was to show

In Holland staat een huis die in 1940 in het Stedelijk Museum in Amsterdam gehouden zou worden.⁷⁷ Deze tentoonstelling ging door het uitbreken van de oorlog niet door, hoewel de voorbereidingen al in een vergevorderd stadium waren. Een kwart van de tentoonstelling was gereserveerd voor de problematiek rond de volkswoning. Een werkgroep, geheel samengesteld uit leden van 'de 8', onder leiding van Stam, zou dit gedeelte verzorgen. Het zou een voorlichtend, maar ook opvoedend karakter krijgen. Centraal stond hierbij een compleet ingerichte volkswoning, naar ontwerp van Johan Niegeman en Gerda Niegeman-Marx, waarmee zij een speciaal hiervoor uitgeschreven prijsvraag hadden gewonnen.⁷⁸ In de overige zalen zouden andere interieurs ingericht worden, zoals een dokterswachtkamer, een jeugdherberg en een kinderkamer. De bedoeling was ruimtes te tonen, samengesteld met eenvoudige middelen, waaruit een bepaalde 'levenshouding' zou spreken. Na een selectieprocedure bleven slechts functionalistische architecten over om deze interieurs, eventueel in samenwerking met de Nederlandse meubelindustrie te ontwerpen en te realiseren. Het is te betreuren dat deze tentoonstelling in deze vorm nooit is doorgegaan en ook dat er geen definitieve ontwerpen gemaakt of bewaard gebleven zijn. Het zou een unieke gelegenheid geweest zijn om te beoordelen wat er, in een situatie waarbij veel minder dan anders rekening gehouden hoefde te worden met de wensen van het publiek of de opdrachtgever, overgebleven was van de oorspronkelijke principes. In de praktijk bleek dat de realisering van de functionalistische principes op korte termijn niet mogelijk was. Het leek zinnvoller om zich eerst bezig te gaan houden met de opvoeding van het publiek en het in een goede richting stimuleren van de industrie. Daarnaast werd de aandacht gericht op de opleiding van nieuwe ontwerpers: Stam en Niegeman gingen les geven aan het Amsterdamse Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs.⁷⁹ Na de oorlog kwamen deze lijnen samen in de Stichting Goed Wonen (1946-1968). Deze stichting werkte zowel aan volksoepvoeding als aan het bevorderen van massaproductie. Daarbij speelden Niegeman en Stam en later de door hen opgeleide ontwerpers een belangrijke rol.⁸⁰

Mienke Simon Thomas

interiors decorated with simple means, yet which were to reflect a certain 'attitude toward life'. After a selection procedure had taken place only functionalist architects were left to design these interiors and, possibly in collaboration with the Dutch furniture industry, to realize them. It is a great pity that this exhibition was not able to take place in this form and that no definitive designs were ever actually executed or preserved. This would have provided a unique opportunity to judge what had remained of the original principles of 'Nieuwe Bouwen' in a situation where much less attention than otherwise had to be paid to the wishes of the contractor and those of the public. It became evident in practice that the realization of the functionalist principles could not occur in the short run. It therefore seemed more sensible to the architects to first educate the public and to stimulate industry in the right directions. In addition, thought was given to the training of new designers: Stam and Niegeman began to teach at the Amsterdam Institute for Instruction in the Applied Arts.⁷⁹ After the war these developments converged in the 'Stichting Goed Wonen' ('Living Well Foundation'; 1946-1968). This foundation worked for both the edification of the people and for the promotion of mass production. Niegeman and Stam played an important role in these activities, as did later the designers trained by them.⁸⁰

Mienke Simon Thomas

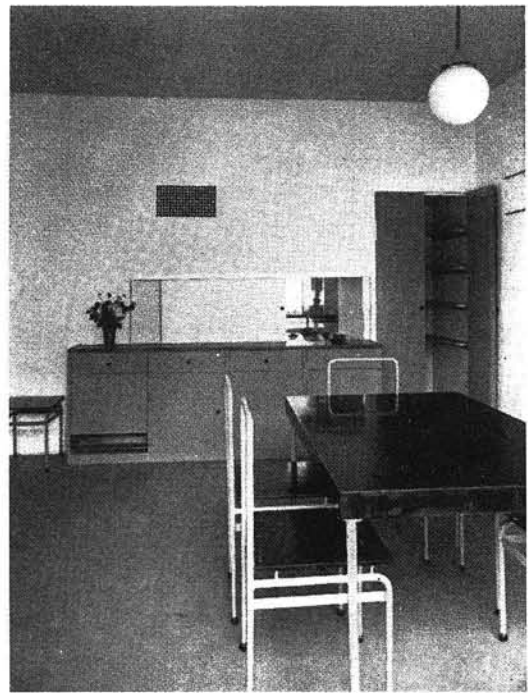

9

Le Corbusier en P. Jeanneret,
Weissenhofsiedlung, Stuttgart
1927.
Woonruimte.
Living quarters.

10
M. Stam, Weissenhofsiedlung,
Stuttgart 1927.
Woonruimte.
Living quarters.

11
J.J.P. Oud, Weissenhofsiedlung,
Stuttgart 1927.
Eethoek.
Dining area.

12
J. Duiker, Amsterdam, ca. 1930.
Stoeltje voor Openluchtschool.
Chair for the Open Air School.

13
G.T. Rietveld, 1927.
Stalen buisstoel.
Tubular steel chair.

14
B. Merkelbach en Ch. Karsten,
Keulen 1931.
Vrijgezellenkamer op
interieurtentoonstelling.
*Bachelor quarters in an exhibition
of interior decorating in Cologne.*

15
I. Falkenberg-Liefrinck,
Amsterdam 1937.
Inrichting woonkamer met
meubels van 'De Tijdgeest',
modelwoning van
woningbouwvereniging 'Labor' in
Landlust.

*Living room with furniture from
'De Tijdgeest', model flat of the
housing corporation 'Labor' in
Landlust.*

10. Nette en keurige, aesthetisch onberispelijke houten meubels hebben we verder van Muntendam, van Van der Sluys, van Spanjaard en anderen. Maar ze zijn alle zoo stijf en stug. Zoo hoekig en onbeweeglijk. Ze hebben zoo weinig verbinding met de moderne mensch; ze noodigen zoo weinig uit tot zitten, tot gemakkelijk zitten, tot uitrusten; en gelijktijdig zijn ze toch ook weer te stug en onbeweeglijk voor onze werkruimte, voor atelier, of bureau.

Een ontwikkeling in deze soort van stoelen is in de laatste 30 jaren wel niet te constateeren. Maar de industrie is zich bewust geweest, dat het met de solide handwerkelijke constructies niet tot een werkelijke massaproduct komen kan. Ze heeft (reeds 50 jaren geleden) naar nieuwe methoden gegrepen en ze ontwikkelt deze methoden iedere dag verder.

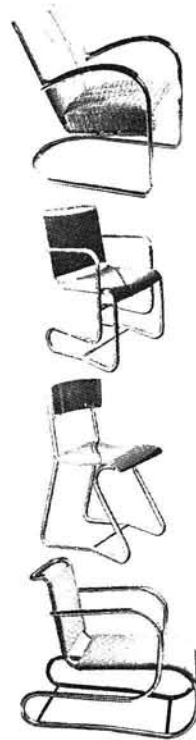

10

32

32. Corbusier maakte in 1929 deze stoel. Waarschijnlijk zou hij hem op het oogenblik wel anders maken, maar één ding valt op — de stoel heeft een streng karakter, de stoel is gebouwd. De stoel wil niet coquetteeren, wil niet mooi doen; de stoel is een „zoeken” om tot een nieuw zitmeubel te komen, een eerlijk oprecht probeeren.

34 34-37. We moeten opmerkzaam maken op het onderscheid tegenover andere producten welke meer en meer in den handel gebracht worden. We moeten er op wijzen dat het stalen meubel niet mag worden een spelen met nikkelen buizen. We moeten er op wijzen, dat het stalen meubel ook dreigt den snobistischen weg op te gaan, naar het verwekelijkte salonmeubel. Het is de opgave van allen die het met de ontwikkeling der bouwkunst, der interieurkunst of der meubelkunst ernstig meenen, dat ze een scherpe kritiek inzetten op de staalmeubels welke op de markt komen, dat ze door een scherpe maar gerechte kritiek alle verwekelijkte en decadente modellen afwijzen en de onmogelijke op makaroni gelijkende staalgevochten doen verdwijnen.

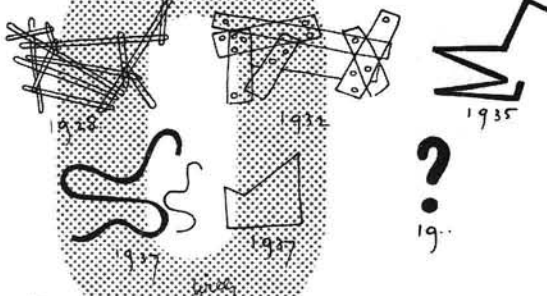
16
Bespreking door M. Stam van enkele stoelen die te zien waren op de tentoonstelling *de stoel gedurende de laatste 40 jaar* (Amsterdam, Stedelijk Museum, 1934/35), de 8 en Opbouw, 6 (1935) p. 1-8.
Review by M. Stam on several chairs on view at the exhibition the chair during the last 40 years (Amsterdam, Stedelijk Museum, 1934/35) in de 8 en Opbouw 6 (1935), pp. 1-8.

RIETVELD

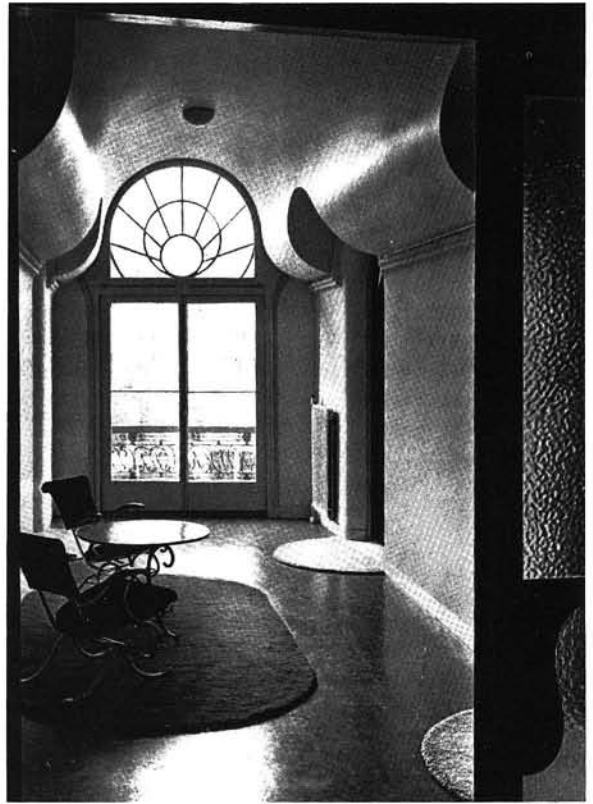
een zomer foto

of een
Inspiratie voor een nieuwe stoel?

OPBOUW

VAN HOLKEMA & WARENDORF N.V. - AMSTERDAM-C.

17
S. van Ravesteyn, Utrecht 1936.
Bovengang kantoor Thiel-Utrecht.
Upper entrance, offices of
Thiel-Utrecht.

18
W. La Croix
Omslag van de 8 en Opbouw,
10 (1939) no. 6.
Cover of de 8 en Opbouw,
10 (1939) no. 6.

19
I. Falkenberg-Lieftrinck, ca. 1940.
Woonkamer.
Living room.

Metz en het Nieuwe Bouwen

Inleiding

In de jaren dertig was het goede, functionele meubel in Nederland nauwelijks te koop. Meubelzaken boden voornamelijk complete ameublementen aan, waarbij 'oud-Engelsch' erg in trek was, evenals 'gotisch'. Uitzonderingen hierop vormden onder meer de firma Pander en My Home Woninginrichting (Bas van Pelt), beide in Den Haag. De eerste zaak, waarvoor onder anderen de interieurarchitecten Bromberg en Wouda werkten, was gematigd modern voor de klant met een goede smaak en een ruime beurs. Voor de tweede gold dat eveneens, hoewel Bas van Pelt meer moderne meubels had, waaronder stalen buismeubels van de firma Gispen.⁸¹ In de toonzalen van Gispen zelf en die van de firma Thonet waren ook strakke, zakelijke meubels te zien, maar deze waren voornamelijk bedoeld voor openbare gebouwen en kantoren.

De Bijenkorf bracht in de jaren dertig naast traditionele, ook moderne meubels. Daarnaast waren er natuurlijk nog meer zaken die op de moderne smaak inspeelden.

Van al deze winkels had Metz en Co, destijds gevestigd in Amsterdam en Den Haag, de meest vooruitstrevende meubelcollectie. Deze mening waren de leden van 'de 8' en 'Opbouw' ook toegedaan. Het is de enige meubelzaak waaraan zij serieus aandacht besteedden, terwijl andere zaken het moesten ontgelden, zelfs een gedegen en toen moderne firma als Pander.⁸²

Werkelijke vernieuwing, zoals bij Metz, konden zij hier niet vinden. Daarom wordt hier aan Metz aandacht geschonken.

Metz en Co

Van oorsprong is Metz een stoffenzaak. In 1902 verwierf zij, als eerste buiten Engeland, een Liberty-agentschap voor stoffen, cadeau-artikelen en kunstnijverheid. Deze artikelen maakten een groot deel uit van Metz' collectie en brachten haar veel faam. Metz werd wel met Liberty geïdentificeerd. Ook werden meubels van Liberty betrokken (afb. 20), maar daarnaast ging Metz vanaf 1918 zelf meubels vervaardigen. Daartoe werd de jonge interieurarchitect Paul Bromberg in dienst genomen die echter in 1924 naar Pander vertrok. Metz werkte toen al nauw samen met W. Penaat die tot de generatie van Berlage en De Bazel behoorde en al een gevestigde reputatie had. Tot 1940 heeft deze voor Metz ontwerpen gemaakt.

De meubelafdeling werd in het begin van de jaren dertig uitgebreid en Metz, waar altijd al de (buitenlandse) ontwikkelingen op het gebied van de vormgeving gevolgd waren, begon nu meubels van functionalistische ontwerpers te brengen.

De hele meubelcollectie werd in die tijd vernieuwd.

De Liberty-meubels verdwenen en Penaat begon strakke, zelfs megestalakte meubels te ontwerpen (afb. 21).

Het meestal volumineuze, complete ameublement, dat voordien nog wel bij Metz te vinden was geweest, verdween. De modern ingestelde bewoner had behoefte aan ruimte, praktische meubels en een licht interieur.⁸³ De meeste ontwerpers waren niet bij Metz in dienst, zoals bij Pander,⁸⁴ maar werkten incidenteel voor Metz. Dat gebeurde vaak ter gelegenheid van een tentoonstelling, waarna de ontwerpen in de collectie bleven.

Zo hield Metz in 1932 een expositie van stalen meubels van onder anderen Mies van der Rohe (afb. 22), Breuer (afb. 23) en Rietveld, die veel voor Metz werkte.

Van Le Corbusier werd onder meer de bekende *chaise longue* getoond. Daarnaast waren er moderne lampen van de Hongaar Berkovich te zien, die sindsdien tot de oorlog een vaste medewerker van Metz was.

Metz and 'Nieuwe Bouwen'

Introduction

In the 1930's good, functional furniture could hardly be found in Holland. Furniture stores mainly offered complete suites of furniture for sale. 'Old English' was a style very much in fashion, as was also 'Gothic'.

The Pander and My Home Woninginrichting ('My Home Interior Decoration' – Bas van Pelt) firms, both located in The Hague, provided exceptions to this practice. The first-mentioned company, whose employees included the interior decorators Bromberg and Wouda, offered moderately modern furniture for the customer with good taste and a long purse. That applied also to the second firm, but Bas van Pelt had more modern furniture in stock, including tubular steel chairs manufactured by Gispen's.⁸¹

Gispen's own showrooms, as well as those of the Thonet company, also exhibited angular, functional furniture, but this was intended primarily for the furnishing of public buildings and offices.

The Bijenkorf also sold modern furniture in addition to traditional in the 1930's. Other merchants of course also existed who adapted their wares to modern taste.

Of all of these stores it was Metz and Co., which then had branches in Amsterdam and The Hague, which had the most progressive collection of furniture. That was also the opinion of the members of 'de 8' and 'Opbouw'. Metz was the only furniture store to which they devoted serious attention, at the expense of the others, including as solid and, in those days, as modern a firm as Pander.⁸²

Real innovation such as they encountered at Metz's could not be found elsewhere, in the members' opinion. For this reason I shall in the following pages also limit my attention to Metz.

Metz en Co.

Metz was originally a drapery shop. In 1902 it was the first shop outside of England to acquire a Liberty agency for fabrics, gift articles and arts and crafts. These articles made up a significant portion of Metz's collection and greatly added to its fame. Metz in fact came to be more or less identified with Liberty. Liberty furniture was also included in the collection (fig. 20), in addition to the furniture which Metz itself began to manufacture in 1918.

Metz hired the young interior decorator Paul Bromberg as a furniture designer. He however left the firm in 1924 to join Pander. Metz had also been collaborating intensively with W. Penaat, who belonged to the generation of Berlage and De Bazel and who had already established a solid reputation. He designed furniture for Metz until 1940.

Metz expanded their furniture department in the early 1930's. It was at this time that the firm, which had always followed the (international) developments in the area of furniture design, began to sell the furniture of functionalist designers. The furniture collection was completely modernized at this time. The Liberty furniture was discarded and Penaat began to design simple furniture, which was sometimes even white-lacquered (fig. 21). The complete suites of usually massive furniture which until this time could always be found at Metz's disappeared entirely. Customers with modern taste favored a light and spacious interior filled with practical furniture.⁸³

Most designers who worked for Metz did so on a free-lance basis and were not employed by the company, in contradistinction to Pander's.⁸⁴ Their services were often engaged in the event of an exhibition, after which the furniture remained in the collection.

In 1932 Metz held an exhibition of tubular steel furniture which included pieces designed by Mies van der Rohe (fig. 22), Breuer (fig. 23) and Rietveld, who often worked for Metz. Le Corbusier's famous chaise longue, among other

Het jaar daarop, in september 1933, was de door Rietveld ontworpen 'koepel' op het dak van Metz in de Leidsestraat gereedgekomen (afb. 24).⁸⁵ Het was een expositieruimte met glas rondom, waardoor de lichttoetreding optimaal was. De architect Duiker kenschetste deze ruimte als *Metz en Co's woning van het Nieuwe Bouwen*. In deze zuivere omgeving, een *geestelijk bad*, zouden de meubels van het functionalisme het best tot hun recht komen. Zo behoorde het te zijn: een geestelijke eenheid tussen architectuur en inrichting (afb. 25).⁸⁶ 'Op het dak' werden in 1933 onder meer de nieuwe, 'mollige' fauteuils van de architect Oud getoond (afb. 26). Oud combineerde hierbij het volume van een zachte, verende zitting met de ruimtelijkheid van een stalen buis-onderstel. Dit toegeven aan eisen van comfort werd door strengere functionalisten veroordeeld. Van Loghem karakteriseerde Ouds ontwerpen als een *ree-olifant combinatie*.⁸⁷

De belangstelling voor de architectuur van het Nieuwe Bouwen kwam ook in 1932 naar voren toen bij Metz de tekeningen geëxposeerd werden van Zanstra, Giesen en Sijmons voor atelierwoningen in het Plan Zuid (Zomerdijkstraat-Uiterwaardenstraat). Ook was er een maquette te zien, op schaal ingericht met meubels van Metz.⁸⁸

In de Rotterdamse Bergpolderflat van Brinkman, Van der Vlucht en Van Tijen werd in 1934 door Metz een modelwoning ingericht. Het ontwerp voor dit arbeidersinterieur was gemaakt door Rietveld.

Dat Metz ondanks haar dure, exclusieve image belangstelling had voor het goedkope meubel, blijkt uit een prijsvraag die in 1935 uitgeschreven werd. Anoniem konden ontwerpen ingediend worden voor een houten of een metalen meubel. De prijs van een houten damesbureau bijvoorbeeld mocht, bij mogelijke serievervaardiging door Metz, niet boven de 35 gulden komen.⁸⁹ Als eerste in Nederland had Metz in 1937 gebogen houten meubels van de Fin Aalto in de verkoop, die tot op heden nog in de collectie zijn (afb. 27).⁹⁰ Wel was er al in 1934 een gebogen houten fauteuil van Aalto in het Stedelijk Museum te zien geweest op de tentoonstelling *de stoel gedurende de laatste 40 jaar*.⁹¹

In de loop van de jaren dertig was er meer ruimte nodig voor de meubelcollectie. Er was al in 1934 in Den Haag een aparte zaak hiervoor geopend. In 1938 werd een pand aan de Amsterdamse Keizersgracht voor hetzelfde doel betrokken. Dit 'meubelhuis', verbouwd door Rietveld en ingericht door Penaat, werd ingewijd met een grote interieurtentoonstelling (afb. 28 a, b, c, d).⁹²

De meubels en interieurs die hier getoond werden bepalen voor een groot deel het beeld van de latere fase van het functionele interieur, die hierboven met het woord 'ongedwongen' gekenschetst werd.

Er waren nieuwe, in opdracht van Metz vervaardigde, houten meubels te zien van onder anderen Salomonson en Van Tongerlo. Mart Stam had kastjes ontworpen waarvoor hij een experimenteel systeem van standaard-elementen had ontwikkeld. De vormgeving was bepaald niet avant-gardistisch te noemen, zoals wél het geval was geweest bij zijn vrijzwevende stoel uit 1926.

Anderen hadden interieurs samengesteld. Ida Falkenberg-Lieftrinck richtte een zit-slaapkamer voor een werkende vrouw in en Auke Komter een kinderspeelkamer met speelse, door hem ontworpen bankjes. Bodon had de inrichting van een meisjesstudeer-zitkamer op zich genomen. Qua opzet was deze expositie enigszins vergelijkbaar met de tentoonstelling *In Holland staat een huis*, welke in 1940 in het Stedelijk Museum plaats gehad zou hebben.⁹³

Wanneer we bekijken wat er in de literatuur over meubelvormgeving als de 'klassieke' moderne meubels

pieces, was on view. Modern lamps designed by the Hungarian Berkovich were also on exhibition. Berkovich remained a permanent employee of Metz's from this time until the beginning of the war.

In September of the following year, 1933, the 'cupola' designed by Rietveld for the roof of Metz's building in the Leidsestraat in Amsterdam was finished (fig. 24).⁸⁵ This was a round showroom completely enclosed by a glass 'dome', so that the lighting was optimal. The architect Duiker characterized this room as Metz and Co's 'Nieuwe Bouwen' dwelling. In these pure surroundings – a spiritual bath – the functionalist furniture would show to best advantage. This was the intention: a spiritual union between architecture and interior decoration (fig. 25).⁸⁶

In 1933 the new 'plush' armchairs designed by the architect Oud were shown, among others, 'on the roof' (fig. 26). Oud combined in these chairs the mass of a soft spring-cushioned seat with the spaciousness of a tubular steel frame. This concession to the demands of comfort was condemned by the more rigid functionalists. Van Loghem characterized Oud's designs as a fawn-elephant combination.⁸⁷ The interest in 'Nieuwe Bouwen' architecture also emerged in an exhibition at Metz's in 1932 of the drawings of Zanstra, Giesen and Sijmons for atelier dwellings in Amsterdam's South Side Plan (Zomerdijkstraat and Uiterwaardenstraat). A scaled maquette decorated with Metz furniture was also on view.⁸⁸

A model dwelling was furnished in 1934 by Metz in the Rotterdam Bergpolder flats, the work of the architects Brinkman, Van der Vlucht and Van Tijen. The designs for the decoration of this worker's dwelling were made by Rietveld. The fact that Metz showed interest in inexpensive furniture despite its elite and exclusive image becomes evident in a competition organized in 1935. Artists were invited to submit designs anonymously for a wooden or a metal piece of furniture. The price of a ladies' dressing table, for example, was not to exceed 35 guilders when produced in quantity by Metz.⁸⁹

Metz was the first firm in Holland to put wooden furniture designed by the Finn Aalto on the market (fig. 27). This first occurred in 1937 and Aalto's designs remain in the collection even today.⁹⁰

A wooden chair of Aalto's had already been exhibited in Holland three years earlier, in 1934, at the exposition the chair during the last 40 years, organized by the Stedelijk Museum.⁹¹

During the 1930's it became necessary to find more space to house the furniture collection at Metz's. In 1934 a new branch was opened in The Hague as a result of this shortage of space. A second premises in Amsterdam, on the Keizersgracht, was purchased in 1938 for this same purpose. This 'house of furniture', converted by Rietveld and decorated by Penaat, was inaugurated with a large exhibition of interior decoration (figs. 28a, b, c, d).⁹²

The furniture and interiors which were displayed here determine to a large extent the image of the functional interior, characterized above with the qualifier 'casual'. The exhibition included new wooden furniture commissioned by Metz and designed among others, by Salomonson and Van Tongerlo. Mart Stam exhibited cupboards for which he had developed an experimental system of standard elements. This design could not at all be termed avant-gardist, in contradistinction to his cantilever chair of 1926.

*Other had furnished interiors. Ida Falkenberg-Lieftrinck decorated a bed-sitting room for a working woman and Auke Komter a playroom with 'playful' benches which he himself also designed. Bodon was responsible for the decoration of a girl's study/sitting room combination. This exposition was in concept somewhat similar to the exhibition *There is a house in**

beschouwd worden, dan blijkt dat veel daarvan ook bij Metz te vinden is geweest, met name in het begin van de jaren dertig.⁹⁴ Rietvelds zigzagstoel (1934) (afb. 29) en kratstoel (1935) (afb. 30) zijn in die tijd zelfs exclusief door Metz vervaardigd en bij haar in de collectie geweest. Metz had kennelijk een goed oog voor belangrijke (internationale) ontwikkelingen op designgebied.

Joseph de Leeuw

De verantwoordelijke man voor dit beleid was de eigenaar/directeur Joseph de Leeuw. In 1886 was hij bij Metz gaan werken, waar hij snel carrière maakte. Hij had contacten met de Nederlandse en later ook buitenlandse kunstwereld. Tot zijn naaste vrienden behoorde Bart van der Leek die in de jaren 1917-1918 deel uitgemaakt had van De Stijl. In de jaren dertig stelde hij kleurstalen samen voor Metz' eigen textiel, ontwierp vloerkleden en verzorgde de kleuren voor de interieurs van de verschillende vestigingen van Metz (afb. 31).⁹⁵

Joseph de Leeuw was een idealistisch man die zijn ideeën over goede vormgeving in zijn zaak door wilde voeren. Hierbij stonden commerciële belangen niet voorop. De meubelafdeling, binnen de zaak de meest moderne, bleek namelijk niet rendabel, maar de andere afdelingen konden dit verlies ruimschoots dekken. De Leeuw zocht contact met kunstenaars om voor Metz ontwerpen te maken die in eigen beheer uitgevoerd zouden worden. Tijdens een redevoering ter gelegenheid van de opening van de meubelvestiging in Den Haag in 1934, roemde Oud de samenwerking met Metz. In het begin van de jaren dertig had De Leeuw hem uitgenodigd om eens van gedachten te wisselen over het ontwerpen van stalen buismeubels. Oud had hiervan toen geen hooggespannen verwachtingen – hij had wel vaker voor de handel gewerkt en dat was teleurstellend geweest. Bij Metz bleek dat anders te zijn: *Wat ons als medewerkers bovenal treffen moet, is de vrijheid, die ons in elk opzicht gelaten wordt (. . .) De gelegenheid, die Metz ons, haar medewerkers, geeft om voor het intérieur te zoeken, wat in menig opzicht voor de architectuur zelf reeds tot op zekere hoogte bereikt werd, kunnen we niet hoog genoeg op prijs stellen.*⁹⁶

Ook Ida Falkenberg-Liefcrinck heeft te kennen gegeven dat zij plezierig voor Metz heeft gewerkt.⁹⁷

Bezwaren

Toch bestonden er in de kring van 'de 8' en 'Opbouw' aanvankelijk bedenkingen tegen Metz. Ten eerste kon niet de hele collectie functionalistisch genoemd worden, omdat bijvoorbeeld de Liberty-produkten nog steeds een belangrijk deel daarvan uitmaakten.

Ten tweede geloofde niet iedereen in de zuivere uitgangspunten van Metz. Van Tijen schreef in 1932: *Wanneer men de wat zwoele geuren en kleuren van den ingang bij 'Liberty' gepasseerd is, is men in deze precieuzen omgeving niet in de juiste stemming om het wezen van het stalen buismeubel – geen luxueuse modegril, maar het eenvoudige, goeddoordachte, beknopte en goedkope massameubel voor het moderne interieur – te begrijpen. [Bij een luxueuze zaak als Metz] zijn dus de stalen meubelen 'salonfähig' geworden en verscheidene rijke interieurs, die in de komende jaren zullen worden ingericht, zullen stellig vol zijn van glanzend chroom en heldere kleuren. Op zichzelf is dat natuurlijk niet jammer, maar wel is het te betreuren, dat het stalen meubel zijn intrede heeft gedaan in de wereld, als een goed afgericht kostschoolmeisje, dat nu een 'goede partij' moet zien te veroveren en niet als een moderne jonge vrouw met haar werk en leven vóór zich. (. . .) Het is de vraag in hoeverre een tentoonstelling, als die van Metz en Co deze ontwikkeling [van het moderne, goedkope massameubel] gunstig beïnvloedt.*⁹⁸

Holland, which was to have been held at the Stedelijk Museum in 1940.⁹³

*When we inspect what types of furniture in the literature on furniture design are considered to be 'classically' modern, we find that much of this was to be found at Metz's, especially during the early 1930's.*⁹⁴

Rietveld's zigzag chair (1934; fig. 29) and crate chair (1935; fig. 30) were even manufactured exclusively for Metz at that time and were included in its permanent collection.

Metz obviously had a good eye for important international developments in the area of furniture design.

Joseph de Leeuw

The man responsible for this policy was the proprietor/director Joseph de Leeuw. He went to work for Metz in 1886, and rapidly achieved a significant measure of professional success. His contacts extended to both the Dutch and foreign art worlds. One of his closest friends was Bart van der Leek, who had been a member of De Stijl in 1917-18. During the 1930's he composed color charts for Metz's own textiles, designed carpets and was responsible for the color schemes of the interior of Metz's various branches (fig. 31).⁹⁵ Joseph de Leeuw was an idealistic man who wanted his ideas on good composition and design to be reflected in the products of his company. Commercial interests were not his main concern here. The furniture department, which was the most progressive one in the company, in fact did not turn a profit, but the other departments were able to easily compensate for this loss. De Leeuw sought contact with independent artists who could design furniture for Metz. The furniture was then manufactured by the company. During a speech given on the occasion of the opening of the branch in The Hague in 1934, Oud spoke with great praise of his collaboration with Metz. De Leeuw had invited him to exchange ideas on the design of tubular steel furniture in the early thirties. At that time Oud had had no particularly high expectations with regard to this collaboration, as he had worked for the furniture trade before and had usually found it to be disappointing. Metz proved to be an exception in this regard: That which affects us co-workers above all is the freedom which we enjoy in all respects (. . .). Metz gives us, its collaborators, every opportunity to search for those qualities in the interior which in many respects have been achieved within architecture itself. This cannot be valued highly enough.⁹⁶

*Ida Falkenburg-Liefcrinck also indicated that she had enjoyed working for Metz.*⁹⁷

Objections

Nonetheless, initially some resistance to Metz existed in 'de 8' and 'Opbouw' circles. Firstly, the entire collection could not be termed functionalistic, one reason being simply that Liberty products still formed a significant part of it. Secondly, not everyone believed in the purity of Metz's principles. In 1932 Van Tijen wrote: When one has passed the rather sultry colors and forms of the entrance to 'Liberty', in these precious surroundings, one is hardly in the right frame of mind to appreciate the essence of a tubular steel chair – not a luxurious whim of fashion, but the simple, well thought out, concise and inexpensive mass produced article of furniture for the modern interior. (In a luxury shop such as Metz's) steel furniture thus becomes 'salonfähig' and various wealthy interiors to be decorated in the coming years will undoubtedly be filled with shining chrome and bright colors. There's nothing to be regretted about that in itself, of course, but it is a pity that steel furniture should have made its debut into the world as a well-trained boarding school girl who must now find herself a 'good catch' and not as a modern young woman

Duiker meende in 1933 dat voor Metz alleen commerciële belangen golden, zij was wat hem betreft snobistisch.⁹⁹ Ida Falkenberg-Lieftrinck had bezwaren tegen de meubels van de Fransman Djo Bourgeois. Deze leken modern, maar in wezen brachten ze niets nieuws, ze waren aangepast aan de moderne smaak.¹⁰⁰ Naderhand verdwenen deze bezwaren tegen Metz uit *de 8 en Opbouw*. Er werd nog wel kritiek geleverd op een minder geslaagd ontwerp, maar het feit dat Metz ontwerpers de kans bood hun werk aan het publiek te tonen werd alom geprezen. Wat natuurlijk niet zo verwonderlijk is, omdat het meestal om ontwerpen van 'eigen mensen' ging. De redactie van *de 8 en Opbouw* schreef naar aanleiding van de tentoonstelling *Het nieuwe meubel* in 1938: (...) *het [kan] in het zakenleven als gebruikelijk beschouwd worden, dat de handelaar dat brengt wat gemakkelijk verkoopt, dat wat algemeen gaat of momenteel in de mode is (...)* *Het is voor de ontwikkeling van de bouwkunst, van de interieurkunst en meubelkunst van het grootste belang, dat men ophoudt het kopende publiek al te zeer te onderschatten en onontvankelijk te achten voor nieuwere gedachten. Men moet de moed bezitten hen nieuwe voorstellen te doen (...)* *Bij de firma Metz waarden we dat ze in deze richting wederom een poging waagde.*¹⁰¹

Politiek

Toch zit er een vreemde kant aan deze zaak. Het lijkt tegenstrijdig dat de ontwerpers van het Nieuwe Bouwen, die soms een radicaal linkse politiek aanhingen, toch voor een 'kapitalistische' zaak als Metz werkten. Welke plaats dachten zij Metz toe in de propaganda voor het functionalistische meubel en interieur? Het grote publiek dat zij voor hun ideeën wilden winnen zou toch moeilijk via deze, als luxueus en duur bekend staande zaak bereikt worden. Aanvankelijk bestond dit bezwaar wel degelijk, zoals hierboven al bleek, maar naderhand schijnt het verdwenen te zijn.

Voor mensen als Rietveld en Oud is bovenstaande vraag niet zó dringend, omdat zij niet tot de politiek meest bewuste architecten van het Nieuwe Bouwen hoorden. Stam daarentegen en Ida Falkenberg-Lieftrinck werkten sinds 1938 voor Metz en Van Tijen schreef daar positief over. Hoe konden deze radicaal linkse ontwerpers dat rijmen met het principe van de strijd voor de verheffing van de arbeidersklasse? Of was die strijd al min of meer opgegeven en wilden ze gewoon prettig werken? Of zouden zij Metz' opdrachten alleen gebruikt hebben om de meubelvormgeving verder te brengen, zoals te lezen is in de woorden van Stam: *Er bestaat een grote behoefte aan een goed en schoon massameubel en wij kunnen iedere opdracht gebruiken om in deze richting verder te komen.*¹⁰³

Na de Tweede Wereldoorlog is Stam inderdaad op zijn experimenten bij Metz doorgeslagen in zijn ontwerpen voor de eigen collectie van Goed Wonen, waarmee echter evenmin het zo gewenste grote publiek bereikt werd.¹⁰⁴ Voorlopig zijn deze vragen onopgelost. Evenmin is bekend hoe De Leeuw tegenover de politieke opvattingen van deze ontwerpers stond.

Wat betreft Metz kan in elk geval geconcludeerd worden dat zij een uitzonderingspositie innam onder de Nederlandse interieurzaken. Naar de normen van die tijd voerde zij een vooruitstrevend beleid. Dit leverde haar een aantal primeurs op vormgevingsgebied op die haar een plaats in de internationale designgeschiedenis gaven.

with her work and life ahead of her (...). It's an open question as to what extent an exhibition such as the one held at Metz and Co. can favorably influence this development (*of modern, mass-produced, inexpensive furniture*).⁹⁸

*Duiker was of the opinion that in 1933 commercial considerations were the only ones that counted at Metz; to his mind the company was snobist.*⁹⁹ *Ida Falkenberg-Lieftrinck voiced objections to the furniture designed by the Frenchman Djo Bourgeois. These looked modern, but in essence they were not innovative, but just adapted to modern taste.*¹⁰⁰ *Later on these objections to Metz disappeared from de 8 en Opbouw. Poor designs were still criticized, but the fact that Metz gave its designers the change to show their work to the public was considered extremely commendable. This is of course not entirely surprising, as these were usually designs made by their 'own group'. In 1938, on the occasion of the exhibition New Furniture the editors of de 8 en Opbouw wrote (...) it (may) be considered usual in business for a merchant to put on the market what can easily be sold, what is in general demand or what is momentarily in fashion (...).* For the development of architecture, of interior decoration and of furniture design it is of the utmost importance that one stop so severely underestimating the buying public and believing it to be unreceptive to newer ideas. One should have the courage to put new proposals before the public at large (...). We are appreciative of the fact that Metz has once again made an attempt in this direction.¹⁰¹

*Van Tijen too, who in 1932 had spoken in arrogant terms of Metz, in 1938 mentioned its special position: That such a firm as Metz – in contrast to virtually all other furniture stores in the country – created the opportunity of bringing furniture designers and the public together is a fact which fully deserves our gratitude.*¹⁰²

Politics

And yet this phenomenon has some rather peculiar aspects to it. It would seem contradictory for 'Nieuwe Bouwen' architects, some of whom were at the far left of the political scale, to consent to work for such a 'capitalistic' firm as Metz. How did these people conceive of the role of Metz in creating propaganda for functionalist furniture and interior decoration? The public they were attempting to win over could hardly be reached through the medium of this firm, which had a reputation of catering to the expensive tastes of the elite. Initially such objections did in fact exist, as indicated above, but they appear to have disappeared later on. For architects such as Rietveld and Oud the matter was less crucial, as these were not among the most politically engaged of the 'Nieuwe Bouwen' group. On the other hand, both Mart Stam and Ida Falkenberg-Lieftrinck worked for Metz from 1938 on, and Van Tijen showed approval of this in his writings. How were these radically left-wing designers able to accommodate this within their ideals of uplifting the working class? Or had they more or less given up that struggle at this point and did they just want to work under favorable conditions?

*It is of course a possibility that these people were only using Metz's commissions to further their own aims in furniture design. Stam wrote: There is a great need for good, attractive mass-produced furniture and we must make use of every chance to further this direction.*¹⁰³

*After the second World War Stam indeed continued with the experiments he had begun at Metz for his own designs for the 'Goed Wonen' collection. It proved equally impossible to reach a large public with these.*¹⁰⁴

For the time being, then, these questions remain unanswered. Neither do we know anything about the attitude of De Leeuw

Unieker misschien dan deze resultaten was het vrije klimaat dat De Leeuw schiep waarin ruim plaats werd geboden aan vooruitstrevende vormgeving. Wat betreft de linkse ontwerpers kan het niet anders dan navrant genoemd worden dat zij, terwijl ze de massa wilden bereken, eigenlijk aan het prestige van Metz werkten. Hun rechtvaardiging was dat ze via het elite-meubel modellen voor massavervaardiging konden ontwerpen. Ook via deze omweg bleek hun doel – massaproductie – utopisch.

Petra Timmer

Noten

1 Dit artikel is het resultaat van een werkgroep van het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht onder leiding van Ellinoor Bergvelt. Zoals al in de vorige publicatie van deze werkgroep is vermeld (*80 jaar wonen in het Stedelijk*, Amsterdam 1981, p. 39, noot 1), is het de bedoeling dat de resultaten van de afzonderlijke werkzaamheden binnenkort gepubliceerd worden.

De onderwerpen zijn:

- De geschiedenis van Metz & Co, met name de periode - Joseph de Leeuw (Petra Timmer);
- Industriële vormgeving op het gebied van de textiel in Nederland; het 'verantwoorde' dessin (Mienke Simon Thomas);
- De geschiedenis van de tentoonstellingen *In Holland staat een huis* in het Stedelijk Museum te Amsterdam, 1939-1941 (Eveline Eijkhout). Deze laatste kon echter wegens verblijf in het buitenland niet aan de voorbereidingen voor dit artikel deelnemen. In plaats van haar heeft Karin Gaillard een bijdrage geleverd op basis van het onderzoek dat zij heeft verricht als stagiaire bij het Amsterdams Historisch Museum (Opvattingen van Amsterdamse woningbouwverenigingen wat betreft het interieur, 1900-1940). Ook zij hoopt binnenkort uitgebreider op haar onderzoek terug te komen.

2 De Italiaanse catalogus *Funzione e Senso*, die in het Nederlands vertaald is (*Architectuur en volkshuisvesting Nederland 1870-1940*, Nijmegen 1980), slaat wat dit betreft alles; de weinige plattegronden die er van woningen van het Nieuwe Bouwen in afgedrukt worden, zijn voor het merendeel nauwelijks te ontcijferen. N.L. Prak gaat wel kort op enige plattegronden in ('De ontwikkeling van het Nieuwe Bouwen', in: cat. tent. *Bouwen '20-'40. De Nederlandse bijdrage aan het Nieuwe Bouwen*, Eindhoven 1971, p. 29-49).

3 Anders dan de titel zou doen vermoeden worden in het artikel van G. Ciucci ('De Nederlandse bijdrage aan de eerste CIAM', in: *Nederlandse architectuur in internationaal perspectief 1900-1940*, Amsterdam 1981, p. 25-42) de eerste vier CIAM-congressen besproken, waarbij ook het tweede CIAM-congres, iets langer dan gebruikelijk, aan de orde komt.

4 In dit artikel wordt korthedshalve het woord 'functionalistisch' als bijvoeglijk naamwoord van het 'Nieuwe Bouwen' gebruikt.

5 C. Boot, 'Mart Stam: Kunstnijverheid als aanzet voor een menselijke omgeving, Dessau - Amsterdam', *Wonen-TA/BK* 1981 no. 11, p. 10-21 en C. de Wit, *Johan Niegeman 1902-1977 Bauhaus, Sowjet-Unie, Amsterdam*, Amsterdam 1979.

6 Manifest van 'de 8', gepubliceerd in *i 10* 1927, p. 126.

7 Ook kwam het nogal eens voor - vooral bij een opdracht voor een eigenbouwer - dat de architecten alléén de gevel ontwierpen, terwijl de plattegrond door de bouwondernemer zelf werd getekend.

8 L. Zwiers, *Kleine Woningen*, Amsterdam 1923; L. Zwiers, *Ons Huis, hygiëne en geriefelijkheid*, Haarlem 1924. Een andere publicatie uit deze periode waarin kort op de plattegrond van de arbeiderswoning wordt ingegaan, is: J.B. van Loghem, 'Algemeene wenken aan woningbouwverenigingen', *Woningbouw* 1918, p. 5-6.

9 W. Gropius, 'Die soziologischen Grundlagen der Minimalwohnung', *Die Justiz*, Bd. 5, no. 8, 1929, geciteerd in: W. Gropius, *Architektur*, Frankfurt am Main/Hamburg 1956, p. 84-93.

10 *CIAM 1/2*, Reprint Liechtenstein 1979, p. 45.

11 Zie over de Werkbund bijvoorbeeld: cat. tent. *Zwischen Kunst und Industrie Der Deutsche Werkbund*, München 1975.

12 C. Blotkamp, B. Mulder en G.J. de Rook, *Rietveld-Schröderhuis 1925-1975*, Utrecht 1975.

toward the political convictions of his designers.

As regards Metz, one can conclude at any rate that the firm held an exceptional position among Dutch merchants of home furnishings. With respect to the standards of the time its policies were certainly progressive. This fact accorded it a number of firsts in the area of interior design, which in turn give the firm its status within the history of international design.

More unique perhaps than these results was the free atmosphere created by De Leeuw which offered progressive designers the space they needed to develop.

As regards the politically left-wing designers, it can only be termed rather sad that while trying to reach the public at large, they in fact increased the prestige of Metz. Their justification of this was that via elite furniture they could develop models suitable for mass production. Through this roundabout route as well, their aim mass production - turned out to be utopic.

Petra Timmer

Notes

1 This article is the product of a workgroup from the Art History Institute of the University of Utrecht under the direction of Ellinoor Bergvelt. As was also stated in the previous publication of this workgroup (*80 jaar wonen in het Stedelijk*, Amsterdam 1981, p. 39, note 1), it is the intention of the authors to publish the results of their separate fields of investigation shortly. The individual research topics are:

- The history of Metz and Co., in particular the Joseph de Leeuw period (Petra Timmer)

- Industrial design in the area of Dutch textiles; the 'good' pattern (Mienke Simon Thomas)

- The history of the exhibition series *There is a house in Holland in the Stedelijk Museum in Amsterdam, 1939-1941* (Eveline Eijkhout) The last-mentioned member of the group was however unable to take part in the preparation of the present essay due to travel abroad. In her place, Karin Gaillard made a contribution based on the research she did during a period of internship at the Amsterdams Historisch Museum (*Conceptions of Amsterdam housing corporations with regard to interior decoration, 1900-1940*). She too hopes to soon publish the results of her research in more complete form.

2 The Italian catalogue *Funzione e Senso*, translated into Dutch as *Architectuur en volkshuisvesting in Nederland, 1870-1940 (Architecture and mass housing in Holland, 1870-1940)*, Nijmegen 1980, is the most negligent in this regard: of the few ground plans for 'Nieuwe Bouwen' dwellings which are illustrated, most are barely decipherable. N.L. Prak does discuss ground plans briefly in 'De ontwikkeling van het "Nieuwe Bouwen"' - exhib. cat. *Bouwen '20-'40*. De Nederlandse bijdrage aan het Nieuwe Bouwen, Eindhoven 1971, pp. 29-49.

3 In contrast to what the title suggests, G. Ciucci's article ('De Nederlandse bijdrage aan de eerste CIAM', Nederlandse architectuur in internationaal perspectief 1900-1940, Amsterdam 1981, pp. 25-42) deals with the first four CIAM conferences. The second CIAM conference is also discussed, and in greater detail than usual.

4 The word 'functionalistic' is for the sake of brevity used to characterize the products of 'Nieuwe Bouwen'.

5 C. Boot, 'Mart Stam: Kunstnijverheid als aanzet voor een menselijke omgeving, Dessau - Amsterdam', *Wonen-TA/BK* (1981), no. 11, pp. 10-21 and C. de Wit, *Johan Niegeman 1902-1977 Bauhaus, Sowjet Unie, Amsterdam*, Amsterdam 1979.

6 Manifesto of 'de 8', published in *i 10*, 1 (1927), p. 126.

7 What also sometimes happened - especially in the case of a commission by a private builder - was that the architects only designed the facade, while the ground plan was signed by the building contractor himself.

8 L. Zwiers, *Kleine Woningen*, Amsterdam 1923; *idem*, *Ons Huis, hygiëne en geriefelijkheid*, Haarlem 1924. Another publication of this period which deals briefly with the ground plans of workers' dwellings is J.B. van Loghem, 'Algemeene wenken aan woningbouwverenigingen', *Woningbouw*, (1918), pp. 5-6.

9 W. Gropius, 'Die soziologischen Grundlagen der Minimalwohnung', *Die Justiz*, Bd.5, no. 8, 1929, cited in W. Gropius, *Architektur*, Frankfurt am Main & Hamburg 1956, pp. 84-93.

10 C.I.A.M. 1/2, Reprint Liechtenstein 1979, p. 45.

11 On the Werkbund, see for example exhib. cat. *Zwischen Kunst und Industrie Der Deutsche Werkbund*, Munich 1975.

12 C. Blotkamp, B. Mulder and G.J. de Rook, *Rietveld-Schröderhuis 1925-1975*, Utrecht 1975.

- 13 A. Klein, 'Neues Verfahren zur Untersuchung von Kleinwohnungsgrundrissen', *Städtebau*, 1928 p. 16; geciteerd in: L. Benevolo, *History of modern architecture*, Cambridge (Mass.) 1978', deel 2, p. 515.
- 14 H. Leppla, 'Woonbehoeften en woningplattegronden', *de 8 en Opbouw*, 3, 1932, p. 242-253.
- 15 M. Stam, 'I. Het vraagstuk der arbeiderswoning in verband met de steeds veranderende grootte der gezinnen. II. De dagindeeling der gezinsleden', in: F. Ottenhof (red.), *Goedkoopste Arbeiderswoningen*, Rotterdam 1936, p. 21-25.
- 16 Zie noot 15, p. 25.
- 17 Namelijk de inzendingen: *Motto f 4,75* van W. van Tijen; *Motto 1254* van A. Bodon, J.H. Groenewegen, Ch.J.F. Karsten en B. Merkelbach; *Motto Optimum* van J.H. van den Broek. In de vierde met een premie onderscheiden inzending, *Motto* & van A. Staal, S. van Woerden en G.H. Holt, was ook een glazen schuifdeur toegepast tussen de woonkamer en keuken. Voor afbeeldingen van deze plattegronden, zie: F. Ottenhof (red.), zie noot 15, p. 42-45, 46-49, 54-57 en 50-53.
- 18 J.B. van Loghem, *Bouwen - Bauen - Bâtir - Building - Holland*, Amsterdam 1932, p. 18 en B. Rebel elders in dit boek.
- 19 Gezien de vele publikaties die recentelijk over dit onderwerp zijn verschenen, zal in dit artikel hierop niet verder worden ingegaan. Zie bijvoorbeeld: P. Fuhring, 'Doelmatig wonen in Nederland. De efficiënt georganiseerde huishouding en de keukenvormgeving 1920-1938', *Nederlandse kunstnijverheid en interieurkunst*, Haarlem 1981, p. 575-585 (*Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 31, 1980); M. Boot, I. van Hamersveld, J. Roding, 'De "rationele" keuken in Nederland en Duitsland. Achtergronden, ontwikkelingen en consequenties voor (huis)vrouwen', *Berlijn-Amsterdam 1920-1940. Wisselwerkingen*, Amsterdam 1982, p. 339-347; J. Roding, 'Koen Limperg's functionalisme. Bijdrage tot een plezieriger dagelijks leven', *Wonen-TA/BK* 1981, no. 31, p. 9-30.
- 20 J. Duiker, *Studie over Hoogbouw*, Rotterdam 1930, p. 50.
- 21 A. de Regt, 'Arbeidersgezinnen en industrialisatie: ontwikkelingen in Nederland 1880-1918', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 4, 1977, no. 1, p. 3-27; U. Jansz, 'Gemeentelijk koken en wassen in Amsterdam. 1915-1939', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 7, 1981, p. 501-523 en de repliek daarop van A. de Regt, p. 524-532.
- 22 G. Uhlig, *Kollektivmodell 'Einküchenhaus'. Wohnreform und Architekturdebatte zwischen Frauenbewegung und Funktionalismus 1900-1933*, Giessen 1981 (Werkbund Archiv 6).
- 23 *Gemeenteblad* 1929, II, p. 1563, e.v.; bij deze oppervlakte waren muren, gangen, trapruimten e.d. niet meegerekend.
- 24 *Gemeenteblad* 1932, I, p. 1981.
- 25 Behalve een gootsteen met afvoer (*Bouwverordening* 1905) moest de keuken nu ook een *stookplaats, een aan de stookplaats aansluitende doelmatige wasemkap, een doelmatig aanrecht met een waterdichte afdekking en een doelmatige keukenkast* bevatten. *Amsterdamsche Bouwverordening* 1935, art. 87.
- 26 *Amsterdamsche Bouwverordening* 1935, art. 94 en 96. (vergelijk *Bouwverordening* 1905, art. 146 en 149).
- 27 *Amsterdamsche Bouwverordening* 1935, art. 87.
- 28 F.F. Fraenkel, *Het plan Amsterdam-Zuid van H.P. Berlage*, Alphen aan den Rijn z.j. (1976).
- 29 Voorlichtingsfolder van woningbouwvereniging Het Westen, z.p.l., z.j., onpagineerd.
- 30 Toch kwam zo'n indeling ook in functionalistische kring wel eens voor, bijvoorbeeld in een aantal ontwerpen op de tentoonstelling ter gelegenheid van het tweede CIAM-congres in 1929.
- 31 B. Merkelbach, 'Woningbouw Van Saane' (ingezonden brief) *Bouwkundig Weekblad* 1938, p. 102. Gegevens over het Landlust-complex van Van Saane in J.W.H.C. Pot, 'Woningbouw Van Saane, "Landlust" te Amsterdam-West', *Bouwkundig Weekblad* 1938, p. 49-54. Van deze woningen zijn alleen de gevels door een architect (Dunnebie) ontworpen!
- 32 De architecten waren: Z. Gulden en M. Geldmaker (Zomers Buiten), P. Vorkink (Labor) en G. Versteeg (Algemeene Woningbouwvereniging).
- 33 Zie voor de plattegronden van Labor, Algemeene Woningbouwvereniging en Het Westen: *Beter Wonen*, Amsterdam 1938, p. 112 (de plattegronden van Labor en A.W.V. zijn overigens verwisseld).
- 34 Merkelbach, zie noot 31.
- 35 'Vijf nieuwe woningen door de architecten Van Tijen, Stam en Beese', *de 8 en Opbouw*, 8, 1937, p. 121.
- 36 Zie noot 35.
- 37 H.A. Maaskant, 'Naar aanleiding van de huisjes afgebeeld in dit nummer', *de 8 en Opbouw*, 8, 1937, p. 122.
- 38 In de toelichting op de prijsvraaginzending *Motto 1254* (Bodon, Groenewegen, Karsten, Merkelbach) staat dat uitgegaan is van *zoo min mogelijk vaste lasten voor den huurder. Het niet aanbrengen van centrale verwarming enz. scheidt de mogelijkheid tot regeling van de uitgaven voor verwarming enz. naar de financiële omstandigheden van het gezin, b.v. bij werkloosheid, ziekte*. Zie noot 15, p. 47. Het is aannemelijk dat Merkelbach en Karsten bij hun woningen op Landlust van dezelfde principes uitgingen.
- 39 Zie noot 29.
- 40 Bijvoorbeeld de in noot 17 genoemde inzendingen op de prijsvraag *Goedkoopste Arbeiderswoningen* bevatten alle vier interieursuggesties. Bij de inzendingen van Van den Broek zijn zelfs twee isometrieën van
- 13 A. Klein, 'Neues Verfahren zur Untersuchung von Kleinwohnungsgrundrissen', *Städtebau* (1928), p. 16, cited in L. Benevolo, *History of modern architecture*, Cambridge (Mass.) 1978', vol. 2, p. 515.
- 14 H. Leppla, 'Woonbehoeften en woningplattegronden', *de 8 en Opbouw* 3 (1932), pp. 242-253.
- 15 M. Stam, 'I. Het vraagstuk der arbeiderswoning in verband met de steeds veranderende grootte der gezinnen. II. De dagindeeling der gezinsleden', in F. Ottenhof (ed.), *Goedkoopste Arbeiderswoningen*, Rotterdam 1936, pp. 21-25.
- 16 *Ibid.*, p. 25.
- 17 These entries were: *Motto f 4,75* by W. van Tijen, *Motto 1254* by A. Bodon, J.H. Groenewegen, C.J.F. Karsten and B. Merkelbach, and *Motto Optimum* by J.H. van den Broek. In the fourth entry which was awarded a prize, *Motto* & by A. Staal, S. van Woerden and G.H. Holt, a sliding glass door between the living room and kitchen was also employed. For illustrations of these ground plans, see Ottenhof (ed.), op. cit. (note 15), pp. 42-45, 46-49, 54-57 and 50-53.
- 18 J.B. van Loghem, *Bouwen-Bauen-Bâtir-Building-Holland*, Amsterdam 1932, p. 18 and B. Rebel's article in the present catalogue.
- 19 In the light of the many publications which have recently appeared on this subject, we will not go into it any further here. See for example P. Fuhring, 'Doelmatig wonen in Nederland. De efficiënt georganiseerde huishouding en de keukenvormgeving 1920-1930', *Nederlandse kunstnijverheid en interieurkunst*, Haarlem 1981 (*Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 31 [1980]), pp. 575-585; M. Boot, I. van Hamersveld, J. Roding, 'De "rationele" keuken in Nederland en Duitsland. Achtergronden, ontwikkelingen en consequenties voor (huis)vrouwen', *Berlijn-Amsterdam 1920-1940. Wisselwerkingen*, Amsterdam 1982, pp. 339-347; J. Roding, 'Koen Limperg's functionalisme. Bijdrage tot een plezieriger dagelijks leven', *Wonen-TA/BK* (1981), no. 13, pp. 9-30.
- 20 J. Duiker, *Studie over hoogbouw*, Rotterdam 1930, p. 50.
- 21 A. de Regt, 'Arbeidersgezinnen en industrialisatie: ontwikkelingen in Nederland 1880-1918', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 4 (1977), no. 1, pp. 3-27; U. Jansz, 'Gemeentelijk koken en wassen in Amsterdam, 1915-1939', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 7 (1981), pp. 501-523 and A. de Regt's rebuttal to this article, pp. 524-532.
- 22 G. Uhlig, *Kollektivmodell 'Einküchenhaus'. Wohnreform und Architekturdebatte zwischen Frauenbewegung und Funktionalismus 1900-1933*, Giessen 1981 (Werkbund Archiv 6).
- 23 *Gemeenteblad* (1929), vol. 2, pp. 1563ff.; walls, hallways, stairwells etc. were not included in the calculation of these areas.
- 24 *Gemeenteblad* (1932), vol. 1, p. 1981.
- 25 *Aside from a sink with a drain pipe (Building Code, 1905), the kitchen was now also to include a hearth, an extractor attached functionally to the hearth, a functional drain board with a waterproof top and an efficient kitchen cupboard*. *Amsterdamsche Bouwverordening* 1935, art. 87.
- 26 *Amsterdamsche Bouwverordening* 1935, art. 94 and 96 (compare *Bouwverordening* 1905, art. 146 and 149).
- 27 *Ibid.*, art. 87.
- 28 F.F. Fraenkel, *Het plan Amsterdam-Zuid van H.P. Berlage*, Alphen aan den Rijn, n.d. (1976).
- 29 Information folder published by the housing corporation 'Het Westen', n.d., unpaginated.
- 30 Such an arrangement however did occasionally occur in functionalist circles, for example in a number of designs exhibited at the second CIAM conference in 1929.
- 31 B. Merkelbach, 'Woningbouw Van Saane' (letter to the editor), *Bouwkundig Weekblad* (1938), p. 102. For information on Van Saane's Landlust complex, see J.W.H.C. Pot, 'Woningbouw Van Saane, "Landlust" te Amsterdam-West', *Bouwkundig Weekblad* (1938), pp. 49-54. Only the facades of these dwellings were designed by an architect (Dunnebie)!
- 32 The architects were: Z. Gulden and M. Geldmaker (Zomers Buiten), P. Vorkink 'Labor' and G. Versteeg 'Algemeene Woningbouwvereniging'.
- 33 For the ground plans of 'Labor', 'Algemeene Woningbouwvereniging' and 'Het Westen', see *Beter Wonen*, Amsterdam 1938, p. 112 (the ground plans of 'Labor' and the 'Algemeene Woningbouwvereniging' have been interchanged).
- 34 Merkelbach, op. cit. (note 31).
- 35 'Vijf nieuwe woningen door de architecten Van Tijen, Stam en Beese', *de 8 en Opbouw* 8 (1937), p. 121.
- 36 *Ibid.*
- 37 H.A. Maaskant, 'Naar aanleiding van de huisjes afgebeeld in dit nummer', *de 8 en Opbouw* 8 (1937), p. 122.
- 38 An explanatory note to the contest entry *Motto 1254* (Bodon, Groenewegen, Karsten, Merkelbach) states that it was the intention of the designers to keep the fixed costs as low as possible for the tenant. (Not installing central heating etc. allows him to accommodate expenditures for heating etc. to the family's financial circumstances, such as unemployment, illness, etc.). See Ottenhof, op. cit. (note 15), p. 47. Presumably Merkelbach and Karsten also proceeded on similar principles while designing their dwellings at 'Landlust'.
- 39 See above, note 29.
- 40 For example, the four entries to the Inexpensive Workers' Dwellings competition mentioned in note 17 all contain suggestions as to the furnishing of the interior. Van den Broek's entries even include two isometric views of the same room during daytime and nighttime use

- dezelfde ruimte bij gebruik overdag en 's nachts afgebeeld (p. 57). Bij de andere, niet gepremieerde inzendingen zijn meestal alleen de bedden ingetekend.
- 41 Vooral van belang waren de woningen en de interieurs van de Weissenhofsiedlung (Stuttgart 1927). In 1928 verscheen hierover een publikatie met afbeeldingen van al deze interieurs, de erin geplaatste meubels en tevens een aantal theoretische uiteenzettingen van onder anderen Le Corbusier, Breuer en de Nederlanders Stam en Gispen. W. Gräff (Hrsg.), *Innenräume. Räume und Inneneinrichtungsgegenstände aus der Werkbundaustellung 'Die Wohnung' (...)*, Stuttgart 1928.
- 42 M. Stam, 'Das Mass - Das richtige Mass - Das Minimum Mass', *Das Neue Frankfurt*, 3, 1929, p. 29 (afgedrukt in: *Bouwkundig Weekblad*, 25, 1969, p. 561).
- 43 De opvatting dat een interieur in een rechtstreekse relatie stond met de mentale gesteldheid van de bewoner, komt verschillende malen in artikelen naar voren. Bijvoorbeeld in: Le Corbusier, 'Die Innenausstattung unserer Häuser auf dem Weissenhof', *Innenräume*, zie noot 41, p. 122; Rietveld, 'Over de vorm van het meubel', *de 8 en Opbouw*, 8, 1937, p. 198-199.
- 44 Rietveld, 'Meubels', *de 8 en Opbouw*, 3, 1932, p. 94.
- 45 In 1933 werd door het Internationale Aluminiumconcern een prijsvraag voor aluminium meubelen uitgeschreven. De bekroonde modellen werden getoond en besproken door Bodon in *de 8 en Opbouw*, 5, 1934, p. 51-52.
- 46 *Innenräume*, zie noot 41.
- 47 Tegelijkertijd toonde ook Mies van der Rohe hier een vrijzwevende metalen buisstoel. Over de kwestie wie nu de eerste was die met dit idee kwam, zie: J. Becket, 'W.H. Gispen and the development of tubular steel furniture in the Netherlands', B. Campbell-Cole and T. Benton (ed.), *Tubular Steel Furniture*, Londen 1979, p. 28-32. Ook in: J. van Geest en O. Mâcel, *Stühle aus Stahl, Metallmöbel 1925-1940*, Keulen 1980, p. 25-27.
- 48 B. Merkelbach en C. Karsten, 'Vrijgezellenkamer internationale Raumaustellung Gebr. Schürmann Keulen 1931', *de 8 en Opbouw*, 3, 1932, p. 108-109. Een ander goed voorbeeld van het vroeg-functionalistische interieur is dat van Oud voor Villa Allegonda (Katwijk aan Zee 1927). Dit moet echter meer als een abstract symbool voor het functionalistische interieur opgevat worden dan als een concreet voorbeeld dat nagevolgd zou moeten worden. Door de manier van fotograferen ligt de nadruk op de in het licht badende ruimte, waartegen de stoelen ijf afsteken. Hoe we ons de rest van de inrichting moeten voorstellen wordt niet duidelijk.
- 49 R. Eggink, 'De introductie van het stalen buismeubel in Nederland', *Nederlandse kunstnijverheid en interieurkunst*, Haarlem 1981, p. 568 (*Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 31, 1980).
- 50 M. Breuer, 'Metallmöbel', *Innenräume*, zie noot 41, p. 133.
- 51 I. Falkenberg, 'De gebruiker van het meubel', *de 8 en Opbouw*, 8, 1937, p. 205.
- 52 Redactie, 'Aan de besturen van de woningbouwverenigingen', *de 8 en Opbouw*, 9, 1938, p. 11. De Nationale Woningraad is een in 1913 opgericht organisatorisch verband tussen de Nederlandse woningcorporaties.
- 53 I. Falkenberg, zie noot 51 en dezelfde 'Inrichting van arbeiderswoningen', *de 8 en Opbouw*, 9, 1938, p. 15-17. In dit laatste artikel zijn afbeeldingen, plattegronden en prijzen opgenomen van beide genoemde modelwoningen.
- 54 Bijvoorbeeld een modelwoning van de woningbouwvereniging De Samenwerking in het complex Jacob Obrechtstraat/Frans van Mierisstraat/Nicolaas Maesstraat/Moreelsestraat, ingericht door Het Binnenhuis en de firma Dake, 1910.
- 55 Een onderzoek, uitgevoerd door Karin Gaillard als stagiaire bij het Amsterdams Historisch Museum, wees uit dat inderdaad vrij veel mensen de modelwoningen bezocht hebben. De invloed echter die hiervan was uitgegaan bleek daarentegen heel gering.
- 56 Eggink, zie noot 49, p. 567.
- 57 Al in 1932 werd deze verkeerde ontwikkelingesignaleerd door onder anderen J.B. van Loghem, zie noot 18, p. 12 en 25/26. Met betrekking tot meubelen komt dit probleem expliciet aan de orde in: I. Falkenberg-Lieftrinck, "'modern'" en "'nieuw'", *de 8 en Opbouw*, 5, 1934, p. 43-44 en bij J.B. van Loghem, 'Richtlijnen', *de 8 en Opbouw*, 6, 1935, p. 1.
- 58 Ook de slechte smaak van het publiek werd als oorzaak voor de wantoestanden op meubelgebied genoemd, maar de hoofdschuldigen werden toch zonder meer gezocht bij de handel en de industrie. J.B. van Loghem, zie noot 57; M. Stam, 'De stoel gedurende de laatste 40 jaar', *de 8 en Opbouw*, 6, 1935, p. 3; J. Niegeman, 'Meubeltentoonstelling Zoo woont Nederland (woont Nederland zoo?)', *de 8 en Opbouw*, 10, 1939, p. 117.
- 59 M. Stam, zie noot 58, p. 1-8. De tentoonstelling *de stoel gedurende de laatste 40 jaar* (1934/35) is één van een serie wisselende tentoonstellingen die door de YANK (Vereniging van Ambachts- en Nijverheidskunst) tussen 1932 en 1940 in het Stedelijk Museum in Amsterdam werd georganiseerd. Cat. tent.: *80 jaar wonen in het Stedelijk*, Stedelijk Museum, Amsterdam 1981, p. 12-13.
- 60 Vóór 1936 komt de vraag 'metaal' of 'hout' onder meer in de volgende artikelen in *de 8 en Opbouw* aan de orde: B. Merkelbach, 'Woninginrichtingtentoonstelling bij de firma Metz & Co te Amsterdam', *de 8 en Opbouw*, 3, 1932, p. 99-101; Van Tijen, 'Nog eens de
- (p. 57). Most of the rest of the entries, which were not awarded a prize, indicated only the placement of the beds.
- 41 Especially important in this regard are the dwellings and the interior decoration of the Weissenhofsiedlung (Stuttgart, 1927). In 1928 a publication devoted to this housing project appeared which included illustrations of all of these interiors, the furniture with which they were decorated and also a number of theoretical statements by, among others, Le Corbusier, Breuer and the Dutchmen Stam and Gispen: W. Gräff (ed.), *Innenräume, Räume und Inneneinrichtungsgegenstände aus der Werkbundaustellung 'Die Wohnung'*, Stuttgart, 1928.
- 42 M. Stam, 'Das Mass - Das richtige Mass - Das Minimum Mass', *Das neue Frankfurt* 3 (1929), p. 29 (reprinted in *Bouwkundig Weekblad* 25 (1969), p. 561).
- 43 The notion that interiors were directly related to the mental state of the resident is voiced in a number of articles. See for example Le Corbusier, 'Die Innenausstattung unserer Häuser auf dem Weissenhof', *Innenräume*..., op. cit. (note 41), p. 122 and Rietveld, 'Over de vorm van het meubel', *de 8 en Opbouw* 8 (1937), pp. 198-199.
- 44 Rietveld, 'Meubels', *de 8 en Opbouw* 3 (1932), p. 94.
- 45 In 1933 the 'International Aluminum Concern' organized a competition for the design of aluminum furniture. The winning models were exhibited and reviewed by Bodon in *de 8 en Opbouw* 5 (1934), pp. 51-52.
- 46 *Innenräume*..., op. cit. (note 41).
- 47 Mies van der Rohe also exhibited a tubular metal cantilever chair here. On the matter of who first invented this type of chair, see J. Becket, 'W.H. Gispen and the development of tubular steel furniture in the Netherlands,' in: B. Campbell-Cole and T. Benton (editors), *Tubular Steel Furniture*, London 1979, pp. 28-32. See also J. van Geest and O. Mâcel, *Stühle aus Stahl, Metallmöbel 1925-1940*, Cologne 1980, pp. 25-27.
- 48 B. Merkelbach and C. Karsten, 'Vrijgezellenkamer internationale Raumaustellung Gebr. Schürmann Keulen 1931', *de 8 en Opbouw* 3 (1932), pp. 108-109. Another good example of an early functionalist interior is the Villa Allegonda (Katwijk aan Zee, 1927) decorated by Oud. This must however be seen as an abstract symbol for the functionalist interior rather than as a concrete example to be followed. The manner in which the photograph was taken namely places the emphasis on a room bathing in light, in which the chairs appear thin and silhouette-like. How we are to imagine the rest of the decor is left unclear.
- 49 R. Eggink, 'De introductie van het stalen buismeubel in Nederland', *Nederlandse kunstnijverheid en interieurkunst*, Haarlem 1981 (*Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 31 (1980)), p. 568.
- 50 M. Breuer, 'Metallmöbel', in *Innenräume*..., op. cit. (note 41), p. 133.
- 51 I. Falkenberg, 'De gebruiker en het meubel', *de 8 en Opbouw* 8 (1937), p. 205.
- 52 Editorial 'Aan de besturen van de woningbouwverenigingen', *de 8 en Opbouw* 9 (1938), p. 11. The National Housing Authority, founded in 1913, is an organization which connects the various Dutch housing corporations.
- 53 Falkenberg, op. cit. (note 51) and *idem*, 'Inrichting van arbeiderswoningen', *de 8 en Opbouw* 9 (1938), pp. 15-17. This last article includes illustrations, ground plans and prices of both model dwellings mentioned.
- 54 For example, a model dwelling of the housing corporation 'De Samenwerking' ('Collaboration') in the Jacob Obrechtstraat/Frans van Mierisstraat/Nicolaas Maesstraat/Moreelsestraat complex, furnished by 'Het Binnenhuis' ('The Interior') and the Dake company (1910).
- 55 A study carried out by Karin Gaillard during her internship at the Amsterdams Historisch Museum showed that the model dwellings were indeed visited by many people. Their influence on the other hand proved minimal.
- 56 Eggink, op. cit. (note 49), p. 567.
- 57 This unwanted development was signaled as early as 1932 by, among others, J.B. van Loghem, op. cit. (note 18) pp. 12 and 25-26. The problem was dealt with explicitly with regard to furniture by I. Falkenberg-Lieftrinck, "'modern'" en "'nieuw'", *de 8 en Opbouw* 5 (1934), pp. 43-44 and by J.B. van Loghem, 'Richtlijnen', *de 8 en Opbouw* 6 (1935), p. 1.
- 58 Bad taste on the part of the public was also mentioned as one of the causes of the abuses in the furniture field, but in the main guilt was placed with the trade and the industry. See J.B. van Loghem op. cit. (previous note), M. Stam, 'De stoel gedurende de laatste 40 jaar', *de 8 en Opbouw* 6 (1935), p. 3 and J. Niegeman, 'Meubeltentoonstelling "Zoo woont Nederland (woont Nederland zoo?)"', *de 8 en Opbouw* 10 (1939), p. 117.
- 59 M. Stam, op. cit. (previous note), pp. 1-8. The exhibition the chair during the last 40 years (1934-35) is one of a series of changing exhibitions which were organized at the Stedelijk Museum in Amsterdam between 1932 and 1940 by the V.A.N.K. ('Vereniging van Ambachts- en Nijverheidskunst' ('Society for handicrafts and industrial arts')). See *exhib. cat. 80 jaar wonen in het Stedelijk, Amsterdam, Stedelijk Museum*, 1981, pp. 12-13.
- 60 Previous to 1936, the matter of 'metal' or 'wood' for furniture is brought up for discussion in the following articles, among others: B. Merkelbach, 'Woninginrichtingtentoonstelling bij de firma Metz & Co te Amsterdam', *de 8 en Opbouw* 3 (1932), pp. 99-101; Van Tijen, 'Nog eens de tentoonstelling bij Metz & Co', *de 8 en Opbouw* 3 (1932), pp. 118-120;

- tentoonstelling bij Metz & Co', *de 8 en Opbouw*, 3, 1932, p. 118-120;
1. Falkenberg-Lieftrinck, 'Stalen of houten meubels', *de 8 en Opbouw*, 6, 1935, p. 9. Zie ook: Eggink, zie noot 49.
- 61 A. Boeken, 'De stalen stoel: de typische uiting van den modernen geest in het hedendaagschen interieur?', *de 8 en Opbouw*, 7, 1936, p. 140-144.
- 62 W.H. Gispén, 'Boeken kraakt de stalen stoel', *de 8 en Opbouw*, 7, 1936, p. 184-185.
- 63 I. Falkenberg-Lieftrinck, zie noot 60. Rotan is licht, stabiel, glad en veerkrachtig en bovendien bestand tegen weersinvloeden. Mart Stam voegde hier nog het argument aan toe dat rotan er niet duur en kostbaar uitziet en dat rotanmeubelen prettig en gemoedelijk zijn. M. Stam, zie noot 58. Zie ook 'Rottanconstructies', *de 8 en Opbouw*, 12, 1941, p. 43.
- 64 Als een van de vroegste blijken van belangstelling voor Scandinavische meubelen in Nederland kan worden beschouwd de tentoonstelling *Deensche Kunstnijverheid* die in 1937 in het Stedelijk Museum te Amsterdam werd georganiseerd. Hier waren veel Deense seriemeubelen te zien. Het aantal bezoekers en reacties in de pers was overweldigend groot. Cat. tent. *80 jaar wonen in het Stedelijk*, Stedelijk Museum, Amsterdam 1981, p. 14-15.
- 65 S. van Ravesteyn, 'Naar aanleiding van de Parijsche tentoonstelling 1925', *Bouwkundig Weekblad*, 50, 1926, p. 166-170.
- 66 Een van de acht stellingen (zie volgende noot) die Van Ravesteyn in *Het Binnenhuis* liet afdrucken luidde:
Hoofdzaak is niet om goed en gezond te wonen, maar om 'leuk' te wonen. Geenszins is het de bedoeling om afbreuk te doen aan de waarde van doelmatigheid bij het wonen, maar het aesthetisch moment blijft eveneens belangrijk. Standaard-meubelen, standaard-kleuren, standaard-vazen, -beeldjes en -lampen kunnen noodzakelijk zijn uit economische overwegingen; toch moeten wij ook inzien, dat deze standaardisering tot onbevrediging zal leiden. In: 'Een diagnose van de onmacht der "Nieuwe Zakelijkheid"', *Binnenhuis en Buitenwereld* 18 (1936), pp. 123-126.
- 67 In 1937 werd voor de 8 en Opbouw-leden een excursie naar Utrecht georganiseerd. Naar aanleiding hiervan stelde Van Ravesteyn op verzoek van zijn collega's zijn veranderde inzichten in de vorm van een aantal stellingen op papier. Tijdens een bijeenkomst in Avegoor (5/6 juni 1937) werd hier door een aantal leden over gediscussieerd. Cat. tent. *Van Ravesteyn*, Architectuurmuseum, Amsterdam 1977/Centraal Museum, Utrecht 1978, p. 66.
- 68 Cat.tent. *Van Ravesteyn*, zie noot 67, p. 67-70. Rietveld kwam later duidelijk uit voor zijn bewondering voor de verbouwingen door Van Ravesteyn van de schouwburg 'Kunstmin' in Dordrecht. De stijl hiervan is vergelijkbaar met die van de Tiel-Utrecht. Rietveld, 'Naar aanleiding van de verbouwing van "Kunstmin" te Dordrecht', *de 8 en Opbouw*, 12, 1941, p. 61-63.
- 69 Van Tijen, 'Beschouwing over de tentoonstelling Metz & Co', *de 8 en Opbouw*, 9, 1938, p. 30.
- 70 M. Stam, 'Nieuwe stoelen', *de 8 en Opbouw*, 9, 1938, p. 147-148.
- 71 Van Loghem, zie noot 57.
- 72 A. Elzas, 'Interieurs van de St. Willibrordusstichting te Heiloo. Ida Falkenberg, int. arch.', *de 8 en Opbouw*, 11, 1940, p. 116.
- 73 Hein Salomonson, 'lets over onbevangenheid in de woninginrichting', *de 8 en Opbouw*, 11, 1940, p. 109-110.
- 74 Van Loghem, 'Beschouwingen', *de 8 en Opbouw*, 9, 1938, p. 44-48.
- 75 M. Stam, 'Meubel-gereedschap-machine', *de 8 en Opbouw*, 8, 1937, p. 195-198; Rietveld, 'Over de vorm van het meubel', *de 8 en Opbouw*, 8, 1937, p. 198-199; L. Beese, 'Het meubel in z'n ontwikkeling beïnvloed door de maatschappelijke omstandigheden', *de 8 en Opbouw*, 8, 1937, p. 200-203; Stam, 'De maten onzer meubelen', *de 8 en Opbouw*, 8, 1937, p. 204; I. Falkenberg, zie noot 51, p. 204-205.
- 76 M. Stam, 'Het accent is verlegd', *de 8 en Opbouw*, 9, 1938, p. 70-73.
- 77 'In Holland staat een Huis', *de 8 en Opbouw*, 12, 1941, p. 15-44; cat.tent. *80 jaar wonen in het Stedelijk*, zie noot 59, p. 15-16; ongepubliceerde doctoraalscriptie Eveline Eijkhout, Kunsthistorisch Instituut, Utrecht 1982.
- 78 De werkgroep die dit gedeelte van de tentoonstelling voorbereide, bestond uit: K. Limperg, I. Falkenberg-Lieftrinck, S.D. Neter, J. Niegeman, G. Niegeman-Marx en L. Stam-Beese. In de jury voor de volkswoningprijsvraag had onder anderen C. van Eesteren zitting. Correspondentie, *In Holland staat een Huis*, 1939-1941; archief Stedelijk Museum, Amsterdam.
- 79 Boot en De Wit, zie noot 5.
- 80 Cat. tent. *Goed Wonen. Een Nederlandse wooncultuur, 1946-1968*, Frans Hals Museum, Haarlem-Groninger Museum 1979, p. 16-18 (ook verschenen in *Wonen-TA/BK*, 1979, no. 4/5, p. 19-21).
- 81 P. Fuhring en R. Eggink, *Binnenhuisarchitectuur in Nederland. Een geschiedenis van de interieurarchitectuur*, Den Haag 1981.
- 82 Bijvoorbeeld: J. Duiker, 'Een bezoek aan Metz en Co's woning van het Nieuwe Bouwen', *de 8 en Opbouw*, 4, 1933, p. 186 (over Pander, Wolterling en De Bijenkorf); J.B. van Loghem, 'Geen officieele, maar levende schoonheid', *de 8 en Opbouw*, 4, 1933, p. 236-239 (over Pander, i.h.b. Bromberg); J. Niegeman, zie noot 58, p. 117-118 (over De Bijenkorf).
- 83 Deze opvatting komt onder meer naar voren in een redevoering van J. de Leeuw, destijds eigenaar/directeur van Metz. Deze (niet gepubliceerde) tekst werd uitgesproken bij de opening van het meubelhuis in Den Haag, 1934. Archief Metz.
- 84 Fuhring/Eggink, zie noot 81, p. 17 en 20.
1. Falkenberg-Lieftrinck, 'Stalen of houten meubels', de 8 en Opbouw 6 (1935), p. 9. See also Eggink, op. cit. (note 49).
- 61 A. Boeken, 'De stalen stoel: de typische uiting van den modernen geest in het hedendaagschen interieur?', de 8 en Opbouw 7 (1936), pp. 140-144.
- 62 W.H. Gispén, 'Boeken kraakt de stalen stoel', de 8 en Opbouw 7 (1936) pp. 184-185.
- 63 See Falkenberg-Lieftrinck, op. cit. (note 60). Rattan is light, stable, smooth and resilient and moreover weatherproof. Mart Stam added the argument that rattan did not have a costly appearance and that rattan furniture was comfortable and cheerful: M. Stam, op. cit. (note 58). See also idem, 'Rottanconstructies', de 8 en Opbouw 12 (1941), p. 43.
- 64 The exhibition 'Danish industrial arts', which was organized in 1937 by the Stedelijk Museum in Amsterdam, can be considered one of the earliest signs of interest in Scandinavian furniture in Holland. Many examples of quantity-produced Danish furniture were on view here. The exhibition attracted an extremely large public and equally wide coverage in the press. See exhib. cat. 80 jaar wonen in het Stedelijk, Amsterdam, Stedelijk Museum, 1981, pp. 14-15.
- 65 S. van Ravesteyn, 'Naar aanleiding van de Parijsche tentoonstelling 1925', *Bouwkundig Weekblad* 50 (1926), pp. 166-170.
- 66 One of the eight theses which van Ravesteyn published in *Binnenhuis read: Living well and healthfully is not as essential as living 'pleasantly'*. It is in no way my intention to depreciate the value of functionality in the dwelling, but the aesthetic moment also remains of consequence. Standard furniture, standard colors, standard vases, figurines and lamps may be a necessity from an economical point of view, but we must realize that this standardization will lead to dissatisfaction. 'Een diagnose van de onmacht der "Nieuwe Zakelijkheid"', *Binnenhuis en Buitenwereld* 18 (1936), pp. 123-126.
- 67 In 1937 an excursion to Utrecht was organized for members of 'de 8' and 'Opbouw'. As a result of this visit, and at the request of his colleagues, van Ravesteyn put his altered insights on paper in the form of a number of theses. During a meeting in Avegoor (June 5th & 6th, 1937) these were discussed by some of the members. Exhib. cat. *Van Ravesteyn*, Amsterdam, Architectuurmuseum, 1977 & Utrecht, Centraal Museum, 1978, p. 66.
- 68 Exhib. cat. *Van Ravesteyn*, op. cit. (previous note), pp. 67-70. Rietveld later unequivocally declared his admiration for van Ravesteyn's renovations of the 'Kunstmin' theatre in Dordrecht. The style of this building is comparable to the offices of Tiel-Utrecht. Rietveld, 'Naar aanleiding van de verbouwing van "Kunstmin" te Dordrecht', de 8 en Opbouw 12 (1941), pp. 61-63.
- 69 Van Tijen, 'Beschouwing over de tentoonstelling Metz & Co', de 8 en Opbouw 9 (1938), p. 30.
- 70 M. Stam, 'Nieuwe stoelen', de 8 en Opbouw 9 (1938), pp. 147-148.
- 71 Van Loghem, op. cit. (note 57).
- 72 A. Elzas, 'Interieurs van de St. Willibrordusstichting te Heiloo. Ida Falkenberg, int. arch.', de 8 en Opbouw 11 (1940), p. 116.
- 73 Hein Salomonson, 'lets over onbevangenheid in de woninginrichting', de 8 en Opbouw 11 (1940), pp. 109-110.
- 74 Van Loghem, 'Beschouwing', de 8 en Opbouw 9 (1938), pp. 44-48.
- 75 M. Stam, 'Meubel-gereedschap-machine', de 8 en Opbouw 8 (1937), pp. 195-198; Rietveld, 'Over de vorm van het meubel', de 8 en Opbouw 8 (1937), pp. 198-199; L. Beese, 'Het meubel in z'n ontwikkeling beïnvloed door de maatschappelijke omstandigheden', de 8 en Opbouw 8 (1937), pp. 200-203; Stam, 'De maten onzer meubelen', de 8 en Opbouw 8 (1937), p. 204; I. Falkenberg, op. cit. (note 51), pp. 204-205.
- 76 M. Stam, 'Het accent is verlegd', de 8 en Opbouw 9 (1938), pp. 70-73.
- 77 'In Holland staat een Huis', de 8 en Opbouw 12 (1941), pp. 15-44; exhib. cat. 80 jaar wonen in het Stedelijk, op. cit. (note 59), pp. 15-16; Eveline Eijkhout, unpublished thesis, Art History Institute, University of Utrecht, 1982.
- 78 The workgroup responsible for the organization of this section of the exhibition consisted of K. Limperg, I. Falkenberg-Lieftrinck, S.D. Neter, J. Niegeman, G. Niegeman-Marx and L. Stam-Beese. C. van Eesteren was one of the members of the jury which judged the entries to the competition for working-class dwellings. See the *In Holland staat een Huis* correspondence (1939-1941), Amsterdam, Stedelijk Museum archives.
- 79 Boot and de Wit, op. cit. (note 5).
- 80 Exhib. cat. *Goed Wonen. Een Nederlandse wooncultuur, 1946-1968*, Haarlem, Frans Hals Museum & Groninger, Groninger Museum, 1979, pp. 16-18 (also published in *Wonen-TA/BK* (1979), no. 4/5, pp. 19-21).
- 81 P. Fuhring and R. Eggink, *Binnenhuisarchitectuur in Nederland. Een geschiedenis van de interieurarchitectuur*, The Hague, 1981.
- 82 For example, J. Duiker, 'Een bezoek aan Metz & Co's woning van het Nieuwe Bouwen', de 8 en Opbouw 4 (1933), p. 186 (on Pander, Wolterling and the Bijenkorf); J.B. van Loghem, 'Geen officieele, maar levende schoonheid', de 8 en Opbouw 4 (1933), pp. 236-239 (on Pander, esp. Bromberg); J. Niegeman, op. cit. (note 58), pp. 117-118 (on the Bijenkorf).
- 83 This view emerged among other places in an address held by J. de Leeuw, proprietor/director of Metz. The (unpublished) speech was given at the opening of the 'house of furniture' in The Hague (1934). Metz archives.
- 84 Fuhring & Eggink, op. cit. (note 81), pp. 17 and 20.
- 85 This is not a 'cupola' in the ordinary sense of the word; the building

- 85 Het is geen koepel in de eigenlijke zin van het woord: het gebouwtje heeft een plat dak en is niet helemaal rond.
- 86 Duiker, zie noot 82, p. 185-187.
- 87 J.B. van Loghem, 'Richtlijnen', *de 8 en Opbouw*, 6, 1935, p. 1.
- 88 *De Telegraaf*, 2.10.1932.
- 89 Het is niet zeker of deze prijsvraag inderdaad heeft plaatsgevonden; andere gegevens hieromtrent, behalve de uitschrijving (Archief Boeken, Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst te Amsterdam, zijn tot nu toe niet gevonden.
- 90 F. van Burkom, 'Meubels, architectonische accessoires voor de "tiny man"', *Plan*, 9, 1978, no. 11, p. 62-68.
- 91 Stam, zie noot 58, p. 5.
- 92 Op grond waarvan De Leeuw de ontwerpers had uitgekozen, is niet bekend. Behalve van de in de tekst genoemde ontwerpers was er ook werk te zien van: Aalto, Berkovich, Sören Hansen, Van der Leck, Penaat en Rietveld.
- 93 Zie noot 77.
- 94 Zie bijvoorbeeld: C. Meadmore, *The modern chair; classics in production*, Londen 1974; G. Frey, *The modern chair; 1850 to today*, Niederterufen 1970; S. Russell, Ph. Garner, J. Read, *A century of chair design*, Londen 1980. De 'klassiekers' die Metz in de jaren dertig in de collectie had waren: Mies van der Rohe - vrijzwevende 'MR' stoel, met en zonder armleuningen; Breuer - vrijzwevende stalen buisstoel, stalen buisfauteuil; Le Corbusier - de 'Basculant' (waarschijnlijk), chaise longue; Aalto - vrijzwevende fauteuils van gebogen triplex, krukjes, stoelen, theewagen; Rietveld - 'zigzag' stoel en kratmeubelen. Belangrijke 'klassiekers' die Metz niet had, waren: Mies van der Rohe - 'Barcelona' fauteuil, 'Brno' stoel; Breuer - 'Wassily' fauteuil; Le Corbusier - fauteuil 'Grand comfort'.
- 95 Mogelijk leerde De Leeuw via hem andere Stijl-kunstenaars kennen die ook voor de zaak ontworpen hebben: Rietveld, Huszar, Van Tongerloo en Oud. Rietveld verzorgde de verbouwingen van Metz' verschillende vestigingen en ontwierp evenals Oud meubels. Huszar maakte in de jaren twintig stofontwerpen voor Metz en ontwierp een stalen buismeubel in 1932. Van Tongerloo ontwierp evenals Van der Leck vloerkleden en maakte in 1938 voor de opening van het nieuwe meubelhuis een barmeubel. Buitenlandse ontwerpers met wie De Leeuw bevriend was, waren bijvoorbeeld de Franse meubelontwerper en schilder Burkhalter en Sonia Delaunay, van wie Metz veel stofontwerpen heeft uitgevoerd.
- 96 Archief Metz.
- 97 Dit blijkt uit een brief van I. Falkenberg-Lieftrinck aan de auteur (22.11.1981).
- 98 Van Tijen, 'Nog eens de tentoonstelling bij Metz en Co', *de 8 en Opbouw*, 3, 1932, p. 118-120.
- 99 Duiker, zie noot 82, p. 187.
- 100 Falkenberg-Lieftrinck, zie noot 57, p. 43-44.
- 101 (Redactie), 'Tentoonstelling "Het Nieuwe Meubel"', *de 8 en Opbouw* 9, 1938, p. 23.
- 102 W. van Tijen, 'Beschouwing over de tentoonstelling Metz & Co', *de 8 en Opbouw*, 9, 1938, p. 30.
- 103 Stam, *de 8 en Opbouw*, 9, 1938, p. 22, in een toelichting bij de meubels die hij voor Metz ontworpen had.
- 104 *Goed Wonen*, zie noot 80, p. 43-44 (p. 46-47).

- has a flat roof and is not completely round.
- 86 Duiker, op. cit. (note 82), pp. 185-187.
- 87 Van Loghem, op. cit. (note 57), p. 1.
- 88 *De Telegraaf*, October 2, 1932.
- 89 *It isn't certain whether this competition ever actually took place. Aside from the announcement itself (Boeken archives, Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, Amsterdam), no other information documenting its existence has yet been found.*
- 90 F. van Burkom, 'Meubels, architectonische accessoires voor de "tiny man"', *Plan* 9 (1978), no. 11, pp. 62-68.
- 91 Stam, op. cit. (note 58), p. 5.
- 92 *The criteria determining de Leeuw's choice of designers is not known. Aside from the designers mentioned in the text, work by Aalto, Berkovich, Sören Hansen, Van der Leck, Penaat and Rietveld was also on view.*
- 93 *See above, note 77.*
- 94 *See for example C. Meadmore, The modern chair; classics in production, London, 1974; G. Frey, The modern chair; 1850 to today, Niederterufen, 1970; F. Russell, P. Garner and J. Read, A century of chair design, London, 1980. The 'classics' which Metz had in his collection in the 1930's were: Mies van der Rohe's 'MR' cantilever chair, with and without armrests; Breuer's tubular steel cantilever chair and tubular steel easy chair; Le Corbusier's 'Basculant' (probably) and chaise longue; Aalto's moulded plywood cantilever armchairs, stools, chairs, and tea-wagon; Rietveld's 'zigzag' chair and crate furniture. Important 'classics' which weren't included in Metz's collection were: Mies van der Rohe's 'Barcelona' armchair and 'Brno' chair; Breuer's 'Wassily' armchair; Le Corbusier's 'Grand Comfort' armchair.*
- 95 *It's possible that through Van der Leck, De Leeuw also met other of the De Stijl artists who designed for Metz: Rietveld, Huszar, Van Tongerloo and Oud. Rietveld was responsible for the renovations in the buildings of Metz's various branches and like Oud also designed furniture. Huszar designed fabric for Metz in the 1920's and a tubular steel chair in 1932. Both Van der Leck and van Tongerloo designed carpets, and in 1938 the latter made a bar for the opening of the new 'house of furniture'. Foreign designers who were friends of De Leeuw's included the French furniture designer and painter Burkhalter and Sonia Delaunay, many of whose fabric designs were manufactured by Metz.*
- 96 Metz archives.
- 97 Letter written by Ida Falkenberg-Lieftrinck to the author, November 22, 1981.
- 98 Van Tijen, 'Nog eens de tentoonstelling bij Metz en Co', *de 8 en Opbouw* 3 (1932), pp. 118-120.
- 99 Duiker, op. cit. (note 82), p. 187.
- 100 Falkenberg-Lieftrinck, op. cit. (note 57), pp. 43-44.
- 101 Editorial 'Tentoonstelling "Het nieuwe meubel"', *de 8 en Opbouw* 9 (1938), p. 23.
- 102 W. van Tijen, 'Beschouwing over de tentoonstelling Metz & Co', *de 8 en Opbouw* 9 (1938), p. 30.
- 103 Stam, in an explanatory note to the furniture he had designed for Metz (*de 8 en Opbouw* 9 [1938], p. 22).
- 104 *Exhib. cat. Goed Wonen... op. cit. (note 80), pp. 43-44 (Wonen-TA/BK [1979], no. 4/5, pp. 46-47).*

EASY CHAIRS

„CHESTERFIELD“

Fauteuil met bijzonder zachte gepatroneerde stof.
Leren. Poelen in stalen, witte of zwartplakken.

METZ & CO

6

LEIDSCHESTRAAT
AMSTERDAM

20

Liberty fauteuil, Metz en Co,
jaren twintig.
Liberty arm chair, Metz and Co.,
1920's.

21

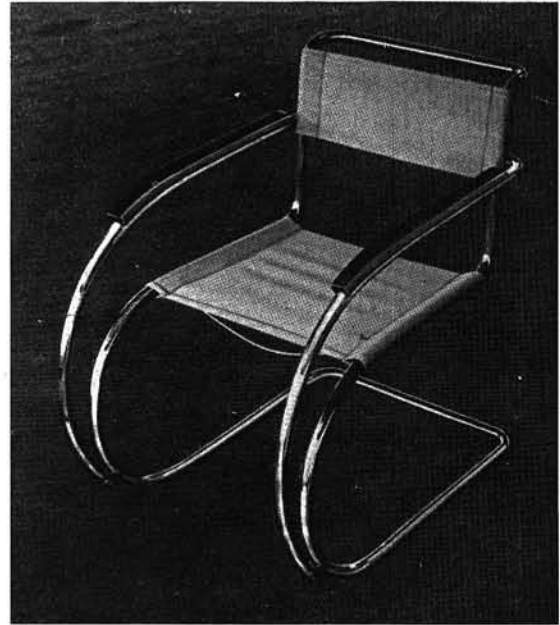
W. Penaat
Witgelakt eetkamer ameublement,
Metz en Co, eind jaren dertig.
White lacquered dining room set,
Metz and Co., late 1930's.

bt 24 veerende en verstelbare fauteuil. zitting en rug van ijzergaren. te leveren in de kleuren blauw, rood, geel, zwart, grijs. buiswerk verchroomd. zittinghoogte 40 cm. **f 40.—** ook te leveren tegen prijsverhoging met latex rubbervulling en overtrek naar keuze. ontwerp marcel breuer.

22
M. Breuer, ca 1935.
Stalen buisstoel, catalogus
Metz en Co.
*Tubular steel chair, Metz and Co.
catalogue.*

bt 534 veerende stalen fauteuil. rug en zitting ijzergaren te leveren in kleuren blauw, rood, geel, zwart, grijs. buiswerk verchroomd. zittinghoogte 46 cm. ontwerp miës van der rohe. **f 38 —**

23
L. Mies van der Rohe, ca. 1935.
Stalen buisstoel, catalogus
Metz en Co.
*Tubular steel chair, Metz and Co.
catalogue.*

24
G.T. Rietveld, Amsterdam 1933.
'Koepel' Metz en Co.
'Cupula' Metz and Co.

ME EN CO
**Leidschestraat
Amsterdam (C)**

Afdeelingen voor

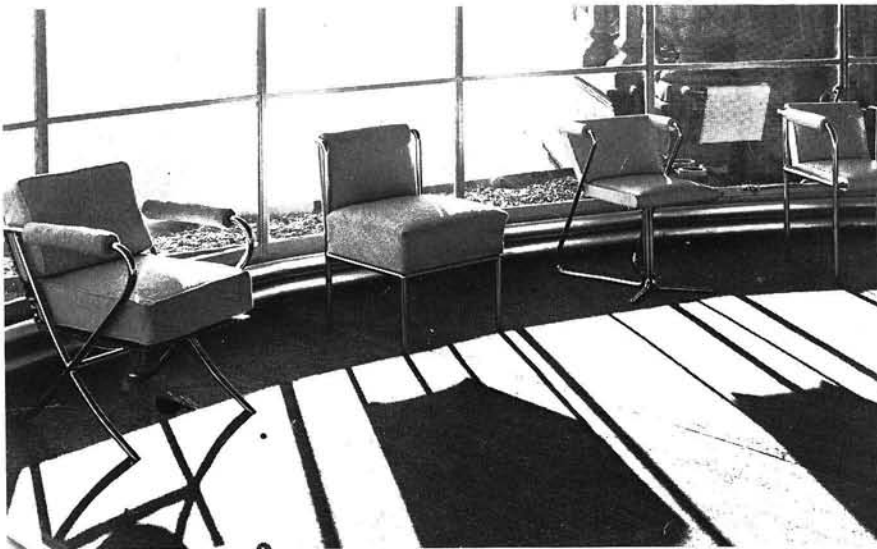
Meubelen
Stalen meubelen
Meubelstoffen
Tapijten
Verlichting

Modelkamers

Japonnen
Stoffen
Hoeden
Fantasieartikelen

25
G.T. Rietveld
Eethoek en glazen dressoir,
tentoonstelling Metz en Co, 1933.
*Dining area and glass sideboard,
Metz and Co. exhibition, 1933.*

26
J.J.P. Oud
Stoelen, tentoonstelling
Metz en Co, 1933.
*Chairs, Metz and Co. exhibition,
1933.*

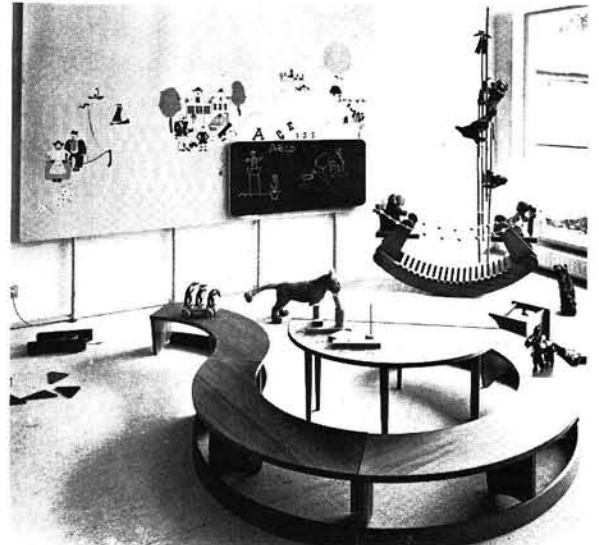

27
Aalto catalogus, Metz en Co, 1937.
*Aalto catalogue, Metz and Co.,
1937.*

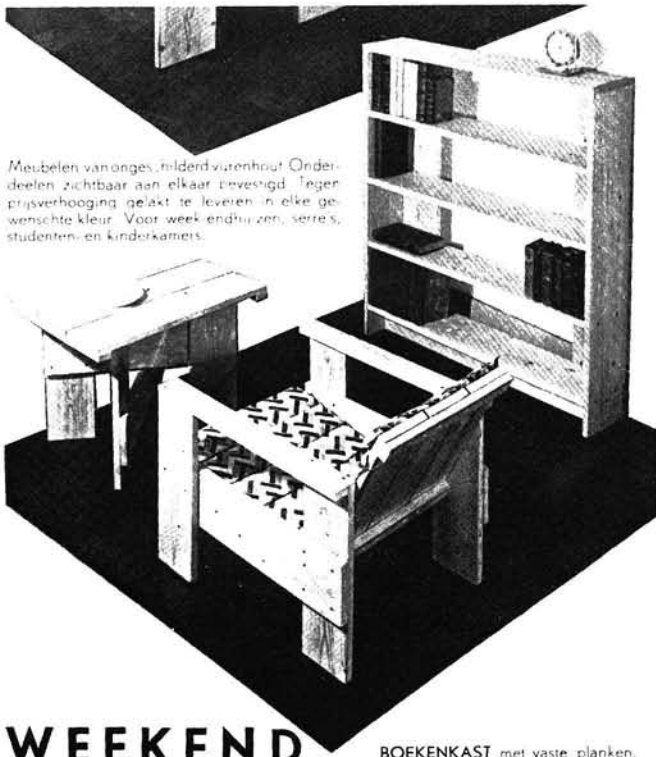

28
 Interieurs op een tentoonstelling
 bij Metz en Co, 1938.

- a. M. Stam, houten meubels
 - b. I. Falkenberg-Lieftrinck,
 zit-slaapkamer voor een
 werkende vrouw
 - c. A. Komter, kinderkamer
 - d. A. Bodon, meisjes
 studeer-zitkamer
- Interiors in an exhibition at
 Metz and Co., 1938.*

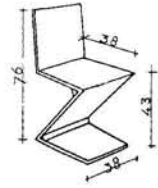

Meubelen van ongeschilderd vuren hout. Onderdelen zichtbaar aan elkaar bevestigd. Tegen prijsverhoging gelakt te leveren in elke gewenste kleur. Voor week- en huizen, verres, studenten- en kinderkamers.

**WEEKEND
MEUBELN**
ONTW. G. RIETVELD

BOEKENKAST met vaste planken,
hoog 110 cm., breed 100 cm., diep
22 cm. fl. 12.50
TAFEL, hoog 47 cm., bladmaat
63 x 49 cm fl. 4.95
FAUTEUIL, zonder kussens fl. 5.95

Ontwerp G. Rietveld

Rⁿ 18. Blank vuren hout fl. 8.50
zwart gebeitst vuren hout fl. 9.75

30
G.T. Rietveld
Kratmeubels (1935), catalogus
Metz en Co, 1935.
*Crate furniture (1935), Metz and
Co. catalogue, 1935.*

29
G.T. Rietveld
Zigzagstoel (1934), catalogus
Metz en Co, ca. 1937.
*Zigzag chair (1934), Metz and Co.
catalogue, ca. 1937.*

31
B. van der Leek
Zakje Metz en Co, jaren dertig.
Metz and Co. bag, 1930's.

METZ
& CO.
AMSTERDAM
DEN HAAG

Verantwoording

Het Nieuwe Bouwen en de polders

Het verdient wel enige toelichting dat in een tentoonstelling over het Nieuwe Bouwen, gericht op Amsterdam, aandacht wordt besteed aan de IJsselmeerpolders.

Uitgangspunt vormde een nader onderzoek naar de relatie tussen Amsterdam en de polders. Zoals uit deze bijdrage zal blijken, zijn er verschillende momenten geweest waarop Amsterdam zich gevraagd of ongevraagd bemoeide met de planvorming van de achtereenvolgende polders. Toch moet dit aspect worden gelezen als het verhaal van de gemiste kansen; want zelfs in de plannen voor Flevoland speelde Amsterdam een ondergeschikte en weinig slagvaardige rol. Klaarblijkelijk had men tot diep in de jaren vijftig een ongeschokt vertrouwen in het AUP, dat kennelijk elke bevolkingsaanwas zou kunnen verwerken.

Een tweede uitgangspunt was een analyse van de planvorming rond het landschap van Oost Flevoland, waaraan o.a. de namen zijn verbonden van Van Eesteren en Scheffer, die gelden als aanhangers van het Nieuwe Bouwen.

Om de betekenis van dit landschap te doorgronden bleek het nodig terug te gaan tot de jaren twintig, toen in kringen van de moderne stedenbouw rond het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedenbouw (NIVS) de grondslagen werden geformuleerd voor de landschapsopvatting die, in aangepaste vorm, pas in Oost Flevoland gestalte kreeg. Deze realisering, ongeveer dertig jaar later, deed de behoefte ontstaan om een vergelijking te maken met de inrichting van de Wieringermeer en de Noordoostpolder. Tevens bood deze vergelijking de mogelijkheid een verklaring te vinden voor de marginale rol van het Nieuwe Bouwen in de polders. Dat deze ondergeschikte rol bij de planvorming van Oost Flevoland werd omgezet in een positieve bijdrage aan verkaveling, nederzetting en landschap moet vooral worden gezien tegen de achtergrond van de verschoven posities van de verschillende generaties van het Nieuwe Bouwen, die in de overige bijdragen duidelijk naar voren zal komen.

Gekozen is voor een eenvoudige chronologische behandeling van de polders, zodat beweging en tegenbeweging, het ontstaan van ideeëncomplexen e.d. in hun context en hun volgorde kunnen worden gelezen en de bovengenoemde uitgangspunten in de tekst op gezette tijden op de voorgrond treden.

Twee landschapsmodellen.

Bij gebrek aan een adequate theorie voor analyse en waardering van (historische) landschappen zijn hier twee karakteristieken opgesteld die als instrumenten kunnen dienen om het landschap van de eerste drie IJsselmeerpolders nader te bestuderen:

a *Het hiërarchische landschapsmodel.* In dit model krijgen waterstaatkundige en landbouwkundige belangen een absolute prioriteit. Het landschap vormt het sluitstuk van de polderinrichting. Het is de taak van de ontwerper van het landschap om een toegevoegde waarde te creëren die zich op rationele wijze onderschikt aan de hoger geachte belangen.

b *Het functionele landschapsmodel.* Op het eerste gezicht lijkt hier misschien sprake van een analogie met de Functionele Stad. Zoals het hier echter wordt gebruikt, is het model niet specifiek voor het Nieuwe Bouwen, maar heeft het een algemenere betekenis, die juist karakteristiek

Preface

'Nieuwe Bouwen' and the polders

The inclusion of the IJsselmeer polders in an exhibition devoted to 'Nieuwe Bouwen' in Amsterdam calls for a word of explanation. The initial aim of this study was to investigate the relations between Amsterdam and the polders. As the reader will discover below, the municipality of Amsterdam – sometimes invited and sometimes not – was involved in the planning of each of the successive polders in the former Zuiderzee. In the end, the story is after all one of missed chances. Even in the planning of nearby Flevoland, the role of Amsterdam was subordinate and indecisive. The city seems to have retained unlimited faith, right through the 1950s, in the capacity of the 1933 Extension Plan (see Helma Hellinga's article) to deal with even the largest predictable population growth.

A second aim was to analyse the planning of the landscape of Oost Flevoland. Among those who took part in the work were Van Eesteren and Scheffer, two planners who are considered to have been adherents of 'Nieuwe Bouwen'.

We found it necessary, in order to plumb the meaning of that landscape, to go back to the 1920s. In those years the modernists of the Netherlands Institute for Housing and Town-Planning (NIVS) were formulating the principles that, in adapted form, found their first application in Oost Flevoland. The thirty-year gap between theory and practice called for a comparison with the Wieringermeer and Noordoost Polders, which had come into being in the interim. This comparison illuminated the reasons for the marginal role of 'Nieuwe Bouwen' in the polders. The increased responsibilities assigned to town-planners in the land-division, settlement and landscaping of Oost Flevoland is largely due to the shift in influence of the various generations of 'Nieuwe Bouwen' architects. (This phenomenon is explored more fully in the other sections of the catalogue).

We have chosen to treat the polders in the order of their construction, so that movements, countermovements and the emergence of particular clusters of ideas can be seen in chronological context. The above-mentioned aims of the authors will come to the fore regularly in the course of the discussion.

Two landscape models

In the absence of an adequate theory for the analysis and evaluation of landscape, historical and modern, we have drawn up two profiles as an aid in studying the landscape of the first three IJsselmeer polders.

a *The hierarchic landscape model. Here considerations of water management and agriculture are given absolute priority. Landscaping is the last problem to be dealt with. The task of the landscape designer is to create an added value for the polder, a value that is treated as subordinate to interests that are deemed more important.*

b *The functional landscape model. At first sight, this may seem to be analogous to the Functional City. In our sense, however, the model is not specific to 'Nieuwe Bouwen'. It has a more general meaning that is typical of modern town-planning since the 1920s.*

In the functional landscape an attempt is made to integrate the various interests involved into a synthesis. Landscaping is one of the functions whose organizational and aesthetic form is determined by a synthetic planning concept.

This dichotomy isolates two poles, and is intended in the first place as an analytical tool to help in understanding, in their

is voor moderne stedenbouwkundige opvattingen sinds de jaren twintig.

Het functionele landschapsmodel gaat uit van een integrale afweging van de betrokken belangen (synthese).

Het landschap functioneert van meet af aan als integraal onderdeel van een synthetisch planningsconcept dat de diverse functies organiseert en vorm geeft.

Deze tweedeling geeft twee extremen weer en dient daarom in de eerste plaats als *analytisch* hulpmiddel dat, vanuit een historische context, de voorwaarden waaronder een landschap ontstaat ordent en inzichtelijk maakt. In beide modellen bestaat een spanning tussen het esthetische en het functionele. Er is dus geen enkele garantie dat bij gunstige voorwaarden in de zin van model a. of b. een landschapsbeeld, een visueel weergegeven of verbaal ideeëncomplex over een toekomstige situatie, ontstaat of zelfs maar bedacht is.

In deze bijdrage zal juist de overgang van woord naar beeld tot een probleem worden gemaakt. Deze transformatie van woord naar beeld is door Bijhouwer uitstekend onder woorden gebracht: *Alleen zeer sterke ontwerpers, met een onuitputtelijke moed om telkens weer hun plan te verdedigen, slagen er in iets méér te bereiken dan de blote optelling van de geverge onderdelen in al hun minimummaten.*¹

De Wieringermeer

Het voorspel.

Nadat in de loop van de eeuwen diverse plannen waren gemaakt voor de afsluiting der Zuiderzee² besloot een groep particulieren in 1886 tot de oprichting van de Zuiderzeevereniging, met als doel de belangstelling voor de afsluiting en inpoldering te bundelen en tot een eensluidend standpunt van de voorstanders te komen.

De Zuiderzeevereniging gaf ir. C. Lely de opdracht een onderzoek in te stellen naar de technische aspecten van afsluiting en droogmaking. In 1891 sloot Lely zijn rapportage af.³ In hetzelfde jaar werd hij Minister van Waterstaat en één van zijn eerste daden was het instellen van een Staatscommissie (1892), die het plan-Lely op zijn waarde moest toetsen. Deze bestudering leidde tot een bijna unaniem advies om de uitvoering van de Zuiderzeewerken ter hand te nemen.

Hierna ontspon zich de discussie hoe de werken uit te voeren, hoe het nieuwe land in te richten, tot hoever de overheidsbemoedigen zich zou moeten uitstrekken en hoe het project zou moeten worden gefinancierd.

Mede hierdoor duurde het nog tot 14 juni 1918 eer het parlement de Zuiderzeewet aannam, waarbij actuele gebeurtenissen, te weten de enorme schade in 1916 aangericht door een zware storm en de voedselschaarste tijdens de Eerste Wereldoorlog, als argumenten vóór afsluiting werden aangevoerd. De nadruk op het veiligheidsaspect (verkorting kustlijn, minder kans op overstromingen) was reeds door Lely gelegd; hij wees ook op de landbouwkundige voordelen van een verbeterde waterhuishouding en waterverversing door zoet water. De Zuiderzeewet van 1918 schreef bij twee Algemene Maatregelen van Bestuur de organisatie van de uitvoering der werken voor: de Dienst der Zuiderzeewerken, rechtstreeks ressorterend onder de Minister van Waterstaat, werd belast met het droogleggen en het tot stand brengen van de waterstaatkundige werken, alsmede met het beheer en onderhoud van de voltooide werken. De Dienst werd beheerst door Waterstaatsingenieurs die zich, behalve door hun eigen inzichten, lieten leiden door beschouwingen en conclusies van diverse commissies. De Dienst kreeg een zeer sterke positie, die bij gebrek aan tegenspel vanuit de Eerste en Tweede Kamer in de dertiger jaren kon worden geconsolideerd. De Zuiderzeeraad, die bestond uit

historical perspective, the conditions governing the creation of a landscape. In both models there is a tension between aesthetic and functional criteria. Nothing guarantees that conditions favourable to type a. or b. will lead to the conception or realization of a landscape with certain visual properties or even to a certain cluster of ideas concerning the projected situation.

This study seeks out the problematical nature of the transition from word to image, which Bijhouwer described in these trenchant words: Only very strong designers, with the inexhaustible courage to defend their plan again and again, succeed in attaining a bit more than the bare sum of required elements in their minimum dimensions.¹

The Wieringermeer

Prelude

Over the centuries, various plans for the closure of the Zuiderzee had been launched but not executed.² In 1886 a private group founded the Zuiderzee Society for the purpose of consolidating interest in the closure and poldering of the Zuiderzee, and coordinating the standpoints of the various advocates of closure.

The Zuiderzee Society commissioned Cornelis Lely to investigate the technical aspects of closure and draining. Lely submitted his report in 1891.³ When in that same year he became Minister of Water Management, one of the first things he did was to install a State Commission (1892) to evaluate his own proposal. Its study culminated in a nearly unanimous recommendation to proceed with the Zuiderzee Project. The next stage was the discussion concerning practicalities. How should the job be tackled, how should the new land be divided and settled, to what extent should the government be involved and who was to finance the project? This was one of the reasons why it was not until a quarter of a century later, on 14 June 1918, that Parliament passed the Zuiderzee Act. Recent emergencies, such as the grave danger caused by a storm in 1916 and the food shortage during the First World War, despite Holland's neutrality, were used as arguments in favour of closure. Lely had already accentuated the importance of safety (a shorter coastline would reduce the risk of flood) and had pointed out the advantages to agriculture of improved water control and the replacement of brine with sweet water.

The Zuiderzee Act of 1918 contained two administrative provisions (in England they would be called orders-in-command) concerning the organization of the Project. The Zuiderzee Project Authority, directly answerable to the Ministry of Water Management, was charged with draining the area and with the construction and maintenance of the necessary dykes, dams, pumps and canals. The engineers who moved from the Ministry of Water Management to take over the Authority let themselves be guided not only by their own views but also those of several committees. The Authority started out with a strong position that grew even stronger in the 1930s, due to a lack of effective control by Parliament. In addition to the Authority, the Act also called into being the Zuiderzee Council, consisting of members of the States-General and the provincial states, representatives of various civil bodies and polder boards, and unaffiliated experts. The first chairman, until his death in 1929, was Lely himself. The Council was supposed to monitor the project, giving solicited and unsolicited advice to the Minister of Water Management and aiding in other ways in the formulation and execution of the plans.

The Zuiderzee Project Authority began its activities by contracting out the section of the Afsluitdijk (Barrier Dam) from the Noord-Holland mainland to the island of Wieringen. Construction was completed in 1924.

During the financial crisis of 1921-25 the government found it

kamerleden, leden van provinciale staten, vertegenwoordigers van diverse standsorganisaties, waterschappen en deskundigen op persoonlijke titel, met als eerste voorzitter ir. C. Lely (†1929), kreeg een bewakingsfunctie: gevraagd of ongevraagd kon hij de Minister van Waterstaat advies en bijstand verlenen inzake voorbereiding en uitvoering van de plannen.

De Dienst der Zuiderzeewerken begon met de aanbesteding en aanleg van het Afsluitdijktracé tussen het vaste land van Noord-Holland en het eiland Wieringen. In 1924 kwam deze dijk gereed.

Tijdens de crisisperiode 1921-1925 geraakte de Staat in een ongunstige financiële positie, waardoor verdere uitvoering der werken werd vertraagd. Dit was voor de regering aanleiding tot de benoeming van een *Commissie tot het instellen van een hernieuwd onderzoek naar de baten, welke van de afsluiting en droogmaking der Zuiderzee mogen worden verwacht*. Deze *Commissie-Lovink* bracht in 1924 verslag uit en concludeerde dat het zeer wenselijk zou zijn de Zuiderzeeplannen *geheel en met volle kracht uit te voeren, vooral vanwege de te verwachten economische voordelen*.⁴ Daarnaast hield de Commissie-Lovink zich bezig met de ideale verkaveling en bedrijfsgroottes van de te stichten landbouwbedrijven (afb. 1). De regering nam het advies van de Commissie over en besloot in 1925 tot een versnelde voortzetting van de werken.

Intussen was een vrij algemene conclusie van de achtereenvolgende staatscommissies (vanaf 1892) dat de Staat niet zou kunnen volstaan met het droogleggen van de polder, maar dat ook het cultuurrijp maken van de grond tot haar taak behoorde. Over de inrichting was men minder duidelijk. Blijkbaar achtte men dit een particuliere aangelegenheid. De regering nam de algemene conclusie in haar beleid op en raakte op die manier, hoewel onbedoeld, sterk betrokken bij de opbouw van het *nieuwe land*.

Op 7 mei 1930 stelde de Minister van Waterstaat de *Dienst voor het in cultuur brengen van de in de Wieringermeer drooggevallen gronden* (verder aangeduid als Wieringermeer-directie) in. Deze beslissing om een tweede rijksdienst in te stellen (en bovendien *voorlopig*), illustreert de volstrekte onduidelijkheid over de omvang en de interpretatie van de te verwachten werkzaamheden en maatregelen voor het in cultuur brengen van de Wieringermeer. Door haar dubbelzinnige en onzekere juridische status achtte de Directie zich genoodzaakt tot tal van ingewikkelde kunstgrepen (o.a. Stichting Landbouwcultuurmaatschappij de Wieringermeer, Bouwbureau de Wieringermeer, en de Stichting Wieringermeerscholen), waarmee zij haar greep op de maatschappelijke opbouw uitbreidde tot de uitgifte van de gronden, economische en sociaal-biologische selectie van pachters, arbeiders, middenstanders en ambtenaren.

Het toekomstig landschap der Zuiderzeepolders.

In Nederland kreeg stedenbouw als zelfstandige, ordenende discipline een beslissende impuls door het Internationaal Stedenbouwcongres te Amsterdam (1924), georganiseerd door het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedenbouw (NIVS). Tijdens dit congres rapporteerden buitenlandse specialisten over de resultaten met tuinsteden, gewestelijke planning en wetenschappelijk vooronderzoek (*survey*). Terloops werd ook de drooglegging van de Zuiderzee als voorbeeld van gewestelijke planning ter sprake gebracht.

Een bijzonder actueel thema in dit geheel vormde de functie en de betekenis van een groenpolitiek in gewestelijk perspectief. De Nederlandse rapporteur op dit terrein, H. Cleyndert Azn., verkondigde dat het gebruik en de

necessary to slow down work on the project, even appointing a Committee for Conducting a New Investigation of the Profits to be Expected from the Closure and Drainage of the Zuiderzee. The Lovink Committee, as it was called after its chairman H.J. Lovink, submitted its report in 1924, concluding that it was most desirable that the plans 'be carried out in toto and with great vigour, especially on account of the anticipated economic advantages'.⁴ *The Lovink Committee also reported on the ideal division of land in the polder and the proper size for farms there (fig. 1). The government adopted its recommendations, and in 1925 resolved to accelerate the pace of work.*

One of the secondary conclusions drawn by the successive committees since 1892 was that the state could not limit its task merely to draining the polder. It also had to prepare the ground for cultivation. There was less unanimity concerning the way the land was to be used. Apparently this was considered a matter for private initiative. In accepting even that small additional responsibility, however, the government became deeply if unintentionally involved in settling the 'new land'.

On 7 May 1930 the Minister of Water Management installed the Authority for Cultivating the Drained Lands in the Wieringermeer (henceforth called the Wieringermeer Board). The decision to create a second state Authority – and a 'provisional' one at that – points up the vagueness of the government's ideas about what had to be done. Because of its ambiguous juridical status, the Board felt obliged to set up one puppet organization after the other (including an Agricultural Company Foundation, Construction Agency and a Schools Foundation). The effect of this was to extend the Board's control of the future social structure of the polder to areas like the assignment of plots and the social and 'biological' screening of tenant-farmers, labourers, shopowners and civil servants.

The future landscape of the Zuiderzee polders
The decisive stimulus in establishing town-planning as an independent, regulatory discipline in the Netherlands was provided by the International Town and Country Planning Congress held in Amsterdam in 1924 under the auspices of the Netherlands Institute for Housing and Town-Planning (NIVS). Foreign specialists delivered addresses at the congress about their experiences with garden cities, regional planning and scientific surveys. (The draining of the Zuiderzee was mentioned only in passing, as an example of regional planning.)

One particularly relevant session dealt with the function and significance of 'green policy' in regional perspective. The Dutchman who reported on this subject, H. Cleyndert Azn., proclaimed that landscape formation in Holland was an integral part of regional planning, and should be taken into account by politicians at the national, provincial and municipal levels. In practice, said Cleyndert, this implied that landscape architecture, as it had long been known in the United States, should be furthered in Holland as well. Because Dutch cities and towns do not have enough open space to meet the needs of their inhabitants, and because the heavily populated west of the country is dependent on the east for recreational land, regional planning would seem to be inescapable. These two facts should form the starting point for an official study of the open spaces in the entire country, which in turn should provide the basis for a national plan.

At the end of 1924, when the results of the congress were being evaluated, the Town-Planning Council (SR) of the NIVS turned to the Zuiderzee Project Authority with the request to be informed about land-division and the plans for building settled areas.⁵ The request was turned down. The SR thereupon installed its own Zuiderzee Committee, to

inrichting van het Nederlandse landschap een integraal onderdeel vormde van de gewestplanning en zowel in de nationale, provinciale als gemeentelijke politiek betrokken moest worden.

Voor de praktijk betekende dit, volgens Cleynert, dat de landschapsarchitectuur bevorderd zou moeten worden, een traditie die in de Verenigde Staten al lang bestond. Omdat de behoefte aan open ruimtes de grenzen van de stad overschreed en het westen van het land voor recreatieruimtes kwalitatief en kwantitatief van het oosten afhankelijk was, zou gewestelijke planning onvermijdelijk zijn; vanuit deze twee invalshoeken zou door een in te stellen staatscommissie een omvattende nationale studie van de open ruimtes moeten worden gemaakt, die zou uitmonden in een nationaal plan.

Eind 1924, bij de uitwerking van de resultaten van het Stedebouwcongres wendde de Stedebouwkundige Raad (SR) van het NIVS zich tot de Dienst der Zuiderzeewerken met het verzoek kennis te mogen nemen van de verkaveling en van de plannen voor den aanleg der bebouwde kommen.⁵ Dit verzoek werd afgewimpeld. Daarop stelde de SR een eigen Zuiderzeecommissie in, die zich concentreerde op de nederzettingsspolitiek, het verkeersvraagstuk en terloops op het landschap.⁶ De SR wilde het *Voorloopig Rapport der Zuiderzeecommissie* (1925) snel publiceren, opdat *nieuwe denkbeelden zich baanbreken vóór de Wieringermeer verkaveld wordt*.⁷ Wegens geldgebrek kon de publicatie geen doorgang vinden. Daarom rapporteerde Hudig de eerste resultaten in het Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw.⁸

Ook werd in het begin van 1926 een adres aan de Minister van Waterstaat gestuurd, met het Voorloopig rapport als bijlage, waarin de SR ervoor pleitte *elk der nieuw ontstaande polders als één geheel van stedebouwkundig standpunt te bezien en daarvoor, teneinde het meest oordeelkundig gebruik van den bodem voor verschillende doeleinden te verzekeren, een 'gewestelijk plan' op te maken*.⁹

De commissie die het uiteindelijke rapport *Het toekomstig landschap der Zuiderzeepolders* (door financieringsproblemen pas in 1929 gepubliceerd) opstelde, bestond uit mr. D. Hudig (rapporteur), ir. H.E. Suyver, ir. P. Verhagen Lzn., ir. W.G. Witteveen (leverde echter geen bijdrage) en later ook ir. Th. K. van Lohuizen. Het rapport heeft tot diep in de jaren vijftig een belangrijke rol gespeeld, waar het ging om een visie op de functie van de landschapsopbouw bij het totale inrichtingsproces van de polders en de rol van de ontwerper daarin: *De schepper van het nieuwe land heeft alle eischen in hun onderling verband te zien, hun waarde te meten, hun gewicht te wegen en daarna den vorm te vinden, waarin ze alle tot hun recht komen*.¹⁰

De commissie ging uit van het standpunt dat de schoonheid van het landschap niet iets van buitenaf opgelegd zou kunnen zijn, maar zich *organisch moest ontwikkelen uit een gezonde stedebouwkundige structuur van het gebied*¹¹ en rekende daartoe als haar opdracht *niet haar aandacht in de eerste plaats aan het toekomstig landschap te wijden, maar zich rekenschap te geven van alle stedebouwkundige vraagstukken, welke zich in dit nieuw te winnen gebied, zouden voordoen, en na te gaan welken bizonderen vorm deze – die van nederzetting, van het bedrijf, van het verkeer, van het geestelijk leven en van de ontspanning – in de Zuiderzeepolders zouden aannemen*.¹²

De globale inventarisatie van gegevens over de opgesomde functies vond zijn neerslag in het eerste deel van het rapport en vormde de basis voor de toekomstige vorm van het gewest. De belangrijkste conclusies (naast onzekerheden over tal van factoren) waren dat de wegen moesten worden onderscheiden in hoofdwegen en lokale wegen, die vanwege de noodzaak van een rationele

concentrate on settlement policy, traffic and, incidentally, on the landscape of the polders.⁶ The SR urged speedy publication of the 1925 provisional report of the committee in order to break ground for new ideas before the Wieringermeer is parcelled out.⁷ There was not enough money for publication, however, so D. Hudig communicated the first conclusions of the committee in an article in the Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw (*Journal for Housing and Town-Planning, henceforth TVS*).⁸ Early in 1926, moreover, the provisional report was included as an appendix to an address sent to the Minister of Water Management, in which the SR urged that each new polder be seen as a single unit in town-planning terms, for which a 'regional plan' should be made, in order to assure the most judicious use of the land in all its several functions.⁹

Financial difficulties held up publication of the final report – Het toekomstig landschap der Zuiderzeepolders (The future landscape of the Zuiderzee polders) – until 1929. The committee that signed the report consisted of the jurist D. Hudig (rapporteur) and the engineers H.E. Suyver, P. Verhagen Lzn., W.G. Witteveen (who did not contribute to the report himself) and the latecomer Th. K. van Lohuizen. The report continued to play an important role until well into the 1950s in discussions of the function of landscape architecture in laying out polders and the place of the designer in that process. The creator of new land should regard all requirements in their mutual relations, measure their value, assess their weight and then find the form in which justice is done to them all.¹⁰

The committee took the stand that the beauty of a landscape is not something that can be decreed from outside. It had to develop organically from a healthy planning structure for the area.¹¹

Therefore the committee interpreted its task not in the first place to study the future landscape, but to take account of all town-planning problems that will occur in the reclaimed area, and determine the specific form to be assumed by each – the problems of settlement, of industry, of traffic, of spiritual life and of recreation – in the Zuiderzee polders.¹² A tabulation of data concerning those functions constituted the first part of the report, which was to provide a basis for the future form of the area. The most important conclusions (if we ignore the many uncertainties in the report) were that a distinction should be drawn between main and secondary roads (the latter to follow the straight lines dictated by the logic of rational land-division) and that occasional bends, far from being a problem actually offered a certain advantage. Another conclusion was that the future polder should have nature areas in the form of peripheral lakes and especially forests. In view of the diminution of forest land in the country in the 1920s, this was seen as an important gain.

Each settlement would need its own recreational grounds. Two kinds of need should be distinguished – that for somewhat removed areas, reachable only by some form of transportation, intended for outings and approximating untouched nature as closely as possible; and a recreational area adjoining each settlement, for taking walks and practicing sport.¹³ Another opportunity for recreation was offered by the landscaped roads, which were broadened near villages into parkways that joined up with the village lanes. Facilities of this kind had already been called for at the International Town and Country Planning Congress held in Amsterdam.

The second part of the report was devoted to an analysis of the older sections of Zuid-Holland, including some reclaimed areas, as a basis for visualizing the future landscape of the Zuiderzee polders. The old Dutch landscape, it was contended, was characterized by breadth, an effect of spaciousness that resulted from formed details such as

verkavelingswijze rechtlijnig zouden verlopen; bochten op niet te korte afstand vormden geen bezwaar, maar boden zelfs enig voordeel. Verder concludeerde men dat in de toekomstige polders natuurruimte aanwezig moest zijn in de vorm van plassen en randmeren en vooral in de vorm van bossen. Met het oog op de vermindering van het bosbestand in de jaren twintig werd deze mogelijkheid als een belangrijke aanwinst beschouwd.

Bij elke nederzetting zou behoefte aan ontspanning bestaan. *Tweeërlei behoefte valt te onderscheiden, aan op eenigen afstand gelegen gebied, slechts met verkeersmiddelen te bereiken, voor uitstapjes bestemd, dat zoveel mogelijk het karakter van vrije natuur zal bezitten, en aan bij elke nederzetting gelegen terrein voor ontspanning, voor wandelingen en voor de uitoefening van sport.*¹³ Een andere ontspanningsmogelijkheid boden de tot *brede parkgordels* uit te dijen beplante wegen bij de dorpen met aansluitende dreven. Een dergelijk systeem van groenvoorzieningen was eerder tijdens het Stedebouwcongres geproclameerd. Het tweede deel van het rapport was gewijd aan een analyse van het oudere Zuidhollandse gebied en enkele droogmakerijen, op grond waarvan men zich een beeld probeerde te vormen van het toekomstige landschap van de Zuiderzeepolders. Karakteristiek voor het oude Hollandse landschap noemde men de uitgestrektheid ervan. Deze ruimtelijkheid werd bepaald door *plastische details* (scheppingen van menselijke hand) als wegen, vaarten, sloten, boerderijen en boomgroepen, maar nergens vormden ze een afsluiting van de ruimte. Deze begrenzing werd wel in de Beemster geconstateerd, één van de grotere droogmakerijen. De onbegrensde ruimte was een gesloten ruimte geworden door de wegbeplanting, hetzij in boemerijen, hetzij in boerderijen. Verder vertoonde deze polder het algemene karakter van de grote polders (zoals de Haarlemmermeer): de langgerektheid van tochten en wegen, de rechthoekige, regelmatige verkaveling, kortom het meer *architectonische karakter*. Voor schilderachtige toevalligheden, waarvan in het Zuidhollandse landschap nog sprake was, ontbrak hier de ruimte.

Op grond van de resultaten van deze analyse probeerde men in het derde hoofdstuk een algemene karakteristiek van het toekomstige landschap op te stellen, gevolgd door een landschapsopbouw op basis van stedebouwkundige grondslagen. Uitgangspunt vormde, aldus de commissie, enerzijds een eigentijdse zakelijke benadering, die zijn weerslag vond in de rationele verkavelingswijze en het wegnen, anderzijds de eis te voldoen aan *een wezenlijk menselijke behoefte*, die in de nederzettingen en de beplanting tot uitdrukking moest komen.

Het hiertoe ontwikkelde landschapsbeeld was niet eenduidig van aard. Vermeden moest worden zowel het architecturaal of zelfs monumentaal gesloten landschap van de Beemster als het als zwak beoordeelde karakter van het landschap van de Haarlemmermeer. Men stelde zich *een landschap [voor] waardoor enkele wegen als zware lanen zullen lopen, aan de andere wegen zal dan wel, dan geen boombeplanting voorkomen. Verspreide boomgroepen, geordend langs een net van regelmatig verlopende, veelal evenwijdige vrij dicht bij elkander gelegen wegen zullen het beloop er van steeds aangeven.*¹⁴ Om gelijkenis met de Haarlemmermeer te vermijden werd erop gewezen de tegenstelling tussen massa en ruimte te benadrukken, allereerst door het krachtig doen spreken van nederzettingen *als menschenest, warm en welig in hout gelegen, de bebouwing saamgetrokken, de torens der kerken doomineerend (. . .) gewoonlijk ter zijde van de weg*¹⁵ en door de beplanting om boerderijen *die het als behagelijke woonplaats van den mensch markeert.*¹⁶ De groepsgewijze

roads, waterways, ditches, farms and clumps of trees. Nowhere did such details close off the space, except in the Beemster, one of the larger reclaimed areas, where rows of trees or farms along the road turned unbounded space into closed space. Otherwise the Beemster shared the general character of the larger polders, such as the Haarlemmermeer: endless waterways and roads, rectangular, uniform plots – in short, an architectonic landscape, with no room for the random features that lent Zuid-Holland its picturesqueness. On the basis of this analysis, the authors attempted in Part Three of the study to formulate a general description of the future landscape, followed by a landscape structure based on town-planning principles. The two starting points adopted by the subcommittee were a down-to-earth approach to present-day problems, as reflected in the rational land-division and road plan, and on the other hand a desire to satisfy an essential human need in the settlement and planting policies. The landscape that was developed for this purpose cannot be called straightforward. It had to steer clear both of the closed, architectural (some called it 'monumental') Beemster type as well as the wide-open Haarlemmermeer polder, which was also viewed in negative terms. The subcommittee pictured a landscape crossed by a few emphatically lane-like roads, in which the other roads may or may not be planted with trees. The lay of the land will be marked regularly by dispersed clumps of trees placed along a network of uniform, generally parallel roads at short intervals.¹⁴ Resemblance to the Haarlemmermeer would be avoided by the accentuation of the contrast between mass and space. In the first place through the powerful articulation of settlements usually beside the road, like human nests, warmly ensconced in luxuriant woods, the buildings huddling closely, the church towers rising commandingly,¹⁵ and in the second place through the green around each farm, marking it as a comfortable dwelling place for man.¹⁶ The grouping of farms along the roads would introduce a stage-wing effect like that in the Beemster, an aspect of the latter polder that the subcommittee did appreciate. The dualism of the report finds its clearest expression in this passage: Romanticism is a stranger to the new landscape: yet it has its rights.¹⁷

The report presented a functional model of the landscape: a many-sided relation between ends and means, in which various interests were weighed against each other and the landscape was integrated into a total conception of the polder. The report was successful in providing underpinning for the demand that the polder be organized according to the principles of town-planning. However, the recommendations it offers for the future landscape of the Zuiderzee polders are too ambiguous to allow for a synthesis of the elements it defines in older landscapes.¹⁸ Nor does it provide a basis for the artist to perform his emancipatory deed. It simply fails to project a clear image. The tragedy of the report is that while it is cited approvingly every time a new polder is being constructed and is used to defend propositions of all kinds, the plans that have actually been based on it are either poorly conceived or ambiguous, particularly in their visual qualities.

The landscape of the Wieringermeer
In sharp contrast to the synthetic conception advanced by the Town-Planning Council of the NIVS, the planning and organization of the Wieringermeer proceeded with a minimum of coordination. This can be explained by the total lack of clarity concerning the extent of government participation in the reclamation of the Wieringermeer. No thought seems to have been devoted to such issues as the leasing or selling of ground and buildings, the founding of villages and the like. The first land-division plan by the Zuiderzee Project Authority, of April 1926, was concerned with the technical side of

plaatsing van de boerderijen langs de wegen zou de positief gewaardeerde coulissenwerking van de Beemster bewerkstelligen. Het dualisme van de commissie sprak het duidelijkst uit de volgende passage: *De romantiek is aan het nieuwe landschap vreemd: toch heeft ze haar rechten.*¹⁷ Het rapport presenteerde een functioneel landschapsmodel: een meerduidige relatie tussen doel en middelen, een afweging van belangen. Het landschap vormde een integraal onderdeel van een totaal polderconcept. Zeer geslaagd mag het rapport heten als onderbouwing van de eis van stedenbouwkundige voorbereiding van de polderinrichting, maar de aanbevelingen voor het toekomstige landschap der Zuiderzeepolders zijn dermate dubbelzinnig, dat de synthese van de elementen van het historische landschap (op analytische wijze ontleend en tot voorwerp van kennis gemaakt)¹⁸ niet tot stand is gekomen en ook de kunstenaar zijn *bevrijdende daad* aan de hand van dit rapport niet kan verrichten: er ontstaat geen beeld. De tragiek van het rapport is dat het bij iedere voorbereiding van de volgende polderinrichting een schouderklopje ontvangt en als verdediging van allerlei stellingen wordt geciteerd, maar dat de plannen die zich op het rapport beroepen juist in hun beeldvorming zwak of dubbelzinnig zijn.

Het landschap van de Wieringermeer.

Geheel in tegenstelling tot het synthetische concept van de Stedenbouwkundige Raad van het NIVS verliep de planvorming en de inrichting van de Wieringermeer uiterst verbrokkeld. Dit is te verklaren uit de volstrekte onduidelijkheid over de vraag in hoeverre de overheid zich met de drooglegging en inrichting zou moeten bemoeien. Men had nauwelijks een visie op zaken als het verpachten of verkopen van gronden en/of gebouwen, over het stichten van dorpen etc. Het eerste verkavelingsplan van de Dienst der Zuiderzeewerken (april 1926) richtte zich op de waterstaatkundige aspecten van de inpoldering, nl. op eisen van waterkering, waterlozing, land- en waterverkeer, optimale verkaveling (afb. 2).

De toekomstige inrichting (bouwprocessen en het recruterende van polderbewoners) was niet in het plan begrepen; slechts de plaats van (eventuele) nederzetting kreeg een aanduiding, nl. op kruispunten van weg- en waterverkeer.

Aangezien de Wieringermeerpolder zou grenzen aan de provincie Noord-Holland moest op aandrang van de Zuiderzeeraad de Dienst der Zuiderzeewerken het verkavelingsplan wel voorleggen aan Gedeputeerde Staten van Noord-Holland, die het om advies doorschoven naar de in februari 1926 ingestelde Vaste Commissie voor Uitbreidingsplannen in Noord-Holland. Deze commissie, voor een belangrijk deel bestaande uit leden van de Stedenbouwkundige Raad van het NIVS (o.a. mr. D. Hudig, W.M. Dudok en prof.ir. M.J. Granpré Molière) adviseerde over alle opgestelde en in voorbereiding zijnde uitbreidingsplannen vanuit een gewestelijk perspectief. In haar commentaar op het verkavelingsplan stelde de commissie de problematiek van de bewoning centraal. Volgens berekeningen van Th.K. van Lohuizen zou voor de polder op 12.500 direct van de landbouw afhankelijke inwoners moeten worden gerekend, terwijl de voor deze bevolking benodigde verzorgingsbedrijven nog eens ca. 12.500 inwoners van een levensonderhoud zouden voorzien. In het uiteindelijke advies aan de Dienst der Zuiderzeewerken vinden we Hudigs kritiek op het onvoldoende verband tussen alle stedenbouwkundige elementen en Granpré Molières opmerking over de stroefheid van polderindeling en wegenbeloop. Waar een doorgaande weg Den Oever-Amsterdam ontbrak, werd

reclamation: dams, drainage, transportation on land and water, optimal parcelling (fig. 2).

The following stages – laying down the infrastructure and recruiting inhabitants – were not covered by the plan. The only thing specified about future settlements was their location, at junctions of land and water routes. Because the Wieringermeer was to border on Noord-Holland, the Zuiderzee Council urged the Authority to submit the land-division plan to the States of that province. This body passed it on for study to the Standing Committee for Extension Plans in Noord-Holland, which had only been installed in February 1926. This committee, many of whose members, such as D. Hudig, W.M. Dudok and M.J. Granpré Molière, were also members of the Town-Planning Council of the NIVS, advised the provincial legislation on the regional aspects of all impending extension plans. Its reaction to the Wieringermeer project dwelt mainly on the problem of habitation.

According to the calculations of Th.K. van Lohuizen, the polder would attract an agrarian population of 12,500 and the same number of people in support and service functions. The final report of the Zuiderzee Project Authority includes Hudig's criticism of the insufficient coordination between the various town-planning elements in the polder as well as Granpré Molière's remark about the inflexibility of the land-division scheme and the road system. The report recommended a direct road from Den Oever to Amsterdam and urged those responsible to decide at an early stage on the exact location of settlements.

One important section of the report was devoted to recreation and planting. The transition from old to new land should be marked by green ribbons, with occasional bulges, modeled more or less on American parkways. The idea of green ribbons was Dudok's; Hudig tended to favour large, deep woods. Planting was also recommended for areas that were unsuitable for agriculture and for the dykes.

Afforestation should be considered for the vicinity of the villages, at the edges of the polders and around the central lake.

Separate mention is made of the need for sport grounds. Even farm workers could be expected in the future to show more interest in physical culture, the report noted.¹⁹ In June 1927 the Minister of Water Management adopted two of the committee's recommendations: the road from Den Oever to Amsterdam and the immediate fixing of the sites of more settlements. Moreover, in December 1927 an aesthetic advisor was appointed. Thanks to pressure by Hudig and Berlage, a member of the Town-Planning Council was chosen: M.J. Granpré Molière. The land-division plan that the Minister had approved on 3 August 1929 (fig. 3) was now worked out in detail with his participation insofar as the questions being dealt with touch on matters of aesthetics or housing.²⁰ Granpré Molière streamlined some of the roads and chose for a distance of 4-5 kilometres between built-up areas, rather than the 3-4 kilometres typical of older land. The latter distances, he argued, were not decided upon in advance. They arose though natural growth and under road and transportation conditions that do not bear comparison with those of our age. Moreover, the settled areas in the plan under consideration follow from the position of the transportation junctions.²¹ His prognosis for the size of the population was based on Van Lohuizen's figures.

He projected a polder centre with about 4,000 inhabitants and 12 subsidiary cores with an average maximum of 1,750 inhabitants. He saw these cores as simple arrangements of plots around a large common where the main public buildings were situated. The edges of the common were to be marked by lanes of trees.

A little over a year after the installation of the Wieringermeer Board, Granpré Molière left the Zuiderzee Project Authority to

deze alsnog aanbevolen, evenals het tijdig kiezen van de plaats van de reservering van gronden voor nederzettingen. Bijzonder belangrijk waren de aanbevelingen voor recreatie en bebossing: overgang van het oude naar het nieuwe land middels brede groene stroken met plaatselijke uitbreidingen, min of meer naar het voorbeeld van de Amerikaanse parkways. Het idee van groene stroken was afkomstig van Dudok; Hudig voelde meer voor grote, diepe bossen. Verder werd het beplanten van minder voor de landbouw geschikte gronden en behandeling van de dijk-profielen aanbevolen. Bebossing was mogelijk nabij de dorpen, aan de rand van de polder en in de omgeving van het boezemmeer.

Apart vermeld werd de reservering van gronden voor sportvelden, omdat tenslotte ook bij de landbouwbevolking *in de toekomst meer te verwachten [was] op het gebied van lichaamscultuur.*¹⁹

De Minister van Waterstaat nam in juni 1927 twee aanbevelingen van de Commissie over: de weg Den Oever-Amsterdam en het dadelijk aanwijzen van meerdere kernen.

Bovendien werd in december 1927 een esthetisch adviseur benoemd, die door een lobby van Hudig en Berlage, uit de Stedebouwkundige Raad kwam: prof. ir. M.J. Granpré Molière. De detaillering van het verkavelingsplan (ministerieel goedgekeurd op 3 augustus 1929) (afb. 3) werd uitgewerkt in samenwerking met hem, *voorzover de daarbij aan de orde komende vraagstukken van esthetiek en volkshuisvesting aan de orde waren.*²⁰

Granpré Molière stroomlijnde een aantal polderwegen en ging uit van onderlinge afstanden tussen de bewoningskernen van 4 à 5 km, waarmee hij afweek van de gemiddelde onderlinge afstand van 3 à 4 km op het oude land, omdat *deze maten niet vooraf zijn overwogen, maar op natuurlijke wijze gegroeid en wel onder omstandigheden, die wat deugdzzaamheid van weg en vervoer betreft, met onze tijd niet zijn te vergelijken. Bovendien volgt in het onderhavige plan de plaats voor de meeste centra van zelve uit de knooppunten van verkeer.*²¹ Zijn bevolkingsprognoses baseerde hij op de berekening van Van Lohuizen. Zo kwam hij uit op een poldercentrum van 4000 inwoners en 12 nevenkernen met gemiddeld maximaal 1750 inwoners. Deze kernen dacht hij als een eenvoudige verkaveling rond een ruim grasveld, waarbij de voornaamste openbare gebouwen aansloten, en een omgrenzing van laantjes in gebouwde. Ruim een jaar na de instelling van de *Dienst voor het in cultuur brengen van de in de Wieringermeer drooggevalen gronden* (verder aangeduid als de Wieringermeerdirectie of Directie) ging Granpré Molière als esthetisch adviseur van de Dienst der Zuiderzeewerken over naar de Wieringermeerdirectie. De Dienst der Zuiderzeewerken richtte zich geheel op de drooglegging van de volgende polder: de Noordoostpolder.

Granpré Molière zag voor zichzelf een omvangrijke taak: alle handelingen die van betekenis zouden zijn voor de harmonie van het geheel, te weten de keuze van de architecten, bestemming van gronden, bebouwing, beplanting, reclame, algemene regelingen.

De Wieringermeerdirectie behield de greep op het uiterlijk van de polder door alle situatie-, plattegrond- en geveltekeningen in technisch en esthetisch opzicht aan haar goedkeuring te onderwerpen. Zij kon dit doen op grond van de bouwverordeningen die zij in de erfpachtvoorwaarden liet opnemen. Met dit planologisch instrument kon samenhang worden verkregen tussen de diverse initiatieven van particuliere aard en plannen van Directiewege. Deze samenhang werd gekenmerkt door uniformiteit en soberheid (afb. 4, 5). Met name in de dorpen werd aangesloten bij bepaalde plattelandstypologieën,

become aesthetic advisor to the Board. The Authority was completely absorbed by the drainage of the next polder to come: the Noordoost Polder. Granpré Molière saw himself confronted in his new job with a major task. All the decisions that affected the overall harmony of the project would devolve on him: the choice of architects, the zoning plan, construction, planting, general regulations, even advertising.

The Wieringermeer Board kept control of the external appearance of the polder by reserving the right to judge the aesthetic and technical qualities of the situation drawings, ground plans and elevation designs for all construction in the new land.

This was made possible by the building regulations that were included in the standard land-lease contracts. This power could be used by the Board planners to introduce a measure of coherence into the diversity of initiatives undertaken by government and non-government builders. In practice, the Board used its power to impose a certain uniformity and soberness on the architecture of the Wieringermeer (figs. 4 and 5). The villages in particular were made to conform to particular typologies of rural architecture drawn up by the architects Granpré Molière had brought in: J.F. Berghoef, Wieger Bruin and the bureau of Hooykaas and Lockhorst. In villages with a common, houses were built of brick in classic bonds, with wooden windowframes and old-fashioned tile roofs (fig. 6). The head of the Architectural Division of the Wieringermeer Board, A.D. van Eck, expressed it this way: With the choice of the particular architectural current the look of the villages was already determined. What a splendid opportunity this would have been for one of the modern 'isms' to fully spread its wings, and how sorry the champions of those currents will be that what is being built follows so little of the 'new paths'.²² Indeed, the old-fashioned overtones did annoy a number of protagonists of 'Nieuwe Bouwen', notably C. van Eesteren, B. Merkelbach, L.C. van der Vlugt and W. van Tijen.

To their way of thinking, Granpré Molière's romantic villages of Middenmeer, Sloodorp and Wieringerwerf were a mockery of the modern, down-to-earth polder landscape. One senses in the Wieringermeer villages the attempt to recreate the charm of an old Dutch village or town. At the same time, however, one also senses how delicate that charm is, how intolerant it is of the parked lorry, the billboard, the radio antenna. It is nearly tragic how strong and present, over and against that vulnerability, is the negative side of the attempt. Who, in these streets, does not sense a life open on all sides, neighbours eyeing each other's tables, being spied on, being spotted when one goes to church, and all the rest of the pettiness? They would have been better off with more of the contemporary world – including, when unavoidable, its unpleasant side. A certain element of harshness (think of an American farm village) would have been better – because more real and honest – than this essentially hollow daydream.²³ The pedantic building regulations were also attacked for failing to treat dwellings as functional objects. The critics took the opportunity to advance their own programme of town-planning and architecture, based on openness, systematic orientation (easing the transition from village or town to countryside), wind protection, the integration of garden patches in the villages, and building regulations that further the habitability and flexibility of the dwellings. (For the similarities of the programme to the preliminary memo De organische wijk in de open bebouwing of 1932, see the article by Ben Rebel.)

Granpré Molière parried the attack by calling his four critics a Grand Jury and accusing them of superficial, misleading journalism.²⁴ They labelled everything romantic that was not made mechanically, and chose their criteria in billboards, motor cars and antennas – the seeming order of the

opgesteld door de door Granpré Molière aanbevolen architecten (ir. J.F. Berghoef, ir. Wieger Bruin en het architectenbureau Hooykaas en Lockhorst).

De brinkdorpachtige dorpsgebieden kregen woningen met onderwets Hollandse kappen met pannen, baksteen, gevoegde gevels en houten ramen (afb. 6). Het hoofd van de Bouwkundige Afdeling van de Wieringermeerdirectie (A.D. van Eck) formuleerde het zo: *De keus van de gevolgde architectuurrichting alleen reeds bepaalde het beeld van de dorpen. Wat zou hier een pracht van een gelegenheid zijn geweest voor een der moderne 'ismen' om zich in haar vollen omvang te ontplooiën en wat zullen de aanhangers van deze richtingen het betreuren dat het gebouwde zoo weinig in de 'nieuwe banen' gaat.*²²

Inderdaad irriteerden de associaties met het verleden een aantal protagonisten van het Nieuwe Bouwen:

C. van Eesteren, B. Merkelbach, L.C. van der Vlugt en ir. W. van Tijen. In hun ogen vormden Granpré Molières romantische dorpen Middenmeer, Slootdorp en Wieringerwerf een aanfluiting voor het moderne en zakelijke polderlandschap. *In de Wieringermeerdorpen voelt men de poging, de bekoring van een oud Hollandsch dorp of stadje te herscheppen, maar tevens voelt men hoe broos die bekoring is en hoe ze geen stationeerende vrachtauto, geen reclamebord, geen radio-antenne verdraagt. Het is bijna tragisch, hoe sterk en reëel tegenover die broosheid de negatieve kant van het nagestreefde naar voren komt. Wie voelt niet in deze straatjes het leven met een vóór- en een achterkant, het elkaar op tafel kijken, het nagezien worden, wanneer men naar de kerk gaat, en al die benepenheden meer? Men had beter meer van eigen tijd (desnoods ook in minder gunstige zin) kunnen blijven. Zelfs een zeker element van hardheid (zie een Amerikaans landbouwdorp) zou beter, want reëler en eerlijker zijn geweest dan deze toch in wezen vooze idylle.*²³

Ook de 'schoolmeesterachtige' bebouwingsvoorschriften moesten het ontgelden, omdat ze niet gericht zouden zijn op de woning als gebruiksvoorwerp. Zij grepen meteen de gelegenheid aan om hun eigen stedenbouwkundig-architectonische programma te ontvouwen: openheid, systematische oriëntatie (geschikt voor de overgang van stad/dorp naar landschap), windbescherming, de verwerking van tuinoppervlakken in de dorpsplannen en bebouwingsvoorschriften gericht op de woonbaarheid en meervoudig gebruik van de woning. Voor de overeenkomst van dit programma met het praeadvies *de Organische Wijk in open bebouwing* (1932) verwijzen we naar de bijdrage van Ben Rebel.

Granpré Molière pareerde deze aanval door het CIAM-viermanschap als de *Vierschaar* aan te duiden en te beschuldigen van *oppervlakkige en misleidende journalistiek*.²⁴ Zij verklaarden alles tot romantiek wat niet langs mechanische weg tot stand kwam en namen als beoordelingsnorm reclames, auto's en antennes, de schijnorde van het mechanische, dat haar grondslag en doel niet in de menselijke natuur, de bron van het geluk vindt.

Na de verkaveling en na de planvorming voor de dorpen vormde de landschappelijke verzorging het sluitstuk van de stedenbouwkundige inrichting. De opdracht voor het uitwerken van een plan met kostenberekening werd in december 1931 aan Staatsbosbeheer verstrekt; in overleg met de Directie werden de plannen voor de wegbeplanting ontworpen door haar houtvester ir. G.A. Overdijkink en voor de beplanting in de dorpen en de aanleg van de begraafplaatsen door de landschapsarchitect dr.ir. J.T.P. Bijhouwer.²⁵ In het kale gebied zag Bijhouwer als de belangrijkste functies van de beplanting het bieden van luwte en schaduw om de woonbaarheid te verhogen

mechanical, lacking foundations and purpose in the human nature, the source of happiness.

*Following the parcelling and the designing of the villages it was time to turn to landscape – to the remainder of the plan, in other words. The State Forestry Service was asked in December 1931 to work out a proposal and budget. The Board agreed that planting along the roads be designed by the forestry conservation official of the Service, G.A. Overdijkink, and that of the villages and cemeteries by the landscape architect J.T.P. Bijhouwer.*²⁵

*As Bijhouwer saw it, the most important function of planting in this stark landscape was the creation of shelter and shadow in order to enhance the habitability of the place and add a third dimension to the landscape (fig. 7).*²⁶ *It was impossible to form a clear image of the future landscape on account of the faulty organization, the experimental character of the early activities and because landscaping was regarded as a marginal aspect of the plan. The landscape accommodated itself to the demands of agriculture, without filling a function of its own.*

*In the villages themselves, where more interesting solutions were called for and where the scale of planting was more manageable, higher standards were set. Bijhouwer spoke of a certain extravagance in the grounds of the churches, the school gardens (intended as model gardens), the grounds around the middle-class houses and the cemeteries, which were laid out like small parks. The planting of these areas even had a social function. Through school and public information, people would be influenced in their way of planting yards and gardens, so that in the future the distinction between the villages and their surroundings would be blunted. As part of the government job programme, an unfarmable piece of land in the northwest of the polder was planted with a timber forest of about 450 hectares that was also intended to serve a recreational purpose.*²⁷ *The forest was too far from the closest villages, however, for effective recreational use. The settled areas were provided on the southwest with broad windbreaks that doubled as 'walking woods'.*

*In 1937 Bijhouwer drew up a new set of plans in consultation with Granpré Molière. Here we shall deal only with the farmsteads, whose planting schemes were influenced by developments within CIAM.*²⁸ *At the 4th CIAM Congress in 1933, the reclaiming of the Wieringermeer was compared with the attempts to drain the Pontine Marshes in Italy; and at the 5th Congress a separate session of the meetings on Logis et loisirs was devoted to rural planning.*

*One of the conclusions was that a study should be made of the planning problems in rural areas. The challenge was taken up by K. Limperg of 'de 8', who joined forces with W. van Gelderen of 'Opbouw' and the Wieringermeer Board to draft a report on functional farmbuilding. The book, Boerderijen (Farms; 1938) included a chapter by Bijhouwer on farmsteads.*²⁹ *What is important in our context is that Bijhouwer based his recommendations on a systematic analysis of the farmstead. He distinguished a number of functions – traffic, storage space (the farmstead as annex to the working areas), transit house, clinic, nursery and kindergarten for animals, plant nursery for vegetables and fruit trees – while reserving a tract for expansion and, last but not least – the sheltering and protecting enhancement of the hospitability of the farmer's property.*³⁰

He then goes on to draw up planting proposals based on the organization of those functions, taking account of the situation of the farm in relation to the ground use and road planting, and assuming that the prevailing wind conditions and air supply will be optimal (figs. 8 and 9). With this systematic analysis and the designs to which it gave rise, Bijhouwer was moving towards a structural approach to planning.

Just as in 'de 8' en 'Opbouw', the problem area is factored out

en het geven van een derde dimensie aan het landschap (afb. 7).²⁶ Een helder beeld van het toekomstig landschap kon men zich niet vormen door de gebrekkige organisatie, door het experimentele karakter van de eerste werkzaamheden en doordat het landschap sluitstuk was van de inrichting. Het landschap voegde zich naar de landbouweisen zonder een eigen functie te vervullen.

Aangezien in de dorpen ook andere eisen golden en men de schaal van de beplanting hier beter aankon, waren de pretenties wat hoger. Bijhouwer sprak van een zekere weelde bij de kerkterreinen, de schooltuinen die als demonstratietuinen moesten fungeren, de erven van de middenstanders en de als een klein wandelpark aangelegde begraafplaatsen. De beplanting kreeg hier zelfs een sociale functie. Door middel van onderwijs en voorlichting zou meer invloed uitgeoefend kunnen worden op de aanleg van erven en tuinen, zodat in de toekomst dorpen en omliggend land meer zouden samengroeien. In het kader van de werkverschaffing werd op de voor de landbouw ongeschikte gronden in het noordoosten van de polder een produktiebos van ongeveer 450 ha dat voor ontspanning diende, aangelegd.²⁷ Gezien de ligging van het bos t.o.v. de dorpen was de recreatieve waarde echter gering. Overigens kregen de woongebieden een tot *wandelbosje* uitgegroeide windsingel aan de zuidwest-zijde. In 1937 stelde Bijhouwer, in overleg met Granpré Molière, nieuwe plannen op, waarbij we hier alleen op de boerenerven ingaan. Voor de beplantingsplannen van de boerenerven waren ontwikkelingen binnen de CIAM-kring van belang.²⁸

Nadat in 1933 op het 4e CIAM-congres schema's waren opgesteld van de ontginning en drooglegging van de Wieringermeer, die werden vergeleken met werken in de Pontijnse moerassen van Noord-Italië, vormde het landelijk gebied (regio en platteland) op het vijfde CIAM-congres een apart onderdeel van het thema *Logis et loisirs*. Eén van de conclusies was dat er een studie zou moeten worden gemaakt van de problematiek en de inrichting van landelijke gebieden. Aan deze oproep werd gehoor gegeven door K. Limperg (lid van 'de 8'), die samen met W. van Gelderen (lid van 'Opbouw') en de Wieringermeer-directie een rapport opstelde over functionele boerderijbouw.

Het rapport *Boerderijen* (1938) bevatte een hoofdstuk van Bijhouwer, dat was gewijd aan het boerenerv.²⁹ Zonder nu uitgebreid op de inhoud in te gaan, is het belangrijk op te merken dat Bijhouwer uitging van een systematische analyse van het boerenerv. Hij onderscheidde een aantal functies, nl. verkeer, bergruimte ofwel het erf als filiaal van de bedrijfsgebouwen, doorgangshuis, ziekenhuis, kraamkamer en crèche voor de dieren, kweekruimte voor groente en fruit; verder moest een deel van het terrein gereserveerd worden voor uitbreidingsmogelijkheden en last but not least *de beschuttende en beschermde verhoging van de bewoonbaarheid van het boerenbezit*.³⁰

Voor de verschillende boerderijtypes stelde hij vervolgens beplantingsvoorstellen op, gebaseerd op de organisatie van de genoemde functies en – onder een zo gunstig mogelijke windrichting en luchttoevoer – de ligging in relatie tot het grondgebruik en de aansluiting op de beplanting van het wegennet (afb. 8, 9).

Met deze systematische analyse en de op grond hiervan opgestelde ontwerpen deed Bijhouwer een stap in de richting van een meer structurele aanpak: evenals bij het ontwerpproces in kringen van 'de 8' en 'Opbouw' werd het probleemgebied d.m.v. een analyse ontleed in functies en het ontwerp gebaseerd op een geleiding van deze functies. De beplanting vormde het middel om tot deze geleiding te komen.

*into functions, and the design works as a way of articulating these functions. Planting is a means of arriving at this articulation. The procedure was in fact a logical consequence of Bijhouwer's rational approach to landscape in the 1930s. When it came to executing the plans, however, it was found that the directives it contained could not be put into practice just like that. In areas with thin topsoil, for example, the roads were planted thinly, while in areas with heavier soil the planting was thicker. Soil quality also had far-reaching local effects on the size of plots, and the density of roads and farms.*³¹ *The farmstead gardens, on the other hand, were an unqualified success; they looked like the gardens of country estates.*³²

*The postwar reconstruction of the Wieringermeer after the flooding of the polder by the Germans in May 1945 followed the same principles. In practice, however, several of the roads and other locations in the polder were planted more thickly.*³³ *The conclusion is permitted that the landscape of the Wieringermeer follows a hierarchic model. The planting and afforestation serve to give added value to a polder that was already largely under cultivation. The contribution of the designer is dictated completely by the other functions of the polder. Aesthetics is truly a marginal aspect of the plan.*

The Noordoost Polder

Land-division and settlements in the Noordoost Polder *The Noordoost Polder too thanks its form to the fragmentary conception of planning of the Zuiderzee Project Authority. In fact, the Authority merely duplicated the land-division plan of the Wieringermeer, except for the correction of a few obvious mistakes. More stress was placed on overland transportation: the main artery between Lemmer and Ramspol and its perpendicular tributaries provided a network that joined up with roads in the old land. The location of the cores of population was also worked out more carefully: Emmeloord was built at the mathematical centre of the polder, at the junction of the two main highways, and it was encircled by a wreath of five villages. The parcelling procedure was analogous to that followed in the Wieringermeer.*

*The Zuiderzee Project Authority developed a plan based on requirements of water management and optimal land-division. The plan was then turned over to the town-planning advisor of the Wieringermeer Board, P. Verhagen Lzn., who merely streamlined the road network and the location of the cores. One innovation with respect to the mainly intuitive approach in the Wieringermeer was the hiring of sociographers and sociologists to study the settling of the villages scientifically, with statistical comparisons and surveys. During the war, fresh thought was devoted to the problem of distances, the anticipated unevenness in population density and the notion that agrarian villages should be kept small in order not to threaten the farm workers who lived there. This led to a drastic revision of the original village plan. He who values the truly agrarian village, where people know one another, is not fond of small department stores, movie houses, large clubs with lots of non-attending members and a big group of office workers. Nor does the expanded village, with its dense building pattern, look like a village. In a true village there is space. The countryside penetrates the settlement, as it were. There is no place in a village for large blocks – they will turn it into a town.³⁴ *The sociographers, however, were opposed to too small units, so that the problem of distance had to be solved with a compromise involving an increase in the number of villages. In 1946 it was decided that the wreath of villages around Emmeloord be doubled to ten. The plans drafted by the Architectural Division of the Wieringermeer Board for Bant, Creil, Emmeloord, Ens and Marknesse have all the markings of a Wieringermeer village: the axial cross grid, the central square (on which the town hall**

De gevolgde werkwijze betekende dan ook in feite een logische ontwikkeling van zijn rationele houding t.a.v. het landschap in de jaren dertig.

Bij de uitvoering van de plannen bleek evenwel, dat de geformuleerde richtlijnen niet zonder meer konden worden gevolgd. Zo kwamen er in de gebieden met de lichtere gronden toch vrij los beplante wegen en in de gebieden met de zwaardere gronden vrij dicht beplante wegen.

Aanleiding hiertoe gaven kleinere kavels, een nauwer wegnnet en een minder ruime bebouwing.³¹ De boerderijtuinen werden wel een succes, het leken ware villatuinen.³² Na de inundatie (mei 1945) werden voor de wederopbouw van het landschap dezelfde uitgangspunten gehanteerd. Maar bij de uitvoering bracht men meer beplanting aan langs verschillende wegen en op bepaalde plaatsen.³³ Zo kan de conclusie worden getrokken dat de Wieringermeer landschappelijk is ingericht volgens een hiërarchisch landschapsmodel: beplanting en bebossing hebben de rol van toegevoegde waarde aan een reeds grotendeels in cultuur gebrachte polder. De esthetiek die de ontwerper mag inbrengen, is door hetgeen reeds vastligt, volstrekt bepaald door de overige functies in de polder. Een sluitstuk in de ware zin.

De Noordoostpolder

Verkaveling en nederzettingen in de Noordoostpolder.

Ook voor de Noordoostpolder bleef de verbrokkelde planopvatting van de Dienst der Zuiderzeewerken gehandhaafd. De Dienst herhaalde in feite het verkavelingsplan van de Wieringermeer met dien verstande dat een aantal kennelijke misgrepen werd rechtgezet. Het verkeer te land kreeg meer nadruk: de hoofdverkeersweg tussen Lemmer en Ramspol en de dwars daarop staande wegen zorgden voor een geraamte dat aansloot op het oude land. Ook de situering van de kernen kreeg meer aandacht: op de kruising van de twee hoofdwegen (het assenkruis) lag Emmeloord, in het wiskundige centrum van de polder, met daaromheen een krans van vijf dorpen. De procedure van het verkavelingsplan verliep analoog aan die van de Wieringermeer. De Dienst der Zuidzeewerken ontwierp het plan uit het oogpunt van waterstaatkundige eisen en optimale verkaveling, waarna de stedenbouwkundig adviseur van de Wieringermeerdirectie, ir. P. Verhagen Lzn., de detaillering van het wegenbehoel en de situering van de kernen stroomlijnde.

In tegenstelling tot de (vooral intuïtieve) aanpak van de Wieringermeer werd door het aantrekken van sociografen en sociologen de dorpenproblematiek op basis van onderzoek (statistische vergelijkingen en enquêtes) bestudeerd. Het afstandsraagstuk, de verwachte gevarieerde bevolkingsdichtheid en de opvatting dat agrarische dorpen niet te groot mochten worden, (bedreiging voor de arbeider), leidde tijdens de oorlog tot een drastische herziening van het oorspronkelijke dorpenplan. *Wie waarde hecht aan 't echt agrarische milieu en aan het overzichtelijke dorp, waar de mensen elkaar kennen, is niet gesteld op kleine warenhuizen, bioscopen, grote verenigingen met veel papieren leden en een grote groep kantoormensen. En het uitgegroeide dorp blijft ook in zijn aanzien geen dorp, omdat concentratie van de bebouwing noodzakelijk wordt. In een echt dorp vindt men de ruimte. Het land dringt als het ware de nederzetting binnen. Grote bouwblokken horen in een dorp niet thuis, zouden het tot een stadje maken.*³⁴ De sociografen waren echter tegen gehuchten, zodat het afstandsprobleem met het compromis van de vergroting van het aantal dorpen werd aangepakt. In 1946 viel de beslissing dat de krans van dorpen rond Emmeloord zou worden uitgebreid tot tien. De dorpsplannen die de Bouwkundige Afdeling van de

is sometimes located), the gateway effect of the main street and the dispersed placement of landmark structures like schools and churches. The villages of Kraggenburg, Rutten, Espel and Tollebeek, which were designed by outsiders on contract, embody slightly different approaches (figs. 10-16). Nagele is an exception. There an attempt is made to give form to some of the aims of the Dutch CIAM architects (figs. 17-19).^{34a}

The landscape of the Noordoost Polder

One could say that the landscaping of the Wieringermeer, as a pioneer project, was guided by pure reason (the planting schemes, for example, simply followed the cultivation process of the land). In the Noordoost Polder a more structural approach was adopted, in organizational as well as procedural respect (see Chart 1). A multi-disciplinary organization was formed, insofar as several divisions of the Board participated in the planning. The method was also more structural: first a master plan was drawn up, then detailed plans. The main reasons for this change were sheer size (the Noordoost Polder is two-and-a-half times as large as the Wieringermeer) and the decision to drop the correspondence of the sectional boundary with a canal and main road (. . .). This seemed logical in 1930, and was gratefully taken over in the plan as an organic given for the articulation of the undifferentiated expanse.³⁵ This is a somewhat obscure reference to the then recent rise of land transportation at the expense of water, a development that necessitated a straighter route for major roads and the uncoupling of roads from the wavy polder boundaries, which followed the water table. And finally, there was dissatisfaction over the landscape of the Wieringermeer.³⁶ The planning design for the Noordoost Polder was commissioned in 1942 from the State Forestry Service, so that Bijhouwer and Overdijkink were again closely involved. From the start, mainly upon the insistence of Verhagen, the need for an integral approach was stressed. The landscape designers and those responsible for the overall polder plan were urged to cooperate with each other in order to arrive at a joint conception of the polder as a totality, a conception to which all parties will be able to contribute.³⁷ They should also undertake together to study the thoughts and feelings of the farmer, about which too little was known. Moreover, Verhagen said, the landscape could not be formed by the farmer – the designer had to do it for him.³⁸ Hofstee and Groenman agreed to collaborate, but in practice the greatest contribution, alongside that of Overdijkink and Bijhouwer, came from the committed town-planners Granpré Molière, Verhagen and Pouderoyen, and from Van Steen and Smeding of the Agricultural Division (fig. 20).

The main object was to preserve unity in the wide expanses of the polder, to make it look like a single whole. Bijhouwer saw the increased speed of land traffic as an essential factor in this respect; higher speeds changed one's mode of observation, causing the landscape to be seen more as a whole.³⁹ In order to create a landscape with the desired visual character the actual planting scheme had to be a clearly articulated plan.⁴⁰ The adopted procedure and organization bore considerable resemblance to those recommended in the NIVS report Het toekomstig landschap der Zuiderzeepolders, except that the visual characteristics of the landscape could not be dealt with until the other requirements of polder construction had been satisfied. As Granpré Molière put it: One can say that, of the various elements that had to be united in the plan, those pertaining to water management were the weightiest, then the cultivation and division of the land, followed by traffic (first land traffic, then water), after that coming the place and form of the settlements, then the cultural interests – religion and education – and finally planting, recreation, etc.⁴¹ If this

Wieringermeerdirectie ontwierp (Bant, Creil, Emmeloord, Ens, Marknesse) dragen de kenmerken van de Wieringermeerdorpen: het gebruikmaken van het assenkruis als basisstramien, centraal plein (evt. met raadhuis), de poortwerking van de hoofdstraat, het verstrooien van de beeldbepalende elementen (scholen en kerken). Bij de overige dorpen (Kraggenburg, Rutten, Espel, Tollebeek) zijn enigszins afwijkende ideeën door gecontracteerde ontwerpers tot uitdrukking gebracht (afb. 10–16).

Een uitzondering vormt Nagele, waar is gepoogd een aantal doelstellingen van Nederlandse CIAM-architecten te realiseren (afb. 17–19).^{34a}

Het landschap van de Noordoostpolder

Stond de landschappelijke inrichting van de Wieringermeer in het teken van de rationele pioniersarbeid (de beplantingsschema's volgden het proces van het in cultuurbrengen van de polder), bij de NOP streefde men een meer gestructureerde aanpak na. Deze verandering trad zowel in organisatorisch als in procedureel opzicht naar voren (zie Schema 1). De organisatie werd multidisciplinair, in die zin dat meer Directie-afdelingen bij de planvorming werden betrokken en de werkwijze werd gestructureerd: men werkte van totaalplan naar detailplan. De belangrijkste reden voor deze verandering vormde de grotere opgave, waarvoor men zich gesteld zag (2^{1/2} maal de Wieringermeer) en het wegvallen van *de koppeling van de afdelingsgrens met kanaal en hoofdweg zonder bruggen of duikers, die in 1930 nog logisch scheen en dankbaar in het plan werd aanvaard als organisch gegeven tot geleiding van de indifferente uitgestrektheid*.³⁵ Enigszins verhoudt staat hier dat, gezien de recente dominantie van het wegverkeer over het waterverkeer, de verkeerswegen een eigen, strak tracé noodzakelijk maken dat zich onttrekt aan het grillige verloop van de polderafdelingsgrenzen.

Bovendien was men ontevreden over het landschap van de Wieringermeer.³⁶

De opdracht tot het ontwerpen van een beplantingsplan voor de NOP werd in 1942 gegund aan Staatsbosbeheer. Dit betekende dat opnieuw Bijhouwer en Overdijkink nauw bij de planvorming werden betrokken.

Vanaf het begin werd echter vooral op aandringen van Verhagen gewezen op de noodzaak van een integrale aanpak, nl. met diegenen die zich met het totale inpolderingsproces bezighielden, *om te geraken tot een gezamenlijke visie op den polder als geheel waaraan ieder het zijne zal kunnen bijdragen*³⁷ en om gezamenlijk de problemen van het denken en voelen van de boer te bestuderen. Hierover was weinig bekend, bovendien kon volgens Verhagen het landschap niet door de boer worden gevormd.³⁸ De ontwerper moest dus namens de boer vormgeven.

Hofstee en Groenman stemden in met deze samenwerking, maar in de praktijk bleek naast de inbreng van Overdijkink en Bijhouwer vooral de sterke betrokkenheid van de stede-bouwkundigen Granpré Molière, Verhagen, Pouderoyen en van de Landbouwkundige Afdeling in de personen van Van Steen en Smeding (afb. 20).

Als belangrijkste taak zag men het waarborgen van de eenheid in het uitgestrekte polderland, het streven naar een geheel. Voor Bijhouwer speelde hierbij de snelheidstoenamen van het verkeer een essentiële rol; door deze toename veranderde namelijk de wijze van waarnemen, het landschap werd meer als een geheel waargenomen.³⁹ Het aanbrengen van een heldere geleiding diende als uitgangspunt voor het eigenlijke beplantingsplan⁴⁰ en wel zo dat een *landschapsbeeld* zou ontstaan. De hier voorgestelde procedure en organisatie leken in de richting te gaan van de in het NIVS-rapport *Het toekomstig landschap der Zuiderzeepolders* aanbevolen werkwijze, ware het niet

is true, then the visual aspect of the landscape is the product of purely agricultural and technical considerations, although this is never stated in so many words. As it happened, the concept behind the articulation of the polder fit in quite well with such immutable givens as the character of the soil, the waterways and the prerequisite conditions for rational farming (fig. 21).

The 'old land' was the source of inspiration. Due in part to Bijhouwer's lectures at the Delft University of Technology, particular attention was paid to areas rich in old country estates, such as Utrecht Province and the Achterhoek. Pouderoyen was particularly good at integrating characteristic elements from such landscapes into new planning concepts.⁴² The basic frame for planting was the axial cross, with a nod towards the Midachterallee, a famous historical example of this phenomenon.

A second element borrowed from the old land was the so-called room landscape, as it is encountered in such places as Wielre and Voerendaal. The closed compartment of this type of landscape was chosen as the guiding motif for the outer edges of the polder (figs. 22-26).

The concentricity of the road network and the farming pattern – grassland at the edges and crop farming at the centre of the polder – lent themselves readily to the concept of articulation. The outer rim of the polder was seen as a band of more or less closed-off rooms. Between the rim and the open middle (where the polder centre, Emmeloord, was to come, at the junction of the two axes), was a transitional area. The latter was conceived in terms of green walls, coarser than one usually finds in the old land. Along the main axes as well, according to Pouderoyen, there were to be woolly elements of that kind, another indication of similarity in scale and measure to the old land.

Concerning this clearly hierarchical buildup, Granpré Molière said: The natural preconditions were favourable. The two main forms of town-planning structure – the rectangular system with axial cross and the round form of the radial roadnet – are combined here, in fulfillment of the synthetic ideal . . . As for the placing of the dwellings and the Catholic churches, it is not insignificant that the axial cross faces east, which appeals to our sense of order.⁴³

The axial system was to be accentuated by heavy planting along the canals and the main north-south and east-west roads, whereas the ends of the axes, on the unfarmable edges of the polders, were also to be planted with trees.

Verhagen regarded the heavy planting as a sort of threat to the open centre, but Granpré Molière stressed the rhythmic articulation, whose realization may from time to time exceed the demands of practicality.⁴⁴ He even wished to extend the articulation into the gardens and farmyards.

Plainly, the references to existing types of landscape in the old land did not prevent the designers from interpreting the planting of the polder in terms of town-planning and to opt for a planner's solution. A hierarchic structure was imposed on the vast space, a method of articulation that grew out of the town-planning and architectural ideas that were taught in Delft by Granpré Molière and Verhagen. The contrast between their work and a typical Bijhouwer plan is striking.

The landscape architect conformed much more than Pouderoyen to the wishes of the agriculturalists. As a result, he included far less forest and concentrated the planting along the roads and the oblique extremities of plots, which large farm machines could not reach. The axial grid was barely visible. The first priority of the plan was to create a new farmland tailored to the needs of modern, rationalized agricultural methods. The landscape had to reflect the functions of a new farmland.

The unanimity in the Planting Commission concerning the hierarchic structure and the need for a combined approach

dat het landschapsbeeld pas werd gevormd, nadat aan de andere eisen van de inrichting was voldaan; want, aldus Granpré Molière, *ten aanzien van de verschillende elementen die in het plan vereenigd moeten worden, valt op te merken dat de waterstaatkundige de voornaamste zijn, dan komt het in cultuur brengen en de verkaveling van de gronden, vervolgens het verkeer (eerst te land, dan te water), daarna de plaats en vorm der nederzettingen, dan de culturele belangen – godsdienst en onderwijs – en eindelijk beplanting, ontspanning, enz.*⁴¹ Het landschapsbeeld leek dus het produkt te worden van zuiver landbouwkundige en cultuur-technische overwegingen, ofschoon dit nooit als zodanig werd geformuleerd en gepresenteerd. Het concept dat aan de geleiding ten grondslag lag, bleek namelijk uitstekend aan te sluiten op onveranderlijke gegevens als bodemgesteldheid, waterlopen en de voorwaarden voor een rationele bedrijfsvoering (afb. 21).

Het *oude land* vormde de inspiratiebron; onder andere door de lezingen van Bijhouwer aan de TH te Delft genoten vooral de gebieden rijk aan historische buitenplaatsen, zoals de Provincie Utrecht en de Achterhoek veel belangstelling. Vooral Pouderoyen bleek bij de planvorming een aantal karakteristieke elementen van deze landschappen te kunnen integreren tot een stedenbouwkundig concept.⁴² Als basisstructuur voor de beplanting gold het *assenkruis*, waarmee werd gerefereerd aan de Middachterallee, bij Rheden in de Achterhoek.

Een tweede element ontleend aan het oude land was het zogenaamde *kamerlandschap*, dat o.a. voorkwam in de omgeving van Wylre en Voerendaal. De gesloten compartimenten, karakteristiek voor dit type landschap, vormden het structuurbepalende motief voor de buitenranden van de polder (afb. 22-26).

De concentrische opbouw van het wegenselsel en de bestemming van gronden tot grasland aan de rand en akkerbouw in het midden van de polder lieten zich uitstekend passen in het concept van geleiding. De rand van de polder werd als een band van min of meer gesloten 'kamers' gedacht, terwijl de overgangszone tussen deze rand en het open middengebied, waarin Emmeloord zich op het snijpunt van de twee assen als het poldercentrum zou manifesteren, een meer open karakter kreeg. Dit overgangsgebied zag men in termen van groenwallen, maar grover van structuur dan gangbaar op het oude land. Ook langs de hoofddassen werden dergelijke *wollige* elementen, aldus Pouderoyen, gedacht, waarmee nog eens de gelijkenis qua schaal en maat met het oude land werd aangegeven.

Granpré Molière zei over deze duidelijke hiërarchische opbouw: *De natuurlijke gegevens (. . .) waren gunstig. De beide hoofdvormen van stedenbouwkundige structuur, het rechthoekstelsel met assenkruis en de ronde vorm van het radiocentrische wegenselsel, zijn hier vereenigd, wat aan het ideaal van de synthese beantwoordt. . . Voor de situatie van de woningen en de Roomsche-Katholieke kerken is het van betekenis dat het assenkruis georiënteerd [is], wat aanspreekt voor ons gevoel voor orde.*⁴³

Men zag het assenstelsel uitgewerkt door het aanbrengen van een zware beplanting langs de kanalen en de noord-zuid en oost-west lopende hoofdwegen, terwijl men zich de einden van de assen aan de rand van de polder, in gebieden met voor landbouw ongeschikte gronden, dus in bosgebieden voorstelde.

Verhagen zag in de zware beplanting een zekere bedreiging van het open midden, maar Granpré Molière benadrukte de ritmische geleiding, *waarvan de verwerkelijking soms wel zal voorgaan boven de praktische eisen.*⁴⁴ De geleiding zag hij zelfs doorgevoerd in de tuinen en boerenerven.

led, however, to the practical elimination of Bijhouwer's plan and to the further elaboration of the principle of articulation. The main factors were the mode of land apportionment and the placing of farms according to soil variety. The timber forests on the edges of the polder and the recreational woods near the settlements were regarded as massive elements in the landscape.

Planning proceeded for five years before Overdijkink could finally draft a covering memorandum and submit the plan to the Minister.⁴⁵ The planting scheme was approved on 3 January 1948.

The main points of discussion were the roads around Espel, the planting on and around the former island of Schokland (figs. 27 and 28), the farmyards, the articulation of the forests and in that connection the recreational facilities in the polders.⁴⁶

Oost Flevoland

The planning of the Markerwaard as a contribution towards landscape theory

In spring 1939 the government had to make up its mind concerning the continuation of the Zuiderzee Project.

The minister was in favour of linking the work on the Noordoost Polder to that on the southern polders.⁴⁷ Before a decision could be made, however, a plan had to be drafted for the reclamation of the southern polders, and in order to do that one had to know whether the entire area was to become one vast polder or whether it would be divided into a southwestern zone (the later Markerwaard) and a southeastern one (the later Flevoland). Because the planners had their doubts about being able to realize the former variant, they chose for a southwestern polder that was to be about as large as the Noordoost Polder. In 1941 the general plan was ready; by spring of that year it was officially decided to begin work on the dykes. The German occupation of Holland made it very difficult to proceed with the project, and in 1943 the work was discontinued altogether. Planning activities were resumed, now in the form of sociographic research.

As early as 1940 the Standing Committee for Extension Plans in Noord-Holland had approached the Zuiderzee Project Authority concerning road connections between Noord-Holland and the southwestern polder.⁴⁸ Discussions were held on the laying out of the dykes, which the Committee felt should be bent now and then to avoid monotony. The city of Amsterdam decided in 1941 to install a municipal Zuiderzee Committee with the task of reporting on the Amsterdam interests attendant on the realization of the southern polders of the IJsselmeer.⁴⁹ At the end of 1941 the Committee, of which Van Eesteren was a member, submitted two very brief reports, one on scenery and one on shipping. In addition, Van Lohuizen produced a sketch of the research that ought to be done on the relation between Amsterdam and the southern polders. The failure of the Committee to go beyond this is indicative of Amsterdam's relative lack of interest in the new polder; apparently the city was not aware of the vast potential that was being made available.

On National Monument Day, 18 September 1942, the technique of draining the Zuiderzee was discussed in detail by experts and outsiders. Some criticism was expressed – by Dudok, among others.⁵⁰ That meeting gave rise to an initiative of the Contact Committee for the Protection of Nature and Landscape (CCNL) to bring the interested parties together in order to set up a plan of action. The CCNL, which was soon speaking in the name of more than fifty organizations, saw it as its task to convince the Zuiderzee Project Authority to stop treating the polders as an isolated whole, and to expand its staff to include experts on planning and landscaping. To this end, the CCNL appointed a Working Party for the Landscape of the Zuiderzee Polders, of which Dudok and Van Eesteren

Het is duidelijk dat men ondanks referenties aan bestaande landschapstypen op het oude land het beplantingsmotief in stedenbouwkundige termen interpreteerde en voor een stedenbouwkundige oplossing koos. De grote ruimte werd onderworpen aan een hiërarchische structuur, een geleidingsmethode die voortkwam uit de stedenbouwkundige en architectonische opvattingen die in Delft door Granpré Molière en Verhagen werden gedoceerd. Opvallend is het contrast met een door Bijhouwer ontworpen plan. De landschapsarchitect conformeerde zich veel meer dan Pouderoyen aan de eisen van landbouwzijde, als gevolg waarvan veel minder bos in zijn ontwerp was opgenomen, de beplanting zich hoofdzakelijk langs de wegen en op de voor een gemechaniseerde bedrijfsvoering ongeschikte schuine kavelhoeken bevond en het assenstelsel niet of nauwelijks werd benadrukt. Het plan ging uit van de gedachte van het creëren van een nieuw landbouwgebied, waarvoor de eisen verbonden aan moderne, rationele landbouwmethode bepalend waren: het landschap beantwoordde aan de functies van een nieuw landbouwgebied.

De eensgezindheid over het aanbrengen van een hiërarchische structuur en over de noodzaak van een gezamenlijke aanpak leidde er echter toe dat het plan van Bijhouwer min of meer van tafel verdween en men het element van de geleiding verder uitwerkte. Hiervoor vormden de wijze van gronduitgifte en de plaatsing van boerderijen (afhankelijk van de grondsoort) de belangrijkste gegevens. De produktiebossen aan de rand en de bij de nederzettingen gedachte recreatiebossen stelde men zich voor als massieve elementen in het landschap.

Vijf jaar lang is aan het plan gewerkt, alvorens Overdijkink een definitieve toelichting kon opstellen en het plan ter goedkeuring werd voorgelegd.⁴⁵ Op 3 januari 1948 stemde de Minister met het beplantingsplan in.

De belangrijkste discussiepunten zijn geweest het wegenverloop rond Espel, de beplanting van en rond het voormalig eiland Schokland, de boerderij-erven, de geleiding van de bossen, en in samenhang hiermee de recreatie in de polders (afb. 27 en 28).⁴⁶

Oost Flevoland

*De planvorming voor de Markerwaard als aanleiding tot idee-
vorming over het landschap.*

In het voorjaar van 1939 moest de regering een beslissing nemen over de voortzetting van de Zuiderzeewerken. De Minister was van mening dat gestreefd moest worden naar aansluiting tussen het werk aan de NOP en de zuidelijke polders.⁴⁷ Alvorens een beslissing te nemen, moest er een plan worden opgesteld voor de inpoldering van de zuidelijke polders, waarbij men moest kiezen tussen het maken van één grote polder of een splitsing in een zuidwestelijke (de latere Markerwaard) en een zuidoostelijke polder (het latere Flevoland). Omdat men huiverig was voor het realiseren van de 1e variant, koos men voor de zuidwestelijke polder, die ongeveer het formaat van de NOP had. In 1941 kwam het algemeen plan gereed en al in het voorjaar van hetzelfde jaar werd officieel besloten met de bedijkingswerken te beginnen. Tijdens de bezetting vorderden de werken maar moeizaam, tot zij in 1943 geheel stil vielen. De werkzaamheden verplaatsten zich in de richting van het (sociografisch) onderzoek, gericht op de detaillering van de polder.

Reeds in 1940 trachtte de Vaste Commissie voor Uitbreidingsplannen in Noord-Holland, met enig succes, in contact te treden met de Dienst der Zuiderzeewerken over de verkeersverbindingen tussen Noord-Holland en de zuidwestelijke polder.⁴⁸ Men overlegde over de tracés van

were members (see Chart 2). Early in 1943 the Working Party brought out a brief memo with the title De opbouw van het landschap der Zuiderzeepolders (The upbuilding of the Zuiderzee polder landscape; in 1946 an expanded edition was issued under the same title).⁵¹ Here we shall touch only on a few essential remarks in the report. The Working Party was in favour of integrating landscape into the planning process from the very start. Even the land-division ought to be subordinated to landscape. They assigned high priority to recreation, and paid much attention to woodlands in the polder and ways to design them. In addition to belts of forest, the Working Party recommends a fanning out of the village woods, large forests with uneven edges and more clearings and ponds. The landscape they had in mind was actually a kind of large-scale park landscape. The Noordoost Polder was not available for this purpose, since the Board and its advisors wanted an agricultural polder there with a hierarchic approach to landscape. Verhagen and Bijhouwer actually said It's a good thing that the straight line is utilitarian.⁵² The Working Party, on the other hand, clearly favoured a more functional landscape. The same spirit informs a memorandum drafted by the NIVS in May 1946 on the main problems presented by the remaining IJsselmeer polders.⁵³ Both documents hark back to the 1929 NIVS report

Het toekomstig landschap der Zuiderzeepolders. The outside pressure on the Authority to reinforce its ranks with town-planners came at the right moment. In the 1930s the influence of the Authority had declined while that of the Wieringermeer Board had grown. Immediately after the war the Board underwent a degree of disintegration (the director, Smeding, had insufficient control over his various division heads), giving the Authority a chance to redress the balance. In 1949 the town-planner Miss E.F. van den Ban was hired. She had been deeply involved in the Wieringermeer as secretary of the Standing Committee for Extension Plans in Noord-Holland, and in the southern polders as a staff member of the PPD-Noord-Holland. (In 1941 the Standing Committee had been changed by law into the Provincial Planning Agency, or PPD). On 22 December 1949, moreover, the Advisory Board for the Planning of the Southern Polders was installed, including among its members representatives of the State Authority for the National Plan, the Ministry of Water Management and the advisors of the Wieringermeer Board (Bijhouwer, Hofstee, Verhagen), in addition to the brand-new advisors of the Zuiderzee Project Authority, C. van Eesteren and L.S.P. Scheffer (see Chart 3). Here, at long last, was a body fitted out for the kind of integral planning that the NIVS had been recommending since 1924.

In the same year the Zuiderzee Council decided to resume reclamation activities with the drainage of the Oosterpolder (Oost Flevoland). They were eager to begin work on the projected capital on the central canal, the later Lelystad, and on the north-south road connection with the Zwolse Hoek. Another motivation was the wish to establish a proper regional and political form for the polders in the projected Zuiderzee Province.

For these reasons the southwestern polder was not the first one to be taken in hand. If the war had not interrupted the project, the Markerwaard would probably have been finished by now. A memento of the interrupted project is a dyke reaching two-and-a-half kilometres northwards from the northwest point of the island of Marken.

The 'ideal' land-division plan for Oost Flevoland During and after the war quite a lot of sociographical research was done, in order to avoid repeating the mistakes that had been made in the Wieringermeer. Factors such as the road network and the distance between villages had turned out to have a much greater influence on the quality of life in the

de dijken, die naar de mening van de Commissie gebogen dienden te zijn ter vermindering van eentonigheid (pleidooi voor 'knikken').

De gemeente Amsterdam besloot in 1941 een gemeentelijke Zuiderzeecommissie in te stellen *welke taak het zal zijn te rapporteren over de belangen, welke voor Amsterdam zijn verbonden aan de totstandkoming van de Zuidelijke polders van het IJsselmeer*.⁴⁹ Eind 1941 leverde de Commissie, waar o.a. Van Eesteren in zat, een tweetal zeer korte nota's af, één over natuurschoon en één over de scheepvaart. Ook maakte Van Lohuizen een opzetje voor het te verrichten onderzoek naar de relatie tussen Amsterdam en de zuidelijke polders. Dat de commissie niet verder dan twee summere nota's kwam, illustreert de geringe prioriteit die de stad Amsterdam aan toekomstig poldergebied gaf; men zag kennelijk niet de grote mogelijkheden die hier lagen.

Op de Monumentendag van 18 september 1942 werd de wijze van drooglegging van de Zuiderzee uitvoerig door belangstellenden en deskundigen besproken, waarbij ook kritische geluiden klonken, o.a. van Dudok.⁵⁰ Deze dag vormde de aanleiding voor een initiatief van de Contactcommissie voor Natuur- en Landschapsbescherming (CCNL) om de belangstellenden samen te brengen en een actieplan op te stellen. De Commissie vertegenwoordigde al gauw meer dan vijftig organisaties en stelde zich ten doel de Dienst der Zuiderzeewerken ertoe te bewegen de polders niet langer op zichzelf te bezien en zich planologisch en landschappelijk te outillieren. Daartoe installeerde de CCNL de Werkgroep voor het Landschap der Zuiderzeepolders, waarin o.a. Dudok en Van Eesteren zitting namen (zie Schema 2). Begin 1943 bracht de werkgroep een korte nota uit onder de titel *De opbouw van het landschap der Zuiderzeepolders* (in 1946 in uitgebreide vorm onder dezelfde titel opnieuw uitgebracht).⁵¹ Enkele essentiële opmerkingen hieruit zullen we aanstippen. Volgens de Werkgroep moest het landschap organisatorisch gezien vanaf het begin bij het inrichtingsproces worden betrokken. De verkaveling diende zich zelfs naar de eisen van het landschap te richten.

Het recreatieaspect vormde hierin een sterk bepalende factor. Men besteedde dan ook relatief veel aandacht aan de hoeveelheid in de polder voorkomend bos en de vormgeving daarvan.

Naast bosgordels stelde de Werkgroep een *uitwaaiering van de dorpsbosjes*, grote bossen met grillige randen en meer open plekken en waterplassen voor. Het landschap dat men voor ogen had vormde in feite een soort *parklandschap op grote schaal*.

Voor realisering van deze ideeën kwam de NOP niet in aanmerking, omdat de Directie en haar adviseurs een landbouwpolder met een hiërarchische landschapsbehandeling voorstonden. Treffend in dit verband was de uitspraak van Verhagen en Bijhouwer: *Het is maar goed dat de rechte lijn utilitair is*.⁵² Het is duidelijk dat de Werkgroep een meer functioneel landschapsmodel voor ogen stond. In mei 1946 stelde het NIVS een nota op met denkbeelden over de toekomstige zorg voor de totstandkoming van de IJsselmeerpolders, waarin ongeveer dezelfde ideeën zijn terug te vinden.⁵³ Beide rapporten grepen terug op het NIVS-rapport uit 1929 *Het toekomstig landschap der Zuiderzeepolders*.

De aandring van buitenaf op de Dienst der Zuiderzeewerken om zich stedenbouwkundig te outillieren, kwam niet ongelegen. De Dienst was in de jaren dertig minder invloedrijk geworden, terwijl de macht van de Wieringermeerdirectie steeg. Juist na de oorlog leed de Directie onder een zekere desintegratie – directeur Smeding had de hoofden van de diverse afdelingen

polder than the planners of the Wieringermeer had realized. For years to come, settlement planning for the southern polders was based on one study in particular: (Population centres in the old and the new land; 1948), by C.A.P. Takes, sociographer of the Zuiderzee Project Authority. The land-division plan of the southern polder, he wrote, must be based in part on a population core plan.⁵⁴ Noting the existence of certain recurrent patterns in the old land, Takes distinguished between centres that service whole regions (C-cores, with more than 25,000 inhabitants), centres that offer more limited, district services (B-cores, with 5,000 to 15,000 inhabitants) and villages (A-cores, with no more than 2,000 inhabitants). Those living within five to ten kilometres of a centre will turn to it for many daily needs. The use of services by those living further away will be smaller, and difficult to measure.⁵⁵

These points of departure implied a radical shift. The main priority in the division of Oost Flevoland was settlement, and it was to be based on Hofstee's 'ideal' land-division scheme. In this system, the short sides of the plots, where the farmhouses stood, were closest to the village centre. The secondary roads, moreover, were designed strictly for local use, while the primary roads no longer bisected settlements but bypassed them. In the placing of roads and the orientation of plots account would be taken of later stages in the planning, such as the logic of positioning small agricultural factories in the village centre and larger ones further away.⁵⁶ Initially, the sociographical investigations of Takes and a number of population surveys led to a plan to build fourteen cores, but soon this was reduced to ten. In the planning of the Oosterpolder, the agricultural interests that dominated the Wieringermeer and the Noordoost Polder were tempered by less stringent considerations of transportation and aesthetics, without affecting the economy of the plan. There was a deliberate attempt made to introduce liveliness and variety, but the planners were convinced that they would never be accused of excessive romanticism.

The landscape of Oost Flevoland

All the factors that play a role in the formation of a landscape – soil, land-division, roads and canals, settlements, farmyards, planting – were taken into account in Oost Flevoland from the very start, with due regard for the interests represented by each. The planners accepted the principle of integrated functions, as recommended in the Hudig report of 1929 and the paper of the Working Party for the landscape of the Zuiderzee polders. An important role was played by Van Eesteren, who was both a member of the Working Party and advisor to the Zuiderzee Project Authority. But there were also close ties between the Working Party and the Authority town-planner Miss E.F. van den Ban. The aim of the Working Party was to 'humanize' the vast new territory for the sake of its future inhabitants, those who would be driving through it, and the visitors from the old land who were expected to come in search of recreation.⁵⁷ The planners sought to design an aesthetically acceptable landscape based on a compromise between the demands of agribusiness and the anticipated desires of inhabitants and, especially, day-trippers. The recreational qualities of the area were given prime consideration in the planning.

Dudok made a vital contribution with his system of ribbon forests, based on American parkways. He wished to create a synthesis between the cerebral work of the engineer and broader human considerations, where the need for beauty makes itself felt . . . A land of these overwhelming proportions should not be too exclusively an agricultural polder: in this place, varied and harmonious landscape qualities should be nurtured. And here too that same 'will to

onvoldoende in de hand –, die de Dienst der Zuiderzeewerken de gelegenheid bood iets van de oude machtsverhoudingen te herstellen. In 1949 werd de stedenbouwkundige mej.ir. E.F. van den Ban in dienst genomen. Zij had zich als secretaresse van de Vaste Commissie voor Uitbreidingsplannen in Noord-Holland reeds intensief bemoeid met de Wieringermeer en later ook vanuit de PPD-Noord-Holland (bij wet werd de Vaste Commissie in 1941 omgezet in een Provinciaal Planologische Dienst) met de zuidelijke polders. Op 22 december 1949 werd daarnaast de Planologische Adviescommissie Zuidelijke Polders ingesteld waarin, naast vertegenwoordigers van de Rijksdienst voor het Nationale Plan, Rijkswaterstaat en de adviseurs van de Wieringermeerdirectie (Bijhouwer, Hofstee, Verhagen), de kersverse adviseurs van de Dienst der Zuiderzeewerken, C. van Eesteren en L.S.P. Scheffer zitting namen (zie Schema 3). Uiteindelijk was hiermee de basis gelegd voor een integrale planvorming, zoals sinds 1924 door het NIVS bepleit.

In hetzelfde jaar besloot de Zuiderzeeraad de Zuiderzeewerken te hervatten met de drooglegging van de Oosterpolder (Oost Flevoland). De argumenten hiervoor waren dat zo spoedig mogelijk met de bouw van de geplande hoofdstad aan het middenkanaal moest worden begonnen, de wens om de geprojecteerde wegverbinding noord-zuid (vanaf de Zwolse Hoek) snel aan te leggen en het streven naar een regionale band tussen de polders (de Zuiderzeeprovincie).

Zo werd de voorkeur gegeven aan een andere polder dan de zuidwestelijke. Waarschijnlijk zou zonder de Tweede Wereldoorlog de Markerwaard er al zijn geweest. De herinnering hieraan vormde een dijk van 2,5 km noordwaarts vanaf de noordwestpunt van Marken.

Het 'ideale' verkavelingsschema voor Oost Flevoland

Tijdens en na de oorlog werd het sociografisch onderzoek voor de inrichting van de zuidelijke polders voortvarend ter hand genomen. Door middel van grondig onderzoek probeerde men een herhaling van de fouten van de Wieringermeer te voorkomen. Met name de studie van de sociograaf van de Dienst der Zuiderzeewerken, C.A.P. Takes, *Bevolkingscentra op het oude en het nieuwe land* (1948) is lange tijd gehanteerd als grondslag voor de planning van de kernen in de zuidelijke polders. *Voor de Zuidelijke Polders moet een kernenplan één der grondslagen zijn voor het verkavelingsplan.*⁵⁴ Op grond van geconstateerde wetmatigheden op het oude land onderscheidde Takes centra met een gewestelijk-verzorgende functie (C-kernen, met meer dan 25.000 inwoners), centra met een beperkte streekverzorgende functie (B-kernen, 5000-15.000 inwoners) en dorpen (A-kernen, minder dan 2000 inwoners). Elk verzorgingscentrum bediende een cirkelvormig om de nederzetting gelegen gebied van intensieve verzorging met een straal van 5-10 km en een minder nauwkeurig aan te geven gebied van niet intensieve verzorging.⁵⁵

Deze uitgangspunten betekenden een radicale omwenteling: de verkaveling van Oost Flevoland ging primair uit van de bewoningsproblematiek, gebaseerd op het *ideale* verkavelingsschema van Hofstee. Dit was een zodanige inrichting dat de korte zijden van de kavels, waarop de boerderijen stonden, naar het dorp waren gericht. Bovendien moest het polderwegstelsel zoveel mogelijk op de dorpen worden geconcentreerd, terwijl de hoofdverkeerswegen niet door, maar langs de dorpsgebieden zouden worden geleid. Bij de aanleg van wegen, richting van de kavels e.d. zou men rekening moeten houden met een latere logische rangschikking van kleine bedrijven rond de dorpskernen en met de projectie van

form' grasps on a large scale for the only means of achieving a differentiated landscape in the grand style: afforestation.⁵⁸ *Dudok derived the ribbon forest from the system of primary roads on the one hand and the romantic complement of the forest on the other. As a recreational area of incalculable significance, it had to create the illusion of endlessness, so that a person can lose himself in it.*

*The ribbons were seen as bulges, constrictions, shifts of axis, etc. . . . alternated with forest-like lanes that enclose farmland here and there. Because they had to function as windbreaks, the ribbons were aligned northwest to southeast, with a minimal width of 500 metres.*⁵⁹ *Van Eesteren in particular regarded this idea of Dudok's as a major instrument for articulating the vast surfaces of the polder.*

The standpoint developed by the Working Party concerning the function and landscaping of the peripheral lakes was also of some importance. The plans included artificial islands with a variety of uses – camping and water sport, for example⁶⁰ – and dykes planted with reed, grass and trees. Van den Ban's designs for the peripheral lakes were closely related to these ideas.

*When it came to making the final arrangements, the Authority was most influenced by the notion of articulating the polder, though in modest form and not as emphatically as Dudok suggested.*⁶¹

Comparisons with the largest farming areas on the mainland had shown that nowhere did one particular type of landscape extend for more than ten or fifteen kilometres, and a similar system was devised for Oost Flevoland (fig. 36).

*Now that agriculture was no longer the first priority, the planting of forests in the middle of the polder, on good farmland, could be justified with a variety of arguments. Aesthetically, it was a means of introducing a variant type of landscape; technically, the superior soil made for better forest management and higher productivity; economically, it contributed towards domestic production of wood; and socially, it provided jobs and, even more important, recreation.*⁶² *Forests of considerable size were projected along the eastern lakes, north of Bremerberg, near Lelystad and between Zeewolde and Hoophuizen. Other roads, such as those connecting Zeewolde and Swifterbant, Swifterbant and Dronten, Dronten and Biddinghuizen, and Dronten and Abbert, were to be heavily planted. The intermediate areas were to be left more or less open for farming.*

*When the Zuiderzee Project Authority released its plans, however, they were attacked sharply by the Wieringermeer Board as a retreat towards a romantic landscape (figs. 29-35). Developments that had been initiated in the Wieringermeer and the Noordoost Polder were being discontinued. The forest in the middle of the polder came in for particularly heavy attack.*⁶³

Under the circumstances, the only way for the Board to prove its point was to go beyond its competency and its technical capabilities to produce an alternative plan. Thanks to the indecisiveness of Director Smeding and his successor Minderhoud, it was possible for the head of the Architectural Division, A.D. van Eck, to spend a year-and-a-half working on a counterplan and publicizing it as the work of the Board. During this period, advisors Bijhouwer, Van Embden, Komter and Wieger Bruin operated under the false assumption that they were working for the Board. The truth did not come out until the end of 1955, when the Minister characterized Van Eck's plan as a private suggestion.

The counterplan, which was never more than a sketch, and which in the course of its development came more and more to resemble the Authority plan, came out of the agricultural tradition of the Wieringermeer Board and its advisors Granpré Molière and Verhagen: it was a farming polder. In the meanwhile, work on the Authority plan was nearly completed.

grote bedrijven op grote afstanden van de dorpen.⁵⁶ Op basis van sociografische nota's van Takes en enquête-resultaten kwam men aanvankelijk op 14, maar al spoedig op 10 kernen voor Oost Flevoland uit. De primair op de landbouw gerichte verkavelingssystemen van de Wieringermeer en NOP werden bij de planning van de Oosterpolder aangevuld met minder strakke, verkeerskundige en op esthetisch effect gerichte aspecten, echter zonder de economie van het plan aan te tasten. Opzettelijk was naar levendigheid en variatie gestreefd, echter in de overtuiging dat het plan niet van onnodige romantiek beschuldigd kon worden.

Het landschap van Oost Flevoland

Het totaal van landschapsvormende elementen (bodemgesteldheid, verkaveling, wegen en kanalen, nederzettingen, boerderij-erven en beplanting) zijn van meet af aan in het inrichtingsplan voor Oost Flevoland betrokken onder afweging van de betrokken belangen. Men ging uit van een integratie van functies zoals voor gesteld in het rapport-Hudig uit 1929 en het rapport van de Werkgroep voor het Landschap *De opbouw van het landschap der Zuiderzeepolders*. Van Eesteren speelde door zijn lidmaatschap van de Werkgroep en door zijn adviseurschap van de Dienst der Zuiderwerken hierin een belangrijke rol. Maar ook de stedenbouwkundige van de Dienst der Zuiderzeewerken, mej. ir. E.F. van den Ban, onderhield nauwe contacten met de Werkgroep. Het uitgangspunt van de Werkgroep was het *vermenselijken* van de enorme schaal van het gebied voor zowel de toekomstige bewoners als de gebruikers van de doorgaande wegen en de te verwachten recreanten van het oude land.⁵⁷ Men zocht een esthetisch verantwoord landschap, gebaseerd op een compromis tussen agrarische bedrijfseisen en veronderstelde verwachtingen omtrent een ideaal verblijfs- resp. recreatiegebied van toekomstige bewoners en vooral recreanten. Belangrijk was de bijdrage van Dudok met het systeem van de bosstroken als Amerikaanse parkways. Hij ging uit van het creëren van een synthese tussen de *cerebrale ingenieursarbeid en bredere humane overweging waarin de schoonheidsdrang aan de dag treedt* (. . .). *Een land van deze geweldige omvang mag niet een te eenzijdig agrarisch polderkarakter dragen: hier moeten veelzijdige en harmonisch landschappelijke kwaliteiten worden gewekt. En het is dan ook weer die zelfde vormwil, die hier in het groot grijpt naar het eenige middel tot landschappelijke afwisseling in grooten stijl: de bebosching.*⁵⁸ De vorm van de bosgebieden in stroken leidde Dudok enerzijds af uit het schema van de hoofdverkeerswegen, anderzijds van *het romantische complement van het bosch*. Als recreatiegebied van *onschatbare betekenis* moest het *de illusie van eindeloosheid wekken, zoodat de mensch er zich in verliezen kan*. De stroken werden gedacht met *verbredingen, insnoeringen, asverschuivingen enz.* (. . .) *afgewisseld* (. . .) *met bosachtige drevén die hier en daar ook weer landbouwgebied omsluiten*. Met het oog op hun functie als windscherm was de lengterichting van de stroken NW-ZO gedacht en de minimale breedte 500 m.⁵⁹ Vooral Van Eesteren zag dit idee van Dudok als een belangrijk middel tot geleiding van het enorme polderoppervlak. Ook de binnen de Werkgroep geformuleerde opvattingen over de functie en de landschappelijke inrichting van de randmeren waren van belang. Men stelde zich opgespoten eilandjes voor met verschillende bestemmingen, bijv. kampeer- of watersportdoeleinden,⁶⁰ en de dijken beplant met riet, gras en bomen. De door ir. Van den Ban ontworpen plannen voor de randmeren sluiten nauw op deze ideeën aan.

The Van Eck group had too little time to work their proposal up to the same degree of engineering detail. They had gotten bogged down in superficial criticism. On 14 December 1955 the Minister formally presented the plan of the Zuiderzee Project for public viewing. It was attacked, as expected, by the farming interests, by Van Eck and his supporters, who now submitted the counterplan, and by some prominent members of the town-planning coterie. A motion of support, intended as an intervention in favour of Van Eesteren, was issued by the Dutch CIAM group, 'de 8' and 'Opbouw'. Anyone who thought that this group would prefer to keep its distance from the Authority plan or condemn it as romantic did not understand the aims of CIAM: to work towards a physical environment that satisfies man's material and psychic needs and stimulates his spiritual growth . . . Vision, imagination, creativity and poetry are just as characteristic of the best works of the CIAM members as is functionally. The plan for Oost Flevoland was one big symbiosis: the simultaneous expression of thought, feeling and imagination on a scale that rises far above strict parcelling, implicating the whole man, the whole land, the whole world . . . If there is anything in the plan that CIAM does criticize, it is that Van Eesteren's vision, unfortunately, is still excessively counteracted by purely rational, economic considerations that have not yet been raised to the level of creativity and sensitivity to values which gave birth to the principles and structure of Oost Flevoland.⁶⁴ This song of praise calls for two comments. To say that Van Eesteren's vision has been interfered with sounds plausible, but in fact it is a mistake to overestimate his contribution to the Authority plan. Most of the incorporated ideas go back to the 1920s, and if they found their practical application in Oost Flevoland, it is largely thanks to Van den Ban, who had been closely involved in the planning of the polders since that decade. Moreover, it must be said that before the war CIAM did next to nothing by way of landscape planning, preoccupied as it was with urban problems. The enthusiasm of CIAM for the Authority plan was more like a departure from the dogmatic, clinical CIAM formulas of the prewar period. In the thirties, as we have seen, Van Eesteren, Merkelbach, Van der Vlucht and Van Tijen were full of praise for the Wieringermeer, especially for its rational and mechanical aspects. They were the men who attacked Granpré Molière's villages as a romantic hollow daydream. The counterplan was submitted for civil-engineering evaluation to the Authority, which rejected it on grounds of insufficiency. In September 1956 the official plan was approved. Subsequently a few revisions were made to accommodate the critics. Although the central forest had been approved by the minister, it was now given a more elongated form and linked to the planting along the road, with maximum use of oblique plots. In the finishing touches, the functional landscape model was perfected still further. The number of villages was diminished drastically, from ten (1956) to six (1958) to four (1959) to two (1965), in order to allow for the expansion of Lelystad from 50,000 to 100,000 inhabitants (fig. 37). This change was in keeping with the emergence in 1955-56 of the notion that Lelystad could serve as a basin for population overflow from the existing cities in the Randstad. The idea was expressed most plainly by the Committee for the Western Region, to which Hofstee and Van den Ban both belonged. Curiously, the parties from whom one would have expected such ideas – the main authors of the AUP, Van Eesteren and Scheffer – were still firmly convinced that the AUP would be able to deal with the capital's growth (fig. 38). The Structuurplan voor de Zuidelijke IJsselmeerpolders (Structural plan for the southern IJsselmeer polders; 1961) is actually a modified version of the 1954 plan, served up in

Vooral het geleidingsaspect, *zij het op bescheiden wijze en niet zo nadrukkelijk en compleet als door Dudok voorgesteld*,⁶¹ werd bepalend voor het inrichtingsplan van de Dienst der Zuiderzeewerken. Een vergelijking met de grootste akkerbouwgebieden in Nederland had geleerd dat er geen gebied bestond met landschappen die niet op geringe afstand (10 à 15 km) wisselden, zodat men ook voor Oost Flevoland uitging van het idee van het creëren van een landschap met op enkele plaatsen afwijkende landschapsvormen (afb. 36).

Omdat de landbouwkundige eisen niet langer primair stonden, werd de introductie van boscomplexen op voor de landbouw geschikte gronden in het midden van de polder verantwoord met het esthetische motief van het verkrijgen van een ander landschapstype, een technisch motief (op betere gronden was een beter beheer en een hogere productie mogelijk), een economisch motief (binnenlandse houtproductie) en een maatschappelijk motief van werkverschaffing en vooral recreatie.⁶² Bosgebieden van enig volume stelde men zich voor langs de oostelijke randmeren, ten noorden van Bremerberg, bij Lelystad en tussen Zeewolde en Hoophuizen. Andere wegen (o.a. de wegen Zeewolde-Swifterbant, Swifterbant-Dronten, Dronten-Biddinghuizen en Dronten-Abbert) kregen een zware beplanting toebedeeld. De tussenliggende gebieden werden met het oog op de eisen van agrarische zijde vrij open gelaten.

De door de Dienst der Zuiderzeewerken ingeslagen weg werd echter bij het bekend worden van het inrichtingsplan heftig becritiseerd vanuit de Wieringermeerdirectie als een stap terug naar een *romantisch* landschapsbeeld (afb. 29-35). De ontwikkeling, ingezet bij de Wieringermeer en de NOP vond geen voortzetting. Vooral de bosgebieden in het midden van de polder werden als onoverkomelijk gezien.⁶³

Feitelijk was het opstellen van een alternatief plan, hoewel formeel niet de taak van de Directie (bovendien daartoe niet geoutilleerd), de enige mogelijkheid om de haars inziens onjuiste grondslagen van het plan van de Dienst der Zuiderzeewerken aan te tonen. Door de onduidelijke houding van directeur Smeding en zijn opvolger Minderhoud kon het Hoofd van de Bouwkundige Afdeling (A.D. van Eck) 1½ jaar lang aan een tegenplan werken en het tenslotte in de publiciteit brengen terwijl zijn adviseurs (Bijhouwer, Van Embden, Komter en Wieger Bruin) in de waan verkeerden in opdracht van de Directie te werken. De feitelijke situatie werd hun pas duidelijk toen het plan, eind 1955, door de Minister *particulier* werd genoemd. Het tegenplan, dat in feite in een schetsmatige fase bleef steken en, naarmate het verder werd uitgewerkt, het plan van de Dienst der Zuiderzeewerken steeds dichter naderde, paste in de landbouwkundige traditie van de Wieringermeedirectie en haar adviseurs Granpré Molière en Verhagen: het creëren van een landbouwpolder. Doordat het plan van de Dienst der Zuiderzeewerken zijn voltooiing reeds naderde, was het Van Eck c.s. onmogelijk in een veel korter tijdsbestek met alternatieve plannen te komen, die de vergelijking met het plan van de Dienst der Zuiderzeewerken civieltechnisch konden doorstaan. De wedloop met de tijd moesten zij wel verliezen. Zij bleven steken in oppervlakkige kritiek.

Op 14 december 1955 legde de Minister het inrichtingsplan van de Dienst der Zuiderzeewerken ter visie.

Van landbouwkundige instanties kwam, zoals te verwachten was, kritiek, evenals van Van Eck c.s., die het tegenplan indienden, en van een aantal prominenten uit het stedeboouwkundige wereldje. Een ondersteunende reactie, die als ingreep in de controverse was bedoeld en Van Eesteren wilde steunen, kwam van de Nederlandse CIAM-

contemporary terminology: open and flexible planning, breaching the autonomy of the polders, humanization and stressing non-agricultural values (fig. 39).

The climax of synthetic planning – the kind of designer planning envisioned by the Hudig Report of 1929 – was over. In its place had come an open planning process, full of uncertainties, in which the designer was no longer given the mighty central role.

Gerry Andela, Koos Bosma

groep 'de 8' en 'Opbouw'. Wanneer men van de groep verwachtte dat zij zich distantieerde van het plan van de Dienst der Zuiderzeewerken en het als romantisch bestempelde, dan had men van het CIAM-doel niets begrepen: *te werken voor het scheppen eener physiken omgeving die de materiële en psychische behoeften van de mens bevredigt en zijn geestelijke groei bevordert . . . Visie, verbeelding, creativiteit en poëzie zijn evenzeer kenmerken van de beste werken van CIAM-leden als de functionaliteit.* Het plan voor Oost Flevoland was één grote symbiose: *de uitdrukking van een simultaan denken, voelen en verbeelden op een schaal die ver boven de afzonderlijke verkaveling uitgaat, en de gehele mens, het gehele land en de gehele wereld erbij betreft . . . En als de CIAM critiek op het plan heeft, dan is het, dat de visie van Van Eesteren helaas nog te veel is aangetast door uitsluitend rationeel-economische overwegingen, die nog niet opgewerkt zijn tot het peil van die creativiteit en gevoel voor waarden waaruit de grondbeginselen, en de structuur van Oost-Flevoland zijn ontstaan.*⁶⁴ Twee opmerkingen bij deze loftuiting.

De suggestie dat de visie van Van Eesteren teveel is aangetast, klinkt plausibel, maar we moeten opmerken dat de inbreng van Van Eesteren in het plan van de Dienst der Zuiderzeewerken absoluut niet mag worden overschat. De meeste ideeën die eraan ten grondslagen lagen, bestonden al in de jaren twintig en het is vooral ir. Van den Ban geweest die de ideeën in een bruikbaar ontwerp voor Oost Flevoland omzette, mede omdat zij vanaf de twintiger jaren nauw bij de planvorming van de polders was betrokken. Bovendien moet worden opgemerkt dat de vooroorlogse CIAM vrijwel niet aan landschapsvorming heeft bijgedragen, gericht op de stad als zij waren.

Verder illustreert het enthousiasme over het plan een afscheid van de dogmatische, klinische CIAM-formules van voor de oorlog (zie hiervoor de andere bijdragen). Waren immers in de jaren dertig Van Eesteren, Merkelbach, van de Vlucht en ir. W. van Tijen niet bijzonder enthousiast over de rationele en gemechaniseerde aanpak van de Wieringermeer en vonden ze de dorpjes van Granpré Molière niet een romantische, in wezen *vooze idylle*?

Na een civieltechnische toetsing door de Dienst der Zuiderzeewerken werd het tegenplan te licht bevonden en het officiële plan in september 1956 goedgekeurd. Dit plan onderging nog enkele wijzigingen. Hoewel het bos in het midden van de polder ministerieel was goedgekeurd, werd het om de oppositie tegemoet te komen in een meer langgerekte vorm gegoten en aangesloten op de wegbeplanting, waarbij zoveel mogelijk gebruik gemaakt werd van scheve kavels. Het functionele landschapsmodel werd in de detaillering verder geperfectioneerd. Ook het aantal dorpen werd in enkele jaren tijd van 10 (1954) naar 6 (1958) en 4 (1959) en 2 (1965) drastisch verminderd ten gunste van een vergroting van omvang (50.000-100.000 inwoners) van Lelystad (afb. 37). Dit hing nauw samen met de in de jaren 1955-1956 naar voren tredende overloopgedachte, met name verwoord door de Commissie Westen des Lands (waar o.a. Hofstee en Van den Ban in zaten). Merkwaardig is dat juist uit de hoek waar men dit idee het eerst zou verwachten, nl. van enkele van de hoofdopstellers van het AUP (Van Eesteren en Scheffer), nog een volstrekt vertrouwen heerste in de toereikendheid van het AUP voor de bevolkingsgroei van de hoofdstad (afb. 38). Het *Structuurplan voor de Zuidelijke IJsselmeerpolders* (1961) bevat in feite het aangepaste inrichtingsplan van 1954, maar ook een aan de tijd aangepaste toelichting in een terminologie die spreekt over open en flexibele planning, het niet langer autonoom zijn van de polders, het centraal stellen van de mens en het benadrukken van andere waarden naast landbouwkundige

(afb. 39).

Het hoogtepunt van de synthetische planning met de centrale rol voor de ontwerper, in de zin van het rapport-Hudig uit 1929, was alweer voorbij. De open en proces-planning trad hiervoor in de plaats met al zijn onzekerheden en de onderschikking van de ontwerper.

Gerry Andela, Koos Bosma

Noten

- 1 J.T.P. Bijhouwer, 'Humanisering van de stedebouw', *Polytechnisch Tijdschrift* 23/24 (1953), p. 388b-391b.
- 2 Zie o.a. L.J. van der Wal, *Geschiedenis van de plannen tot afsluiting en droogmaking van de Zuiderzee*, Den Haag 1923, en *Het Zuiderzeeproject, drie eeuwen inspiratie voor plannenmakers*, Lelystad 1976.
- 3 C. Lely, *Technische Nota no. 1: betreffende het onderzoek omtrent de afsluiting van de Zuiderzee, de Wadden en de Lauwerzee* (1887). *Nota no. 2: de invloed der afsluiting op de waterkeering der provinciën langs de Zuiderzee* (1887). *Nota no. 3: de invloed der afsluiting op de waterloozing der provinciën langs de Zuiderzee* (1888). *Nota no. 4: de invloed der afsluiting op de waterverversching der provinciën langs de Zuiderzee. De invloed der afsluiting op de scheepvaart der Zuiderzee* (1889). *Nota no. 5: de constructie en de kosten van den afsluitdijk, de sluizen en de bijkomende werken. De voor- en nadelen der afsluiting buiten verband met de droogmaking* (1890). *Nota no. 6: resultaten der terreinwerkzaamheden van 1889 en 1890 (a. grondboringen; b. stroommetingen; c. diverse metingen)* (1891). *Nota no. 7: de droogmaking met schetsontwerpen der verschillende indijkingen* (1891). *Nota no. 8: vergelijking van de verschillende ontwerpen tot afsluiting en droogmaking van de Zuiderzee* (1891).
- 4 Commissie-Lovink, *Verslag van de Commissie tot het instellen van een hernieuwd onderzoek naar baten, welke van de afsluiting en droogmaking der Zuiderzee mogen worden verwacht*, Den Haag 1924.
- 5 Notulen SR 29 november 1924, p. 3. Archief Berlage. NDB.
- 6 Daartoe bezocht de commissie blijkens een brief van 2 december 1925 Noord- en Zuidholland, in het bijzonder de Beemster en de Haarlemmermeer. Brief en verslagen van de bezoeken: Archief Berlage. NDB. Juist de Beemster kreeg bijzondere aandacht omdat De Blocq van Kuffeler (één van de topfunctionarissen van de Dienst der Zuiderzeewerken) in zijn lezing van 9 oktober 1925 voor het Genootschap Architectura et Amicitia te Amsterdam naar de Beemster had verwezen als voorbeeld van de mogelijkheid om ook in een zuiver waterstaatkundig verkavelen polder een goed landschap te verkrijgen. Samenvatting van deze lezing in J.Z., 'De afsluiting en droogmaking der Zuiderzee', *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 17 oktober 1925, p. 370-372.
- 7 Notulen SR 12 december 1925, p. 6-9. Archief Berlage. NDB.
- 8 D. Hudig, 'De Zuiderzee', TVS 4 (1926), p. 68-74.
- 9 Adres aan de Minister van Waterstaat, p.1. Archief Berlage. NDB.
- 10 D. Hudig (rapporteur), *Het toekomstig landschap der Zuiderzeepolders*, z.p., z.j. (1929), p. 9.
- 11 Zie noot 10, p. 4.
- 12 Zie noot 10, resp. p. 4 en 9.
- 13 Zie noot 10, p. 28.
- 14 Zie noot 10, p. 70.
- 15 Zie noot 10, p. 97.
- 16 Zie noot 10, p. 71.
- 17 Zie noot 10, p. 78.
- 18 Bij ons weten is Van Lohuizen de eerste in Nederland, die het landschap in zijn samenstellende delen ontleedde. Th.K. van Lohuizen, *De opname van het landschap in het zuidelijk deel van Zuid-Holland*, z.p. 1927. Ongepubliceerd manuscript, 61 pag. + bijlagen (17 pag.). Bibliotheek Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting te Den Haag. Van der Valk noemt een inventarisatie van natuurschoon rond Rotterdam voor de plaatselijke Woningdienst, die in 1915 door Van Lohuizen is opgesteld. Hij noemt echter zijn bron niet. A. van der Valk, *Planologie en natuurbescherming in historisch perspectief*, Den Haag, 1982, p. 39.
- 19 Het rapport is gedateerd 3 februari 1927. Archief PPD-Noordholland, Vaste Commissie voor Uitbreidingsplannen in Noordholland. Dossier Wieringermeer, ds. 105.
- 20 F. Ligtenberg, Toelichtende nota tot het in 1928-1929 nader uitgewerkt plan voor de verkaveling van den Wieringermeer (Nota 59), bijlage II, p. 1. Bibliotheek Dienst der Zuiderzeewerken te Lelystad.
- 21 M.J. Granpré Molière, *Toelichting tot het meer uitgewerkt plan van den Wieringermeerpolder* (Nota 59, Bijlage III), 16 februari 1929, p. 1-2. Bibliotheek Dienst der Zuiderzeewerken te Lelystad.
- 22 A.D. van Eck, 'De bebouwing in den Wieringermeer', TVS 5, (1933),

Notes

- 1 J.T.P. Bijhouwer, 'Humanisering van de stedebouw', *Polytechnisch Tijdschrift* 23/24 (1953), pp. 388b-391b.
- 2 See among others L.J. van der Wal, *Geschiedenis van de plannen tot afsluiting en droogmaking van de Zuiderzee, The Hague 1923 and Het Zuiderzeeproject, drie eeuwen inspiratie voor plannenmakers, Lelystad 1976.*
- 3 C. Lely, *Technische Nota no. 1: betreffende het onderzoek omtrent de afsluiting van de Zuiderzee, de Wadden en de Lauwerzee* (1887). *Nota no. 2: de invloed der afsluiting op de waterkeering der provinciën langs de Zuiderzee* (1887). *Nota no. 3: de invloed der afsluiting op de waterloozing der provinciën langs de Zuiderzee* (1888). *Nota no. 4: de invloed der afsluiting op de waterverversching der provinciën langs de Zuiderzee. De invloed der afsluiting op de scheepvaart der Zuiderzee* (1889). *Nota no. 5: de constructie en de kosten van den afsluitdijk, de sluizen en de bijkomende werken. De voor- en nadelen der afsluiting buiten verband met de droogmaking* (1890). *Nota no. 6: resultaten der terreinwerkzaamheden van 1889 en 1890 (a. grondboringen; b. stroommetingen; c. diverse metingen)* (1891). *Nota no. 7: de droogmaking met schetsontwerpen der verschillende indijkingen* (1891). *Nota no. 8: vergelijking van de verschillende ontwerpen tot afsluiting en droogmaking van de Zuiderzee* (1891).
- 4 Lovink Committee, *Verslag van de Commissie tot het instellen van een hernieuwd onderzoek naar baten, welke van de afsluiting en droogmaking der Zuiderzee mogen worden verwacht, The Hague 1924.*
- 5 *Minutes of the SR meeting of 29 November 1924, p. 3. Berlage records, NDB.*
- 6 *To this end, according to a letter of 2 December 1925, the committee visited Noord- and Zuid-Holland, notably the 17th-century polder in the Beemster and the 19th-century one in the Haarlemmermeer. The letter and a report of the trip are in the Berlage records, NDB. The Beemster came in for special attention because De Blocq van Kuffeler, one of the top men at the Zuiderzee Project Authority, had cited it in a lecture at Architectura et Amicitia in Amsterdam on 9 October 1925 as an example of the possibility of a good polder laid out purely on the basis of water-management criteria. For a summary of the lecture, see J.Z., 'De afsluiting en droogmaking der Zuiderzee', *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 17 October 1925, pp. 370-72.*
- 7 *Minutes of the SR meeting of 12 December 1925, pp. 6-9. Berlage records, NDB.*
- 8 D. Hudig, 'De Zuiderzee' TVS 4 (1926), pp. 68-74.
- 9 *Address to the Minister of Water Management, p. 1. Berlage records, NDB.*
- 10 D. Hudig (rapporteur), *Het toekomstig Landschap der Zuiderzeepolders, n.p., n.d. (1929), p. 9.*
- 11 *See note 10, p. 4.*
- 12 *See note 10, p. 4 and 9, respectively.*
- 13 *See note 10, p. 28.*
- 14 *See note 10, p. 70.*
- 15 *See note 10, p. 97.*
- 16 *See note 10, p. 71.*
- 17 *See note 10, p. 78.*
- 18 *To our knowledge, Van Lohuizen was the first one in the Netherlands to analyze landscape into its constituent parts. Th.K. van Lohuizen, De opname van het landschap in het zuidelijk deel van Zuid-Holland, n.p. 1927. Unpublished ms., 61 pp. + 17 pp. appendices. Library of the Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting, The Hague. Van der Valk, without specifying his source, refers to a list of scenic locations around Rotterdam that Van Lohuizen made in 1915 for the local housing board. A. van der Valk, *Planologie en natuurbescherming in historisch perspectief. The Hague 1982, p. 39.**
- 19 *The report is dated 3 February 1927. Archives of the PPD-Noord-Holland, Standing Committee for Expansion Plans in Noord-Holland. Wieringermeer dossier, box 105.*
- 20 F. Ligtenberg, 'Toelichtende nota tot het in 1928-1929 nader uitgewerkt plan voor de verkaveling van den Wieringermeer (nota 59)', appendix II, p. 1 *Library of the Zuiderzee Project Authority, Lelystad.*
- 21 M.J. Granpré Molière, 'Toelichting tot het meer uitgewerkt plan van den Wieringermeerpolder (Nota 59, Bijlage III)', 16 February 1929, pp. 1-2.

- 23 C. van Eesteren, B. Merkelbach, L.C. van der Vlucht en ir. W. van Tijen, 'Bebouwing Wieringermeer', *TVS* 1934, p. 4-7.
- 24 M.J. Granpré Molière, 'Bebouwing Wieringermeer', *TVS* 2 (1934), p. 15-16.
- 25 J.T.P. Bijhouwer, 'Beplanting in den Wieringermeer', *TVS* 5 (1933), p. 158.
- 26 Zie noot 25.
- 27 Directie van de Wieringermeer, *Wording en opbouw van de Wieringermeer*, Wageningen 1955, p. 523.
- 28 J. Roding, 'Koen Limpergs functionalisme', *Wonen-TA/BK* 13 (1981), p. 22.
- 29 K. Limperg en W. van Gelderen in samenwerking met de Directie van de Wieringermeer, *Boerderijen*, Amsterdam 1938.
- 30 Zie noot 29, p. 183.
- 31 Zie noot 27, p. 525.
- 32 Notulen van de Beplantingscommissie NOP, 26 februari 1946. Archief RIJP, stamboeknr. 891.52, ds. 145.
- 33 H.H. de Haan, 'Een andere Wereld: De Meer', in: *West-Frieslands Oud en Nieuw*, 35e bundel van het Genootschap Oud West-Friesland, Hoorn, 1968, p. 48.
- 34 S. Groenman, 'Planologische vraagstukken in de Zuiderzeepolders. De woonkernen in de NOP', *De Landbode* 17, 24 april 1948.
- 34a Zie G. Andela, 'Nagele, lusthof voor het Nieuwe Bouwen', *Futura* 6 (1982), p. 2-23.
- 35 J.T.P. Bijhouwer, 'Het landschapsbeeld van de nieuwe polders', *Forum* 1-2 (1955), p. 9.
- 36 Vanuit de Contactcommissie voor Natuur- en Landschapsbescherming (CCNL) was ook ontevredenheid getoond over het landschap van de Wieringermeer, uitgezonderd sectie B ten noordoosten van Sloodorp. Vanuit de CCNL werd zelfs in januari 1943 een Werkgroep voor het landschap der Zuiderzeepolders opgericht, waarin zitting namen A.G.M. Boost (hoofd Afdeling Wegen en Verkeer van de ANWB), H. Cleyndert Azn. (Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten) ir. W. Cool (voorzitter Zuiderzeevereniging), W.M. Dudok (architect-stedebouwkundige te Amsterdam), H.P. Gorter (Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten), M.K. Honig (bestuurslid Stichting het Noordhollandsche Landschap), P. Jansen (Zuiderzeecommissie van de Nederlandsch Botanische Vereeniging), J.W. Janzen (architect in Noordholland), ir. L. Loeff (Verbonden Nederlandsche Watersportverenigingen), G.N. Nobel (Landschapscommissie Noordhollandsch Noorderkwartier), mr. P.G. van Tienhoven (vroeger Commissaris van de Koningin in Noordholland) en J.W. Verdenius (stedebouwkundige). Ondanks pogingen tot beïnvloeding tijdens de gezamenlijke vergaderingen met de Dienst der Zuiderzeewerken en vertegenwoordigers van de Wieringermeerdirectie en Beplantingscommissie heeft de Werkgroep uiteindelijk nauwelijks of geen invloed op het beplantingsplan voor de NOP gehad. Notulen vergaderingen CCNL, archief Stichting Natuur en Milieu te Utrecht. Notulen vergadering Werkgroep voor het Landschap der Zuiderzeepolders, 18 februari 1943, archief Stichting Natuur en Milieu. De Werkgroep werkte ook mee aan de in 1942 in het Stedelijk Museum te Amsterdam gehouden tentoonstelling *Stad en Land*. Tot de organisatoren behoorden o.a. Bijhouwer en Van Eesteren.
- 37 Notulen Beplantingscommissie, 7 september 1943, p. 5. Archief RIJP, stamboeknr. 891.52, ds. 145.
- 38 Notulen Beplantingscommissie, 14 oktober 1943, p. 2. Archief RIJP, zie noot 37.
- 39 J.T.P. Bijhouwer, *Het vraagstuk der plantengroepering*, rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van lector aan de Landbouwhogeschool te Wageningen, 30 november 1939, p. 13.
- 40 De hier gehanteerde plandeling is vergelijkbaar met het AUP van Amsterdam.
- 41 Notulen SR, 24 juni 1943. Archief Stedebouwkundige Raad (NIROV).
- 42 Gesprek met ir. C. Pouderoen, januari 1982.
- 43 Zie noot 41.
- 44 Zie noot 38, p. 4.
- 45 G.A. Overdijkink, Concept toelichting op het landschapsplan en het algemeen beplantingsplan in den N.O.-polder, 1947. Archief RIJP, zie noot 37.
- 46 J.T.P. Bijhouwer, Verslag omtrent ontspanning ten plattelande. Archief RIJP, Beplantingscommissie, zie noot 37.
- 47 Begroting Zuiderzeefonds voor 1939, *Driemaandelijksch Bericht betreffende de Zuiderzeewerken*, april 1940, p. 40.
- 48 Vaste Commissie voor Uitbreidingsplannen in Noordholland, Nota verkeersverbindingen tusschen Noord-Holland en de Westelijke en Zuidelijke Zuiderzeepolders, 21 september 1940. Archief PPD-Noordholland, Vaste Commissie, Dossier I 1940, ds. 131.
- 49 Brief Gedeputeerde Staten van Noordholland aan Secretarissen-Generaal van Waterstaat, Binnenlandse Zaken en Financiën, 30 april 1941. Archief Dienst der Zuiderzeewerken 122 C 14 c, ds. 205.
- 50 Notulen vergadering Contactcommissie voor Natuur- en Landschapsbescherming, 21 januari 1943. Archief Stichting Natuur en Milieu.
- 51 Archief Dienst der Zuiderzeewerken, I 1 C 2, ds. 8.
- 52 Notulen Beplantingscommissie NOP, 26 augustus 1946, p. 7. Archief RIJP, zie noot 37.
- Library of the Zuiderzee Project Authority, Lelystad.*
- 22 A.D. van Eck, 'De bebouwing in den Wieringermeer', *TVS* 5 (1933), pp. 130-31.
- 23 C. van Eesteren, B. Merkelbach, L.C. van der Vlucht en W. van Tijen, 'Bebouwing Wieringermeer', *TVS* 1 (1934), pp. 4-7.
- 24 M.J. Granpré Molière, 'Bebouwing Wieringermeer', *TVS* 2 (1934), p. 15-16.
- 25 J.T.P. Bijhouwer, 'Beplanting in den Wieringermeer', *TVS* 5 (1933), p. 158.
- 26 See note 25.
- 27 Wieringermeer Board, *Wording en opbouw van de Wieringermeer*, Wageningen 1955, p. 523.
- 28 J. Roding, 'Koen Limperg's functionalisme', *Wonen-TA/BK* 13 (1981), p. 22.
- 29 K. Limperg and W. van Gelderen in cooperation with the Wieringermeer Board, *Boerderijen*, Amsterdam 1938.
- 30 See note 29, p. 183.
- 31 See note 27, p. 525.
- 32 Minutes of the meeting of the Planning Committee of the Noordoost Polder, 26 February 1946. RIJP archives, file no. 891.25, box 145.
- 33 H.H. de Haan, 'Een andere wereld: De Meer' in *West-Frieslands Oud en Nieuw*: 35e bundel van het Genootschap Oud West-Friesland, Hoorn 1968, p. 48.
- 34 S. Groenman, 'Planologische vraagstukken in de Zuiderzeepolders. De woonkernen in de NOP', *De Landbode* 17, 24 April 1948.
- 34a See G. Andela, 'Nagele, lusthof voor het Nieuwe Bouwen', *Futura* 6 (1982), p. 2-23.
- 35 J.T.P. Bijhouwer, 'Het landschapsbeeld van de nieuwe polders', *Forum* 1-2 (1955), p. 9.
- 36 One of the critical parties was the Contact Committee for the Protection of Nature and Landscape (CCNL), which was dissatisfied with all of the Wieringermeer landscape except for Section B, northwest of Sloodorp. In 1943 the CCNL actually founded a Working Party for the Landscape of the Zuiderzee Polders, consisting of A.G.M. Boost (head of the Department of Roads and Traffic of the Dutch Automobileists Association ANWB), H. Cleyndert Azn. (Society for the Preservation of Nature Landmarks); W. Cool (chairman of the Zuiderzee Council); W.M. Dudok (Amsterdam architect and town-planner); H.P. Gorter (Society for the Preservation of Nature Landmarks); M.K. Honig (board member of the Noord-Holland Landscape Foundation); P. Jansen (Zuiderzee Committee of the Netherlands Botanical Society); J.W. Janzen (architect from Noord-Holland); L. Loeff (Combined Netherlands Water Sport Organizations); G.N. Nobel (Landscape Committee for the Noorderkwartier of Noord-Holland); P.G. van Tienhoven (former Governor of Noord-Holland); and J.W. Verdenius (town-planner). Despite all their efforts, in joint meetings with the Zuiderzee Project Authority and representatives of the Wieringermeer Board and Planting Committee, the Working Party had little or no influence on the planting scheme for the Noordoost Polder. See the minutes of the CCNL meetings from this period in the records of the Foundation for Nature and Environment in Utrecht, and those of a meeting of 18 February 1943 of the Working Party for the Landscape of the Zuiderzee Polders in the same records. The Working Party also helped the organizers of an exhibition on Town and Country in the Stedelijk Museum, Amsterdam, in 1942. Among the organizers were Bijhouwer and Van Eesteren.
- 37 Minutes of a meeting of the Planting Committee on 7 September 1943, p. 5. RIJP Archives, file no. 891.52, box 145.
- 38 Minutes of the Planting Committee on 14 October 1943, p. 2. RIJP Archives, see note 37.
- 39 J.T.P. Bijhouwer, *Het vraagstuk der plantengroepering*, address held upon accepting the post of lecturer at the Agricultural University, Wageningen, 30 November 1939, p. 13.
- 40 The system employed is comparable to that of the Amsterdam AUP.
- 41 Minutes of a meeting of the SR on 24 June 1943. SR Archives. NIROV.
- 42 Conversation with C. Pouderoen, January 1982.
- 43 See note 41.
- 44 See note 38, p. 4.
- 45 G.A. Overdijkink, 'Concept toelichting op het landschapsplan en het algemeen beplantingsplan in den N.O. polder', 1947. RIJP Archives, see note 37.
- 46 J.T.P. Bijhouwer, 'Verslag omtrent ontspanning ten plattelande'. RIJP Archives, Planning Committee, see note 37.
- 47 Budget for the Zuiderzee Fund for 1939. Driemaandelijksch Bericht betreffende de Zuiderzeewerken, April 1940, p. 40.
- 48 Standing Committee for Expansion Plans in Noord-Holland, 'Nota verkeersverbindingen tusschen Noord-Holland en de Westelijke en Zuidelijke Zuiderzeepolders', 21 September 1940. Archives of the PPD-Noord-Holland, Standing Committee, dossier I 1940, box 131.
- 49 Letter of the States of Noord-Holland to the General Secretaries of Water Management, the Interior and Finance, 30 April 1941. Archives of the Zuiderzee Project Authority, file 122 C 14c, box 205.
- 50 Minutes of a meeting of the CCNL on 21 January 1943. Archives of the Foundation for Nature and Environment.
- 51 Archives of the Zuiderzee Project Authority, file I 1 C 2, box 8.
- 52 Minutes of a meeting of the Planting Committee for the NOP,

53 Zie noot 51.
 54 C.A.P. Takes, *Bevolkingscentra op het oude en nieuwe land, Alphen aan den Rijn 1948*, p. 158.
 55 Zie noot 54.
 56 E.W. Hofstee, *Opmerkingen betreffende de indeling van de Zuidelijke Polders van het IJsselmeer in dorpsgebieden en in bedrijven*, Wageningen 18 februari 1947. Archief RIJP, stamboeknr. 8652, ds. 188.
 57 Vooral de vertegenwoordigers van de ANWB en de Verbonden Nederlandsche Watersportverenigingen, resp. A.G. Boost en ir. L. Loeff, voorzagen een toenemende behoefte aan recreatievoorzieningen gelet op het toenemende gemotoriseerde verkeer en de toenemende vrije tijd.
 58 W.M. Dudok, *Zuiderzeeprovincie: stedenbouwkundige opbouw*, oktober 1943, p. 3. Archief Stichting Natuur en Milieu.
 59 Zie noot 58, p. 5.
 60 *De opbouw van het landschap der Zuiderzeepolders*, 1946 (eerdere versie 1943), p. 21. De *esthetische verzorging* van de randmeren werd ook ingegeven door een *ationale plicht* iets van de historische schoonheid die de Zuiderzee had moeten prijsgeven, terug te geven (p. 20). Archief Dienst der Zuiderzeewerken 10/1 1 C 5.
 61 L.S.P. Scheffer, *Plan Z.Z.W. voor Oostelijk Flevoland*, 21 oktober 1955, p. 3. Archief Dienst der Zuiderzeewerken, I 24 F 1a, ds. 260.
 62 Dienst der Zuiderzeewerken, *Enige beschouwingen over de bestemming tot bos van gronden in Oostelijk Flevoland (nota 248)*. Bibliotheek Dienst der Zuiderzeewerken.
 63 Bij de bespreking van het *strandplan aan het Veluwemeer* op een vergadering van de Beplantingscommissie (11 juni 1954) bleken de verschillende standpunten duidelijk. Van Embden, gesteund door Bijhouwer, zag hierin het op kunstmatige wijze scheppen van een landschap van een *lieftlijk romantisch karakter*. Hij verzette zich dan ook tegen de ingeslagen weg. Smeding vroeg echter om meer waardering voor deze eerste poging van de *Dienst der Zuiderzeewerken om nu eens geen strakke dijk te bouwen*. Notulen Beplantingscommissie, 11 juni 1954, resp. p. 6 en p. 5. Archief RIJP, stamboeknr. 4743, ds. 544.
 64 Gedateerd 15-2-1956. Naar het handschrift te oordelen geschreven door Hartsuyker. Archief Merkelbach. NDB.

26 August 1946, p. 7. RIJP Archives, see note 37.
 53 See note 51.
 54 C.A.P. Takes, *Bevolkingscentra op het oude en nieuwe land, Alphen aan den Rijn 1948*, p. 158.
 55 See note 54.
 56 E.W. Hofstee, 'Opmerkingen betreffende de indeling van de Zuidelijke Polders van het IJsselmeer in dorpsgebieden en in bedrijven', Wageningen, 18 February 1947. RIJP Archives, file 8652, box 188.
 57 *The representatives of the ANWB and the Combined Netherlands Water Sport Associations, A.G. Boost and L. Loeff respectively, particularly stressed the increased need for recreational facilities that was expected to result from the increase in motorized transportation and leisure time.*
 58 W.M. Dudok, 'Zuiderzeeprovincie: stedenbouwkundige opbouw', October 1943, p. 3. Archives of the Foundation for Nature and Environment.
 59 See note 58, p. 5.
 60 *De opbouw van het landschap der Zuiderzeepolders, 1946 (first version 1943), p. 21. The aesthetic treatment of the peripheral lakes was partly in response to a duty of the nation to restore some of the historical beauty of which the Zuiderzee had been robbed (p. 20). Archives of the Zuiderzee Project Authority, file 10/1 1 C5.*
 61 L.S.P. Scheffer, 'Plan Z.Z.W. voor Oostelijk Flevoland', 21 October, 1955, p. 3. Archives of the Zuiderzee Project Authority, file I 24 F 1a, box 260.
 62 *Zuiderzee Project Authority, 'Enige beschouwingen over de bestemming tot bos van gronden in Oostelijk Flevoland' (note 248). Library of the Zuiderzee Project Authority.*
 63 *The contrasting standpoints were clearly defined in a discussion of the Veluwemeer beach plan at a meeting of the Planting Committee on 11 June 1954. Van Embden, supported by Bijhouwer refused to approve the plan, calling it an artificial attempt to create a landscape with a charming, romantic character. Dated 15 February 1956. To judge by the handwriting, the draft was written by Hartsuyker. Smeding asked the meeting for its approval of this first attempt by the Zuiderzee Project Authority to build something other than a stark dyke. Minutes of a meeting of the Planting Committee on 11 June 1954, pp. 6 and 5, respectively, RIJP Archives, file 4743, box 544.*
 64 *Merkelbach records. NDB. (Undated).*

Schema 1

Planologische Commissie van de Wieringermeerdirectie in zijn eerste samenstelling (1943-1959). In het Planningskader staan de twee rijksdiensten die zich beroepshalve met de droogmaking en inrichting van de IJsselmeerpolders bezighouden. Onder de Maatschappelijke Context zijn de instituties geplaatst die door de rijksdiensten van buiten het planningskader ter advisering zijn ingeschakeld. De sociografie was nog nauwelijks geïnstitutionaliseerd in de veertiger jaren.
 S. Smeding had een dubbelfunctie: hij was Directeur van de Wieringermeerdirectie en landdrost van het Openbaar Lichaam Noordoostpolder.

Chart 1

The Planning Committee of the Wieringermeer Board as it was initially constituted (1943-1959). The planning structure consist of the two state authorities responsible for the reclamation of the IJsselmeer. Social Context refers to the outside agencies that were consulted by the state authorities. Sociography was barely established as a field in the 1940s and 1950s.
S. Smeding had a double function: he headed both the Wieringermeer Board and the Noordoost Polder Administration, the predecessor of the municipality of Noordoostpolder.

Planningskader <i>Planning Structure</i>	Samenstelling <i>Members</i>	Maatschappelijke Context <i>Social Context</i>
Wieringermeerdirectie <i>Wieringermeer Board</i>	ir. S. Smeding (voorzitter, landdrost/ <i>chairman, administrator of the Noordoost Polder</i>)	Openbaar lichaam NOP <i>Noordoost Polder Administration</i>
	dr. A. Blaauboer (secretaris/ <i>secretary</i>)	Sociografie
	drs. S. Groenman (sociograaf/ <i>sociographer</i>)	Sociografie
	dr E.W. Hofstee (adviseur/ <i>advisor</i>)	Stedenbouwkundige Raad
	ir. M.J. Granpré Molière (adviseur/ <i>advisor</i>)	Town-planning Council
	ir. P. Verhagen (adviseur/ <i>advisor</i>)	
	A.D. van Eck (bouwkundige afdeling/ <i>architecture division</i>)	
	ir. P. Boodt (houtvester/ <i>forestry conservator</i>)	Staatsbosbeheer
	ir. G.A. Overdijkink (houtvester/ <i>forestry conservator</i>)	State Forestry Service
	dr. ir. J.T.P. Bijhouwer (landschapsarchitect/ <i>landscape architect, adviseur/advisor</i>)	
	ir. F.W. Malsch (inspecteur/ <i>inspector</i>)	
	ir. C. Pouderoen (bouwkundige afdeling/ <i>architecture division</i>)	
	ir. A.P. Minderhoud (sociaal-economische afdeling/ <i>social-economic division</i>)	
ir. C.L. van Steen (landbouwkundige afdeling/ <i>agricultural division</i>)		
Dienst der Zuiderzeewerken <i>Zuiderzee Service</i>	ir. F.L. van der Bom	

Schema 3

Eerste samenstelling van de Planologische Adviescommissie Zuidelijke Polders oftewel Adviescommissie Zuidelijke Polders (1949-). Ingesteld ten bate van de Dienst der Zuiderzeewerken. Niet alle personen staan in het schema vermeld. Binnenlandse Zaken was meestal met één of twee vertegenwoordigers aanwezig, de RNP bracht ook een aantal ambtenaren mee. Bovendien wisselde de samenstelling van deze ambtenaren delegaties snel.

Chart 3

Initial constitution of the Advisory Committee for the Planning of the Southern Polders, called the Adviescommissie Zuidelijke Polders (1949-). Installed for the benefit of the Zuiderzee Service. Not all the individuals who sat on the committee are listed. The Ministry of the Interior was generally represented by one or two delegates, and the RNP also placed a number of its staff members on the committee. The turnover in these seats was usually on the high side.

Planningskader <i>Planning Structure</i>	Samenstelling <i>Members</i>	Maatschappelijke Context <i>Social Context</i>
		Min. Binnenl. Zaken <i>Ministry of the Interior</i>
	mr. J. Vink (directeur RNP/director of the RNP)	Rijksdienst voor het Nationale Plan <i>National Planning Board</i>
	ir. G.B.R. de Graaff (c.i./civil engineer)	Min. van Waterstaat <i>Ministry of Water Management</i>
	ir. Consquino de Bussy (c.i./civil engineer)	Staatsbosbeheer <i>State Forestry Service</i>
	dr. ir. J.T.P. Bijhouwer (adviseur/advisor)	
	ir. G.A. Overdijkink (na 1952/after 1952)	
Dienst der Zuiderzeewerken <i>Zuiderzee Service</i>	ir. J.F.R. van de Wall (v.z./chairman)	
	ir. L.S.P. Scheffer (adviseur/advisor)	
	C. van Eesteren (adviseur/advisor)	
	ir. E.F. van den Ban	
	ir. F.L. van der Bom	
	ir. F.J.G.B. Geers	
	dr. C.A.P. Takes (secr./secretary)	Sociografie <i>Sociography</i>
Wieringermeerdirectie <i>Wieringermeer Board</i>	dr. E.W. Hofstee (adviseur/advisor)	
	dr. ir. S. Smeding	
	mr. O.S. Ebbens	
	A.D. van Eck	
	ir. P. Verhagen (-1951, adviseur/until 1951, advisor)	
	ir. A.P. Minderhoud	Openb. lich. NOP <i>Noordoost Polder Administration</i>
	dr. A. Blaauboer	

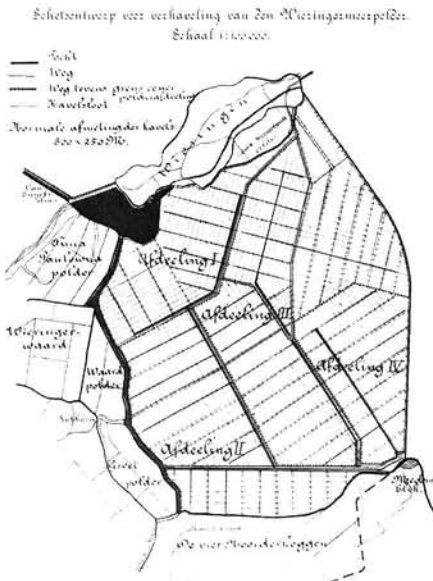
Schema 2

Werkgroep voor het landschap der Zuiderzeepolders (1943-ca. 1969) uit de contactcommissie voor Natuur- en Landschapsbescherming.

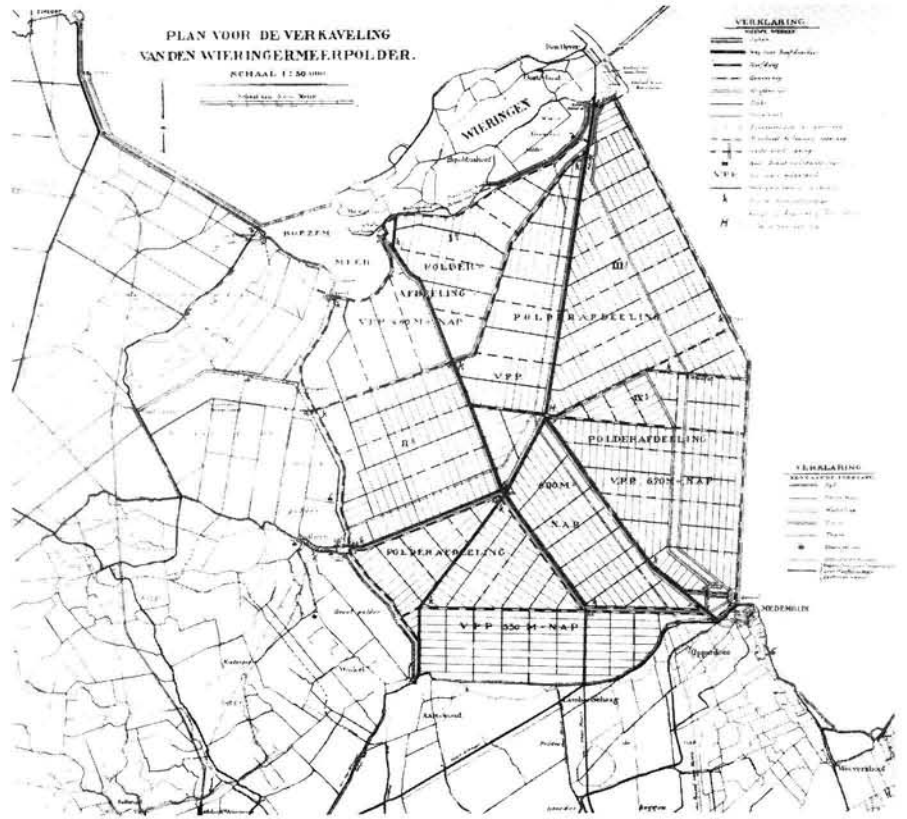
Chart 2

Subcommittee for the Zuiderzee Polder Landscape (1943-approx. 1969) appointed by the Contact Committee for the Protection of Nature and Landscape.

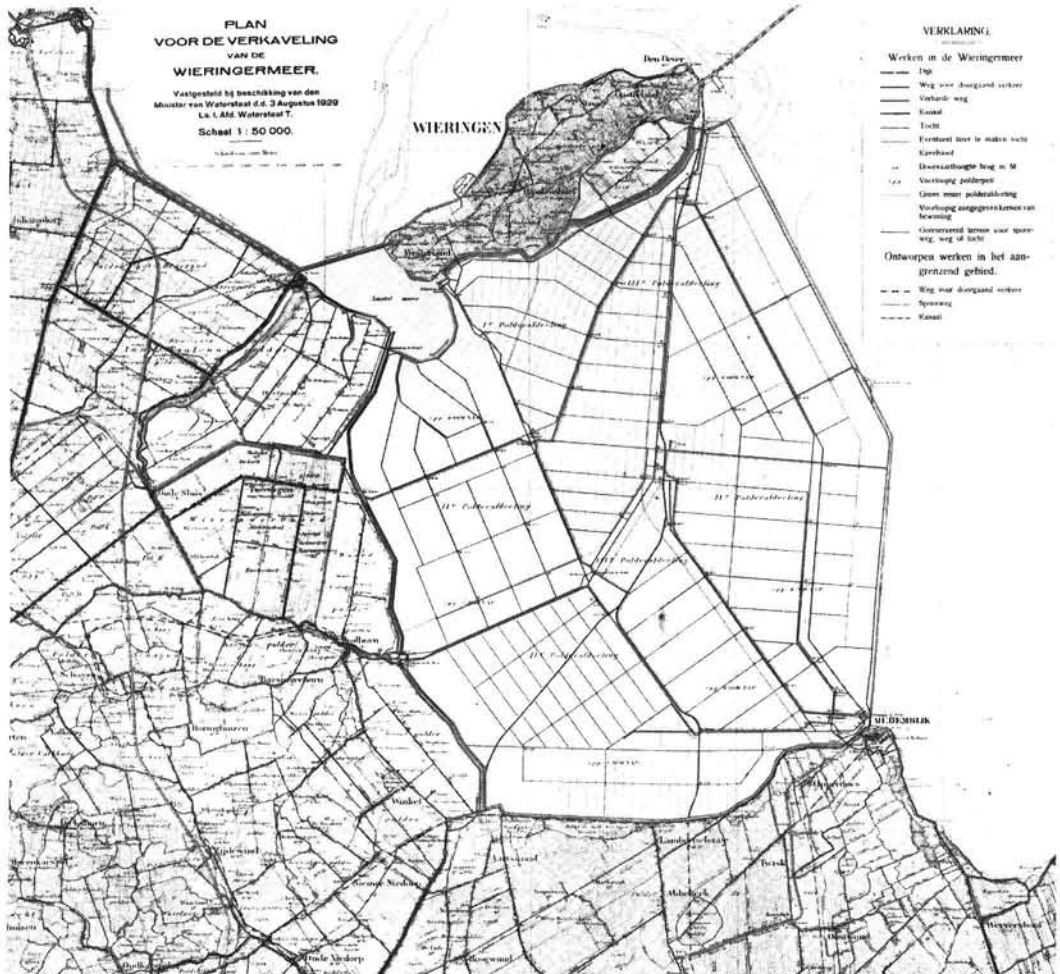
Planningskader <i>Planning Structure</i>	Samenstelling <i>Members</i>	Maatschappelijke Context <i>Social Context</i>
	A.G.M. Boost	ANWB <i>ANWB (Automobilist Association)</i>
	H. Cleyndert Azn	Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten <i>Society for the Preservation of Nature</i>
	mr. H.P. Gorter	
	ir. W. Cool	Zuiderzeevereniging <i>Zuiderzee Society</i>
	C. van Eesteren (architect-stedebouwkundige/architect-town planner)	Stedebouwkundige Raad <i>Town-Planning Council</i>
	W.M. Dudok (architect-stedebouwkundige/architect-town planner)	Stichting Noordhollands Landschap <i>Noord-Holland Landscape Foundation</i>
	P. Jansen	Nederlandse Watersportverenigingen <i>Netherlands Sport Fishing Societies</i>
	ir. L. Loeff	
	G.W. Nobel	
	mr. P.G. Van Tienhoven (ex Comm. der Kon. in N.H./former governor of Noord-Holland)	
	J.W. Verdenius (stedebouwkundige/town-planner)	

1
Verkavelingsplan Wieringermeer volgens schema Commissie-Lovink.
Land-division plan for the Wieringermeer based on the Lovink Committee recommendations.

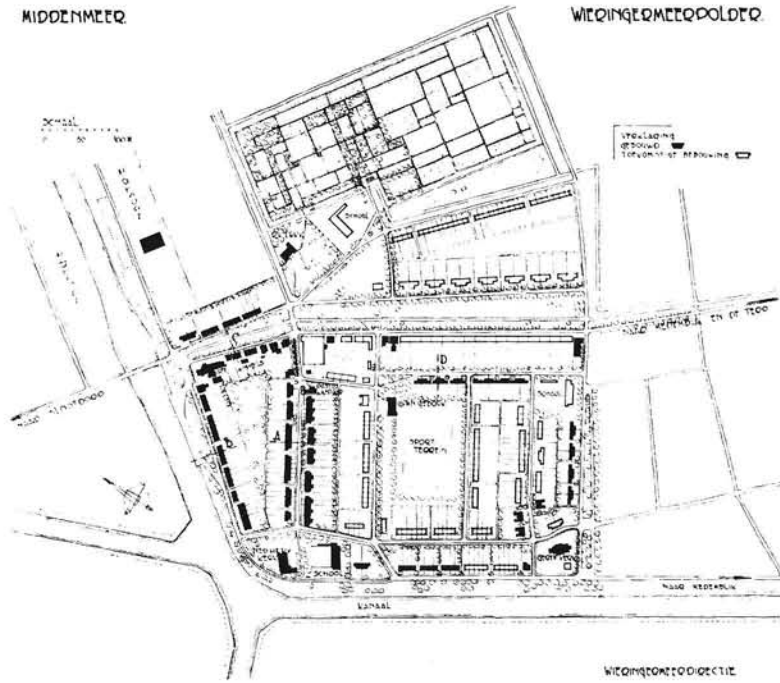
2
Wijziging verkavelingsplan Wieringermeer na commentaar van de Zuiderzeeraad en Vaste Commissie voor Uitbreidingsplannen in Noord-Holland: wegtracés gewijzigd (3e afdeling) en geschrapt (2e afdeling), een spoorlijn in de 1e afdeling verdwenen, 12 bewoningskernen en het poldercentrum aangeduid, ca. 1927.
Revised land-division plan for the Wieringermeer, taking account of the criticism of the Zuiderzee Council and the Standing Committee for Expansion Projects in Noord-Holland. Roads have been moved (section 3) and eliminated (section 2), a railroad in section 1 has disappeared, 12 residential nuclei and the polder centre have been sketched in. Ca. 1927.

3
Ir. F. Ligtenberg en ir. M.J. Granpré Molière.
Gedetailleerd verkavelingsplan Wieringermeer, vastgesteld op 3 augustus 1929. Schaal 1:50,000.
Detailed land-division plan for the Wieringermeer, approved on 3 August 1929. Scale 1:50,000.

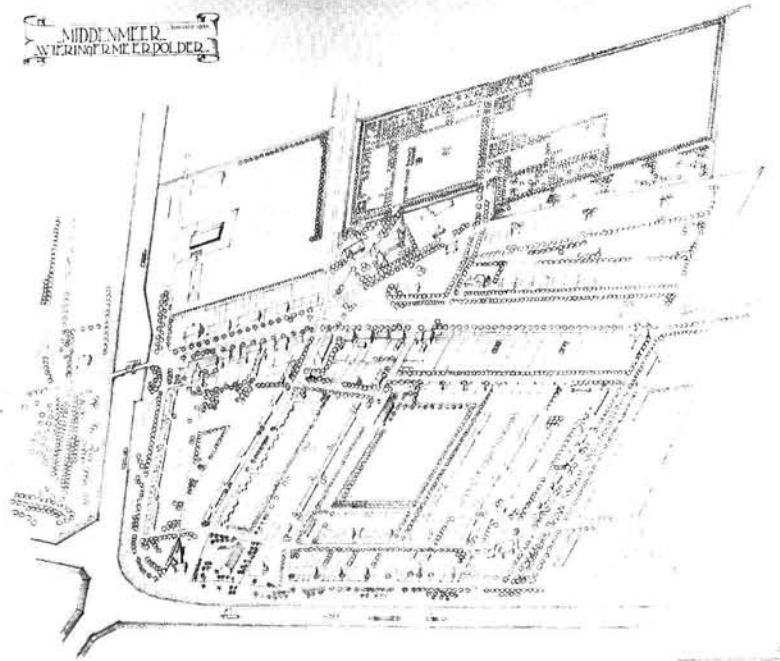
MIDDENMEER

WIERINGERMEERDOLDER

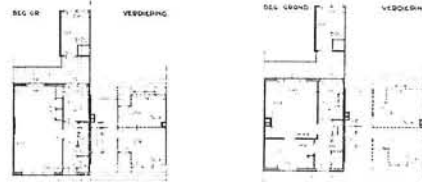

4
 Ir. M.J. Granpré Molière.
 Ontwerp Middenmeer, 1931-1932.
 Uitwerking door
 Wieringermeerdirectie.
 Design for Middenmeer, 1931-1932,
 as worked out by the
 Wieringermeer Board.

MIDDENMEER
 WIERINGERMEERDOLDER

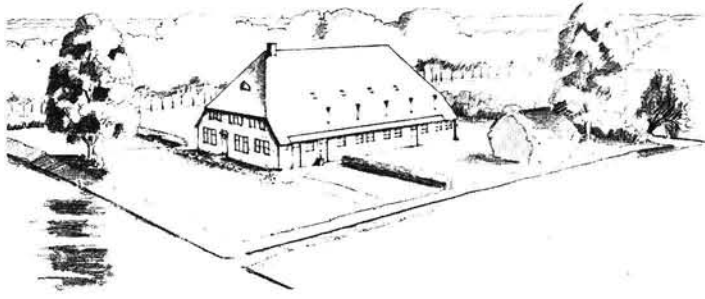
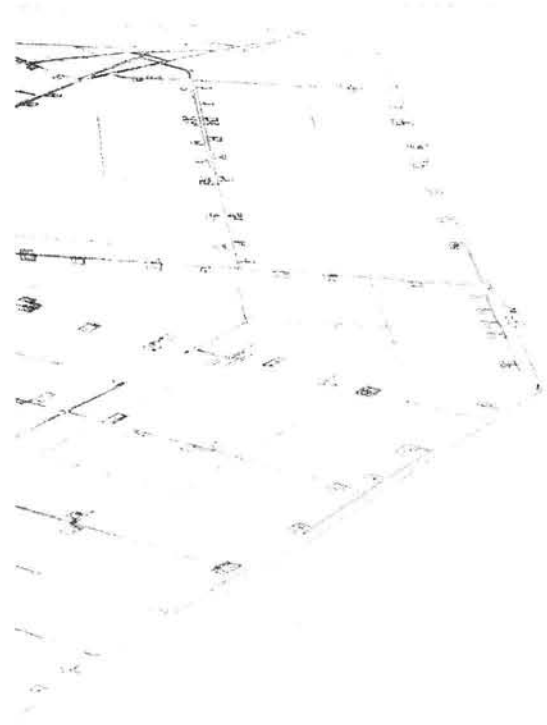
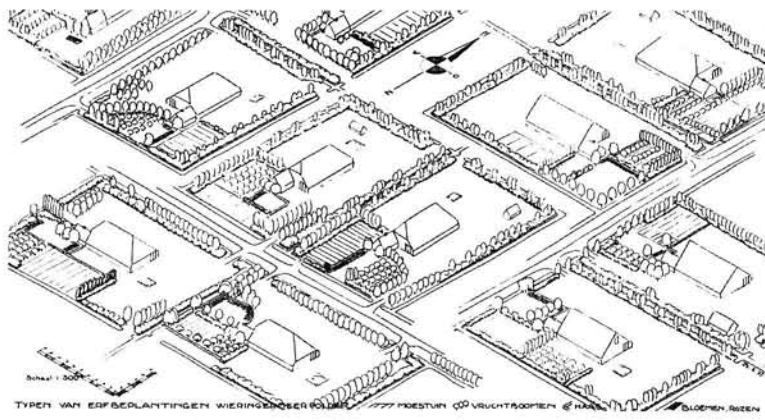
5
 Wieringermeerdirectie.
 Vogelvlucht Middenmeer, januari
 1934.
 Wieringermeer Board,
 Bird's-eye view of Middenmeer.
 January 1934.

111. 18 Type B. Oppervlakte 40 m², inhoud 100 m³.
 Architect J. F. Berghoef, Alkmaar
 111. 19 Type E. Oppervlakte 40 m², inhoud 100 m³.
 Architect J. F. Berghoef, Alkmaar

6
 Wiegier Bruin en J.F. Berghoef.
 Overzicht van de oostzijde van de
 brink van Kern L en twee types
 woningen.
 The eastern side of the common
 in Nucleus L and two types of
 dwelling.

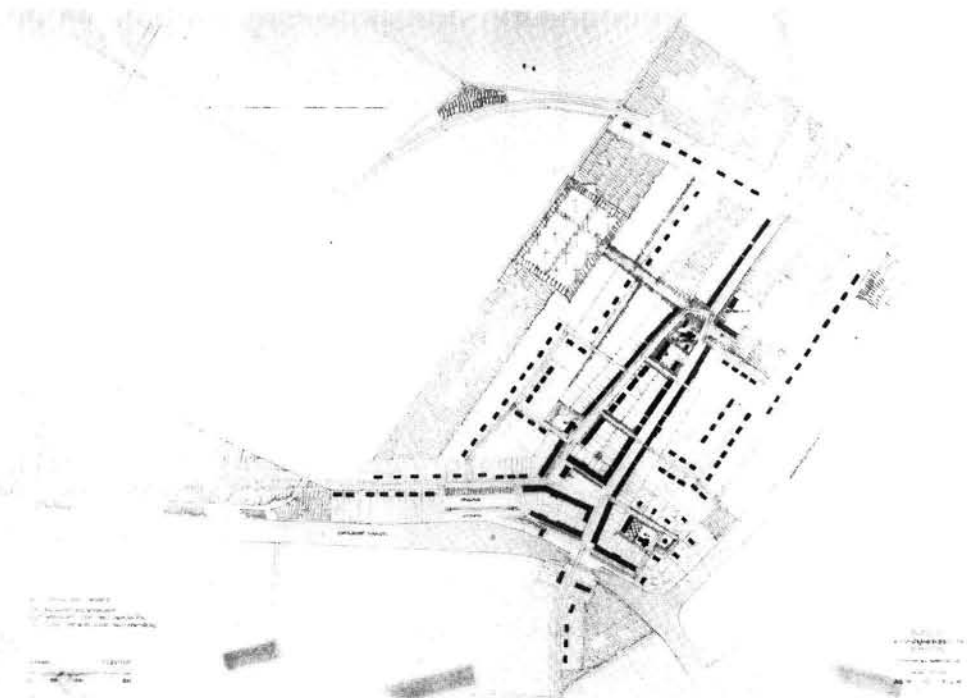

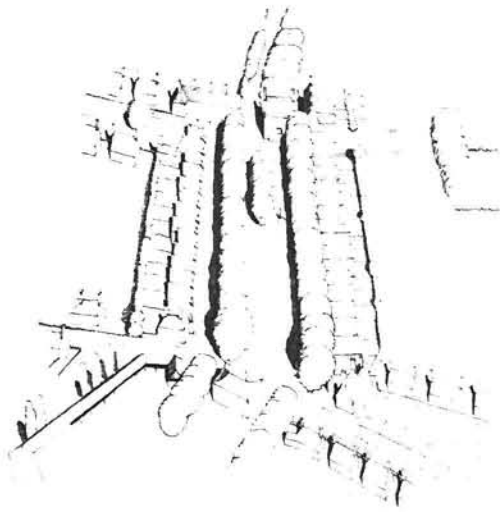
8
 Dr. ir. J.T.P. Bijhouwer.
 Typen van erfbeplantingen
 Wieringermeerpolder, 19 februari
 1937. Schaal 1:500. K. Limperg en
 W. van Gelderen, *Boerderijen*,
 Amsterdam 1938, p. 82.
*Various planting schemes for
 farm-yards in the Wieringermeer
 Polder. 19 February 1937.*
 Scale 1:500.

9
 Dr. ir. J.T.P. Bijhouwer.
 Schets voor erfbeplanting,
 boerderij type-h.
*Sketch for planting scheme on
 Type H farm.*

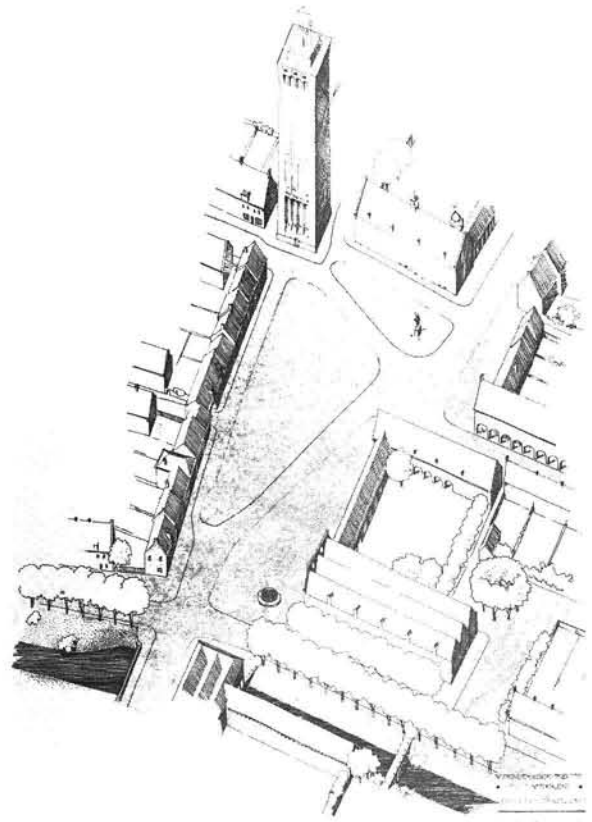
7
 Dr.ir. J.T.P. Bijhouwer.
 Vogelvlucht van een deel van de
 Wieringermeerpolder. Rechtsboven
 de Afsluitdijk, 21 november 1951.
*Bird's-eye view of part of the
 Wieringermeer Polder. In the upper
 right is the Afsluitdijk.*
 21 November 1951.

10
 Ir. C. Pouderoyen
 (Wieringermeerdirectie).
 Dorpsplan Marknesse,
 15 december 1945.
 Schaal 1:2000. Het plan omvat 180
 landarbeiderswoningen, ca. 210
 woningen voor niet-agrariërs.
 Totaal 390 woningen voor 1560
 inwoners. Hechte kern met
 dominante gebouwen en in een
 schil daaromheen de
 landarbeiderswoningen. Contrast
 open-gesloten (kern-schil).
Plan for the Village of Marknesse.
 15 December 1945. Scale 1:2,000.
*The plan includes 180 dwellings
 for farm workers and about 210 for
 non-agrarians. In total 390
 dwellings for 1560 inhabitants.
 A concentrated nucleus with
 dominant buildings is surrounded
 by a shell of farm workers'
 dwellings. The nucleus and shell
 form a contrast between open and
 closed areas.*

11
 Ir. C. Pouderoyen
 (Wieringermeerdirectie).
 Perspectief Dorpsplein Marknesse,
 maart 1947.
*Perspective view of the village
 square in Marknesse. March 1947.*

12
 Ir. C. Pouderoyen
 (Wieringermeerdirectie).
 Stadsplein Emmeloord,
 17 augustus 1944.
 Gefinspireerd op het werk van
 C. Sitte en b.v. te vinden in
 Rothenburg a.d. Tauber. 'Man
 denke sich den freien Platz eines
 Marktfleckens am Lande, dicht
 beschneit, und hierhin und dorthin
 verschiedene Wege ausgetreten
 oder ausgefahren, so sind das die
 natürlichen, durch den Verkehr
 bereit gegebenen
 Kommunikationslinien, zwischen
 welchen dann, unregelmässig
 verstreut, vom Verkehr unberührt

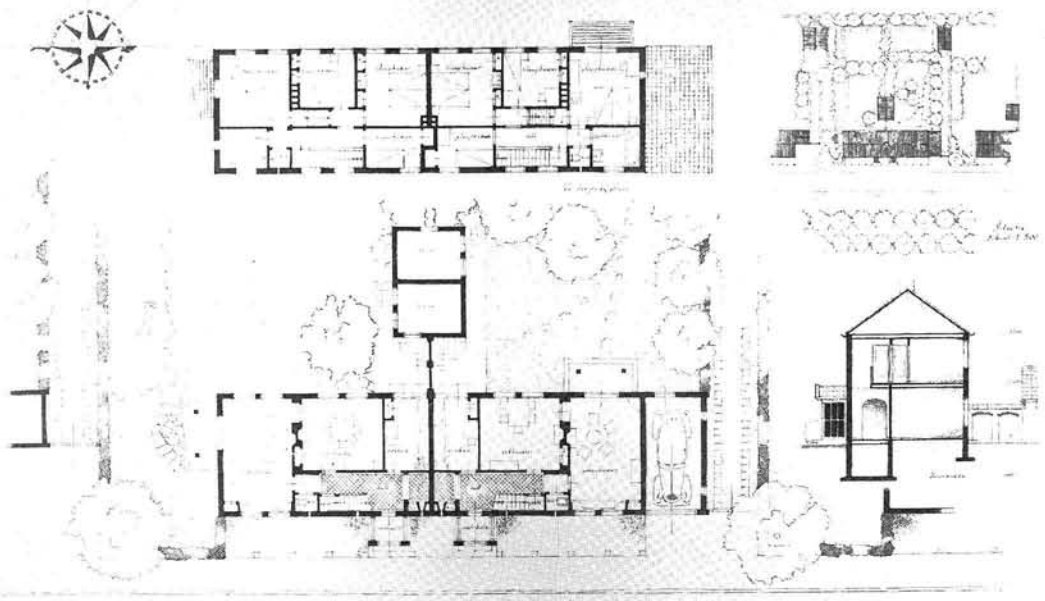
Flecke übrig bleiben (...) Auf
 eben solchen vom Verkehre
 unberührt Stellen erheben sich
 in den alten Gemeinwesen aber
 auch die Brunnen und
 Monumente' (C. Sitte, *Der
 Städtebau nach seinen
 künstlerischen Grundsätzen*,
 Wenen 1889, p. 24). Ook de
 gesloten pleinopzet, het gebruik
 van fontein, standbeeld en de
 karakteristieke plaatsing van de
 dominante gebouwen zijn uit de
 traditie van Sitte afkomstig.
City square in Emmeloord.
 17 August 1944. Inspired by the
 book of C. Sitte, as in the passage
 on Rothenburg a.d. Tauber.

'Imagine the open square of a
 small market town in the country,
 covered with deep snow and criss-
 crossed by several roads and
 paths that, shaped by the traffic,
 form the natural lines of
 communication. Between them are
 left irregularly distributed patches
 untouched by traffic (...) On
 exactly such spots, undisturbed
 by the flow of vehicles, rose the
 fountains and monuments of old
 communities' (C. Sitte, *City
 Planning according to artistic
 principles, translated from the
 german by George R. Collins and
 Christiane Crasemann Collins*,
 Londen 1965, p. 21-22. Translated
 from: *Der Städtebau nach seinen
 künstlerischen Grundsätzen*,
 Vienna 1889). Likewise in the Sitte
 tradition are the enclosed form of
 the square, the fountain, the
 monument and the way the
 dominant buildings are placed.

13
 Ir. C. Pouderoyen
 (Wieringermeerdirectie).
 Straatbeeld Wijk I, Emmeloord,
 15 februari 1943.
*A street in Neighbourhood I,
 Emmeloord. 15 February 1943.*

MIDDENSTANDSWONINGEN TE EMMELOORD

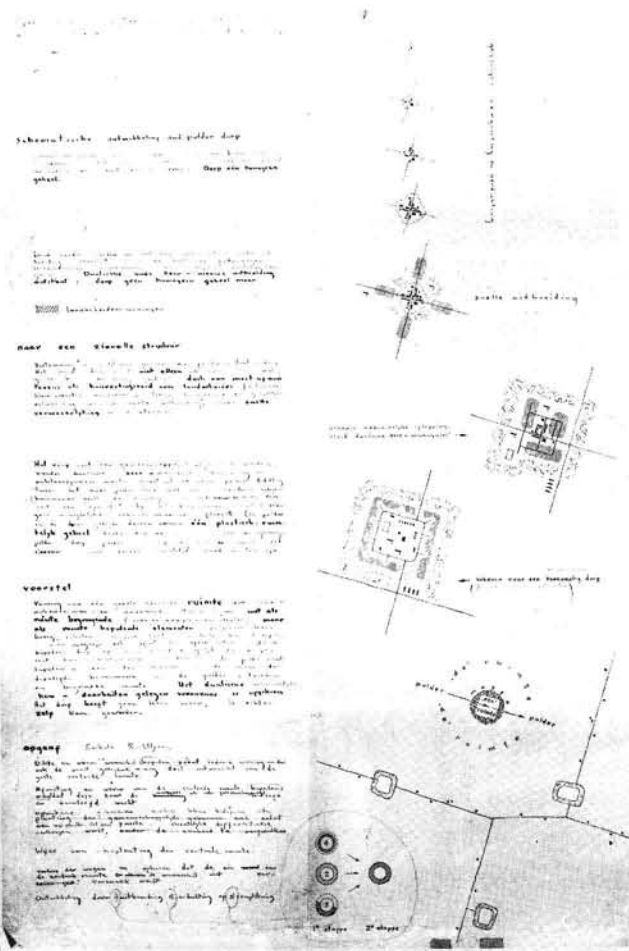
14
 Ir. C. Pouderoyen
 (Wieringermeerdirectie).
 Middenstandswoningen
 Emmeloord, type I, 8 juni 1943.
 Schaal 1:100.
*Type I middle-class dwellings in
 Emmeloord. 8 June 1943.*
 Scale 1:100.

15
 Ir. C. Pouderoeyen
 (Wieringermeerdirectie).
 Straatwandwoningen type I en II,
 18 juni 1943. Schaal 1:200.
*Street wall of Type I en II
 dwellings. 18 June 1943.
 Scale 1:200.*

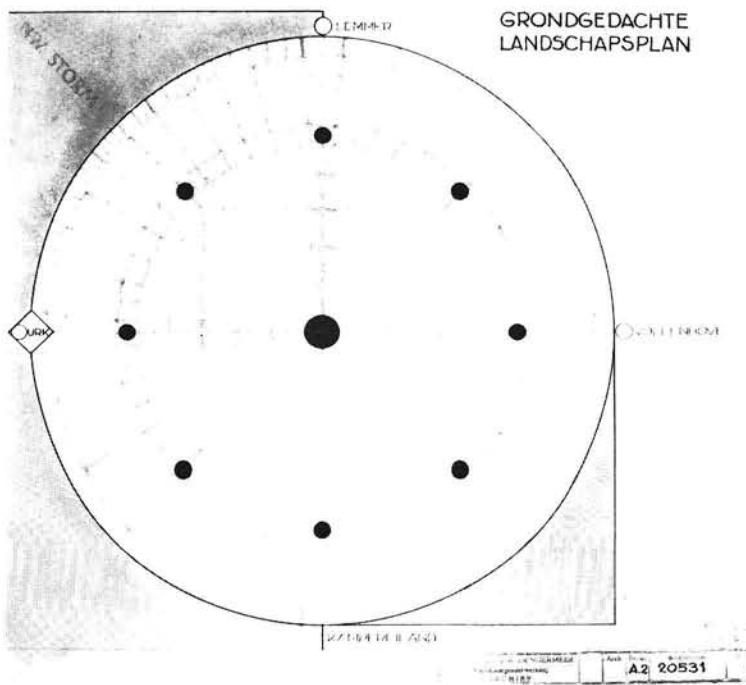

16
 Ir. C. Pouderoeyen
 (Wieringermeerdirectie).
 Stadsplan Emmeloord, profiel I,
 6 juli 1946.
 Schaal 1:200.
*City plan of Emmeloord. City
 profile I. 6 July 1946. Scale 1:200.*

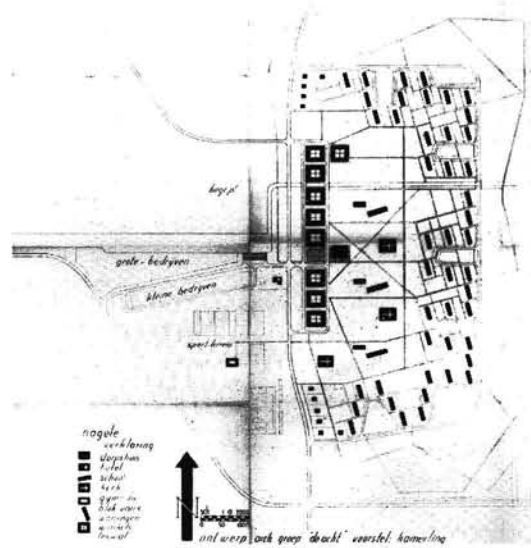
17
 A. van Eyck.
 Groeitheorie van een polderdorp in
 het kader van de planvorming voor
 Nagele. Niet gedateerd (ca. 1948)
 en niet gesigneerd (getekend door
 Van Eyck). Van Eyck conformeerde
 zich niet aan de gangbare
 planningsmethode van de
 Wieringermeerdirectie om het
 dorpscentrum vol te bouwen met
 voorlopige woningen om deze in
 een later stadium, waar nodig, te
 laten wijken voor
 middenstandszaken. Van Eyck
 wilde deze ruimte dan meteen leeg
 laten en behoorlijk begrenzen als
 een 'ruimte in de ruimte' (van de
 polder), eventueel ingericht
 gedacht als parkachtig geheel,
 maar in elk geval tegelijkertijd als
 moduul. Vanuit een cirkel gedacht,
 waren er dan drie
 groeimogelijkheden voor het dorp:
 uitbreiding, verdichting en
 complementering. Dit concept
 voor het dorpscentrum vormde
 samen met de
 strokenbouwformule voor de
 arbeiderswoningen, die de
 schetsen van de tweede ontwerper
 (Kamerling) kenmerkten, de
 uitgangspunten voor de verdere
 gedachtenvorming.
*Growth theory for a polder village.
 Undated and unsigned, but drawn
 up by Van Eyck around 1948 in
 connection with the plans for
 Nagele. Van Eyck departed from
 the planning method of the
 Wieringermeer Board by not filling
 the village centre with provisional
 housing that could be replaced in*

*a later stage by shops. He wanted
 to leave this area altogether
 vacant, clearly demarcated as a
 'space within the space' of the
 polder. He left open the possibility
 of using it as a kind of park, as
 long as it could also serve as a
 module. Seen in terms of a circle,
 the village could grow in three
 ways: extension, concentration
 and complementation. Van Eyck's
 concept for the village centre,
 together with the characteristic
 row-house formula used for the
 workers' dwellings by the second
 designer, Kamerling, provided the
 point of departure for future
 theorizing.*

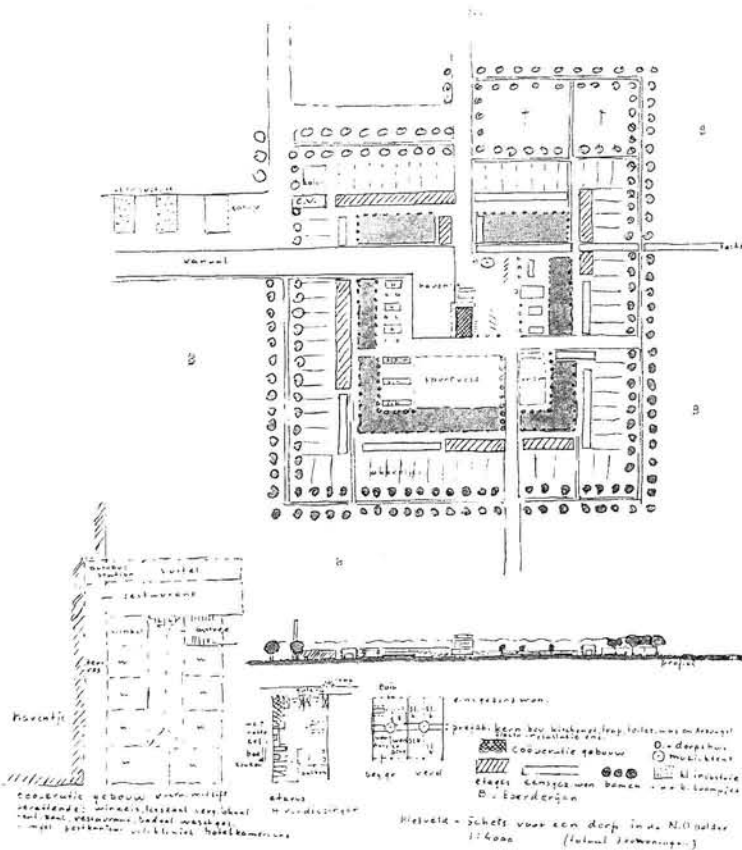
20
Ter gelegenheid van een tentoonstelling te Delft in 1950 werd de grondgedachte van het landschap voor de Noordoostpolder, het samengaan van het assenkruis en het radioconcentrisch wegensetel schematisch aangegeven.

This schematization of the basic idea behind the landscape of the Noordoostpolder – the combination of axial cross and radial roads – was made for an exhibition in Delft in 1950.

19
M. Kamerling.
Het aan de Wieringermeerdirectie voorgelegde ontwerp, niet gedateerd en gesigneerd door Kamerling namens 'de 8'. Schaal 1:2000. Het dorp Nagele is geprojecteerd aan het eind van een verbrede tocht; langs dit verbrede deel de industrie, de winkels aan de doorgaande weg, de ruimte met de gemeenschappelijke voorzieningen in het midden en daaromheen de woningen in strokenbouw aan zgn. lussen. De rondgaande weg vormt de begrenzing met de bosrand.

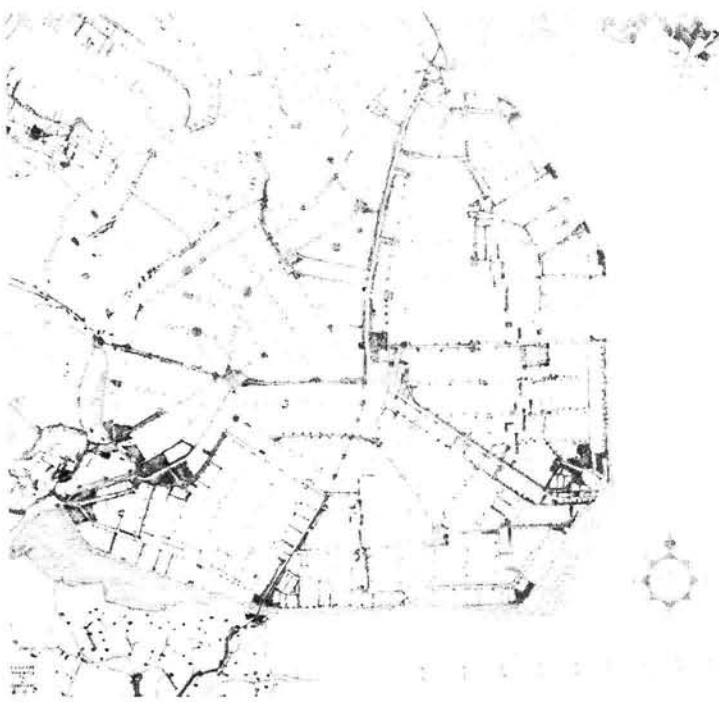
Design submitted to the Wieringermeer Board. Undated, signed by Kamerling on behalf of 'de 8'. Scale 1:2,000. The village of Nagele is projected on the end of a broad waterway, along which are located the industries, the shops on the through street and the communal services. Surrounding it are the dwellings – row houses on so-called 'loops'. The ring road forms the outer edge of the peripheral forest.

18
G. Rietveld.
Ontwerp voor Nagele, ca. 1949 (?). Bosgordel om het dorp en verder naar het centrum toe, (moes)tuinen/akkerijtjes, strokenbouw rond de dorpswei die weer is afgesloten door een bosgordel. Op de dorpswei, naast elkaar drie kerken en drie scholen, sportveld, muziek tent e.d. Industrie buiten het dorp aan het kanaal. Het haventje dringt de dorpswei in en eindigt bij een coöperatief gebouw van tenminste vier verdiepingen (met lift) dat winkels, leeszaal, vergaderlokaal, restaurant, wasgelegenheid, postkantoor, polikliniek, hotelkamers, tentoonstellingszaal e.d. omvat. Onder midden, plattegrond van eengezinswoning met prefab kern bevattend een kitchenette, trap, toilet, was- en drooggelegenheid, elektrische installatie etc. Gearceerde stroken hebben etages, de niet gearceerde zijn eengezinswoningen. Totaal 300 woningen. Schaal 1:4000. Utrecht 1958, p. 127.

cooperative elevator building at least four storeys high, accommodating shops, a public library, a meeting hall, a restaurant, a laundry, a post office, a health clinic, hotel rooms, an exhibition gallery etc. In the lower centre is a ground plan of a one-family dwelling with a prefab nucleus including kitchenette, stairway, toilet, washing machine and drier, electricity etc. The hatched strips are flats, the others one-family houses. In total there are 300 units. Scale 1:4,000.

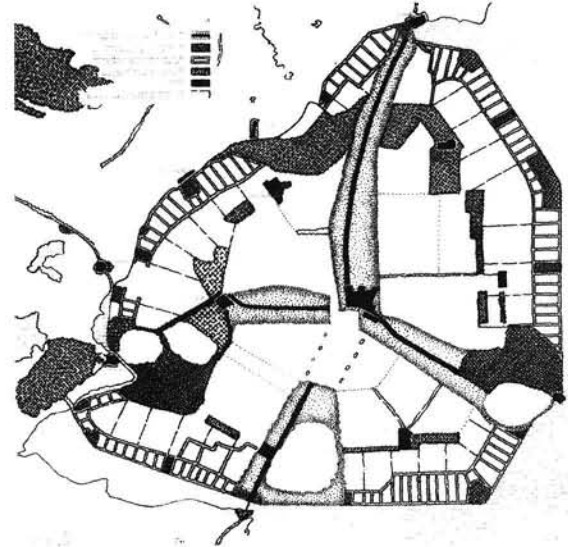
Design for Nagele. Ca. 1949 (?). The village is rimmed by trees with (kitchen) gardens and small meadows within the perimeter. The village green is flanked by row houses and surrounded by its own ring of trees. On the green are the three churches and three schools, sports grounds, bandstand and so forth. Industry is concentrated on the canal outside the village. The small harbor penetrates the village green, ending beside a

21
L. Brandts Buys
(Wieringermeerdirectie).
Eén van de eerste pogingen tot
visualisering van de bebossing en
beplanting van de
Noordoostpolder, juli 1943.
Schaal 1:50.000.
*One of the first attempts to
visualize the foresting and
planting of the Noordoostpolder.
July 1943. Scale 1:50,000.*

nog een sterk verbrokkelde vorm.
Bij Marknesse staat een gebied
met niet-agrarische bestemming.
*Sketch of the projected plantation
of the Noordoostpolder, based on
the schematic zoning plan (see
following illustration). Compared
with Brandt Buys' sketch, this one
shows increased planting in the
western part of the polder, near
Espel, Urk and Kuinre. Scale
1:50,000. 27 November 1943.
The main axes in the
compartmentalized system are
heavily planted: the roads from
Emmeoord to Lemmer, Urk,
Marknesse and towards Kampen.
The woods near Kuinre, Urk and
Vollenhove are still very
fragmented. Near Marknesse is an
area for non-agricultural use.*

22
Ir. C. Pouderoyen
(Wieringermeerdirectie).
Schets beplantingsplan NOP,
gebaseerd op het schema
ruimtelijke indeling (zie volgende
foto). Ten opzichte van de schets
van Brandts Buys zien we een
verzwaring van de beplanting in
het westen van de polder, bij
Espel, Urk en Kuinre.
Schaal 1:50.000, 27 november
1943. De hoofdassen van het
compartimentenstelsel zijn zwaar
beplant: de wegen Emmeloord-
Lemmer, naar Urk, naar Marknesse
en richting Kampen. De bossen bij
Kuinre, Urk en Vollenhove tonen

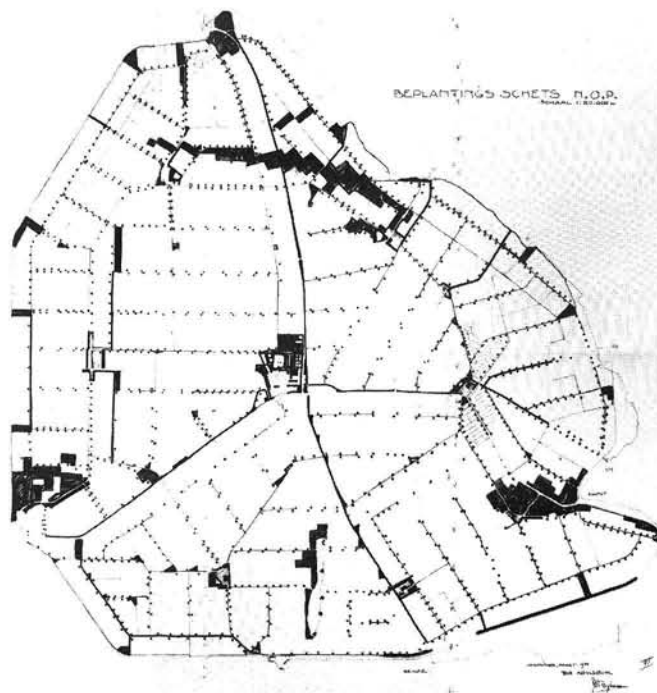

23
Ir. C. Pouderoyen
(Wieringermeerdirectie).
Schema ruimtelijke indeling

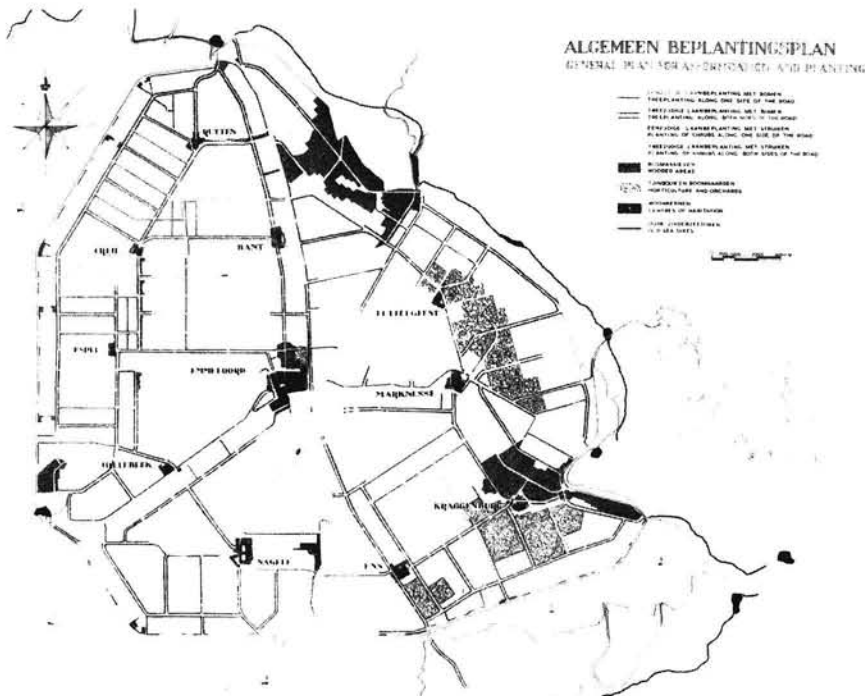
Noordoostpolder, 27 november
1943. Schaal 1:50.000.
*Schematic zoning plan for the
Noordoostpolder. 27 November
1943. Scale 1:50,000.*

24
Ir. C. Pouderoyen
(Wieringermeerdirectie).
Het voormalige eiland Schokland
ingebed in een breed lint van
boomgaarden, 13 oktober 1943.
*The former island of Schokland,
embedded in a broad ribbon of
orchards. 13 October 1943.*

26
 Dr. ir. J.T.P. Bijhouwer.
 Beplantingschets
 Noordoostpolder, maart 1944.
 Schaal 1:50.000.
*Planting sketch of the
 Noordoostpolder. March 1944.
 Scale 1:50,000.*

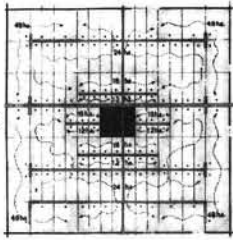
27
 Wieringermeerdirectie.
 Algemeen Beplantingsplan
 Noordoostpolder (ná februari
 1947). Ondanks verschuivingen
 met de dorpen (Rutten naar het
 noorden, Bant naar het zuiden)
 wordt het landschapsplan niet
 wezenlijk aangetast.
*Wieringermeer Board, General
 plan for afforestation and planting
 of the Noordoostpolder. After
 February 1947. The sites of a few
 villages have been moved (Rutten
 to the north, Bant to the south)
 without altering the basic plan.*

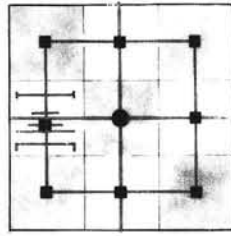
25
 Ir. C. Pouderooyen
 (Wieringermeerdirectie).
 Schetsontwerp Schokland en
 omgeving zonder boomgaarden,
 13 oktober 1943.
*Design for Schokland and
 surroundings, without orchards.
 13 October 1943.*

— BEWONINGSASPECT —

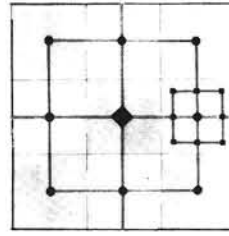
GRONDGEDACHTE

DORPSGEBIED MET BEDRUVEN

STREEKCENTRUM MET DORPSGEBIEDEN

GEWESTELIJK CENTRUM MET GEBIEDEN VAN STREEKCENTRA

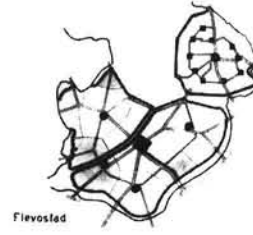
UITVOERING

Crell

Emmeloord

Flevostad

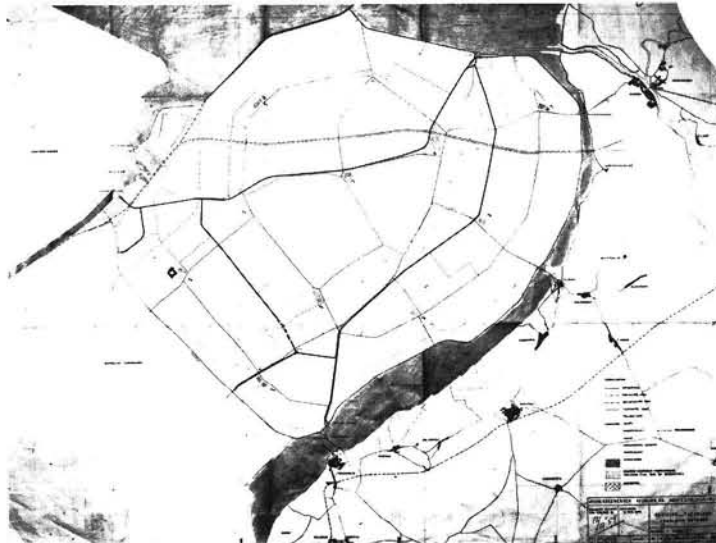
DEC 1950
2
DE WONINGSASPECT
TENTONSTELLING
DELFT
R. G. SPANNS

28

Wieringermeerdirectie.

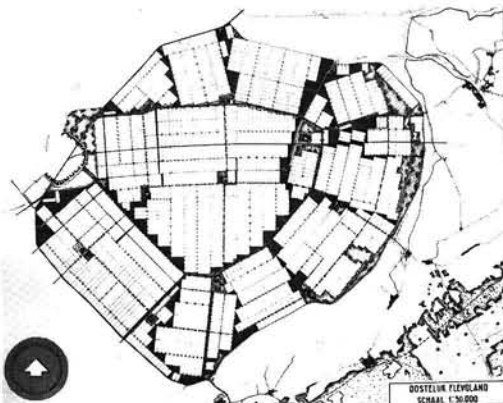
Het bewoningsaspect van de polders, getekend ten behoeve van een tentoonstelling in Delft, december 1950. De kernhiërarchie van de Noordoostpolder wordt geprojecteerd op de zuidelijke polders. Lelystad (hier aangeduid als Flevostad) ligt in het centrum van de drie zuidelijke polders als hoofdstad van de toekomstige Zuiderzeeprovincie. Op gelijke afstanden van Lelystad bevindt zich in elke polder één B-kern. Ook de verbindingen naar de gebieden buiten de polder zijn aangegeven. *Wieringermeer Board.*

Living space in the polders. Drawn for an exhibition in Delft, December 1950. The hierarchy of nuclei in the Noordoostpolder is imposed on the southern polders. Lelystad (here called Flevostad), in the centre of the three southern polders, is the capital of the future Zuiderzee Provincie. The B-nucleus of each polder is equidistant from Lelystad. The connections with places outside the polder are also indicated.

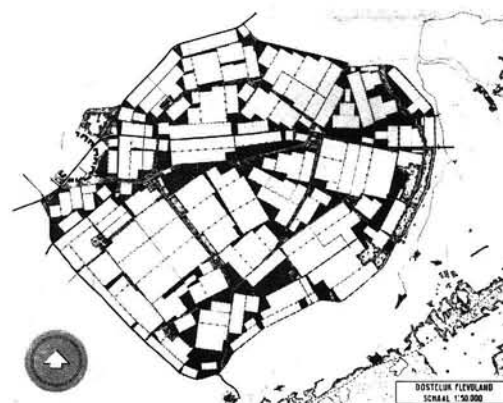

29

Verkavelingsplan Oost Flevoland door de Dienst der Zuiderzeewerken, 12 november 1954. Lelystad is aan de baai naar het IJsselmeer geprojecteerd. Gedacht wordt aan tien dorpen en één B-kern (Dronten). *Land-division plan for Oost Flevoland, by the Zuiderzee works Service. 12 November 1954. Lelystad is projected on the IJsselmeer bay. The plan includes ten villages and one B Nucleus, Dronten.*

OOSTELIJK FLEVOLAND
SCHAAL 1:50.000

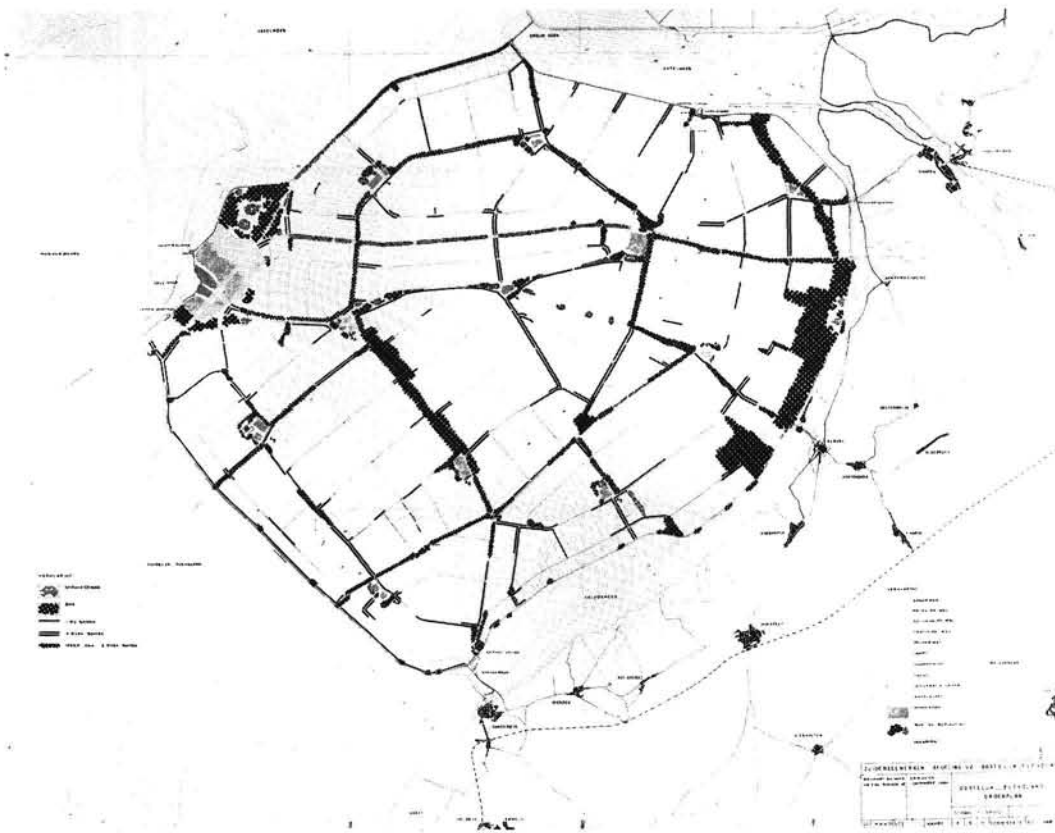
OOSTELIJK FLEVOLAND
SCHAAL 1:50.000

30

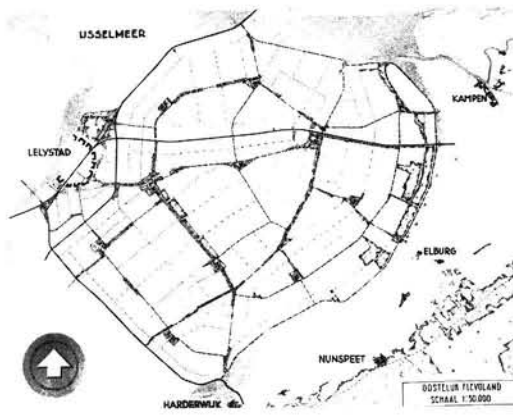
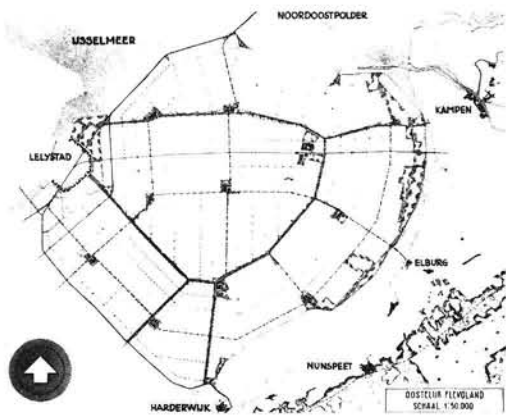
Ontwerp verkavelingsplan Oost Flevoland Van Eck en adviseurs. Aanduiding van de scheve kavels. *Design for the land-division plan of Oost Flevoland by Van Eck and advisors, detailing the oblique plots.*

31

Ontwerp verkavelingsplan Dienst der Zuiderzeewerken (naar tekening Van Eck en adviseurs). Scheve kavels. *Design for the land-division plan by the Zuiderzee Works Service (after the drawing by Van Eck and advisors). Oblique plots.*

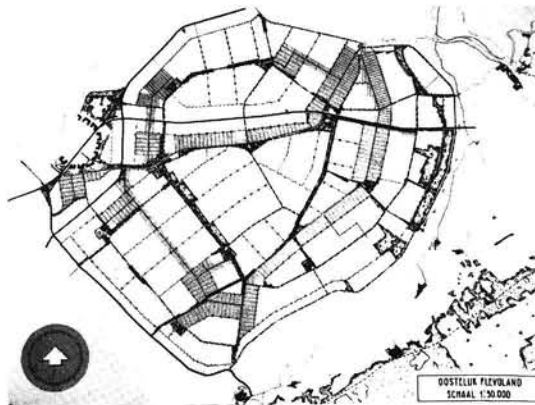
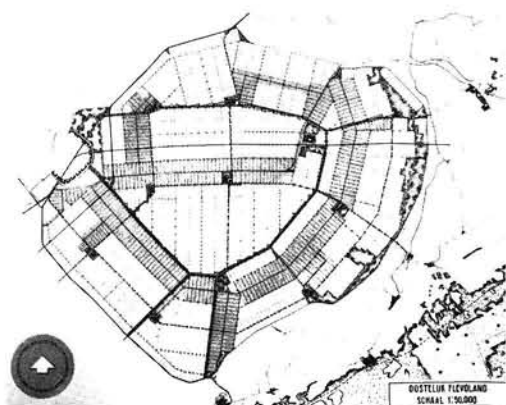

36
 Dienst der Zuiderzeewerken,
 Groenplan Oost Flevoland (Nota
 240, bijlage 18), 12 november 1954.
 Schaal 1:50.000. Uitgangspunt is
 het scheppen van verschillende
 landschapsvormen om één
 dominerend landschapstype in het
 midden van Nederland te
 voorkomen. De belangrijkste
 componenten: bosgebied in het
 midden van de polder, de brede
 strook langs de randmeren en de
 zwaar beplante ringwegen.
*Zuiderzee Works Service, Green
 plan for Oost Flevoland (Note 240,
 appendix 18), 12 November 1954.
 Scale 1:50,000. The aim is to
 create a variety of landscape
 forms in order to prevent the
 domination of one landscape
 in the centre of the country. The
 most important components are
 the forest in the middle of the
 polder, the broad strip along the
 peripheral lakes and the heavily
 planted circular roads.*

32
 Ontwerp verkavelingsplan Van Eck
 en adviseurs.
 Wegensysteem en dorpen.
*Design for the land-division plan
 by Van Eck and advisors, detailing
 the roads and villages.*

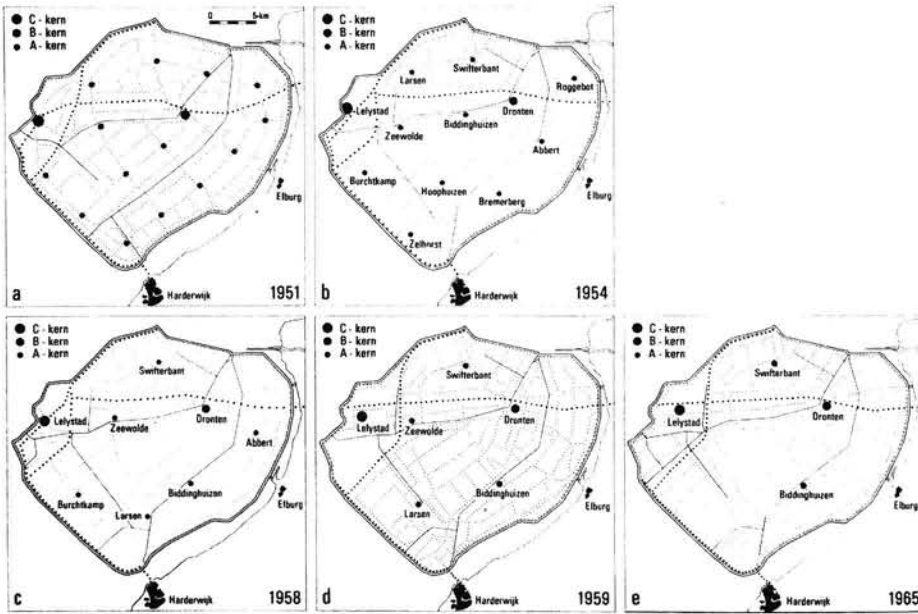
33
 Ontwerp verkavelingsplan Dienst
 der Zuiderzeewerken (naar
 tekening Van Eck en adviseurs).
 Wegensysteem en dorpen.
*Design for the land-division plan
 by the Zuiderzee Works Service
 (after the drawing by Van Eck and
 advisors). Roads and Villages.*

34
 Ontwerp verkavelingsplan Van Eck
 en adviseurs.
 Kavels aan vaarwater.
*Design for the land-division plan
 by Van Eck and advisors, detailing
 plots on the waterways.*

35
 Ontwerp verkavelingsplan Dienst
 der Zuiderzeewerken (naar
 tekening Van Eck en adviseurs).
 Kavels aan vaarwater.
*Design for the land-division plan
 by the Zuiderzee Works Service
 (after the drawing by Van Eck and
 advisors). Plots on the waterways.*

Fig. 11. Gemiddelde afstanden tussen de het dichtst bij elkaar gelegen woonkernen, hemelsbreed gemeten

37

De ontwikkeling van het woonkernenplan voor Oost Flevoland.

The development of the dwelling nuclei plan for Oost Flevoland.

39

De zuidelijke IJsselmeerpolders ingebed in een verkeersstructuur, gericht op de Randstad en Amsterdam.

The southern IJsselmeer polders, embedded in a transportation network centered on the Randstad and Amsterdam.

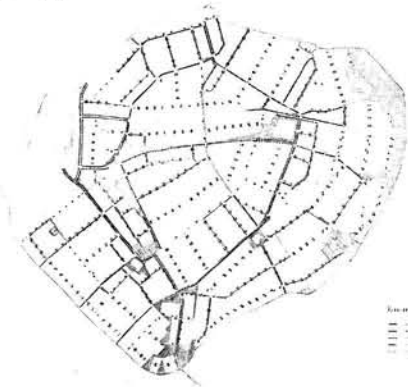
HOOPFORGEN, RIJEN OF PROVINCIALE WEGEN
VERBINDINGSWEGEN
SPORWEGEN
AANRAAKSTE STEDEN (NIEUW) (DE AANGEGEVEN GROOTTE IS GEBASEERD OP HET AANTAL INWOONERS DER SCHEWTE PER 1 JANUARI 1960)
RELEVANTE STEDEN
BOS (BOSSEL) (DE AANGEGEVEN GROOTTE IS GEBASEERD OP HET AANTAL INWOONERS DER SCHEWTE PER 1 JANUARI 1960)
AGRIERISCH GEBIED IN DE POLDERS
BOS (BOSSEL) (DE AANGEGEVEN GROOTTE IS GEBASEERD OP HET AANTAL INWOONERS DER SCHEWTE PER 1 JANUARI 1960)

38

Het landschapsplan voor Oost Flevoland, 1959. Schaal 1:50.000. Enkele langgerekte bosstroken zijn verdwenen, de bosgebieden zijn compacter en er is meer gebruik gemaakt van scheve kavels. De wegen naar Lelystad, Dronten en vanaf Harderwijk zijn gedacht met een zware beplanting, bestaande uit meerdere rijen bomen, op enkele plaatsen aan één zijde afgewisseld met een gesloten beplanting. De secundaire wegen

tonen eveneens een gesloten beplanting. The landscape plan for Oost Flevoland, 1959. Scale 1:50,000. Some elongated strips of forest have disappeared, the forest areas are compacter and more use is made of oblique plots. For the roads to Lelystad and Dronten and the one from Harderwijk heavy planting is projected, consisting of numerous rows of trees, occasionally giving way on one side of the road to a continuous shrubbery.

2 LANDSCAPPLAN

2 LANDSCAPPLAN

Lijst van afkortingen

Arch.
Archief

AUP
Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam

BNA
Bond van Nederlandse Architecten

BWT
Bouw en Woningtoezicht

CCNL
Contactcommissie voor Natuur- en Landschapsbescherming

CIAM
Congrès Internationaux d'Architecture Moderne

NDB/SAM
Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, Amsterdam. Hier berusten tal van archieven van Nederlandse 'moderne' architecten. Deze collectie zou de basis kunnen vormen voor een Nederlands Architectuurmuseum. Op dit ogenblik probeert de SAM (Stichting Architectuurmuseum) dit te realiseren.

NIROV
Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting, Den Haag. Tot 1959 bekend onder de naam:

NIVS
Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw.

NOP
Noordoostpolder

PPD
Provinciale Planologische Dienst

PW
Publieke Werken

RNP
Rijksdienst voor het Nationale Plan

RUG
Rijks Universiteit Groningen

RIJP
Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders

SO
Stadsontwikkeling

SR
Stedebouwkundige Raad (van het NIVS)

TVS
Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw, orgaan van het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting (en Stedebouw) en de Nationale Woningraad.

VHV
Volkshuisvesting

WD
Woningdienst

List of abbreviations

Arch.
Archive

AUP
The General Expansion Plan of Amsterdam

BNA
League of Dutch Architects

BWT
Building and Housing Inspection

CCNL
Contact Commission for the Protection of Nature and Landscape

CIAM
Congrès Internationaux d'Architecture Moderne

NDB/SAM
Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, Amsterdam. Here are to be found numerous records of Dutch 'modern' architects. This collection will form the basis of the Netherlands Museum of Modern Architecture, which the Architecture Museum Foundation is currently trying to realize.

NIROV
Netherlands Institute for Environmental Planning and Social Housing, The Hague. Until 1959 known as:

NIVS
Netherlands Institute for Housing and Town-Planning

NOP
Noordoost-Polder

PPD
Provincial Planning Department

PW
Public Works Department

RNP
National Planning Board

RUG
State University Groningen

RIJP
IJsselmeer Polders Development Authority, Lelystad

UDD (SO)
Urban Development Division

SR
Town-Planning Council (of the NIVS)

TVS
Journal of Housing and Town Planning, organ of the Netherlands Institute for Housing (and Town Planning) and the National Housing Council.

BHJ (VHV)
Building and Housing Institute

HD (WD)
Housing Department

Colofon/Colophon

Vorbereitung en organisatie tentoonstelling/ Exhibition prepared and organized by

Liesbeth Crommelin
Henk van Diggele
Helma Hellinga
Reyer Kras

Met assistentie van/Assisted by

Petra Blaisse
Helen Boterenbrood
Carolien Glazenburg
Saskia Gras
Monique Ruhe
Kees Tijsze

Ontwerp inrichting/Exhibition designed by

Henk van Diggele
Reyer Kras
Ada Stroeve

Uitvoering inrichting/Exhibition installed by

Tentoonstellingsdienst
Afdeling Papierrestauratie
Foto afdeling
Audiovisuele afdeling
Coördinatie/Coordination
Wim Nieuwland
Louis Katz
Mieke Hille
Erik Gastkemper

Maquettes/Maquettes by

Montessori school, Albrecht Dürerstraat en woningen
Anthonie van Dijckstraat
BOA Contractors, Victor Mani, Chiel van der Stelt,
Hans Werleman, Peter de Winter
Cineac
onder leiding van Ir. M. Risselada, met adviezen van
F. Postma in samenwerking met de afdeling Bouwkunde,
TH Delft, Hans Bohlmeier, Bertha van den Dolder,
Marius Voet
Model Cineac
Piet van Dijk
Donald Nahr

Film- en diaprojectie/Film and slide presentation by

Erik Gastkemper
Helma Hellinga
Din Pieters

Redactie/Catalogue edited by

Koos Bosma
Liesbeth Crommelin
Helma Hellinga
Ben Rebel

Research en teksten catalogus/Catalogue researched and written by

Gerrie Andela
Ellinoor Bergvelt
Koos Bosma
Helma Hellinga
Ben Rebel
Mienke Simon Thomas
Petra Timmer

Vertalingen/Translations

Elizabeth Crocker (De Amsterdamse architectenvereniging
'de 8'),
Andrea Gasten (Het Nieuwe Bouwen en het interieur)
Ina Rike (Voorwoord; Bij de tentoonstelling Het Nieuwe
Bouwen in Amsterdam 1920-1960; Het algemeen
uitbreidingsplan van Amsterdam)
Gary Schwartz (Het landschap van de IJsselmeerpolders)

Ontwerp catalogus/Catalogue designed by

Wim Crowel, Arlette Brouwers
Total Design, Amsterdam

Herkomst foto's/Sources of illustrations

H. van Aggelen, Wageningen
Archief Metz & Co., Amsterdam
T. de Beer, Kunsthistorisch Instituut, Amsterdam
Centrale Fotodienst RUG, Groningen
Dienst Ruimtelijke Ordening, Amsterdam
Dienst Volkshuisvesting, Amsterdam
Foto afdeling, Stedelijk Museum, Amsterdam
Fotodienst PPD Noord-Holland, Haarlem
Gemeentelijke Archiefdienst, Amsterdam
Hogere Technische School voor de Gemeente Groningen
Kunsthistorisch Instituut, Utrecht
Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst,
Amsterdam
V. Ojen, Den Haag
Total Design, Amsterdam
B. Rebel, Muiderberg
T.Z. Smit, Groningen

De volgende personen en instellingen waren behulpzaam met adviezen en gegevens ten behoeve van het onderzoek:

Wil Bertheux
G.J. Bruijns
Dienst Ruimtelijke Ordening, Afdelingen Voorlichting en
Archief
Gemeentelijke Archiefdienst, Amsterdam
Mevrouw R. Hund, Stichting Natuur en Milieu
P. de Jong, de Rijp
De Meervaart, Amsterdam
Mevrouw J.H. Mulder
E. Ottens, Dienst Volkshuisvesting
J.D. Riethof
Ing. A.C. Schilpzand, Dienst der Zuiderzeewerken
Ir. F. Tellegen, de Rijp
P. Zanstra, architect

en tevens de archieven van:

Dienst der Zuiderzeewerken, Lelystad
Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst,
Amsterdam
Provinciale Planologische Dienst Noord-Holland, Haarlem
Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, Lelystad
Staatsbosbeheer, Utrecht, Soest, Austerlitz
Stichting Natuur en Milieu, Utrecht

Litho's/Plates by

Grafisch Reprobedrijf A.C. Verhees, 's-Hertogenbosch

Druk/Printed by

Lecturis b.v., Eindhoven

Bindwerk/Bound by

Oosterbosch b.v., Veldhoven

